

Q.T. MUSTAFAYEV

N.A. SADIQOVA

**AZƏRBAYCANIN
QUŞLARI**

(təyinedici-monoqrafiya)

**ÇAŞIOĞLU
2005**

596
+ M85

REDAKTOR

biologiya elmləri namizədi, dosent Ağayeva Ç.A.

RƏYÇİLƏR

biologiya elmləri namizədi, baş elmi işçi Mustafayeva R.G.
biologiya elmləri namizədi Tağıyev Ə.N.

Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycanın quşları (*təyinedici-monoqrafiya*). Bakı: Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2005, 420 səh., şəkilli.

Azərbaycanın quşlarına dair təyinedici-monoqrafiya yazılması ilk təşəbbüsdür. Monoqrafiyada tarixi icmal əvəzinə indiyə qədər nəşr edilmiş əsas ornitofaunistik ədəbiyyat göstərilir. Sonra quşların taksonomik əhəmiyyətli əlamətləri və onlardan istifadə qaydaları verilir. İlk dəfədir ki, Azərbaycanın orijinal ornitocoqrafiyası təqdim edilir. Sonra Azərbaycanın faunasına daxil olan quşların beynəlxalq standartlara uyğun olan taksonomiyası üzrə təyinedici açarlar, taksonların xarakter əlamətləri, hər bir növün morfoloji, ekoloji və etoloji göstəriciləri şərh edilir. İlk dəfədir ki, quşların bütün növlərinin rəngli şəkilləri verilir; bunlar quşları təbiətdə tanımaq və diri vəziyyətdə öyrənmək işini asanlaşdırmağa xidmət edir.

Monoqrafiya Azərbaycanda quşların bioloji müxtəlifliyini öyrənmək və qoruyub saxlamaq istəyənlərə nəzəri və praktik kömək edə bilər.

M $\frac{1907000000 - 168}{082 - 05}$

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	5
Fəsil 1. ÜMUMİ MƏLUMAT	9
1.1. Azərbaycanın müasir ornitofunasına dair əsas ədəbiyyat ...	9
1.2. Quşların taksonomik əhəmiyyətli əlamətləri və onlardan istifadə qaydaları	17
Fəsil 2. AZƏRBAYCANDA QUŞLARIN TAKSONOMİYASI VƏ YAYILMASI	28
2.1. Azərbaycanın ornitofunasına dair qısa məlumat.....	28
2.2. Azərbaycanda quşların ornitocoğrafi sahələr üzrə paylanması.....	30
2.3. Zoocoğrafi xülasə əvəzinə.....	59
Fəsil 3. AZƏRBAYCANIN FAUNASINA DAXİL OLAN QUŞLARIN TƏYİNEDİCİSİ	64
3.1. Quşların dəstələrini təyin etmək üçün açarlar	64
3.2. Qaviiformes – Qagarkimilər.....	75
3.3. Podicipediformes – Maygülükimilər.....	77
3.4. Pelecaniformes – Qutankimilər.....	80
3.5. Ciconiiformes – Leyləkkimilər	84
3.6. Phoenicopteriformes – Flaminqokimilər.....	95
3.7. Anseriformes – Qazkimilər.....	96
3.8. Falconiformes – Qızılquşkimilər	120
3.9. Galliformes – Toyuqkimilər	152
3.10. Gruiformes – Durnakimilər	160
3.11. Charadriiformes – Cüllütkimilər	169
3.12. Columbiformes – Göyərçinkimilər	214
3.13. Cuculiformes – Ququşkimilər	223
3.14. Strigiformes – Bayquşkimilər	223
3.15. Caprimulgiformes – Keçisağankimilər	229

3.16.	Apodiformes – Uzunqanadkimilər	230
3.17.	Coraciiformes – Göycəqarğakimilər	232
3.18.	Piciformes – Ağacdələnkimilər	237
3.19.	Passeriformes – Sərçəkimilər.....	244
3.19.1.	Hirudinidae – Qaranquşlar	254
3.19.2.	Alaudidae – Turağaylar	259
3.19.3.	Motacillidae – Haçaqanadlılar	267
3.19.4.	Lanidae – Alaçöhrələr	275
3.19.5.	Oriolidae – Sarıköynəklər	279
3.19.6.	Strurnidae – Sığırçılar	279
3.19.7.	Corvidae – Qarğalar	281
3.19.8.	Bombycillidae – Ardıcuşular	288
3.19.9.	Cinclidae – Sudaçapanlar.....	289
3.19.10.	Troglotidae – Bilbittanlar	290
3.19.11.	Prunellidae – Çərəncilər	290
3.19.12.	Sylviidae – Pöhrəçillər	292
3.19.13.	Regulidae – Kralquşlar	311
3.19.14.	Muscicapidae – Milçəkqapanlar	312
3.19.15.	Turdidae – Qaratoyuqlar	315
3.19.16.	Paradoxornithidae – Qəribəcələr	336
3.19.17.	Paridae – Arıquşlar	337
3.19.18.	Sittidae – Cilovlular.....	341
3.19.19.	Certhiidae – Süzərlər.....	344
3.19.20.	Passeridae – Sərçələr	345
3.19.21.	Fringillidae – Hörücülər	350
3.19.22.	Emberizidae – Vələmirquşular.....	361
	Rəngli şəkillər.....	367
	Quşların azərbaycanca adlarının göstəriciləri	403
	Quşların latınca adlarının göstəriciləri	411
	Ədəbiyyat.....	417

ÖN SÖZ

Azərbaycanın ornitofaunası dünyanın müxtəlif ölkələrinin təbiətşünasları tərəfindən XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq tədqiq edilir. 1930-cu illərdən etibarən bu problemin həllinə yerli kadrlar da fəal qoşulmuşlar. Bu tədqiqatları və elmi araşdırmaları əks etdirən minlərlə məqalə və bir sıra kitablar yazılmışdır. Təbiidir ki, elm inkişaf edir, keçmişin səhvləri düzəldilir, çatışmazlıqlar aradan qaldırılır. Palearktikanın (Avropa, Asiya və Şimali Afrika) ornitofaunası haqqında 1903-1938-ci illərdə E. Hartert və F. Steinbacher tərəfindən verilmiş fundamental məlumatlar 1959-1965-ci illərdə Ç. Vaurie tərəfindən yenidən işlənmişdir. Buna uyğun olaraq MDB ölkələrinin ornitofaunası müasir tələblər səviyyəsində təftiş olunmuşdur (Flint, Beme və b., 1968; İvanov, 1976; İvanov, Şteqman, 1978; Vtorov, Drozdov, 1980; Stepanyan, 1990). Avropanın ornitofaunasına dair yeni kitablar yazılmışdır (Wolfqanqs Makatsch, 1966; Wildeg, Svec, 1971; Stanek, 1973; Klayd, Mark, Tasker, Ken, 1991; Lars Jonsson, 1992).

Taksonomiya biologiyanın bütün sahələri üçün təməl rolunu oynayır. Taksonomiya biologiyanın rayiziyatıdır desək səhv etmərik. Təəssüf ki, Azərbaycanın ornitofaunası haqqında olan son mənbədə (Tuayev, 2000) XX əsrin ikinci yarısında əldə edilmiş taksonomik, zoocoğrafi, bioloji və ekoloji yeniliklərin çoxu diqqətdən kənar qalmış və quşların milli – elmi adları müasir beynəlxalq standartda uyğun verilməmişdir. Bu baxımdan quşların adlandırılması zooloji kodəksin tələblərinə uyğun deyildir.

Hər hansı ölkənin faunasını öyrənmək və qorumaq üçün heyvanlar aləminin ayrı-ayrı qrupları üzrə təyinedicilər yazılması çox önəmlidir. Buna baxmayaraq Azərbaycanın quşları haqqında heç bir dildə təyinedici indiyə qədər tərtib edilməmişdir. 30 il öncə faunaloji əsərdə (Əbdürrəhmanov, Mustafayev – red., 1977) verilmiş təyinedici açarlar quşların

yarısını (*Nonpasseriformes*) əhatə etmiş və müasir beynəlxalq standartda uyğun olmamışdır. «Ornitologiya» adlı dərs vəsaitində (Mustafayev, Məhərrəmov, 2005) verilmiş təyinedici açarlar ilk təşəbbüsdür. Lakin həmin vəsaitdə bütün quşları əhatə etmək mümkün olmamışdır. Növlər haqqında məlumatların yenidən işlənilib daha da təkmilləşdirilməsi nəticəsində monoqrafik xarakterli bu təyinedici yaranmışdır. Ətraf mühitin öyrənilməsinə və qorunmasına yerli əhalinin kütləvi qoşulduğu indiki vaxtda bu cür əsərlərə böyük ehtiyac vardır.

Təqdim etdiyimiz bu təyinedici Azərbaycan faunasına daxil olan quşların bütün müasir taksonlarını əhatə edir.

Azərbaycanda ornitofaunanın taksonomik spektri verilir – dəstələrdən natamam növlərə qədər. Aralıq mövqə tutan subgenus, subfamilia, superfamilia, subordo və ya mübahisəli olan taksonlar təyinediciyə daxil edilməyib. Növlərin milli adı elmi adına müvafiq iki sözlə tək halında, cinsin adı – bir sözlə tək halında, fəsilənin adı – bir sözlə cəm halında, dəstənin adı isə «kimilər» şəkilçisi əlavə edilməklə verilmişdir (Mustafayev, 2004).

Quşların azərbaycanca adlarında olan səhvləri aradan qaldırmaq üçün son 50 ildə yerli əhali ilə sıx əlaqəli aparılmış tədqiqatlar (Mustafayev Q.) çox kömək etmiş, xalqın arasından çıxmış adlara üstünlük verilmişdir. Qürurla qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilində quşların müxtəlif kateqoriyalı taksonlarının (natamam növlərdən başqa) adının olması və onların elmi baxımdan düzgünlüyü bu xalqın heyvanlar aləmi ilə çox qədimdən maraqlanmasını göstərir. Quşların yerli adlarının müzakirəsində yaxından iştirakına və faydalı məsləhətlərinə görə MEA Zoologiya İnstitutunun əməkdaşlarına və Bakı Dövlət Universiteti Biologiya fakültəsinin Elmi Şurasına minnətdarlığımızı bildiririk.

Etiraf edirik ki, oxuculara təqdim etdiyimiz bu əsər «Geniş təyinedici» olmaqdan xeyli uzaqdır. Quşları təyin etmək üçün verilmiş açarlar onların cinsiyyətinə, yaşına və ilin fəsilələrinə görə olan fərqi tam əhatə etmir. Dediymiz göstərici-

lərin əhatə olunması üçün bu haqda olan məlumatları daha da zənginləşdirmək lazımdır ki, bu da nəticə etibarilə çoxcildli monoqrafiyanın yazılmasını tələb edir. Ona görə yetgin erkək quşların təsviri əsas götürülmüşdür. Quşların həyatı haqqında məlumat çox qısa verilmiş və coğrafi fərqlər nəzərə alınmamışdır. Taksonları qısa xarakterizə etmək məqsədilə onların yalnız Azərbaycan faunasına daxil olan növləri nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycana azıb gələn (stabil olmayan) və miqrasiya dövründə olan quşların xarici görkəmini və coğrafi yayılmasını verməklə kifayətlənməli olmuşuq. Quşları vurub təyin etmək müasir bioetikaya ziddir. Bu baxımdan rəngli şəkillər çox vacibdir. İlk dəfədir ki, Azərbaycan faunasına daxil olan quşların hamısının (367 növ) rəngli şəkilləri verilir. Bunu böyük uğur hesab edirik. Quşların təbiətdə (diri vəziyyətdə) tanınmasını asanlaşdırmaq məqsədilə onların davranışı haqqında qısa qeydlər etməyə çalışmışıq.

Kitabda quşların arealı haqqında verilən məlumatlar növ səviyyəsinə, morfoloji və bioloji məlumatlar isə (politipik növlər üzrə) – natamam növlərə aiddir. Natamam növləri müəyyən etmək üçün MDB məkanında saxlanan əsas kolleksiya və Polearktika üzrə fundamental ədəbiyyat nəzərə alınmışdır. Azərbaycan faunasında iki və daha çox natamam növü olan quşlara dair bioloji məlumatlar növ səviyyəsindədir. Hər bir natamam növü xarakterizə etməyə imkanımız olmadı.

Təyinat prosesinə operativ yardımçı kömək məqsədilə quşların bütün növləri üzrə qanadın uzunluğu verilmişdir. Bunun üçün yerli kolleksiya əsas götürülmüşdür. Lakin Azərbaycan faunasına daxil olan quşların çoxu Avropada və Asiyada geniş yayıldığı üçün onlar haqqında morfoloji məlumatlar (məsələn, qanadın uzunluğu) həmin qitələr üzrə ümumi ədəbiyyata əsaslanır (İvanov, Şteqman, 1978; Stepanyan, 1990 və b.). Tarixi icmal əvəzinə indiyə qədər nəşr edilmiş əsas faunoloji ədəbiyyatı verməyi üstün tutduq.

Güman edirik ki, Azərbaycanın ornitofaunasının müxtəlifliyi ilə ilk tanışlıq üçün bu qısa təyinedici-monoqrafiya

kömək edə biləcəkdir. Hər hansı quşu təyin edərkən oxucunun şübhəli qaldığı hallarda əlavə olaraq elmi kolleksiyadan istifadə etməsi məsləhətdir. Kitabda istifadə olunmuş elmi mənbələr sonda ədəbiyyat siyahısında verilir.

Kitab haqqında irad, rəy və təkliflərini göndərənlərə əvvəlcədən öz minnətdarlığımızı bildiririk.

Müəlliflər

FƏSİL 1. ÜMUMİ MƏLUMAT

1.1. Azərbaycanın müasir ornitofaunasına dair əsas ədəbiyyat

A. Azərbaycan dilində

Əbdürrəhmanov Y.Ə., Mustafayev Q.T. (red) Azərbaycan faunası, VI cild. Quşlar (Nonpasseriformes). Bakı, Elm, 1977, 315s.

Babayev İ.R. Kürətrafi göllərin ornitofaunası // Kürətrafi göllərin biologiyası. Bakı, Elm, 2001, s. 70-75

Hümbətova S.E., Əliyeva S.M. Qırmızı gölün quşları // «Biologiyanın müasir problemləri» mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, BDU, 2001, s.106.

Hümbətova S.E. Qobustan sahilində quşların taksonomik spektri // M.A.Axundovun anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Eksperimental biologiyanın inkişaf perspektivləri» mövzusunda Elmi konfransın materialları, BDU, 2002, s.208-209.

İsmaylova T.R. İsmayılı qoruğunda ornitofaunanın təsnifat göstəriciləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. Bakı, 2001, №4, s. 70-75.

İsmaylova T.R. İsmayılı dövlət qoruğunun ornitofaunası: namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, BDU, 2003, 25s.

Tağıyev Ə.N. Ev heyvanları ilə qida assosiasiyası əmələ gətirən quşların taksonomiyası / «Biologiyanın müasir problemləri» mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, BDU, 2000, s.89-90

Mustafayev Q.T., Xanməmmədov A.İ. Naxçıvan MR-də

koloniya əmələ gətirən quşların yayılmasına dair // ADU-nun elmi əsərləri. Biologiya seriyası. Bakı, ADU, 1965, №1, s.9-14.

Mustafayev Q.T., Xanməmmədov A.İ. Azərbaycanın quşları və onların təsərrüfat əhəmiyyəti. Bakı, "Bilik", 1971, 61s.

Mustafayev Q.T. Azərbaycanda ornitofaunanın taksonomik spektri. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004, 32s.

Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A. Ornitologiya. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 442s.

Xanməmmədov A.İ. Nax. MSSR-in avifaunasına dair materiallar // Azərb. EA Zoologiya İnstitutunun əsərləri. cild 21. Bakı, "Elm", 1960, s.5-27.

Xanməmmədov A.İ., Mustafayev Q.T. Azərbaycanın ov quşları. Bakı, "Azərənər", 1962, 72s.

Xanməmmədov A.İ. Azərbaycanın toyuqkimiləri. Bakı, Elm, 1971, 213s.

B. Rus dilində

Agaeva Ç.A. Нахождение некоторых птиц в Зуванде в зимнее время // Уч. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1969, №1, с.77-79.

Agaeva Ç.A. Краткие сообщения о некоторых птицах в горах Талыша (*первое сообщение*) // Уч. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1972, №2, с.54-58.

Agaeva Ç.A., Джафаров Г.Д. Некоторые особенности авифауны Зуванда // Материалы научной конференции молодых ученых. Баку, АГУ, 1969, с.56.

Agaeva Ç.A. Особенности орнитофауны нагорной степи Талыша // Сб. «Фауна, экология и охрана животных в Азербайджане». Баку, АГУ, 1987, с. 31-34.

Agaeva Ç.A. Материалы по фауне и экологии высоко-

горных птиц Малого Кавказа // Сб. «Фауна, экология и охрана животных Кура-Араксинской низменности и Малого Кавказа. Баку, АГУ, 1982, с.79-89.

Бабаев И.Р. Современное состояние редких водно-болотных птиц на различных участках Каспия / Материалы научно-практической конференции «Современные проблемы экологии, методы и средства их решения». Баку, Госкомэкология, 1993, с.72.

Банковский В.Г. К орнитофауне Закавказья // Известия Кавказского музея. Тифлис, т.VII, вып. 3-4.

Богданов М. Птицы Кавказа / Тр. общ-ва естествоиспытателей Казанс. Унив-та, 1879, т.VIII, вып. 4, 314 с.

Бурчак-Абрамович Н.И. Средиземноморский сокол – *Falco biarmicus* в фауне СССР // Зоологический журн., М., 1959, т. 38, вып. 2, с.103-105.

Виноградов В.В., Чернявская С.И. Материалы по орнитофауне Кызылагачского госзаповедника // Труды заповедников Азербайджана, М., 1965, вып. 1, с.22-80.

Виноградов В.В., Чернявская С.И. К орнитофауне Боздага // Труды заповедников Азербайджана, М., 1965, вып. 1, с.242-253.

Гамбаров К.М. "Каталог птиц Азербайджана" (отряд воробьиные). Баку, изд-во АзФАН, 1941, 92с.

Гамбаров К.М. Материалы по орнитофауне восточной части южного склона Главного Кавказского хребта и прилегающей низменности // Тр. Инст. зоологов Азерб ССР, Баку, 1954, т.17, с.57-112.

Гамбаров К.М. Материалы по птицам Абшеронского полуострова // Уч. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1958, №1, с.

Гамбаров К.М. Дополнение к списку птиц Апшеронского полуострова // Уч. зап. АГУ. Серия биология. Баку. 1960, №6, с.35-38.

Гамбаров К.М. Материалы по птицам района Минге-чаурского водохранилища / Материалы по фауне и экологии наземных позвоночных Азербайджана. Баку, Элм, 1975, с.217-236.

Греков В.С. Находки некоторых птиц на юго-западном побережье Каспия // Орнитология. М., изд. МГУ, 1960, вып. 3, с. 441-443.

Дроздов Н.Н. География летного населения птиц в избранных ландшафтах Азербайджана / Орнитология. М., изд. МГУ, 1965, вып. 7, с.166-199.

Дюнин А.Г. Изменение состава орнитофауны Малого Кавказа Кызыл-агачского залива в связи с его опреснением // Охрана природы и озеленение. М., 1960, вып. 4, с. 63-67.

Заблоцкий В.П., Заблоцкая Л.И. Эколого-фаунистический обзор чайковых птиц юго-западного Каспия и их рыбохозяйственное значение // Тр. Астраханского государственного заповедника. Астрахань, 1963, вып. 8.

Злотин Р.И. Зимнее население птиц Ширванской степи // Орнитология. М., изд. МГУ, 1963, вып. 6, с.204-209.

Иванов А.И. Весенние наблюдения над птицами на юго-западном побережье Каспия / Тр. Зоол. Инс-та АН СССР. Ленинград, 1952, т. IX, вып.4.

Исаков Ю.А., Воробьев К.А. Обзор зимовок и пролета птиц на Южном Каспии / Тр. Всесоюзн. орнитол. заповедника Гасан-Кули, 1940, вып.1, с.3-160.

Козлова Е.В. Формирование летнего комплекса птиц на островах Каспийского моря / Сб. «Памяти акад. П.П. Суткина». М.-Л., изд. АН СССР, 1950, с. 288-300.

Мустафаев Г.Т. Дополнение к списку гнездящихся птиц Кызыл-Агачского заповедника // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1967, №3, с. 41-43.

Мустафаев Г.Т. К списку птиц Апшеронского полуострова (*второе дополнение*) // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1968, №2, с.70-73.

Мустафаев Г.Т., Агаева Ч.А. Зимнее население птиц Зуванда // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1968, №2, с.73-77.

Мустафаев Г.Т. Новые данные о распространении и характере пребывания птиц в Азербайджане (*первое сообщение*) // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1968, №3, с.60-66.

Мустафаев Г.Т. Значение антропогенных ландшафтов в вертикальном распространении птиц в Азербайджане) // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1972, №2, с.50-53.

Мустафаев Г.Т. Летнее население птиц Большого Баку // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1973, №1, с.32-37.

Мустафаев Г.Т. Летнее население птиц города Кировабада // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1973, №4, с.50-52.

Мустафаев Г.Т. Изменение орнитофауны в Азербайджане за последние 100 лет / Матер. VII Всесоюзн. орнитолог. конф. М., 1974, с.219-221.

Мустафаев Г.Т. Придорожное население птиц в горных лесах Тальша // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1975, №2, с. 45-51.

Мустафаев Г.Т., Агаева Ч.А. Орнитофауна горного Тальша // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1974, №1, с.60-65.

Мустафаев Г.Т., Ханмамедов А.И. Сухопутная орнитофауна северо-восточной части Азербайджана // Изв. АН АзССР. Серия биология. Баку, 1965, №2, с.33-41.

Мустафаев Г.Т. Основные изменения фауны и населения птиц Ленкоранской низменности // Орнитология. М., изд. МГУ, 1972, вып. 10, с.288-297.

Мустафаев Г.Т. Некоторые соображения о влиянии антропогенных факторов на фауну птиц в Азербайджане // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1972, №4, с.49-52.

Мустафаев Г.Т. Население птиц города Сумгаита // Орнитология. М., изд. МГУ, 1977, вып. 13, с.208.

Мустафаев Г.Т. Тальш как характерный район эндемичных и переходных форм птиц / Матер. VII Всесоюзн. орнитолог. конф. Киев, «Наукова Думка», АН Украины, 1977, с.34-35.

Мустафаев Г.Т. Конспект фауны птиц Азербайджана // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1978, с.27-36.

Мустафаев Г.Т. К анализу орнитофауны наземных биотопов Азербайджана // Учен. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1978, №3, с.24-29.

Мустафаев Г.Т. Анализ фауны птиц в наземных экосистемах Азербайджана // Матер. VII Всесозн. зоогеограф. конф. М., «Наука», 1980, с.54-55.

Мустафаев Г.Т., Агаева Ч.А. Птицы наземных биогеоценозов Тальша в пределах Азербайджана // Сб. «Воздействие антропогенных факторов на фауну и экологию в Азербайджане». Баку, АГУ, 1981, с.107-116.

Мустафаев Г.Т. Структура гнездового комплекса птиц в наземных биогеоценозов Азербайджана // Сб. «Воздействие антропогенных факторов на фауну и экологию в Азербайджане». Баку, АГУ, 1981, с.3-27.

Мустафаев Г.Т. Орнитоэкологическое районирование Азербайджана // Сб. «Экология и охрана птиц». Кишинев, 1981, с.159-160.

Мустафаев Г.Т. Орнитологические особенности Восточно-Кавказского лесного участка / Сб. «Фауна и экология животных южного склона Большого Кавказа». Баку, АГУ, 1983, с.46-55.

Мустафаев Г.Т. Особенности авифауны Большого и Малого Кавказа / Сб. «Результаты зоолого-фаунистических исследований на Большом и Малом Кавказе». Баку, АГУ, 1985, с.94-104.

Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана. М.: МГУ, 1985, 54с.

Мустафаев Г.Т. Разнообразие орнитофауны Азербайджана и ее антропогенная трансформация / Сб. «Фауна, экология и охрана животных в Азербайджане». Баку, изд. АГУ, 1987, с.68-77.

Мустафаев Г.Т. Роль антропогенных факторов во взаимоинтеграции низменных и горных элементов фауны / Матер. науч. конф., посвящ. к 80-летию Азербайджана. Баку, БГУ, 1998, с. 29-31.

Мустафаев Г.Т. Общая характеристика фауны и населения птиц в Азербайджане // Животный мир Азерб. Том III. Позвоночные. Баку, Элм, 2000, с.261-272.

Мустафаев Г.Т., Садыхова Д.А. Соколообразные Азербайджана // Матер. научн. конф. «Современные проблемы биологии». Баку, изд. БГУ, 2001, с.101-102.

Мустафаев Г.Т., Султанов Э.Г. и др. Класс Птицы - Aves. // Животный мир Азербайджана. Том III. Позвоночные. Баку, Элм, 2000, с. 261-435.

Мустафаев Г.Т. Птицы Азербайджана (таксономия, распространение). Баку, БДУ, 2005, 40с.

Радде Г.А. Орнитологическая фауна Кавказа. Тифлис, изд. Кавказского музея, 1884, 451с.

Рустамов А.К. Европейская лесная «гирканская фауна в Копет-Даге» // Изв. Туркм. фил. АН СССР. Ашхабад, 1945, №3-4.

Рустамов А.К. Об орнитогеографических связях Копет-Дага с Гирканией // Труд. Инс.-та Зоолог. АН Казахстана. Алма-Ата, 1956, т.15.

Сатунин К.А. Материалы к познанию птиц Кавказского края // Изв. Кавказ, отд. РГО, Тифлис, 1907, 144с.

Сатунин К.А. Систематический каталог птиц Кавказского края // Изв. Кавказ. отд. РГО, т.ХХIII, №2, Тифлис, 1912.

Сатунин К.А. К зимней авифауне степей восточного Закавказья // Изв. Кавказ. отд. РГО, т.ХХIII, №3, Тифлис, 1916.

Серебровский П.В. Результаты орнитологических наблюдений в Закатальском округе Закавказья в 1916г. // «Новые мемуары Москов. об.-ва испыт. природы», 1925, т.ХVIII, вып.2.

Спангенберг Е.П., Судиловская А.М. Класс Птицы - Aves // Животный мир Азербайджана. Баку, АН Азерб. ССР, 1951, с. 127-176.

Туаев Д.Г. Материалы по фауне и экологии водоплавающих и болотных птиц Самур-Дивичинской низменно-

сти Азербайджана / Сб."Материалы по фауне и экологии наземных позвоночных Азербайджана". Баку, изд. АН АзССР, 1965.

Туаев Д.Г. К фауне и биологии рыбадных птиц Мингечаурского и Варваринского водохранилищ // Орнитология. М., изд. МГУ, 1970, вып. 10.

Туаев Д.Г. Материалы по фауне и экологии водоплавающих птиц Кура-Аразской низменности // Материалы по фауне и экологии наземных позвоночных Азербайджана. Баку, Элм, 1975, с. 217-236.

Тугаринов А.Я. Весенний пролет птиц у берегов Талыша // Сб. «Памяти акад. П.П.Сушкина», М.-Л., 1950, с.9-56.

Тугаринов А.Я., Козлова Е.В., Зимовка птиц в Талыше // Тр. АзФАН СССР. Серия зоология. 1935, т. XXIII, 124с.

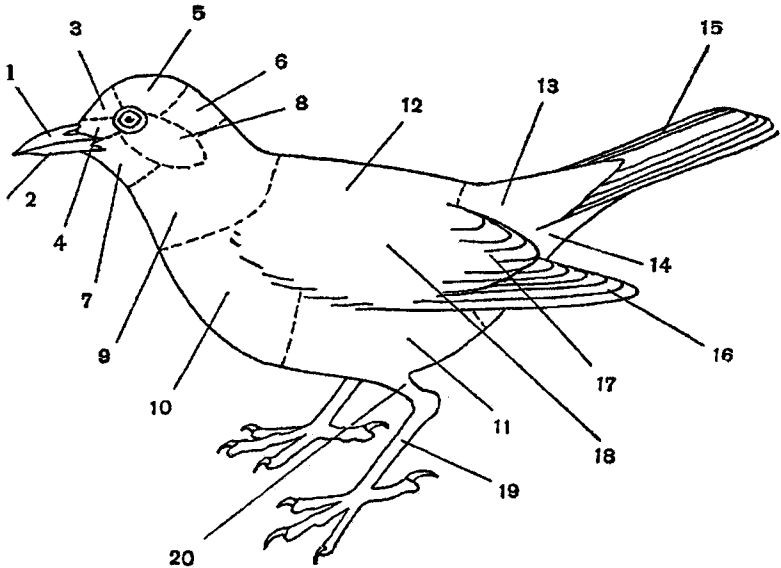
Тугаринов А.Я., Козлова Е.В. Жизнь птиц на зимовке в Кызылагачском заповеднике // Тр. АзФАН СССР. Серия зоология. 1938, т. XXXIV.

Ханмамедов А.И., Мустафаев Г.Т. Сухопутная орнитофауна северо-восточной части Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, сер. биол. наук, Баку, 1965, №2, с. 33-41.

1.2. Quşların taksonomik əhəmiyyətli əlamətləri və onlardan istifadə qaydaları

Hər hansı ölkədə quşları tanımaq və öyrənmək üçün bu işə həvəs, səbr, durbin, teleskop, fotoaparat, ştangenpərgar, xətkəş, karandaş, gündəlik və s. ləvazimat olmalıdır. Quşları öyrənməyin ən yaxşı mövsümü bahar (may-iyun ayları), ən əlverişli vaxtı isə səhərin erkən saatlarıdır. Həmin dövrdə quşlar fəal olur, yuva tikib nəsil verirlər. Lakin quşların qışlamasını və miqrasiyasını öyrənmək də çox vacibdir.

Ekskursiya yerlərinə tək və ya iki nəfərin getməsi yaxşı nəticə verir. Əlvan paltar quşları qorxudur. Ən vacib olanı quşların toksonomik əlamətlərini (şəkil 1) bilməkdir. Quş çox hərəkətli olduğu üçün onu görmək bezən 2-3 saniyə çəkir. Öncə quşun böyüklüyünə diqqət etmək lazımdır. Bunu yaxşı tanıdığınız quş (sərçə, bülbül, sığırcın, qaratoyuq, göyərçin, qarğa,

Şəkil 1. Quşların diaqnostik əhəmiyyətli əsas əlamətləri

1-üst dimdik, 2-alt dimdik, 3-alın, 4-quzeçhə, 5-təpə, 6-peysər, 7-boğazı, 8-qulaq örtüyü, 9-boyun, 10-döş, 11-qarın, 12-bel, 13-quyruqüstü, 14-quyruqaltı, 15-sükan, 16-I dərəcəli çalma lələkləri, 17-II dərəcəli çalma lələkləri, 18-qanad örtüyü, 19-pəncə lüləsi, 20-baldır.

toyuq, qartal və s.) ilə xəyalınızda müqayisə edib yadda saxlayın. Ümumi görkəminə diqqət lazımdır: qanadlarının ensiz və ya enli olması, boynunun, ayağının, quyruğunun, dimdiyinin uzunluğu və forması. Sonra ümumi rənginə, xallarına, kəkiline, zolaqlarına, naxışlarına və başqa əlamətlərinə diqqət edin. Davranışını və səsini yadda saxlayıb qeyd edin, suda, havada, yerdə, ağacda özünü necə aparmasına fikir verin. Qidasını necə

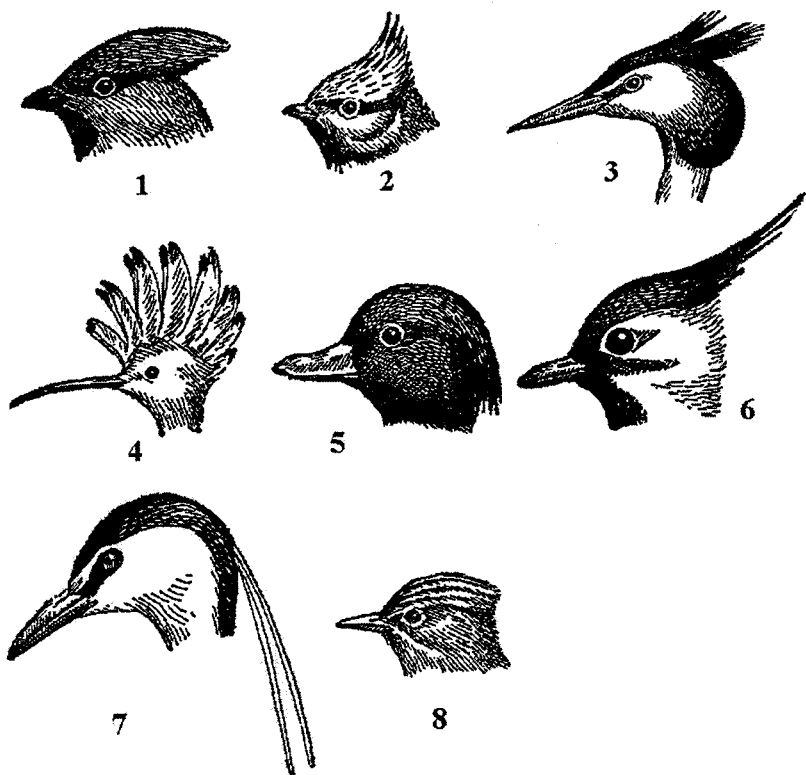
axtarması, haradan və nə cür götürməsi, sürüsünün (şəkil 2), başındakı kəkillərin (şəkil 3), ləpirlərinin (şəkil 4) forması quşu təbiətdə tanımaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Quşun yuvasını tapıb öyrənmək böyük ehtiyat tələb edir, kiçik bir səhv onu nəsil verməkdən məhrum edir. Quşların böyük taksonlarını (dəstə, fəsilə) xarakterizə etmək üçün yumurtanın formasından istifadə olunur (şəkil 5).

Şəkil 2. Quş sürülərinin uçuş formaları
1-bucaq altında, 2-dağınıq, 3-qatarla, 4-düz xətlə.

Nəsil vermək üçün cüt (erkək-♂ və dişi-♀) əmələ gətirən quşlara *monoqam*, bu cür cütləri olmayanlara isə *poliqam* deyilir. Erkək quşun əlamətlərindən daha çox istifadə edilir. Cüceli (maturonat) quşların balası yumurtadan çıxanda fəal, ətcəbalar (immaturonat) isə yumurtadan çıxarkən aciz olurlar.

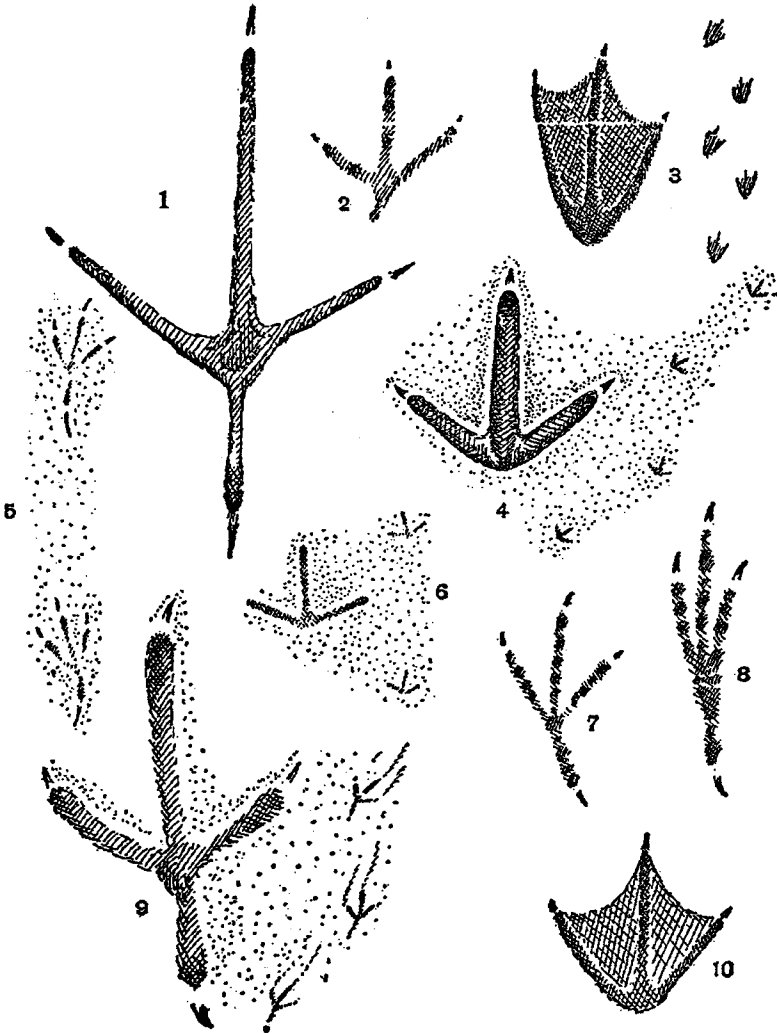
Quşları öyrənmək istədiyimiz əraziyə getməkdən öncə həmin ərazinin quşlarına və ümumiyyətlə təbiətinə dair ədəbiyyatla tanış olmaq lazımdır. Əraziyə oradakı quşların təxmini siyahısı ilə getmək quşları tanımağa kömək edən böyük hazırlıq işidir.

Şəkil 3. Quşların kəkilləri

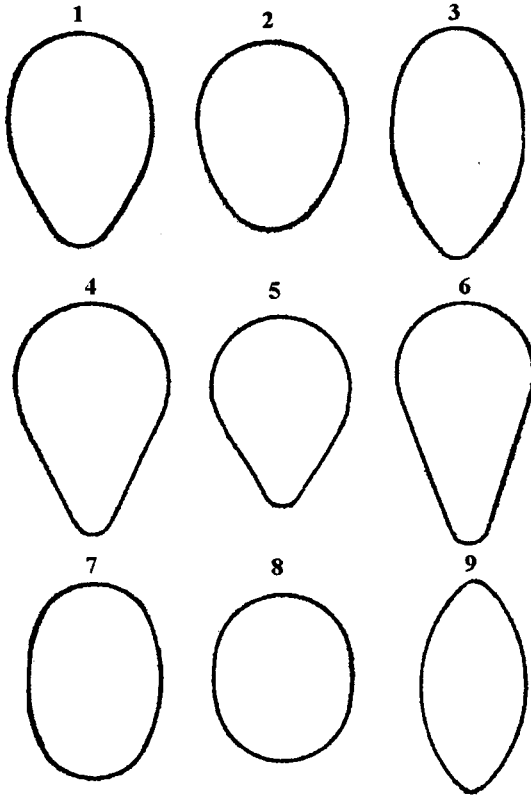
1-Adi ardıçquşu – *Bombycilla garrulus*, 2-Kəkilli arıquş – *Parus cristatus*, 3-Böyük maygülü – *Podiceps cristatus*, 4-Adi hophop – *Upupa epops*, 5-Kəkilli qaraördək – *Aythya fuligula*, 6-Kəkilli bibikinə (çibis) – *Vanellus vanellus*, 7-Adi qarıldaq – *Nycticorax nycticorax*, 8-Kəkilli meşəturaqayı – *Lullula arborea*.

Elmi cəhətdən ən dəqiq məlumat quşun təyin olunması və onun təsnifatda yerinin müəyyən edilməsidir. Bunun üçün təyinedici açarlardan (legenda) istifadə olunur. Quşun bədəninin, qanadlarının, quyruğunun, dimdiyinin, pəncə lüləsinin uzunluğu və s. ölçüləri tez-tez lazım olur (şəkil 6). Qanadlar həmişə bükülmüş halda ölçülməlidir. Onun uzunluğu tinindən (oynaqdan) düz xətt istiqamətində ön uzun çalma lələyinin zirvəsinə

Şəkil 4. Quşların ləpirləri

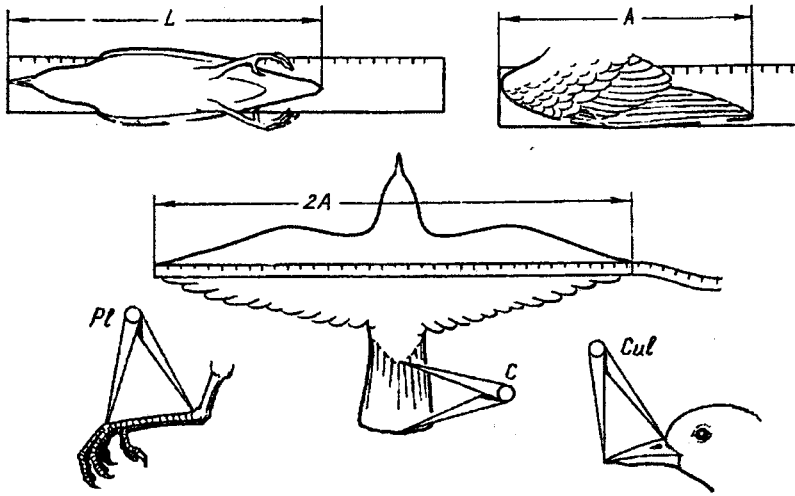
1-Kiçik ağnaz – *Egretta garzetta*, 2-Adi bildirçin – *Coturnix coturnix*, 3-Cırlıdayan ördək – *Anas guerguedula*, 4-Sağsağanı alacüllüt – *Haemantopus ostralegus*, 5-Ağ titrəkquyruq – *Motacilla alba*, 6-Kiçik bozca – *Charadrius dubius*, 7-Adi qurqur – *Streptopelia turtur*, 8-Adi zığzığ – *Garrulus glandarius*, 9-Boz(ala) qarğa – *Corvus cornix*, 10-Kiçik qağayı – *Larus minitus*.

Şəkil 5. Quş yumurtalarının formaları

1-normal yumurta forması, 2-qısalmış, 3-uzanmış, 4-normal armudvari, 5-qısalmış armudvari, 6-uzanmış armudvari, 7-normal ellips forması, 8-qısalmış ellips forması, 9-uzanmış ellips forması.

qədər götürülür. Quyruğun uzunluğu mərkəzi sükan lələyinin dibindən – dəridən çıxdığı yerdən ən uzun olanın ucuna qəddərdir. Dimdiyın uzunluğu quşun alında lələk örtüyü başlayan yerdən dimdiyın ucuna qəddərdir. Bu ölçünü burun dəilyinin ön kənarından da başlamaq olar (belə halda oxucunu xəbərdar etmək lazımdır). Əyri dimdiyın ölçülməsi onun əyrisi boyunca aparılır. Pəncə lüləsinin uzunluğu orta barmağın dibindəki çökəkdən baldırın aşağı oynaqına qəddərdir. Bəzi hallarda barmağın uzunluğu (caynaqla və caynaqsız), dimdiyın eni və hün-

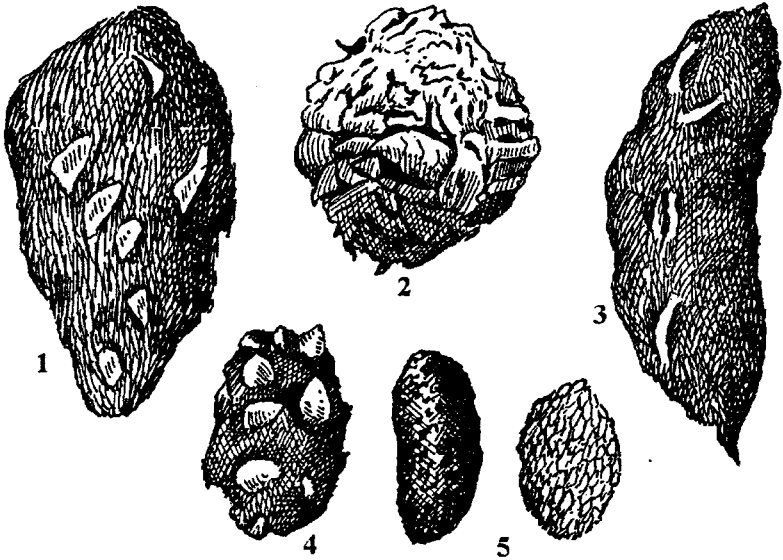
Şəkil 6. Quşların ölçülməsi sxemi

L-ümumi uzunluğu, A-qanadın uzunluğu, 2A-qanadların açılışı, Pl-pəncə lüləsinin uzunluğu, C-quyruğun uzunluğu, Cul-dimdiyin uzunluğu (bunlar etiketdə yazılır).

dürlüyü lazım olur. I dərəcəli çalma lələkləri qanadın kənar (uc) tərəfindən oynaya (tinə) doğru, II dərəcəli çalma lələkləri isə oynaqdan dibə tərəf nömrələnir. Quşun bel tərəfinə *dorsal* və ya yuxarı tərəf, qarın tərəfinə isə *ventral* və ya aşağı tərəf də deyilir.

Kiçik quşları ölçmək üçün ştangenpərgar, böyük quşları ölçmək üçün isə xətkəş və ölçü lenti (ruletkə) istifadə olunur (bax: şəkil 6). Dimdik, pəncə lüləsi və başqa kiçik ölçülü əlamətlər mütləq ştangenpərgar vəsitəsilə ölçülür. Hətta quşun qusuntusunun forması onu təyin etmək üçün əhəmiyyətlidir (şəkil 7).

İndiki dövrdə quşları təyin etmək üçün onları ovlamaq (öldürmək) lazım deyil. Böyük kolleksiya fondlarında və muzeylərdə saxlanan materiallardan istifadə etmək kifayətdir.

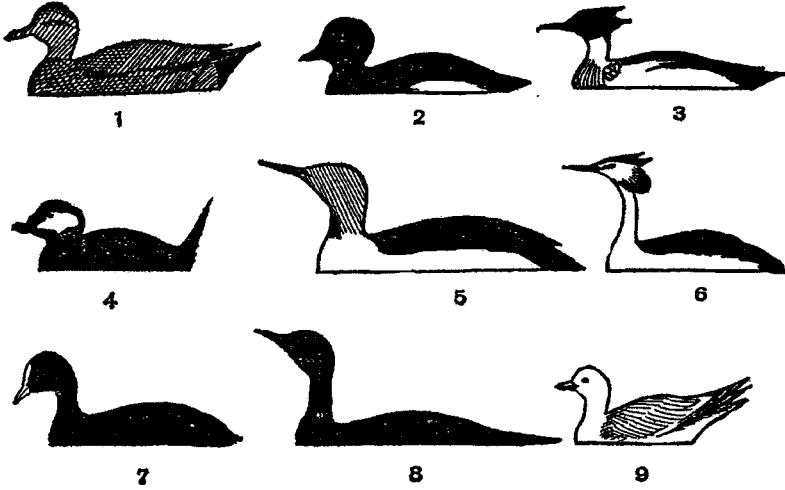
Şəkil 7. Quşların qusuntusunun formaları

1-bozqır sarı, 2-qəhvəyi qağayı, 3-bataqlıq bayquşu, 4-boz qarğa, 5-qızlarquşu.

Azərbaycanda quşların ən çox kolleksiyası MEA-nın Zoologiya İnstitutunda, BDU-nun «Onurğalılar zoologiyası və bioekologiya» kafedrasında və Zərdabi adına «Təkamül» muzeyində saxlanır. Miqrasiya dövründə nəqliyata, elektrik xətlərinə, evlərin pəncərələrinə toqquşub ölən, ovçuların vurduqları quşlar kimin əlinə keçsə, bu kitabın köməyi ilə təyin edə bilər, çətinlik olarsa, göstərdiyimiz elm ocaqlarına müraciət etmək məsləhətdir.

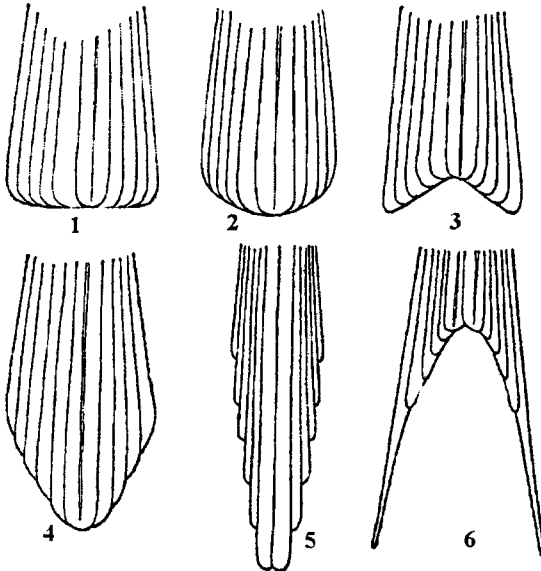
Hər hansı səbəbdən əlinizə keçmiş olan quşdan kolleksiya hazırlamaq istəsəniz, «Azərbaycanın faunası, VI cild, Quşlar» (Əbdürrəhimov, Mustafayev, red., Bakı, Elm, 1977) adlı kitabın 49-54-cü səhifələrini oxuyun.

Bu kitabda təyinat açarlarının hamısı eyni prinsiplə tərtib edildiyi üçün iş qaydası da eyni olmalıdır. Açarlarda istifadə olunmuş əlamətlər qoşa nömrələnmişdir: biri açıqda, digəri mötərizədə verilmişdir. Əvvəlki (açıq) rəqəm tezisi, mötərizədə

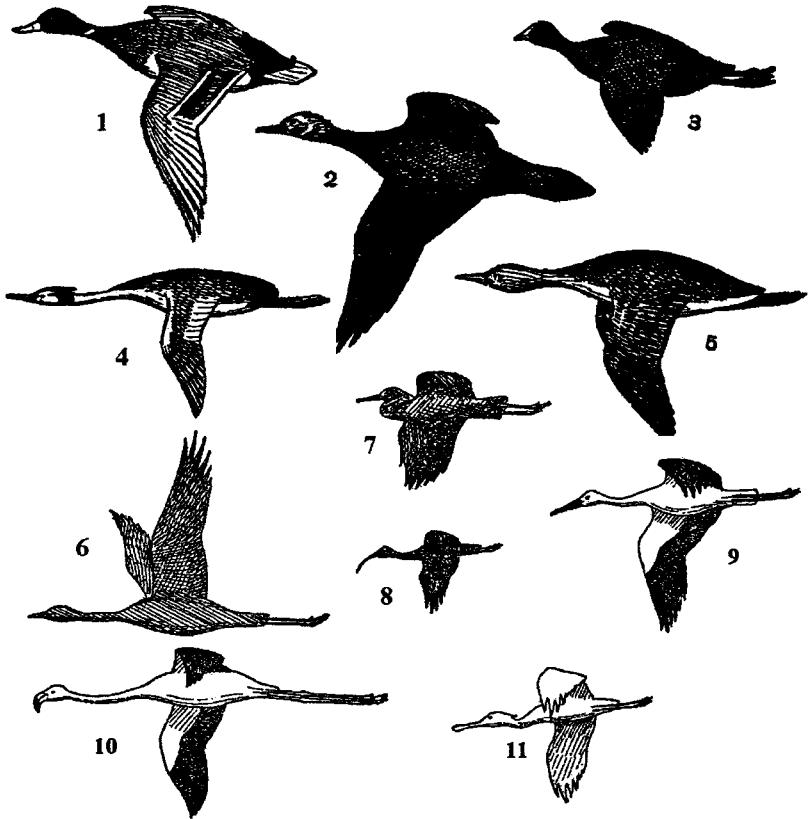
Şəkil 8. Quşların suda dayanma formaları

1-Çayördəyi, 2-Qaraördək, 3-Pazdimdik, 4-Göydimdik, 5-Qağar, 6-Maygülü, 7-Qaşqaldaq, 8-Qarabatdaq, 9-Qağayı.

Şəkil 9. Quşların quyruğunun formaları

1-düz, 2-dəyirmi, 3-oyuq, 4-pazvari, 5-pilləkənli, 6-haçalı və s.

Şəkil 10. Quşların uçuş formaları

1-Ördək – *Anas*, 2-Qarabatdaq-*Phalacrocorax*, 3-Qaşqaldaq – *Fulica*, 4-Maygülü – *Podiceps*, 5-Qaqar – *Qavia*, 6-Durna – *Grus*, 7-Vağ – *Ardea*, 8-Qaranaz – *Plegadis*, 9-Leylək – *Ciconia*, 10-Flamingo – *Phoenicopterus*, 11-Ərsindimdik – *Platalea*

olanlar isə antitezisi göstərir. Bunların məzmunu bir-birinin əksinədir. Məsələn tezis – «dimdiyi düzdür», antitezis – «dimdiyi əyridir».

Hər hansı quşu təyin etmək üçün öncə onun dəstəsini, sonra fəsiləsini, daha sonra cinsini, axırda növünü müəyyən etmək tələb olunur. Təyin etmək istədiyiniz quşun əlaməti tezis-də verilənə uyğundursa, sonrakı tezisi, uyğun deyilsə – antite-

zisi oxumaq lazımdır. Əlamətlər uyğun gələn tezisdən və ya antitezisdən sonra hansı taksonun adı yazılıbdırsa, onu qəbul edir və qarşısında yazılmış səhifəni açıb xarakteristikasını oxuyuruq. Doğru təyin edilmişdirsə, bu qayda ilə fəsiləni, sonra cinsi və daha sonra növü təyin edirik.

Şəkilə istinadlarda nöqtəli rəqəmlərin 2-ci yarısı konkret quşu göstərir (məs., 15.2 – on beş sayılı şəkildəki ikinci quş və s.). Quşların suda dayanma qaydası (şəkil 8), quyruğunun formaları (şəkil 9), uçma formaları (şəkil 10) və başqa davranış xüsusiyyətləri yadda saxlanmalıdır. Quşların rəngli şəkilləri sizə çox kömək edə bilər (tablo 1-35). Rəngli tablolara istinadlar hər növün adından sonra mötərizədə qeyd olunmuşdur.

FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA QUŞLARIN TAKSONOMİYASI VƏ COĞRAFİ YAYILMASI

2.1. Azərbaycanın ornitocoğrafiyasına dair qısa məlumat

Azərbaycanda quşların elmi baxımdan tədqiq edilməsinin 250 illik tarixi olmasına baxmayaraq onların taksonomiyası və zoocoğrafiyası haqqında son illərə qədər yekun məlumat olmayıbdır. Mövcud ədəbiyyatda (Radde, 1884; Satunin, 1907; Qəmbərov, 1941; Spangenberg, Sudilovskaya, 1951; Mustafayev və b., 1977, 2000) quşların taksonomiyası beynəlxalq standarta uyğun deyildir, bir sıra məlumatlar köhnəlmişdir. Nisbətən, təzə nəşr edilmiş ornitoloji kataloqda (Tuayev, 2000) çoxlu miqdarda elmi səhvlərə yer verilmişdir. Biz həmin səhvləri ləğv etməyə çalışmışıq (Mustafayev, 2004, 2005, 2005a).

Taksonomik spektr hazırlanarkən Palearktika üzrə olan əsas ədəbiyyat (Vaurie, 1959, 1965; Uetmor, 1960; Flint və b., 1967; İvanov, Steqman, 1978; Stepanyan, 1990) nəzərə alınmışdır.

Azərbaycanın ornitocoğrafi rayonlaşdırılması ilk dəfə 20 il bundan əvvəl işlənmiş (Mustafayev, 1985) və hazırda öz gücünü saxlayır. Onun əsasını müəllifin 50-illik tədqiqatları təşkil edir (Mustafayev, 2005).

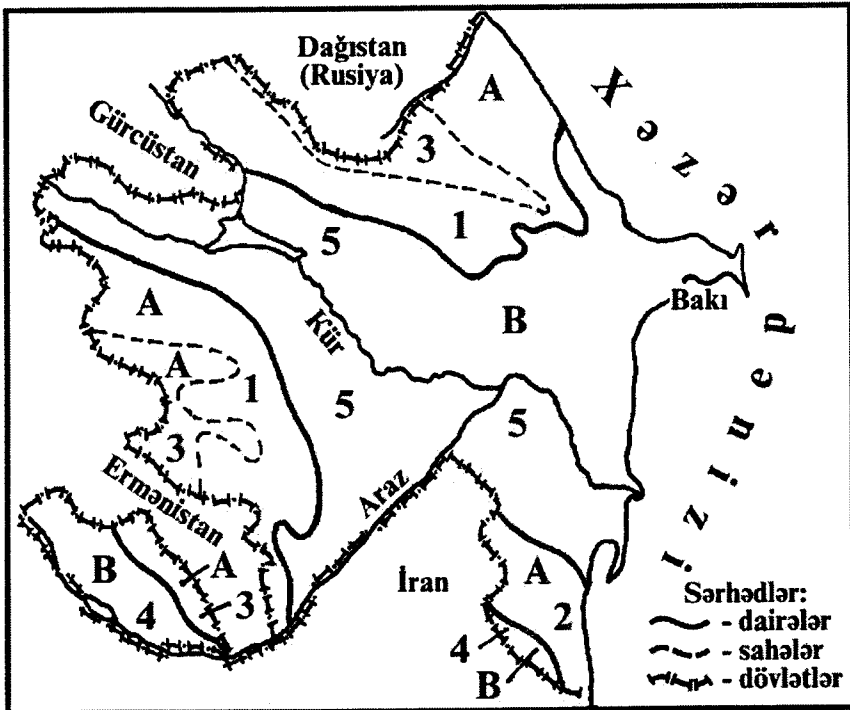
İndiki dövrdə zoocoğrafiyanın əsas vəzifəsi bioloji müxtəlifliyin öyrənilməsinə və qorunub saxlanılmasına xidmət etməkdir. Ona görə biz Azərbaycanın ornitocoğrafiyasının orijinal sahə və rayon kateqoriyalarını müəyyən edərək ərazinin genezisini deyil, ornitofaunanın müasir keyfiyyət və kəmiyyətinin kompleks ekoloji-landşaft təhlilinin nəticələrini əsas götürmüşük (Mustafayev, 1985, 2005).

Azərbaycanın ərazisi Palearktika vilayətinin Aralıqdəniz yarımvilayətinə daxil olan 2 dairəyə (Qafqaz və Ön Asiya) aid edilir (Vereşagin, 1959). Kompleks ekoloji landşaft təhlili konsepsiyasına əsasın Qafqaz dairəsinə 3 sahə daxildir: Şərqi-Qafqaz meşələri, Lənkəran-Talış meşələri, Şərqi Qafqaz yüksək dağlığı.

Bunlardan birinci sahə 3 rayonu əhatə edir: Samur-Dəvəçi, Alazan-Əyriçay və Dağ meşələri. İkinci sahəyə 2 rayon aiddir: Lənkəran düzənlik meşələri, Talış dağ meşələri. Yüksək dağlıq sahəsinə 2 rayon daxildir: Böyük Qafqaz yüksək dağları, Kiçik Qafqaz yüksək dağları. Ön Asiya dairəsi 2 sahəyə ayrılır: Naxçıvan – Talış dağ bozqırları, Mərkəzi Azərbaycan. Bunlardan birinci sahə 2 rayonu əhatə edir: Naxçıvan rayonu və Talış dağ bozqırları. Mərkəzi Azərbaycan sahəsi 5 rayonu əhatə edir: Kür-Araz düzənliyi, Abşeron-Qobustan, Şamaxı yaylası, Acinohur-Ceyrançöl, Kiçik Qafqazın dağətəyi qurşağı.

Bu kitabda yalnız ornitocoğrafi sahələrin (xəritə) xarakteristikasını verməklə kifayətlənməli olmuşuq.

Azərbaycanın ornitocoğrafi sahələri

Xəritəyə izahat:

A-Qafqaz dairəsi	B- Ön-Asiya dairəsi
1-Şərqi-Qafqaz meşə sahəsi	4- Naxçıvan-Talış dağ bozqırları sahəsi
2-Lənkəran -Talış meşə sahəsi	5- Mərkəzi Azərbaycan sahəsi
3-Şərqi-Qafqaz yüksək dağlıq sahəsi	

2.2. Azərbaycanda quşların ornitocoğrafi sahələr üzrə yayılması

Şərti işarələr: 1 – quşların taksonları, 2 – Şərqi – Qafqaz meşə sahəsi, 3 – Lənkəran-Talış meşə sahəsi, 4 – Şərqi Qafqaz yüksək dağlığı, 5 – Naxçıvan-Talış dağ bozqırları, 6 – Mərkəzi-Azərbaycan sahəsi, 7 – Azərbaycan ümumilikdə; S – oturaq, N – nəsil vermək üçün gəlir, H – qışlamaq üçün gəlir, Tr – miqrant, Er – bəzi ildə təsadüfən olur, Tf – yem üçün gəlir.

1	2	3	4	5	6	7
Ordo 1. Gaviiformes						
Familia 1. Gaviidae						
Genus 1. Gavia ForstEr, 1788						
1. Gavia stellata Pont. 1763						
1.1. G.s. stellata Pont, 1763	-	-	-	-	Er	Er
2. Gavia arctica Linn., 1758						
2.1. G.a. arctica Linn., 1758	-	-	-	-	Er	Er
Ordo 2. Podicipediformus						
Familia 2. Podicipedidae						
Genus 2. Podiceps Latham, 1787						
3. Podiceps ruficollis Pall., 1764						
3.1. P.r. capensis Salv., 1884	-	-	-	-	S	S
4. Podiceps nigricollis Brehm., 1831						
4.1. P.n. nigricollus Brehm., 1831	S	-	-	-	S	S
5. Podiceps auritus Linn., 1758						
5.1. P. a. auritus Linn., 1758					Tr	Tr

1	2	3	4	5	6	7
6. Podiceps grisegena Bodd., 1783						
6.1. P.g. grisegena Bodd., 1783	-	-	-	-	H	H
7. Podiceps cristatus Linn., 1758						
7.1. Podiceps c. cristatus, Linn., 1758	-	-	-	-	S	S
Ordo 3. Pelecaniformes						
Familla 3. Pelecanidae						
<i>Genus 3. Pelecanus Linn., 1758</i>						
8. Pelecanus onocrotalus Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
9. Pelecanus crispus Bruch., 1832	-	-	-	-	S	S
Famila 4. Phalacrocoracidae						
<i>Genus 4. Phalacrocorax Briss, 1760</i>						
10. Phalacrocorax carbo Linn., 1758						
10.1. Ph. c.sinensis Blum., 1796-1816	Tr	Tr	-	Tr	S	S
11. Phalacrocorax pygmaeus Pall., 1773	Tr	Tr	-	Tr	S	S
Ordo 4. Ciconiiformes						
Familia 5. Ardeidae						
<i>Genus 5. Botaurus Steph., 1819</i>						
12. Botaurus stellaris Linn., 1758						
12.1. B.s. stellaris Linn., 1758	Tr	Tr	-	Tr	S	S
<i>Genus 6. Ixobrychus Bill., 1828</i>						
13. Ixobrychus minutus Linn., 1766						
13.1. I.m. minutus Linn., 1766	Tr	Tr	-	Tr	N	N
<i>Genus 7. Nycticorax Forst., 1817</i>						
14. N. nycticorax Linn., 1758						
14.1. N.c. nycticorax Linn., 1758	Tr	Tr	-	Tr	N	N
<i>Genus 8. Ardeola Bole, 1822</i>						
15. Ardeola ralloides Scop., 1769	Tr	Tr	-	Tr	N	N
<i>Genus 9. Bulbulcus Bon, 1855</i>						
16. Bulbulcus ibis Linn., 1758						
16.1. B.i. ibis Linn., 1758	Tr	Tr	-	-	N	N
<i>Genus 10. Egretta Forst, 1817</i>						
17. Egretta alba Linn., 1758						

1	2	3	4	5	6	7
17.1. E.a. alba Linn., 1758	Tr	Tr	-	Tr	S	S
18. Egretta garzetta Linn., 1766						
18.1. E.g. garzetta Linn., 1766	Tr	Tr	-	Tr	S	S
<i>Genus 11. Ardea Linn., 1758</i>						
19. Ardea cinerea Linn., 1758						
19.1. A.c. cinerea Linn., 1758	Tr	Tr	Tr	H	S	S
20. A. purpurea Linn., 1766						
20.1. A.p. purpurea Linn., 1766	-	-	-	-	N	N
Familia 6. Threskiornithidae						
<i>Genus 12. Platalea Linn., 1758</i>						
21. Platalea leucorodia Linn., 1758						
21.1. P.l.leucorodia Linn., 1758	-	-	-	-	N	N
<i>Genus 13. Plegadis Kaup., 1829</i>						
22. Plegadis falcinellus Linn., 1766	-	-	-	-	N	N
<i>Genus 14. Threskiornis Gray, 1842</i>						
23. Threskiornis aethiopicus Lath, 1790						
23.1. Th.a. aethiopicus Lath., 1790					Er	Er
Familia 7. Ciconidae						
<i>Genus 15. Ciconia Briss., 1760</i>						
24. Ciconia ciconia Linn., 1758						
24.1. C.c. ciconia Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
25. Ciconia nigra Linn., 1758	N	N	-	-	-	N
Ordo 5. Phoenicopteriformes						
Familia 8. Phoenicopteridae						
<i>Genus 16. Phoenicopus Linn., 1758</i>						
26. Phoenicopus roseus Linn., 1958						
26.1. Ph.r. roseus Pall., 1811	-	-	-	-	S	S
Ordo 6. Anseriformes						
Familia 9. Anatidae						
<i>Genus 17. Rufibrenta Bonap, 1856</i>						
27. Rufibrenta ruficollis Pall., 1769	-	-	-	-	Er	Er
<i>Genus 18. Anser Briss., 1760</i>						

1	2	3	4	5	6	7
28. <i>Anser anser</i> Linn., 1758	Tr	Tr	Tr	Tr	S	S
29. <i>Anser albifrons</i> Scop., 1769						
29.1. <i>A.a. albifrons</i> Scop., 1769	Tr	Tr	Tr	Tr	H	H
30. <i>Anser erythropus</i> Linn., 1758	Tr	Tr	-	Tr	H	H
<i>Genus 19. Chen Boie, 1822</i>						
31. <i>Chen caerulescens</i> L., 1758						
31.1. <i>Ch. c.hyperboreus</i> Pall., 1769	-	-	-	-	Er	Er
<i>Genus 20. Cygnus Bech., 1803</i>						
32. <i>Cygnus olor</i> Gm., 1789	-	-	-	-	H	H
33. <i>Cygnus cygnus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
34. <i>Cygnus bewickii</i> Yar., 1830	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 21. Tadorna Ok., 1817</i>						
35. <i>Tadorna ferruginea</i> Pal., 1764	-	-	-	S	S	S
36. <i>Tadorna tadorna</i> Linn., 1758	-	-	-	-	S	S
<i>35. Genus 22. Anas Linn., 1758</i>						
37. <i>Anas platyrhynchos</i> Linn., 1758						
37.1. <i>A.p. platyrhynchos</i> Linn., 1758	-	-	Tr	-	S	S
38. <i>Anas crecca</i> Linn., 1758						
38.1. <i>A.c. crecca</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	H	H
39. <i>Anas strepera</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	H	H
40. <i>Anas penelope</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	H	H
41. <i>Anas acuta</i> Linn., 1758						
41.1. <i>A.a. acuta</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	H	H
42. <i>Anas querquedula</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
43. <i>Anas clypeata</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
44. <i>Anas angustirostris</i> MeneTr., 1832	-	-	-	-	S	S
<i>Genus 23. Netta Kaup., 1829</i>						
45. <i>Netta rufina</i> Pall., 1773	-	-	-	-	S	S
<i>Genus 24. Aythya Boi, 1822</i>						
46. <i>Aythya ferina</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
47. <i>Aythya nyroca</i> Guld., 1770	-	-	-	-	S	S
48. <i>Aythya fuligula</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H

1	2	3	4	5	6	7
49. <i>Aythya marila</i> Linn., 1761	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 25. Clangula</i> Leach., 1819						
50. <i>Clangula hyemalis</i> Linn., 1758					Er	Er
<i>Genus 26. Bucephala</i> Baird., 1858						
51. <i>Bucephala clangula</i> Linn., 1758						
51.1. <i>B.c. clangula</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 27. Melanitta</i> Boie, 1822						
52. <i>Melanitta nigra</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Er	Er
53. <i>Melanitta fusca</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 28. Oxyura</i> Bon., 1828						
54. <i>Oxyura leucocephala</i> Scop., 1769	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 29. Mergus</i> Linn., 1758						
55. <i>Mergus albellus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
56. <i>Mergus serrator</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
57. <i>Mergus merganser</i> Linn., 1758						
57.1. <i>M.m. merganser</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
Ordo 7. Falconiformes						
<i>Familia 10. Pandionidae</i>						
<i>Genus 30. Pandion</i> Sav., 1809						
58. <i>Pandion haliaetus</i> Linn., 1758						
58.1. <i>P.h. haliaetus</i> Linn., 1758	N	N	-	Tr	N	N
<i>Familia 11. Accipitridae</i>						
<i>Genus 31. Pernis</i> Cuv., 1817						
59. <i>Pernis apivorus</i> Linn., 1758	N	N	-	N	Tr	N
<i>Genus 32. Milvus</i> Lac., 1799						
60. <i>Milvus milvus</i> Linn., 1758						
60.1. <i>M. m. milvus</i> Linn., 1758	-	-	-	Er	Er	Er
61. <i>Milvus migrans</i> Bodd., 1783						
61.1. <i>M. m. migrans</i> Bodd., 1783	N	N	-	Tr	Tr	N
<i>Genus 33. Circus</i> Lac., 1799						
62. <i>Circus cyaneus</i> Linn., 1766						
62.1. <i>C.c. cyaneus</i> Linn., 1766	N	N	Tr	N	S	S

1	2	3	4	5	6	7
63. <i>Circus macrourus</i> Gm., 1771	-	-	-	N	N	N
64. <i>Circus pygargus</i> Linn., 1758	-	-	-	N?	N?	N?
65. <i>Circus aeruginosus</i> Linn., 1758						
65.1. <i>C.a. aeruginosus</i> Linn., 1758	Tr	Tr	-	S	S	S
<i>Genus 34. Accipiter Bris., 1760</i>						
66. <i>Accipiter gentilis</i> Linn., 1758						
66.1. <i>A.g. caucasicus</i> Klein., 1923	S	S	-	H	H	S
67. <i>Accipiter nisus</i> Linn., 1758						
67.1. <i>A.n. nisus</i> Linn., 1758	S	S	Tf	S	S	S
68. <i>Accipiter brevipes</i> Sev., 1850	N	N	-	Tr	Tr	N
69. <i>Accipter badius</i> Gm., 1788						
69.1. <i>A.b. cenchroides</i> Sev., 1873	-	N	-	-	-	N
<i>Genus 35. Buteo Lac., 1799</i>						
70. <i>Buteo lagopus</i> Pont., 1763						
70.1. <i>B.l. lagopus</i> Pont., 1763	-	-	-	-	Er	Er
71. <i>Buteo rufinus</i> Cretz., 1827						
71.1. <i>B.r. rufinus</i> Cretz., 1827	-	-	-	S	H	S
72. <i>Buteo buteo</i> Linn., 1758						
72.1. <i>B.b. vulpinus</i> Glog., 1833	Tr	Tr	-	Tr	Tr	Tr
72.2. <i>B.b. menetriesi</i> Bogd., 1879	S	S	Tf	H	H	S
<i>Genus 36. Circaetus Vieil., 1816</i>						
73. <i>Circaetus gallicus</i> Gm., 1788						
73.1. <i>C.g. gallicus</i> Gm., 1788	-	-	-	N	Tr	N
<i>Genus 37. Hieraaetus Kaup., 1844</i>						
74. <i>Hieraaetus pennatus</i> Gm., 1788						
74.1. <i>H.p. pennatus</i> Gmel., 1788	N	N	-	Tr	Tr	N
<i>Genus 38. Aquila Bris., 1760</i>						
75. <i>Aquila rapax</i> Temm., 1828						
75.1. <i>A.r. orientalis</i> Cab., 1854	-	-	-	Tr	Tr	Tr
76. <i>Aquila clanga</i> Pall., 1811	-	H	-	?	H	H
77. <i>Aquila pomarina</i> Brehm., 1811						
77.1. <i>A.p. pomarina</i> Brehm., 1811	-	-	-	N	N	N

1	2	3	4	5	6	7
78. <i>Aquila heliaca</i> Sav., 1809						
78.1. <i>A.h. heliaca</i> Sav., 1809	N	N	-	N	H	S
79. <i>Aquila chrysaetos</i> Linn., 1758						
79.1. <i>A.ch. homeyeri</i> Severt., 1888	S	S	N	H	-	S
<i>Genus 39. Haliaeetus Sav., 1809</i>						
80. <i>Haliaeetus leucoryphus</i> Pall, 1771	-	-	-	-	Er	Er
81. <i>Haliaeetus albicilla</i> Linn., 1758						
81.1. <i>H.a. albicilla</i> Linn., 1758	-	-	-	-	S	S
<i>Genus 40. Gypaetus Storr, 1874</i>						
82. <i>Gypaetus barbatus</i> Linn., 1758						
82.1. <i>G.b. aureus</i> Habl., 1783	-	-	S	-	-	S
<i>Genus 41. Neophron Savig., 1809</i>						
83. <i>Neophron percnopterus</i> Linn., 1758						
83.1. <i>N.p. percnopterus</i> Linn., 1758	N	N	Tf	N	N	N
<i>Genus 42. Aegypius Savig., 1809</i>						
84. <i>Aegypius monachus</i> Linn., 1766	S	N	N	H	Tf	S
<i>Genus 43. Gyps Savig, 1809</i>						
85. <i>Gyps fulvus</i> Habl., 1783						
85.1. <i>G. f. fulvescens</i> Hume, 1869	S	N	N	H	Tf	S
Familia 12. Falconidae						
<i>Genus 44. Falco Linn., 1758</i>						
86. <i>Falco cherrug</i> Gray., 1834						
86.1. <i>F.ch. cherrug</i> Gray, 1834	-	-	-	H	H	H
87. <i>Falco biarmicus</i> Temm., 1825						
87.1. <i>F.b. feldeggii</i> Schl., 1843	-	-	-	-	S?	S?
88. <i>Falco peregrinus</i> Tunst., 1771						
88.1. <i>F.p. brookei</i> Scharp., 1873	S	S	N	H	H	S
88.2. <i>F.p. harterti</i> But., 1907	-	-	-	Tr	Tr	Tr
89. <i>Falco subbuteo</i> Linn., 1758						
89.1. <i>F. s. subbuteo</i> Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
90. <i>Falco columbarius</i> Linn., 1758						
90.1. <i>F.c. aesalon</i> Tunst., 1771	-	-	-	-	H	H

1	2	3	4	5	6	7
90.2. F.c.pallidus Susch., 1900	-	-	-	-	H	H
90.3. F.c. insignis Clark, 1907	-	-	-	H	H	H
91. Falco vespertinus Linn., 1766	-	-	-	Tr	Tr	Tr
92. Falco naumanni Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
93. Falco tinnunculus Linn., 1758						
93.1. F.t. tinnunculus Linn., 1758	N	N	N	S	S	S
Ordo 8. Galliformes						
Familia 13. Tetraonidae						
<i>Genus 45. Lyrurus Swain., 1832</i>						
94. Lyrurus mlokosiewiczzi Tacz., 1875	S	-	N	-	-	S
Familia 14. Phasianidae						
<i>Genus 14. Tetraogallus Gray., 1832</i>						
95. Tetraogallus caucasicus Pall., 1811	-	-	S	-	-	S
96. Tetraogallus caspius Gm., 1784						
96.1. T.c. tauricus Dres. 1876	-	-	S	-	-	S
<i>Genus 47. Alectoris Kaup., 1829</i>						
97. Alectoris chukar Gray, 1830						
97.1. A.ch. kurdestanica Meinertz., 1923	S	S	S	S	-	S
<i>Genus 48. Ammoperdix Gould., 1851</i>						
98. Ammoperdix griseugularis Brandt., 1843	-	-	-	S	-	S
<i>Genus 49. Francolinus Steph., 1819</i>						
99. Francolinus francolinus Linn., 1766						
99.1. F. f. francolinus Linn., 1766	-	-	-	-	S	S
<i>Genus 50. Perdix Bris., 1760</i>						
100. Perdix perdix Linn., 1758						
1001. P.p. canescens But., 1906	S	-	-	S	-	S
<i>Genus 51. Coturnix Bonn., 1791</i>						
101. Coturnix coturnix Linn., 1758						
101.1. C.c. coturnix Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
<i>Genus 52. Phasianus Linn., 1758</i>						
102. Phasianus colchicus Linn., 1758						
102.1. Ph.c. colchicus Linn., 1758	S	-	-	-	S	S

1	2	3	4	5	6	7
102.2. <i>Ph. c. talischensis</i> Lorenz., 1888	-	S	-	-	-	S
Ordo 9. Gruiformes						
Familia 15. Gruidae						
<i>Genus 53. Grus</i> Briss., 1760						
103. <i>Grus grus</i> Linn., 1758						
103.1. <i>G.g. grus</i> Linn., 1758	-	-	Tr	Tr	Tr	Tr
103.2. <i>G.g. lilfordi</i> Scharp., 1894	-	-	Tr	Tr	Tr	Tr
104. <i>Grus leucogeramus</i> Pall., 1773	-	-	-	-	Er	Er
<i>Genus 54. Antropoides</i> Viell., 1816						
105. <i>Antropoides virgo</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	-	Tr
Familia 16. Rallidae						
<i>Genus 55. Rallus</i> Linn., 1758						
106. <i>Rallus aquaticus</i> Linn., 1758						
106.1. <i>R.a. aquaticus</i> Linn., 1758	-	-	-	S	S	S
<i>Genus 56. Porzana</i> Vieil., 1816						
107. <i>Porzana porzana</i> Linn., 1766	-	-	-	-	H	H
108. <i>Porzana parva</i> Scop., 1769	-	-	-	-	Tr	Tr
109. <i>Porzana pusilla</i> Pall., 1776						
109.1. <i>P.p. pusilla</i> Pall., 1776	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 57. Crex</i> Bechst., 1803						
110. <i>Crex crex</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 58. Gallinula</i> Bris., 1760						
111. <i>Gallinula chloropus</i> Linn., 1758						
111.1. <i>G.ch. chloropus</i> Linn., 1758	S	S	-	H	H	S
<i>Genus 59. Porphyrio</i> Briss., 1760						
112. <i>Porphyrio porphyrio</i> Linn., 1758						
112.1. <i>P.p. seistanicus</i> Zar. et Harm, 1911	-	-	-	-	S	S
<i>Genus 60. Fulica</i> Linn., 1758						
113. <i>Fulica arta</i> Linn., 1758						
113.1. <i>F.a. arta</i> Linn., 1758	-	-	-	H	S	S
Familia 17. Otidae						
<i>Genus 61. Otis</i> Linn., 1758						

1	2	3	4	5	6	7
114. Otis tarda Linn., 1758						
114.1. O.t.tarda Linn., 1758	-	-	Tr	Tr	Tr	Tr
<i>Genus 62. Tetrax Fioorst., 1839</i>						
115. Tetrax tetrax Linn., 1758	-	-	Tr	Tr	H	H
<i>Genus 63 Chlamydotus Liss., 1893</i>						
116. Chlamydotus undulata Jacq., 1784						
116.1. Ch. u macqueenii Gray, 1832	-	-	-	Tr	Tr	Tr
Ordo 10. Charadriiformes						
Familia 18. Burhinidae						
<i>Genus 64. Burhinus Illger, 1811</i>						
117. Burhinus oediconemus Linn., 1758						
117.1. B.o. oediconemus Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
Familia 19. Charadriidae						
<i>Genus 65 Pluvialis Briss., 1760</i>						
118. Pluvialis squatarola Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
119. Pluvialis fulva Gm., 1789	-	-	-	-	Tr	Tr
120. Pluvialis apricaria Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 66. Charadrius Linn., 1758</i>						
121. Charadrius hiaticula Linn., 1758						
121.1. Ch.h. tundrae Lowe, 1915	-	-	-	-	Tr	Tr
122. Charadrius dubius Scop., 1786						
122.1. Ch.d. curonicus Gm., 1789	-	-	-	N	N	N
123. Charadrius leschenaultii Less., 1826						
123.1. Ch. l. crassirastris Severt., 1873	-	-	-	-	N	N
124. Charadrius asiaticus Pall., 1773	-	-	-	-	Tr	Tr
125. Charadrius alexandrinus Linn., 1758						
125.1. Ch.a. alexandrinus Linn., 1758	-	-	-	-	N	N
<i>Genus 67. Eudromias Brehm, 1830</i>						
126. Eudromias morinellus Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 68. Chettusia Bonap., 1841</i>						
127. Chettusia gregaria Pall., 1771	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 69. Vanellus Briss., 1760</i>						

1	2	3	4	5	6	7
128. Vanellus vanellus Linn., 1758	-	-	-	N	S	S
<i>Genus 70. Vanellochettusia Brandt., 1852</i>						
129. Vanelloshettusia leucura Lich., 1823	-	-	-	-	N	N
<i>Genus 71. Lobivanellus Gray, 1841</i>						
130. Lobivanellus indicus Bodd., 1783						
130.1. L.i. aigneri Laub., 1913	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 72. Arenaria Briss., 1760</i>						
131. Arenaria interpres Linn., 1758						
131.1. A.i. interpres Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
Familia 20. Recurvirastridae						
<i>Genus 73. Himantopus Briss., 1760</i>						
132. Himantopus himantopus Linn., 1758						
132.1. H.h. himantopus Linn., 1758	-	-	-	Tr	N	N
<i>Genus 74. Recurvirostra Linn., 1758</i>						
133. Recurvirostra avosetta Linn., 1758	-	-	-	Tr	S	S
Familia 21. Haemantopodidae						
<i>Genus 75. Haemantopus Linn., 1758</i>						
134. Haemantopus ostralegus Linn., 1758						
134.1. H.o. longipes But., 1910	-	-	-	-	Tr	Tr
Familia 22. Scolapacidae						
<i>Genus 76. Tringa Linn., 1758</i>						
135. Tringa ochropus Linn., 1758	-	-	Tr	N	S	S
136. Tringa glareola Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
137. Tringa nebularia Ginn., 1767	-	-	-	-	Tr	Tr
138. Tringa totonus Linn., 1758						
138.1. T.t. totonus Linn., 1758	-	-	-	-	S	S
139. Tringa erythropus Pall., 1764	-	-	-	-	Tr	Tr
140. Tringa st-agnatilis Bechs., 1803	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 77. Actitis Illiger, 1811</i>						
141. Actitis hypoleucos Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
<i>Genus 78. Xenus Kaup, 1829</i>						
142. Xenus cinereus Guld., 1774	-	-	-	-	Tr	Tr

1	2	3	4	5	6	7
<i>Genus 79. Phalaropus Briss., 1760</i>						
143. <i>Phalaropus lobatus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 80. Philomachus Anon., 1804</i>						
144. <i>Philomachus pugnax</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 81. Calidris Anon., 1804</i>						
145. <i>Calidris minuta</i> Leis., 1812	-	-	-	-	Tr	Tr
146. <i>Calidris temmincki</i> Leis., 1912	-	-	-	-	Tr	Tr
147. <i>Calidris ferruginea</i> Pont., 1763	-	-	-	-	Tr	Tr
148. <i>Calidris alpina</i> Linn., 1758						
148.1. <i>C.a. alpina</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
149. <i>Calidris melanotos</i> Viell, 1819	-	-	-	-	Tr	Tr
150. <i>Calidris canutus</i> Linn., 1758						
150.1. <i>C.c. canutus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
151. <i>Calidris alba</i> Pall., 1764	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 82. Limicola Koch., 1816</i>						
152. <i>Limicola falcinellus</i> Pont., 1763						
152.1. <i>L.f. falcinellus</i> Pont., 1763	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 83. Lymnocoryptes Kaup., 1829</i>						
153. <i>Lymnocoryptes minimus</i> brun., 1764	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 84. Gallinago Briss., 1760</i>						
154. <i>Gallinago gallinago</i> Linn., 1758						
154.1. <i>G.c. gallinago</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
155. <i>Gallinago media</i> Lath., 1787	-	-	-	Tr	Tr	Tr
<i>Genus 85. Scolopax Linn., 1758</i>						
156. <i>Scolopax rusticola</i> Linn., 1758	Tr	H	-	Tr	H	H
<i>Genus 86. Numenius Briss., 1760</i>						
157. <i>Numenius tenuirostris</i> Vieil., 1817	-	-	-	-	Tr	Tr
158. <i>Numenius arquata</i> Linn., 1758						
158.1. <i>N.a. arquata</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
159. <i>Numenius phaeopus</i> Linn., 1758						
159.1. <i>N.ph. phaeopus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 87. Limosa Briss., 1760</i>						

1	2	3	4	5	6	7
160. Limosa limosa Linn., 1758						
160.1. L.l. limosa Linn., 1758	-	-	-	-	-H	H
161. Limosa lapponica Linn., 1758						
161.1. L.l. lapponica Linn., 1758	-	-	-	-	Er	Er
Familia 23. Glareolidae						
<i>Genus 88 Cursorius Latham., 1790</i>						
162. Cursorius cursor Lath., 1787						
162.1. C.c. bogolubori Zar., 1886	-	-	-	-	Er	Er
<i>Genus 89. Glareola Briss., 1760</i>						
163. Glareola pratincola Linn., 1766						
163.1. G.p. ptarincola Linn., 1766	-	-	-	Tr	N	N
164. Glareola nordmanni Nord., 1842	-	-	-	-	N	N
Familia 24. Laridae						
<i>Genus 90. Larus Linn., 1758</i>						
165. Larus ichtyaetus Pall., 1773	-	-	-	Tr	H	H
166. Larus melanocephalus Temm., 1820	-	-	-	-	N	N
167. Larus minutus Pall., 1776	-	-	-	-	Tr	Tr
168. Larus ridibundus Linn., 1766	-	-	-	Tr	S	S
169. Larus genei Breme, 1840	-	-	-	-	N	N
170. Larus argentatus Pont., 1763						
170.1. L.a. argentatus Pont, 1763					H	H
171. Larus cachinnans Pall., 1811						
171.1. L.c. cachinnans Pall., 1811	-	-	-	-	S	S
171.2. L.c. armenicus Butur., 1934	-	-	-	Tr	-	Tr
172. Larus canus Linn., 1758						
172.1. L.c. heinei Homeyer, 1853	-	-	-	-	H	H
<i>Genus 91. Chlidonias Rafin, 1822</i>						
173. Chlidonias niger Linn., 1758						
173.1. Ch.n. niger Linn., 1758	-	-	-	Tr	N	N
174. Chlidonias leucopterus Temm., 1815	-	-	-	-	N	N
175. Chlidonias hybrida Pall., 1811						
175.1. Ch.h. hybrida Pall., 1811	-	-	-	-	N	N

1	2	3	4	5	6	7
<i>Genus 92. Geochelidon Brehm., 1830</i>						
176. <i>Geochelidon nilotica</i> Gm., 1789						
176.1. <i>G. n. nilotica</i> Gm., 1789	-	-	-	Tr	N	N
<i>Genus 93. Hydroprogne Kaup, 1829</i>						
177. <i>Hydroprogne caspia</i> Pall., 1770	-	-	-	-	N?	Tr
<i>Genus 94. Sterna Linn., 1758</i>						
178. <i>Sterna sandvicensis</i> Lath., 1787						
178.1. <i>S.s. sandvicensis</i> Lath., 1787	-	-	-	-	N	N
179. <i>Sterna hirundo</i> Linn., 1758						
179.1. <i>S.h.hirundo</i> Linn., 1758	-	-	-	-	N	N
180. <i>Sterna albifrons</i> Pall., 1764						
180.1. <i>S.a. albifrons</i> Pall., 1764	-	-	-	-	N	N
Ordo 11. Columbiformes						
<i>Familia 25. Pteroclididae</i>						
<i>Genus 95. Pterocles Temm., 1813-1815</i>						
181. <i>Pterocles orientalis</i> Linn., 1758						
181.1. <i>P. o. orientalis</i> Linn., 1758	-	-	-	-	S	S
182. <i>Pterocles alchata</i> Linn., 1766						
182.1. <i>P.a. caudacutus</i> Gm., 1774	-	-	-	-	N	N
<i>Genus 96. Syrrhaptes illiger, 1811</i>						
183. <i>Syrrhaptes paradoxus</i> Pall., 1773	-	-	-	-	Er	Er
<i>Familia 26 Columbidae</i>						
<i>Genus 97. Columba Linn., 1758</i>						
184. <i>Columba palumbus</i> Linn., 1758						
184.1. <i>C.p. palumbus</i> Linn., 1758	S	S	-	H	S	S
185. <i>Columba oenas</i> Linn., 1758						
185.1. <i>C. o. oenas</i> Linn., 1758	S	S	-	H	S	S
186. <i>Columba livia</i> Gm., 1789						
186.1. <i>C.l. neglecta</i> Hume, 1873	S	S	N	S	S	S
<i>Genus 98. Streptopelia Bonap., 1855</i>						
187. <i>Streptopelia decaocto</i> Linn., 1766						
187.1. <i>S.d. decaocto</i> Frik., 1838	-	-	-	S	S	S

1	2	3	4	5	6	7
188. STreptopelia turtur Linn., 1758						
188.1. S.t. turtur Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
189. Streptopelia senegalensis Linn., 1766						
189.1. S.s. ermanni Bonap., 1856	-	-	-	S	S	S
Ordo 12. Cuculiformes						
Familia 27. Cuculidae						
<i>Genus 99. Cuculus Linn., 1758</i>						
190. Cuculus canorus Linn., 1758						
190.1. C. c. canorus Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
Ordo 13. Strigiformes						
Familia 28. Strigidae						
<i>Genus 100. Bubo Dum., 1806</i>						
191. Bubo bubo Linn., 1758						
191.1. B.b. interpositus Rot. Et Hart, 1910	S	S	-	H	H	S
<i>Genus 101. Asio Briss., 1760</i>						
192. Asio otus Linn., 1758						
192.1. A.o. otus Linn., 1758	-	-	Tf	S	S	S
193. Asio flammeus Pont., 1763						
193.1. A.f. flammeus Pont., 1763	-	-	-	Tr	S	S
<i>Genus 102. Otus Penn., 1769</i>						
194. Otus scops Lin., 1758						
194.1. O.s. scops Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
194.2. O.s. pulchellus Pakk., 1771	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 103. Athene Boie, 1822</i>						
195. Athene noctua Scop., 1769						
195.1. A.n. indigena brehm., 1855	-	-	-	S	S	S
<i>Genus 104. Strix Linn., 1758</i>						
196. Strix aluco Linn., 1758						
196.1. S.a. wilconskii Menz., 1896	S	S	-	S	H	S
Ordo 14. Caprimulgiformes						
Familia 29. Caprimulgidae						
<i>Genus 105. Caprimulgus Linn., 1758</i>						

1	2	3	4	5	6	7
197. <i>Caprimulgus europaeus</i> Linn., 1758						
197.1. <i>C. c. meridionalis</i> Hart., 1896	N	N	-	N	N	N
Ordo 15. Apodiformes						
Familia 30. Apodidae						
<i>Genus 106 Apus Scop., 1777</i>						
198. <i>Apus affinis</i> Gray, 1830						
198.1. <i>A. a. galilejensis</i> Antin., 1855	-	-	Er	-	-	Er
199. <i>Apus apus</i> Linn., 1758						
199.1. <i>A.a. apus</i> Linn., 1758	N	N	N	N	N	N
200. <i>Apus melba</i> Linn., 1758						
200.1. <i>A.m. melba</i> Linn., 1758	N	-	Er	N?	Tr	N
Ordo 16. Coraciiformes						
Familia 31. Coraciidae						
<i>Genus 107. Coracias Linn., 1758</i>						
201. <i>Coracias garrulus</i> Linn., 1758						
201.1. <i>C. g. garrulus</i> Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
Familia 32. Alcedinidae						
<i>Genus 108. Halcyon Swain., 1821</i>						
202. <i>Halcyon smyrnensis</i> Linn., 1758						
202.1. <i>H.s. smyrnensis</i> Linn., 1758	-	Er	-	-	-	Er
<i>Genus 109. Alcedo Linn., 1758</i>						
203. <i>Alcedo atthis</i> Linn., 1758						
203.1. <i>A. a. atthis</i> Linn., 1758	-	-	-	-	S	S
Familia 33. Meropidae						
<i>Genus 110 Merops Linn., 1758</i>						
204. <i>Merops apiaster</i> Linn., 1758	Tf	Tf	Tf	N	N	N
205. <i>Merops superciliosus</i> Linn., 1758						
205.1. <i>M.s. persicus</i> Pall., 1773	-	-	-	-	N	N
Familia 34 Upupidae						
<i>Genus 111. Upupa Linn., 1758</i>						
206. <i>Upupa epops</i> Linn., 1758						
206.1. <i>U.e. epops</i> Linn., 1758	N	N	Tf	N	N	N

1	2	3	4	5	6	7
Ordo 17. Piciformes						
Familia 35. Picidae						
<i>Genus 112. Jynx Linn., 1758</i>						
207. <i>Jynx torquilla</i> Linn., 1758						
207.1. <i>J. t. torquilla</i> Linn., 1758	N	N	-	N	Tr	N
<i>Genus 113. Picus Linn., 1758</i>						
208. <i>Picus viridis</i> Linn., 1758						
208.1. <i>P.v. viridis</i> Linn., 1758	S	S	-	S	S	S
<i>Genus 114 Dryocopus Boie, 1826</i>						
209. <i>Dryocopus martius</i> Linn., 1758						
209.1. <i>D.m. martius</i> Linn., 1758	S	S	-	-	-	S
<i>Genus 115. Dendrocopos Koch., 1816</i>						
210. <i>Dendrocopos major</i> Linn., 1758						
210.1. <i>D.m. tenuirostris</i> Butur., 1906	S	-	-	-	-	S
210.2. <i>D.m. poelzami</i> Bogd., 1879	-	S	-	-	-	S
211. <i>Dendrocopos syriacus</i> Hem. Et Ehr., 1833						
211.1 <i>D.s. Transcausicus</i> Butur., 1910	-	-	-	S	S	S
212. <i>Dendrocopos medius</i> Linn., 1758						
212.1. <i>D.m. caucasicus</i> Bianch., 1905	S	S	-	-	-	S
213. <i>Dendrocopos leucotos</i> Bechs., 1803						
213.1. <i>D.l. litfordi</i> Sarp. et Dresser, 1871	H	-	-	-	H	H
214. <i>Dendrocopos minor</i> Linn., 1758						
214.1. <i>D.m. colchicus</i> Butur., 1909	S	-	-	-	-	S
214.2. <i>D.m. quadrifasciatus</i> Radde, 1884	-	S	-	-	-	S
Ordo 18. Passeriformes						
Familia 36. Hirudinidae						
<i>Genus 116. Riparia Forster, 1817</i>						
215. <i>Riparia riparia</i> Linn., 1758						
215.1. <i>R.r. riparia</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	N	N
<i>Genus 117. Ptyonoprogne Reich., 1850</i>						
216. <i>Ptyonoprogne rupestris</i> Scop., 1769	N	N	N	-	-	N
<i>Genus 118. Hirundo Linn., 1758</i>						

1	2	3	4	5	6	7
217. <i>Hirundo rustica</i> Linn., 1758						
217.1. <i>H.r. rustica</i> Linn., 1758	N	N	Tf	N	N	N
<i>Genus 119. Delichon Horst. Moore, 1854</i>						
218. <i>Delichon urbica</i> Linn., 1758						
218.1. <i>D.u. urbica</i> Linn., 1758	N	N	N	N	N	N
<i>Familia 37. Alaudidae</i>						
<i>Genus 120. Galerida Boie, 1828</i>						
219. <i>Galerida cristata</i> Linn., 1758						
219.1. <i>G.c. caucasica</i> Tacz., 1887	S	S	-	S	S	S
219.2. <i>G.c. subtaurica</i> Koll., 1912	-	-	-	-	N	N
<i>Genus 121. Calandrella Kaup., 1829</i>						
220. <i>Calandrella cinerea</i> Gm., 1789						
220.1. <i>C. c. longipennis</i> Ever., 1848	-	-	-	S	S	S
221. <i>Calandrella rufescens</i> Vieil., 1820						
221.1. <i>C. r. pseudobactica</i> Steg., 1932	-	-	-	S	S	S
<i>Genus 122. Melanocoryfa Boie, 1828</i>						
222. <i>Melanocoryfa calandra</i> Linn., 1766						
222.1. <i>M.c. calandra</i> Linn., 1766	-	-	-	S	S	S
223. <i>Melanocoryfa bimaculata</i> Menetr., 1832						
223.1. <i>M.b. bimaculata</i> Menetr., 1832	-	-	-	N	-	N
224. <i>Melanocoryfa leucoptera</i> Pall., 1811	-	-	-	-	H	H
225. <i>Melanocoryfa yeltoniensis</i> Fors., 1768	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 123. Eremophila Boie, 1828</i>						
226. <i>Eremophila alpistis</i> Linn., 1758						
226.1. <i>E.a. pensillata</i> Coult 1838	-	-	S	H	-	S
226.2. <i>E.a. flava</i> Gm, 1789	-	-	-	-	Er	Er
<i>Genus 124. Lullula Kaup., 1829</i>						
227. <i>Lullula arborea</i> Linn., 1758						
227.1. <i>L.a. pallida</i> Zarudn., 1902	S	S	-	H	H	S
<i>Genus 125. Alauda Linn., 1758</i>						
228. <i>Alauda arvensis</i> Linn., 1758						
228.1. <i>A.a. arvensis</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H

1	2	3	4	5	6	7
228.2. A.a. canterella Bonap., 1850	S	S	-	S	S	S
228.3. A.a. dulcivox Hume, 1873	-	-	-	-	H	H
Familia 38. Motacillidae						
<i>Genus 126. Anthus Bechs., 1805</i>						
229. Anthus campestris Linn., 1758						
229.1. A.c. campestris Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
229.2. A.c. boehmii Port., 1960	-	-	-	N	N	N
230. Anthus trivialis Linn., 1758						
230.1. A.t. trivialis Linn., 1758	N	N	N	N	-	N
231. Anthus pratensis Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
232. Anthus cervinus Pall., 1811						
232.1 A.c.cervinus Pall., 1811	-	-	-	-	Tr	Tr
233. Anthus spinoletta Linn., 1758						
233.1. A.s. kautellii And., 1828	-	-	S	-	-	S
<i>Genus 127. Motacilla Linn., 1758</i>						
234. Motacilla flava Linn., 1758						
234.1. M.f. flava Linn., 1758	Tr	Tr	-	Tr	Tr	Tr
234.2. M.f. thunbergi Bill., 1828	-	-	-	-	Tr	Tr
234.3. M.f. beema Sykes, 1832	-	-	-	-	Tr	Tr
235. Motacilla feldegg Mich., 1830						
235.1. M.f. feldegg Mich., 1830	-	-	N	-	-	N
236. Motacilla lutea Gm., 1774	-	-	-	Tr	Tr	Tr
237. Motacilla citreola Pall., 1776						
237.1. M.c. citreola Pall., 1776	-	-	-	-	Tr	Tr
238. Motacilla cinerea Tunst., 1771						
238.1. M.c. cinerea Tunst., 1771	S	S	S	S	-	S
238.2. M.c. melanope Pall., 1776	-	-	-	-	Tr	Tr
239. Motacilla alba Linn., 1758						
239.1. M.a. alba Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
239.2. M.a. dukhunensis Sykes, 1832	S	S	-	S	S	S
Familia 39. Lanidae						
<i>Genus 128. Lanius Linn., 1758</i>						

1	2	3	4	5	6	7
240. Lanius cristatus Linn., 1758						
240.1. L. c. cristatus Linn., 1758	-	-	-	Tr	Tr	Tr
241. Lanius collurio Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
242. Lanius senator Linn., 1758						
242.1. L.s. niloticus Bonap., 1853	-	-	-	N	N	N
243. Lanius minor Gm., 1788	N	N	-	N	N	N
244. Lanius exubitor Linn., 1758						
244.1. L.e. exubitor Linn., 1758					H	H
244.2. L.e. homeyeri Cabanis, 1873	-	-	-	-	Er	Er
244.3. L.e. pallidorostris Cas., 1852	-	-	-	-	Er	Er
Familia 40. Oriolidae						
<i>Genus 129. Oriolus Linn., 1766</i>						
245. Oriolus oriolus Linn., 1758						
245.1. O.o. oriolus Linn., 1758	N	N	-	N	N	N
Familia 41. Sturnidae						
<i>Genus 130. Sturnus Linn., 1758</i>						
246. Sturnus vulgaris Linn., 1758						
246.1. S.v. vulgaris Linn., 1758	-	-	-	-	-H	H
246.2. S.v. tauricus Butur., 1904	-	-	-	-	H	H
246.3. S.v. purpurasens Gould., 1868	-	-	-	-	S	S
246.4. S.v. caucasicus Lorenz, 1887	S	S	-	S	-	S
<i>Genus 131. Pastor Linn., 1758</i>						
247. Pastor roseus Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
Familia 42. Corvidae						
<i>Genus 132. Garrulus Bris., 1760</i>						
248. Garrulus glandarius Linn., 1758						
248.1. G. g. kryncki Kalen., 1839	S	-	-	-	S	S
248.2. G. g. hyrcanus Blanf., 1873	-	S	-	S	-	S
<i>Genus 133. Pica Bris., 1760</i>						
249. Pica pica Linn., 1758						
249.1. P. p. pica Linn., 1758	S	S	Tf	S	S	S
<i>Genus 134. Pyrrhocorox Tunst., 1771</i>						

1	2	3	4	5	6	7
250. <i>Pyrrhocorox pyrrhocorax</i> Linn., 1758						
250.1. <i>P. p. docilis</i> Gmel., 1774	-	-	N	H	S	S
251. <i>Pyrrhocorox graculus</i> Linn., 1766						
251.1. <i>P. g. graculus</i> Linn., 1766	-	-	S	-	-	S
<i>Genus 135. Corvus Linn., 1758</i>						
252. <i>Corvus monedula</i> Linn., 1758						
252.1. <i>C. m. monedula</i> Linn., 1758	-	-	-	S	S	S
253. <i>Corvus frugilegus</i> Linn., 1758						
253.1. <i>C. f. frugilegus</i> Linn., 1758	-	-	Tr	H	S	S
254. <i>Corvus corone</i> Linn., 1758						
254.1. <i>C. c. corone</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Er	Er
255. <i>Corvus cornix</i> Linn., 1758						
255.1. <i>C. c. scharpii</i> Oates, 1889	S	S	-	S	S	S
256. <i>Corvus corax</i> Linn., 1758						
256.1. <i>C. c. corax</i> Linn., 1758	S	S	S	Tf	-	S
Familia 43. Bombycillidae						
<i>Genus 136. Bombycilla Vieil., 1808</i>						
257. <i>Bombycilla garrulus</i> Linn., 1758						
257.1. <i>B. g. garrulus</i> Linn., 1758	H	H	-	-	H	H
Familia 44. Cinclidae						
<i>Genus 137. Cinclus Bork., 1797</i>						
258. <i>Cinclus cinclus</i> Linn., 1758 dy						
258.1. <i>C. c. caucasicus</i> Madar., 1903	S	S	-	-	-	S
Familia 45. Troglotidae						
<i>Genus 138. Troglodytes Vieil., 1807</i>						
259. <i>Troglodytes troglodytes</i> Linn., 1758						
259.1. <i>T. t. hyrcanus</i> Zarud et Lond., 1905	S	S	-	H	H	S
Familia 46. Prunellidae						
<i>Genus 139. Prunella Vieil., 1816</i>						
260. <i>Prunella collaris</i> Scop., 1769						
260.1. <i>P. c. montana</i> Habl., 1783	H	H	S	-	-	S
261. <i>Prunella ocularis</i> Radde, 1884	-	-	-	N	-	N

1	2	3	4	5	6	7
262. <i>Prunella modularis</i> Linn., 1758						
262.1. <i>P.m. obscura</i> Habl., 1783	S	S	N	H	H	S
<i>Familia 47. Sylviidae</i>						
<i>Genus 140 Cettia Bonap., 1834</i>						
263. <i>Cettia cetti</i> Temm., 1820						
263.1. <i>C. c. orientalis</i> Trist., 1867	-	-	-	S	S	S
<i>Genus 141. Locustella Kaup., 1829</i>						
264. <i>Locustella luscinioides</i> Savi. 1824						
264.1. <i>L.l.sarmatica</i> Kazakov, 1973	-	-	-	-	Tr	Tr
265. <i>Locustella fluviatilis</i> Wolf., 1810	-	-	-	-	Tr	Tr
266. <i>Locustella naevia</i> Bodd., 1783						
266.1. <i>L.n. naevia</i> Bodd., 1783	-	-	-	-	Tr	Tr
266.2. <i>L.n. straminea</i> Seeb., 1881	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 142. Lusciniola Gray</i>						
267. <i>Lusciniola melanopogon</i> Temm, 1820						
267.1. <i>L.m. mimica</i> Madar., 1903	-	-	-	N	N	N
<i>Genus 143. Acrocephalus Naum. 1811</i>						
268. <i>Acrocephalus schoenobaenus</i> Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
269. <i>Acrocephalus palustris</i> Bech., 1798	N	N	N	N	Tr	N
270. <i>Acrocephalus scirpaceus</i> HEm., 1804						
270.1. <i>A.s. scirpaceus</i> Herm., 1804	-	-	-	-	N	N
270.2. <i>A.s. fuscus</i> Herm. Et Ehren., 1833	-	-	-	-	Tr	Tr
271. <i>Acrocephalus arundinaceus</i> Linn., 1758						
271.1. <i>A.a. arundinaceus</i> Linn., 1758	-	-	-	N	N	N
<i>Genus 144. Hippolais Bal. 1827</i>						
272. <i>Hippolais icterina</i> Vieil., 1817	-	N	-	N?	-	N
273. <i>Hippolais caligata</i> Licht., 1817						
273.1. <i>H.c. caligata</i> Licht., 1823	-	-	-	-	N?	N?
274. <i>Hippolais pallida</i> Hemp., 1833						
274.1. <i>H.p. elaeica</i> Linder, 1843	-	-	-	-	N	N
275. <i>Hippolais languida</i> Hemp., 1833	-	-	-	N	-	N
<i>Genus 145. Sylvia Scop., 1769</i>						

1	2	3	4	5	6	7
276. <i>Sylvia nisoria</i> Bech., 1795						
276.1. <i>S.n. nisoria</i> Bech., 1795	N	N	-	N	N	N
277. <i>Sylvia hortensis</i> Gm., 1789						
277.1. <i>S.h. crassirostris</i> Cretz., 1826	-	-	-	N	N	N
278. <i>Sylvia atricapilla</i> Linn., 1758						
278.1. <i>S.a. dammholzi</i> STres., 1928	N	N	-	N	N	N
278. 2. <i>S.a. atricapilla</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
279. <i>Sylvia borin</i> Bodd., 1783						
279.1 <i>S.b.borin</i> Bodd., 1783	-	-	-	-	N	N
280. <i>Sylvia communis</i> Lath., 1787						
280.1. <i>S. c. icterops</i> Menetr., 1832	N	N	-	N	N	N
280.2. <i>S.c. communis</i> Lath., 1787	-	-	-	-	Tr	Tr
281. <i>Sylvia curruca</i> Linn., 1758						
281.1. <i>S.c. curruca</i> Linn., 1758	-	-	-	Tr	Tr	Tr
282. <i>Sylvia mystacea</i> Menetr., 1832						
282.1. <i>S.m. mystacea</i> Menetr., 1832	-	-	-	-	N	N
283. <i>Sylvia nana</i> Hemp., 1833						
283.1. <i>S.n. nana</i> Hemp., 1833	-	-	-	-	Er	Er
284. <i>Sylvia alchata</i> Hume, 1878						
284.1. <i>S.a.alchata</i> Hume, 1878	N	N	N	-	-	N
<i>Genus 146. Phylloscopus Boie, 1826</i>						
285. <i>Phylloscopus throchilus</i> Linn., 1758						
285.1. <i>Ph. t. acredula</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
286. <i>Phylloscopus collybita</i> Vieil., 1817						
286.1. <i>Ph. c. abietinus</i> Nils., 1819	-	-	-	N?	-	N
287. <i>Phylloscopus lorenzi</i> Lorenz., 1887	N	N	-	N	-	N
288. <i>Phylloscopus sibilartix</i> Bechs., 1793	-	-	-	-	Tr	Tr
289. <i>Phylloscopus nitidus</i> Blyth., 1843	N	N	-	Tr	Tr	N
<i>Genus 147. Scotocerca Sund., 1872</i>						
290. <i>Scotocerca inguieta</i> Cretz., 1826						
290.1. <i>S.i. subsp?</i>	-	-	-	-	Er	Er
<i>Familia 48. Regulidae</i>						

1	2	3	4	5	6	7
<i>Genus 148. Regulus Cuv., 1800</i>						
291. <i>Regulus regulus</i> Linn., 1758						
291.1. <i>R.r. regulus</i> Linn., 1758	S	S	-	H	H	S
Familia 49. Muscicapidae						
<i>Genus 149. Ficedula Briss., 1760</i>						
292. <i>Ficedula hypoleuca</i> Pal., 1764						
292.1. <i>M.h. hypoleuca</i> Pall., 1764	-	-	-	-	Tr	Tr
293. <i>Ficedula albicollis</i> Temm., 1815						
293.1. <i>F.a. semitorquata</i> Homeyer, 1885	N	N	-	Tr	Tr	N
294. <i>Ficedula parva</i> Bechs., 1794						
294.1. <i>F.p. parva</i> Bechs., 1794	N	N	-	N	N	N
<i>Genus 150. Muscicapa Briss., 1760</i>						
295. <i>Muscicapa striata</i> Pall., 1764						
295.1. <i>M.s. striata</i> Pall., 1764	N	N	-	N	N	N
295.2. <i>M.s. neumanni</i> Poche, 1904	-	-	-	-	Tr	Tr
Familia 50. Turdidae						
<i>Genus 151. Saxicola Bech., 1802</i>						
296. <i>Saxicola rubetra</i> Linn., 1758	N	N	N	Tr	Tr	N
297. <i>Saxicola torquata</i> Linn., 1758						
297.1. <i>S.t. variegata</i> Gm., 1774	-	-	-	-	N	N
297.2. <i>S.t. maura</i> Pall., 1773	-	-	-	-	Tr	Tr
297.3. <i>S.t. armenica</i> Steg., 1935	-	-	N	-	-	N
297.4. <i>S.t. rubicola</i> Linn., 1766	-	-	-	-	Tr	Tr
<i>Genus 152. Oenanthe Vieil., 1816</i>						
298. <i>Oenanthe oenanthe</i> Linn., 1758						
298.1. <i>O.o. oenanthe</i> Linn., 1758	N	N	N	N	N	N
299. <i>Oenanthe pleschanka</i> Lep., 1770						
299.1. <i>O. p. pleschanka</i> Lep., 1770	-	-	-	N	N	N
300. <i>Oenanthe hispanica</i> Linn., 1758						
300.1. <i>O. h. melanoleuca</i> Guld., 1775	-	-	-	N	N	N
301. <i>Oenanthe finschii</i> Heug., 1869	-	-	-	S	S	S
302. <i>Oenanthe deserti</i> Temm., 1825						

1	2	3	4	5	6	7
302.1. <i>O. d. salina</i> , Ever., 1850	-	-	-	-	N	N
303. <i>Oenanthe xantorymma</i> Hemp. et Ehr., 1833						
303.1. <i>O. x. chrysopygia</i> De Flippi, 1863	-	-	-	N	-	N
304. <i>Oenanthe isabellina</i> Temm., 1829	-	-	-	N	N	N
<i>Genus 153. Cercotrichas</i> Boil, 1831						
305. <i>Cercotrichas galactotes</i> Temm., 1820						
305.1. <i>C. g. familiaris</i> Menetr., 1832	-	-	-	N	N	N
<i>Genus 154. Monticola</i> Boie, 1822						
306. <i>Monticola saxatilis</i> Linn., 1776						
306.1. <i>M.s. saxatilis</i> Linn., 1776	N	-	N	-	-	N
307. <i>Monticola solitarius</i> Linn., 1758						
307.1. <i>M.s. solitarius</i> Linn., 1758	N	-	-	N	-	N
<i>Genus 155. Phoenicurus</i> Fors., 1817						
308. <i>Phoenicurus phoenicurus</i> Linn., 1758						
308.1. <i>Ph. ph. phoenicurus</i> Linn., 1758	Tr	Tr	-	-	-	Tr
308.2. <i>Ph. ph. samamisicus</i> Hablizl., 1783	N	N	-	-	N	N
309. <i>Phoenicurus ochururos</i> Gm., 1774						
309.1. <i>Ph. o. ochururos</i> Gm., 1774	N	N	N	-	-	N
310. <i>Phoenicurus erythronotus</i> Evers., 1841	-	-	-	-	Er	Er
311. <i>Phoenicurus erythrogaster</i> Guld., 1775						
311.1. <i>Ph. e. erythrogaster</i> Guld., 1775	-	-	S	-	-	S
<i>Genus 156. Erithacus</i> Gav., 1800						
312. <i>Erithacus rubecula</i> Linn., 1758						
312.1. <i>E. r. rubecula</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
312.2. <i>E. r. caucasicus</i> Butkrl., 1907	S	-	-	-	-	S
312.3. <i>E.r. hyrcanus</i> Blanf., 1874	-	S	-	-	-	S
<i>Genus 157. Luscinia</i> Fors., 1817						
313. <i>Luscinia megarhynchos</i> Breh., 1831						
313.1. <i>L.m. megarhynchos</i> Brehm., 1831	-	-	-	-	Tr	Tr
313.2. <i>L.m. africana</i> Ficher et Rich., 1884	N	N	-	N	N	N
314. <i>Luscinia luscinia</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Tr	Tr
315. <i>Luscinia svecica</i> Linn., 1758						

1	2	3	4	5	6	7
315.1 L.s.svecica Linn., 1758	-	-	-	-	- Tr	Tr
315.2. L. s. pallidogularis Zarud, 1897	-	-	-	-	Tr	Tr
315.3. L. s. magna Zarud. et. Lond., 1904	-	-	-	N	-	N
<i>Genus 158. Irania Filipp., 1863</i>						
316. Irania gutturalis Guer., 1843	-	-	-	N	-	N
<i>Genus 159. Turdus Linn., 1758</i>						
317. Turdus ruficollis Pall., 1776	-	-	-	H	H	H
318. Turdus atrogularis Jarocki, 1819	-	-	-	H	H	H
319. Turdus pilaris Linn., 1758	-	-	-	H	H	H
320. Turdus torquatus Linn., 1758						
320.1. T.t. amicornum Hartert, 1923	S	S	N	-	-	S
321. Turdus merula Linn., 1758						
321.1. T.m. merula Linn., 1758	H	-	-	-	Tr	H
321.2. T.m. aterrimus Madar., 1903	S	S	-	S	S	S
322. Turdus iliacus Linn., 1766						
322.1. T. i.iliacus Linn., 1766	-	-	-	-	H	H
323. Turdus philomelos brehm., 1831						
323.1. T ph. philomelos brehm., 1831	S	S	-	H	H	S
324. Turdus viscivorus Linn., 1758						
324.1. T.v. viscivorus Linn., 1758	S	S	Er	H	H	S
324.2. T.v. bonopartei Cabanis, 1860	-	-	-	-	H	H
<i>Familia 51. Paradoxornithidae</i>						
<i>Genus 160. Panurus Koch., 1816</i>						
325. Panurus biarmicus Linn., 1758						
325.1. P.b. ruscicus Brehm., 1831	-	-	-	-	S	S
<i>Familia 52. Aegithalidae</i>						
<i>Genus 161. Aegithalos Herm., 1804</i>						
326. Aegithalos caudatus Linn., 1758						
326.1. A.c. major Radde, 1884	S	-	-	-	S	S
326.2. A.c. alpinus Hablizl, 1783	-	S	-	S	-	S
<i>Familia 53. Paridae</i>						
<i>Genus 162. Remiz Jar., 1819</i>						

1	2	3	4	5	6	7
327. <i>Remiz pendulinus</i> Linn., 1758						
327.1. <i>R.p. pendulinus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
327.2. <i>R.p. menzbieri</i> Zarudny, 1915	-	-	-	S	S	S
327.3. <i>R.p. caspius</i> Pelzam., 1870	-	-	-	-	H	H
328. <i>Remiz macronyx</i> Severt., 1873						
328.1. <i>R.m. altaicus</i> Radde, 1884	-	-	-	-	S	S
<i>Genus 163. Parus</i> Linn., 1758						
329. <i>Parus hyrcanus</i> Zarud et Loudon, 1905						
329.1. <i>P.h. talischensis</i> Step., 1974	-	S	-	-	-	S
330. <i>Parus cristatus</i> Linn., 1758						
330.1. <i>P.c. cristatus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	Er	Er
331. <i>Parus ater</i> Linn., 1758						
331.1. <i>P.a. michaylowskii</i> Bogd., 1879	S	-	-	S	H	S
331.2. <i>P.a. gaddi</i> Zarudny, 1911	-	S	-	-	-	S
332. <i>Parus caeruleus</i> Linn., 1758						
332.1. <i>P.c. caeruleus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
332.2. <i>P.c. satunini</i> Zarudny, 1908	S	S	-	S	H	S
333. <i>Parus major</i> Linn., 1758						
333.1. <i>P.m. major</i> Linn., 1758	S	S	-	S	S	S
<i>Familia 54. Sittidae</i>						
<i>Genus 164. Sitta</i> Linn., 1758						
334. <i>Sitta europaea</i> Linn., 1758						
334.1. <i>S.e. caucasica</i> Reich., 1901	S	-	-	-	S	S
334.2. <i>S.e. rubiginosa</i> Tsch. Et Zarudny, 1905	-	S	-	S	-	S
335. <i>Sitta neumayer</i> Mich., 1830						
335.1. <i>S.n. rupicola</i> Blanf., 1873	-	-	-	S	S	S
336. <i>Sitta tephronota</i> Scharp, 1872						
336.1. <i>S.t. obscura</i> Zarud et Lond., 1905	-	-	-	S	-	S
<i>Genus 165. Tichodroma illiger</i> , 1811						
337. <i>Tichodroma muraria</i> Linn., 1766	S	S	N	H	H	S
<i>Familia 55. Certhiidae</i>						
<i>Genus 166. Certhia</i> Linn., 1758						

1	2	3	4	5	6	7
338. <i>Certhia familiaris</i> Linn., 1758						
338.1. <i>C.f. caucasica</i> Butkrin, 1907	S	-	-	-	-	S
338.2. <i>C.f. persica</i> Zarud. et Lond., 1905	-	S	-	-	-	S
339. <i>Certhia brachydactyla</i> Brehm., 1850						
339.1. <i>C. b. harterti</i> Hell., 1901	-	S	-	-	-	S
Familia 56. Passeridae						
<i>Genus 167. Passer</i> Briss., 1760						
340. <i>Passer domesticus</i> Linn., 1758						
340.1. <i>P.d. caucasicus</i> Bogd., 1879	S	S	-	S	S	S
341. <i>Passer hispaniolensis</i> Temm., 1820						
341.1. <i>P.h. Transcaspicus</i> Tschusi, 1902	-	-	-	-	S	S
342. <i>Passer montanus</i> Linn., 1758						
342.1 <i>P. m. Transcaucasicus</i> Butur, 1906	S	S	-	S	S	S
<i>Genus 168. Petronia</i> Linn., 1766						
343. <i>Petronia petronia</i> Linn., 1766						
343.1. <i>P. p. exigua</i> Helmayr., 1902	-	-	-	N	N	N
<i>Genus 169. Montifringilla</i> Brehm., 1828						
344. <i>Montifringilla nivalis</i> Pall., 1811						
344.1. <i>M.n. alpicola</i> Pall., 1811	-	-	S	H	H	S
<i>Genus 170. Carospiza</i> Müll., 1829						
345. <i>Carospiza brachydactyla</i> Bonap., 1850	-	-	-	N	-	N
Familia 57. Fringilladae						
<i>Genus 171. Fringilla</i> Linn., 1758						
346. <i>Fringilla coelebs</i> Linn., 1758-						
346.1. <i>F.c. coelebs</i> Linn., 1758	-	-	-	H	H	H
346.2. <i>F.c. salomkoi</i> Menz. Et Sushrin, 1913	-	-	-	H	H	H
346.3 <i>F.c. caucasica</i> Serebr., 1925	S	S	-	S	S	S
347. <i>Fringilla montifringilla</i> Linn., 1758	-	-	-	H	H	H
<i>Genus 172. Serinus</i> Koch., 1818						
348. <i>Serinus pusillus</i> Pall., 1811	H	H	S	Tr	-	S
<i>Genus 173. Chloris</i> Cuv., 1800						

1	2	3	4	5	6	7
349. <i>Chloris chloris</i> Linn., 1758						
349.1. <i>Ch.ch.chloris</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
349.2. <i>Ch.ch.bilkevischi</i> Zarud., 1911	S	S	-	S	H	S
<i>Genus 174. Spinus Koch., 1818</i>						
350. <i>Spinus spinus</i> Linn., 1758	S	S	-	H	H	S
<i>Genus 175. Carduelis Briss., 1760</i>						
351. <i>Carduelis carduelis</i> Linn., 1758						
351.1. <i>C.c.carduelis</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
351.2. <i>C.c.brevirostris</i> Zarud., 1889	S	S	-	S	S	S
<i>Genus 176. Acanthis Bor., 1797</i>						
352. <i>Acanthis cannabina</i> Linn., 1758						
352.1. <i>A.c.cannabina</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
352.2. <i>A.c.bella</i> brehm., 1845	S	S	N	S	H	S
353. <i>Acanthis flavirostris</i> Linn., 1758						
353.1. <i>A.f. brevisrostris</i> Moore., 1856	H	H	S	H	H	S
<i>Genus 177. Rhodopechys Cab., 1851</i>						
354. <i>Rhodopechys sanguinea</i> Could., 1838						
354.1. <i>R.s.sanguinea</i> Could., 1838	-	-	-	N	H	S
<i>Genus 178. Bucanetes Cab., 1851</i>						
355. <i>Bucanetes githagineus</i> Lich., 1823						
355.1. <i>B.g. crassirostris</i> Blych., 1847	-	-	-	S	-	S
<i>Genus 179. Carpodacus Kaup., 1829</i>						
356. <i>Carpodacus erythrinus</i> Pall., 1770						
356.1. <i>C.e.kubanensis</i> Laubmann., 1915	N	N	-	N	-	N
357. <i>Carpodacus rubicilla</i> Culd., 1775						
357.1. <i>C.r.rubicilla</i> Culd., 1775	-	-	S	-	-	S
<i>Genus 180. Loxia Linn., 1758</i>						
358. <i>Loxia curvirostra</i> Linn., 1758						
358.1. <i>L.c.caucasica</i> Buturlin, 1907.	H	H	-	-	-	H
<i>Genus 181. Pyrrhula Briss., 1760</i>						
359. <i>Pyrrhula pyrrhula</i> Linn., 1758						
359.1. <i>P.p.rossikowi</i> Der. Et Bianch, 1900	S	S	-	-	-	S

1	2	3	4	5	6	7
<i>Genus 182. Coccythraustes Linn., 1758</i>						
360. <i>Coccythraustes coccythraustes</i> Linn., 1758						
360.1. <i>C.c.nigricans</i> Buturlin, 1908	S	S	-	S	H	S
Familia 58. Emberizidae						
<i>Genus 183. Emberiza Linn., 1758</i>						
361. <i>Emberiza calandra</i> Linn., 1758						
361.1. <i>E.c.calandra</i> Linn., 1758	S	S	-	S	S	S
362. <i>Emberiza citrinella</i> Linn., 1758						
362.1. <i>E.c.erythrogenys</i> Brehm., 1855	H	H	-	H	H	H
363. <i>Emberiza cia</i> Linn., 1766						
363.1. <i>E.c.prageri</i> Laubmann., 1915	S	S	S	S	-	S
364. <i>Emberiza schoeniclus</i> Linn., 1758						
364.1. <i>E.sch.schoeniclus</i> Linn., 1758	-	-	-	-	H	H
364.2. <i>E.sch.ukrainae</i> Zarudny, 1917	-	-	-	-	-H	H
364.3. <i>E.sch.pallidior</i> Hartert, 1904	-	-	-	-	H	H
364.4. <i>E.sch.intermedia</i> Degland, 1849	-	-	-	-	H	H
364.5. <i>E.sch.caspia</i> Menetz., 1832	-	-	-	-	-S	S
364.6. <i>E.sch.pyrrhuloides</i> Pall., 1811	-	-	-	-	H	H
364.7. <i>E.sch.harterti</i> Sushikin, 1906	-	-	-	-	H	H
365. <i>Emberiza hortulana</i> Linn., 1758	N	N	-	N	Tr	N
366. <i>Emberiza buchanani</i> Bluth., 1844						
366.1. <i>E.b.cerrutii</i> De Filippi, 1863	-	-	-	N	-	N
367. <i>Emberiza melanocephala</i> Scop., 1769	N	N	-	N	N	N

2.3. Zoocoğrafi xülasə əvəzinə

Azərbaycanda ornitofaunanın taksonomik spektri göstərir ki, burada quşların 18 dəstəsinə, 58 fəsiləsinə və 183 cinsinə daxil olan 367 növü var. Onlardan 122 növ monotipikdir (nataman növləri yoxdur).

Prolitipik növlərdən bir natamam növ ilə təmsil olunanlar – 203, iki natamam növ ilə təmsil olunanlar – 31, üç natamam növü

olanlar – 9, dörd natamam növü olan – 1 (*Sturnus vulqaris*), 7 natamam növü olan da 1-dir (*Emberiza shoeniclus*). Növ və natamam növlərin ümumi sayı 425-dir.

Quşların ornitocoğrafi sahələr üzrə yayılması göstərir ki, burada vikariyasiya olunmuş (nəsilvermə dövründə yayılmasına görə biri digərini əvəz edən) 24 natamam növ var. Bunlar 12 növə daxildir (cədvəl 1). Qalan politipik növlərin hərəsinin Azərbaycanda olan 2 və daha çox natamam növündən yalnız biri nəsil verir, qalanları miqrantdır və ya qışlamaq üçün gəlirlər.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda quşların vikariyasiya olunmuş natamam növləri

№№	Növ və natamam növlər	Nəsilvermə dövründə yayılması
1.	<i>Dendrocopos major</i> : a) <i>D.m. poelzami</i> b) <i>D.m. tenuirostris</i>	Talış, Lənkəran Nəsil verdiyi başqa yerlər
2.	<i>Dendrocopos minor</i> : a) <i>D.m. quadrfasciatus</i> b) <i>D.m. colchicus</i>	Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər
3.	<i>Phasianus colchicus</i> : a) <i>Ph.c. talischensis</i> b) <i>Ph.c. colchicus</i>	Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər
4.	<i>Galerida cristata</i> : a) <i>G.c. subtaurica</i> b) <i>G.c. caucasica</i>	Mil, Muğan, Şirvan Nəsil verdiyi başqa yerlər
5.	<i>Sturnus vulgaris</i> : a) <i>S.v. purpurascens</i> b) <i>S.v. caucasicus</i>	Xəzər dənizinin qərb sahili Nəsil verdiyi başqa yerlər
6.	<i>Saxicola torquata</i> : a) <i>S.t. variegata</i> b) <i>S.t. armenica</i>	Xəzərdən Kiçik Qafqaza qədər Kiçik Qafqazın dağlıq hissəsi
7.	<i>Garrulus glandarius</i> : a) <i>G.g. hyrcanicus</i> b) <i>G.g. krynskii</i>	Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər
8.	<i>Aegithalos caudatus</i> : a) <i>A.c. alpinus</i> b) <i>A.c. major</i>	Lənkəran, Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər
9.	<i>Parus ater</i> : a) <i>P.a. qaddii</i>	Talış

No№	Növ və natamam növlər	Nəsilvermə dövründə yayılması
	b) P.a. michaylowskii	Nəsil verdiyi başqa yerlər
10.	Sitta europaea: a) S.e. rubiginosa b) S.e. caucasica	Lənkəran, Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər
11.	Certhia familiaris: a) S.f. persica b) S.t. caucasica	Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər
12.	Erithacus rubicula a) E.r. hyrcanus b) E.r. rubicula	Talış Nəsil verdiyi başqa yerlər

Göründüyü kimi vikariyaya olunmuş quşların əksəriyyətinin ikinci natamam növü Talışda və Lənkəran düzənliyində nəsil verir. Bunu Lənkəran düzənliyinin və Talışın çox səciyyəvi ornitocoğrafi göstəricisi hesab etmək olar.

Azərbaycanın ayrı-ayrı ornitocoğrafi sahələrini xarakterizə edən növ və natamam növlərin sayı müxtəlifdir (cədvəl 2), hər sahədə 5 –dən 172-yə qədərdir. Məsələn, Mərkəzi Azərbaycan sahəsi üçün xarakter olanlar, yəni başqa sahələrdə müşahidə edilməyənlər maksimaldır (172 növ və natamam növ). Mərkəzi Azərbaycan sahəsində quşların müxtəlifliyinin bu cür yüksək olmasının səbəbi Xəzər dənizinin qərb sahilinin ekoton rolu oynamasının, Kür-Araz ovalığında su hövzələrinin çox olmasının,

Cədvəl 2

Azərbaycanın ayrı-ayrı ornitocoğrafi sahələrini xarakterizə edən növ və natamam növlərin sayı

Ornitocoğrafi sahələr	Növ və natamam növlərin sayı	
	Sayı	%
Şərqi – Qafqaz meşələri	5	1,18%
Lənkəran-Talış meşələri	15	3,53%
Şərqi Qafqaz yüksək dağlıqı	13	3,06%
Naxçıvan-Talış dağ bozqırları	12	2,82%
Mərkəzi Azərbaycan	50	11,76%
Cəmi:	95	22,35%

Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyi qurşağında iqlimin mülayim keçməsinin nəticəsidir. Bu sahə üçün xarakter olan 172 növ və natamam növdən oturaq yaşayanlar – 25, nəsil vermək üçün gələnələr – 25, qışlamaq üçün gələnələr – 54, miqrantlar və təsadüfi olanlar – 68-dir.

Şərqi Qafqaz meşə sahəsi üçün səciyəvi olan quşlar azdır (cəmi 5 növ və natamam növ). Lakin Lənkəran-Talış meşələri sahəsində nəsil verən 11 natamam növün Şərqi Qafqaz meşələri sahəsində yoxluğu da bu sahələri ayırmağa əsas verir.

Lənkəran-Talış meşələri sahəsi üçün xarakter quşlar 15 növ və natamam növdür, onlar Azərbaycanın başqa ornitocoğrafi sahələrində nəsil vermirlər.

Şərqi-Qafqaz yüksək dağlıq sahəsində quşların 13 növ və natamam növü səciyyəvidir (başqa sahədə nəsil vermirlər).

Naxçıvan – Talış dağ bozqırları sahəsinin xarakter quşları (yalnız burada nəsil verənlər) 12 növ və natamam növdən ibarətdir.

Beləliklə, Azərbaycanın ornitofaunasında zoocoğrafi baxımdan 95 növ və natamam növ konkret sahəni xarakterizə edirlər. Qalan 330 növ və natamam növ müxtəlif zoocoğrafi sahələrdə yayılıb, biomüxtəlifliyin tamlığını təmin edir.

Ornitocoğrafi sahələrin hamısında yayılmış quş çox deyil -5 natamam növdən ibarətdir: *Falco tinnunculus tinnunculus*, *Columba livia neglecta*, *Apus apus apus*, *Dilichon urbica urbica*, *Oenanthe aenanthe oenanthe*. Qalan növ və natamam növ 2-4 sahədə yayılmışlar.

Azərbaycanda ornitofaunanın müasir tərkibi və onun zoocoğrafi yayılması göstərir ki, onun formalaşması qərb tərəfdən Qərbi-Avropa faunası hesabına Kiçik Asiyadan keçməklə, Şərqdən isə Ön Asiyanın ornitofaunası hesabına olmuşdur (Mustafayev, 1985, 2005). Azərbaycanın ornitofaunasını əsasən Avropa faunası tipinə aid etmək (Şteqman, 1938) özünü doğrultmur. Burada ornitofaunanın əsası Aralıqdəniz tipindən və Palearkticada geniş yayılmış növlərdən ibarətdir (Mustafayev, 1985, Mustafayev, Məhərrəmov, 2005). Meşə landşaftında Avropa tipinə, açıq landşaftlarda Aralıq dəniz tipinə, sahil landşaftlarında

isə transpalearkt tipinə məxsus quşlar üstünlük təşkil edirlər.

Ornitofaunada Kompleks ekoloji-landşaft təhlili aparmaq üçün ayrı-ayrı zoocoğrafi sahələrdə quşların hər bir növünə dair çoxlu parametrlər üzrə məlumat olmalıdır (Mustafayev 2003): fauna tipi; növün makrostrukturunu; populyasiyasının davranışı; onun illik həyatının mövsümü dinamikası; landşaftdan istifadə xarakteri; populyasiyanın sıxlığı və biokütlesi; nəsilvermə şəraiti (örtülü, açıq və ya hər iki şərait); sinantroplaşma səviyyəsi: məhsuldarlığı; sosiologiyası; cinsiyyət əlaqəsinin xarakteri (monogam, poligam); inkişaf tipi; sutqalıq fəallığı (gündüz, aləqaranlıq, gecə); yemlənmə yeri və qaydası; yem xarakteri; ekosistemdə konsumentlik səviyyəsi; istifadə olunması və qorunma vəziyyəti və s. Bu cür parametrlərin cavabı zoocoğrafi bölgüləri xarakterizə etməyə geniş imkan yaradır, hər bir növə düzgün münasibət formalaşdırır.

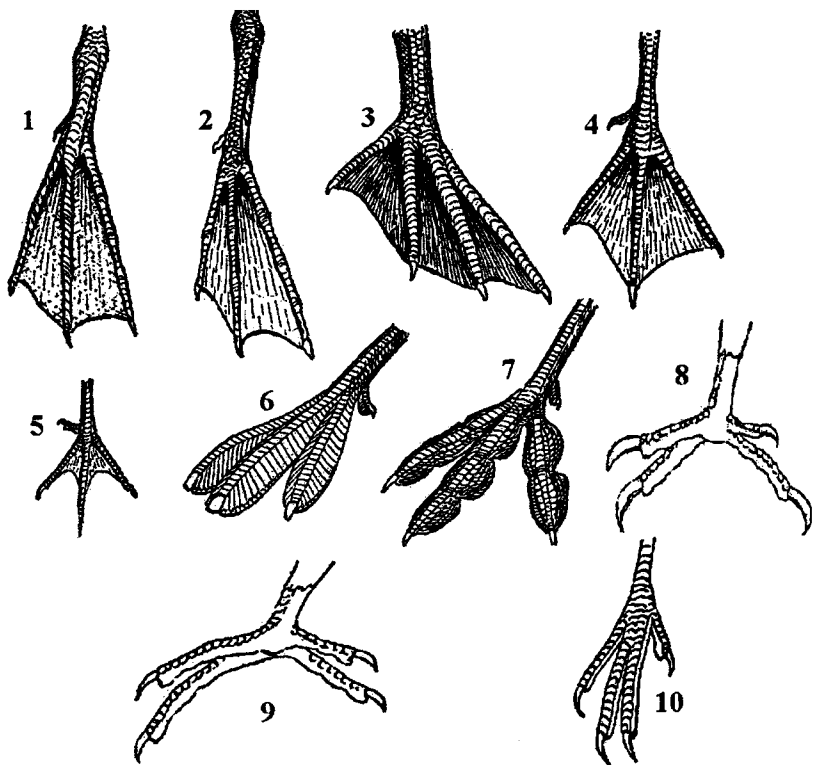
FƏSİL 3

AZƏRBAYCAN FAUNASINA DAXİL OLAN QUŞLARIN TƏYİNEDİCİSİ

3.1. Quşların dəstələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (6) Üst və alt dimdiyinin kənarları diş-dişdir.
- 2 (3) Pəncə lüləsi 200 mm-dən gödəkdir: *Qazkimilər – Anseriformes* (səh. 96).
- 3 (2) Pəncə lüləsi 200 mm-dən uzundur.
- 4 (5) Dimdiyi aşağı əyilib bucaq əmələ gətirmişdir: *Flamingo-kimilər – Phoenicopteriformes* (səh. 95).
- 5 (4) Dimdiyi aşağıya çox əyilməmişdir, ayrılığı varsa da bucaq əmələ gətirmir.
- 6 (1) Üst və alt dimdiyinin kənarları hamardır.
- 7 (10) Dimdiyinin uc hissəsi yastılaşıb, kürək forması almışdır.
- 8 (9) Pəncə lüləsi 100 mm-dən uzundur: *Leyləkkimilər – Ciconiformes* (səh. 84).
- 9 (8) Pəncə lüləsi 100 mm-dən xeyli gödəkdir: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 10 (7) Dimdiyinin uc hissəsi yastı deyildir, bir az yastılaşıbsa da kürək forması almamışdır.
- 11 (20) Barmaqları arasında üzmə pərdəsi var.
- 12 (13) Barmaqları arasında olan üzmə pərdəsi onların hamısını (dördünü də) birləşdirir: *Qutankimilər – Pelecaniformes* (səh. 80).
- 13 (12) Barmaqları arasında olan üzmə pərdəsi onların üçün (ön barmaqları) birləşdirir.
- 14 (15) Ayaqları çox uzundur. Baldırının aşağı hissəsi lələksizdir. Bu hissə qərni lövhəciklə örtülüdür və orta barmaqdan uzundur. Dimdiyi qövs kimi yuxarı əyilmişdir: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 15 (14) Ayaqları o qədər də uzun deyildir. Baldırı lələklə tam örtülmüşdür və ya onun lələksiz hissəsi orta barmaqdan gödəkdir. Dimdiyi qövs kimi yuxarı əyri deyildir.
- 16 (19) Arxa barmağı var, bəzində çox kiçikdir.
- 17 (18) Quyruğu orta barmağın caynaqla bircə uzunluğundan gödəkdir. Pəncə lüləsi yanlardan çox basıq olduğu üçün onun

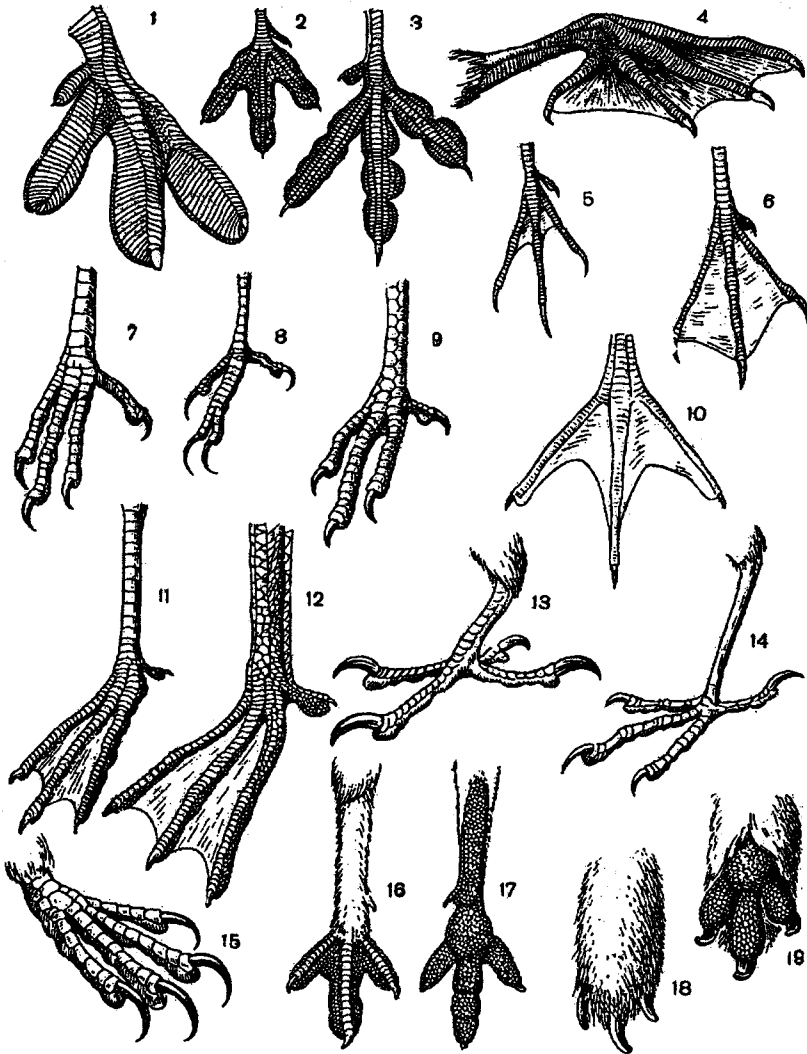
- ön kənarı itidir: *Qaqarkimilər – Gaviiformes* (səh. 75).
- 18 (17) Quyuğu orta barmağın caynaqla birgə uzunluğundan xeyli uzundur. Pəncə lüləsi ön tərəfdən yastı və ya dəyirmidir: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 19 (16) Axra barmağı yoxdur: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 20 (11) Barmaqları arasında tam halda üzmə pərdəsi yoxdur. Bu pərdə olsa da, yalnız barmaqların dibini birləşdirir və yaxud hər barmağın ayrıca üzmə pərdəsi olur. Bəzilərinə barmaqların müəyyən hissəsi bir-birinə bitişikdir.
- 21 (26) Ön barmaqların hər birinin ayrıca üzmə pərdəsi var.
- 22 (23) Əsil quyuğu yoxdur, onun yerində yumşaq lələklər var. Ön barmaqlarının caynağı dırnaq kimi yastıdır: *Maygülükimilər – Podicipidiformes* (səh. 77).
- 23 (22) Sükan lələkləri yaxşı inkişaf etmişdir. Ön barmaqlarının caynaqları adi formada olur (*yastı deyil*).
- 24 (25) Orta barmağı 60 mm-dən, qanadı isə 150 mm-dən uzundur: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 25 (24) Orta barmağı 60 mm-dən, qanadı isə 150 mm-dən xeyli gödəkdir: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 26 (21) Ön barmaqlarında üzmə pərdəsi yoxdur.
- 27 (28) Gözləri başın ön tərəfində yerləşir və önə yönəlmişdir. Birinci dərəcəli çalma lələklərindən 1-2-cilərin xarici kənarı diş-dişdir: *Bayquşkimilər – Strigiformes* (səh. 223).
- 28 (27) Gözləri başının yanlarında yerləşir və kənarlara yönəlmişdir. Birinci dərəcəli çalma lələklərinin xarici kənarı dişli deyildir (adi qaydadadır).
- 29 (30) Dimdiyinin dibi mumaoxşar çılpaq dəri ilə örtülmüşdür. Bu dərinin rəngi adətən dimdiyın qərnı hissəsinin rəngindən fərqlənir. Əgər mumaoxşar dəri qıllarla örtülürsə, dimdiyın altında qıldan ibarət saqqal var: *Qızılquşkimilər – Falconiformes* (səh. 120).
- 30 (29) Dimdiyinin dibində mumaoxşar dəri yoxdur.
- 31 (34) Barmaqlarından ancaq ikisi önə yönəlmişdir.
- 32 (33) Geriyə yönəlmiş barmaqların caynaqları eyni uzunluqdadır. Dimdiyi azacıq aşağı əyri, onun tili dəyirmidir: *Quququşkimilər – Cuculiformes* (səh. 123).
- 33 (32) Geriyə yönəlmiş barmaqların caynaqları uzunluğuna görə çox fərqlənir. Dimdiyi iskenə kimi düz, onun tili itidir: *Ağacdələnkimilər – Piciformes* (səh. 237).

Şəkil 11. Quşların ayaqları

1-Ördək – Anas, 2-Qaqar – Gavia, 3-Qarabatdaq – Phalacrocorax, 4-Qağayı – Larus, 5-Susüpürən – Sterna, 6-Maygülü – Podiceps, 7-Qaşqaldaq – Fulica, 8-Ağacdələn – Dendrocopos, 9-Quququş – Cuculus, 10-Zərricə – Alcedo

- 34 (31) Barmaqların üçü və ya hamısı (dördü də) önə yönəlmişdir.
 35 (36) Barmaqların hamısı önə yönəlmişdir: *Uzunqanadkimilər – Apodiformes* (səh. 230).
 36 (35) Barmaqların üçü qabağa yönəlmişdir.
 37 (64) Arxa barmaq ön barmaqlardan hündürdə yerləşir. Bu barmaq gödəkdir və ya heç yoxdur.
 38 (55) Arxa barmağı çox kiçik olsa da, hər halda var.
 39 (42) Pəncə lüləsi 140 mm-dən uzundur.

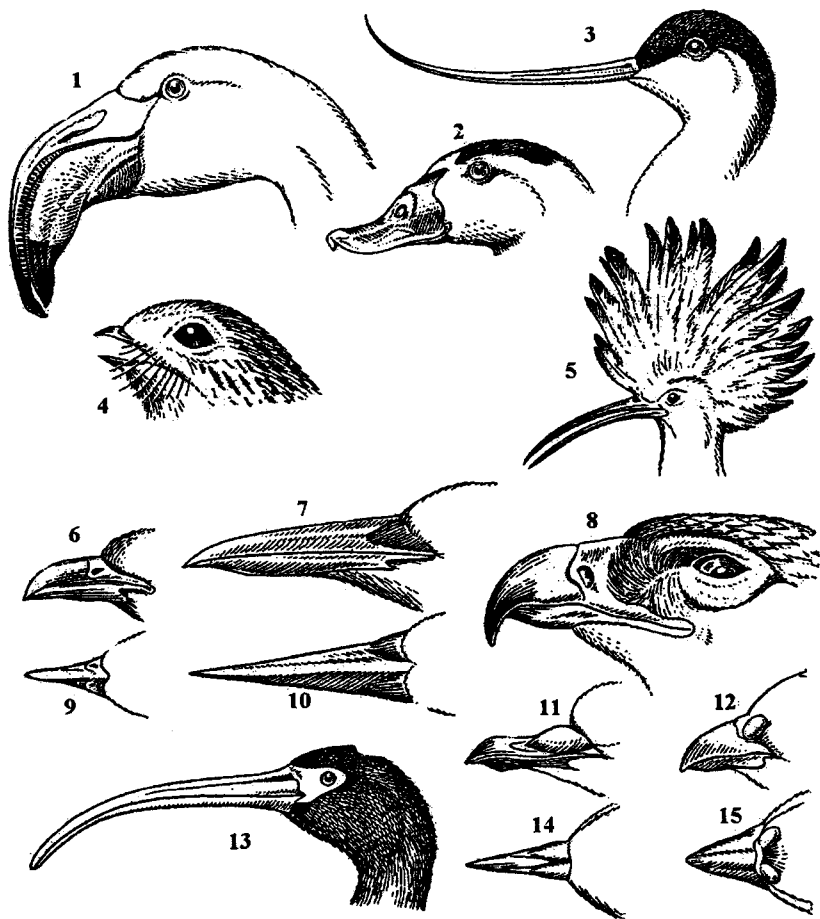
Şəkil 12. Quşların ayaqları

1-Böyük maygülü – *Podiceps cristatus*, 2-Adi qaşqaldaq – *Fulica atra*, 3-Üzərçə – *Phalaropus*, 4-Böyük qarabadaq – *Phalacrocorax carbo*, 5-Ağqanad bataqlıqsusüperəni – *Chlidonias leucoptera*, 6-Göl qağayısı – *Larus ridibundus*, 7-Çöl göyərçini – *Columba livia*, 8-Adi zərricə – *Alcedo atthis*, 9-Boz toyuğaoxşar – *Perdix perdix*, 10-Adi bizdimdik – *Recurvirostra avosetta*, 11-Boz qağayı – *Larus canus*,

12-Qırmızıdöş qaqar – *Gavia stellata*, 13-Böyük əlvanağacdələ – *Dendrocopas major*, 14-Oxuyan qaratoyuq – *Turdus philomelos*, 15-Qara uzunqanad – *Apus apus*, 16-17-Qaraqarın bağırqara – *Pterocles orientalis* (öndən və arxadan görünüşü), 18-19-Adi büldürük – *Syrhaptes paradoxus* (öndən və arxadan görünüşü).

- 40 (41) Pəncə lüləsi ön hissədən köndələ yerləşən iri qalxancıqlarla örtülmüşdür. Burun dəlikləri ikitərəfli açıqdır, daxili arakəsmə vasitəsilə bölük deyildir: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 41 (40) Pəncə lüləsi ön hissədən uzununa yerləşən xırda qalxancıqlarla örtülmüşdür. Burun dəlikləri ikitərəfli açıq deyildir, yeni daxili arakəsmə vasitəsilə bölünmüşdür: *Leyləkkimilər – Ciconiformes* (səh. 84).
- 42 (39) Pəncə lüləsi 140 mm-dən gödəkdir.
- 43 (48) Dimdiyinin uzunluğu orta barmağın uzunluğu (caynaqsız) qədərdir və ya ondan uzundur.
- 44 (45) Qanadın uzunluğu orta barmağın uzunluğunun (caynaqla birgə) 3 dəfəsindən çoxdur: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 45 (44) Qanadın uzunluğu orta barmağın caynaqla birgə götürülmüş uzunlunun 3 dəfəsindən azdır.
- 46 (47) Çalma və sükan lələkləri üzərində aydın görünən köndələ zolaqlar var: *Cüllütkimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 47 (46) Çalma və sükan lələkləri üzərində köndələ zolaq yoxdur: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 48 (43) Dimdiyinin uzunluğu orta barmağın caynaqsız uzunluğundan xeyli gödəkdir.
- 49 (50) Burun dəlikləri iki tərəfdən açıqdır: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 50 (49) Burun dəlikləri ikitərəfli açıq deyildir (daxili arakəsməsi var).
- 51 (52) Qanadı gödək və kütdür. Əvvəldə yerləşən ikinci dərəcəli çalma lələyindən qanadın ucuna qədər olan hissəsi qanadın ümumi uzunluğunun yarısından azdır: *Toyuqkimilər – Galliformes* (səh. 152).
- 52 (51) Qanadı uzun və itidir. Əvvəldə yerləşən ikinci dərəcəli çalma lələyindən qanadın ucuna qədər olan hissə qanadın ümumi uzunluğunun yarısından çoxdur.
- 53 (54) Pəncə lüləsi lələksizdir. Quyuğu yarımacaqıq qayçı ağzı kimi

- dərin oyuqdur: *Cüllütüimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 54 (53) Pəncə lüləsi lələklə örtülüdür. Quyruğu pazvarıdır *Göyərçinkimilər – Columbiformes* (səh. 214).
- 55 (38) Arxa barmağı yoxdur.
- 56 (57) Başı lələklə tam örtülüdür: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 57 (56) Başı lələklə tam örtülü deyildir.
- 58 (59) Sükan lələkləri çox yumşaq olub, quyruqüstü örtük lələklərindən fərqlənir. Quyruğu 40 mm-dən gödəkdir. Əvvəldə yerləşən ikinci dərəcəli çalma lələyindən qanadın ucuna qədər olan hissə 35 mm-dən azdır.
- 59 (58) Sükan lələkləri adi formalıdır. Quyruğu 40 mm-dən uzundur. Əvvəldə yerləşən ikinci dərəcəli çalma lələyindən qanadın ucuna qədər olan hissə 35 mm-dən çoxdur.
- 60 (61) Qanadın ucu iti deyildir (dəyirmidir). Birinci dərəcəli çalma lələklərinin 1-cisi 2-cidən xeyli gödəkdir: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 61 (60) Qanadı itidir. Birinci dərəcəli çalma lələklərinin 1-cisi və ya 1-2-cisi qanadın ən uzun lələkləridir.
- 62 (63) Ağız yarığının küncü gözü bərabərinə qədər çatır. Birinci dərəcəli çalma lələklərindən 1-2-cilərin ucuna yaxın hissəsində köndələn ağ zolaq var: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 63 (62) Ağız yarığının küncü gözü bərabərinə çatmır. Birinci dərəcəli çalma lələklərinin ucuna yaxın hissədə köndələn ağ zolaq yoxdur: *Cüllütüimilər – Charadriiformes* (səh. 169).
- 64 (37) Arxa barmaq yaxşı inkişaf edərək ön barmaqlarla eyni səviyyədə yerləşir.
- 65 (68) Baldırın aşağı hissəsi lələksiz olub, qərni qalxancıqlarla örtülmüşdür.
- 66 (67) Dimdiyi orta barmaqdan çox gödək olub, təxminən onun birinci buğumuna bərabərdir. Burun dəlikləri ikitərəfli açıqdır: *Durnakimilər – Gruiformes* (səh. 160).
- 67 (66) Dimdiyi təxminən orta barmağın uzunluğu qədər və ya ondan uzundur. Burun dəlikləri ikitərəfli açıq deyildir (daxili arakəsmə vasitəsilə ayrılmışdır): *Leyləkkimilər – Ciconiiformes* (səh. 84).
- 68 (65) Baldırın pəncə lüləsinə qədər tamam lələklənmişdir.

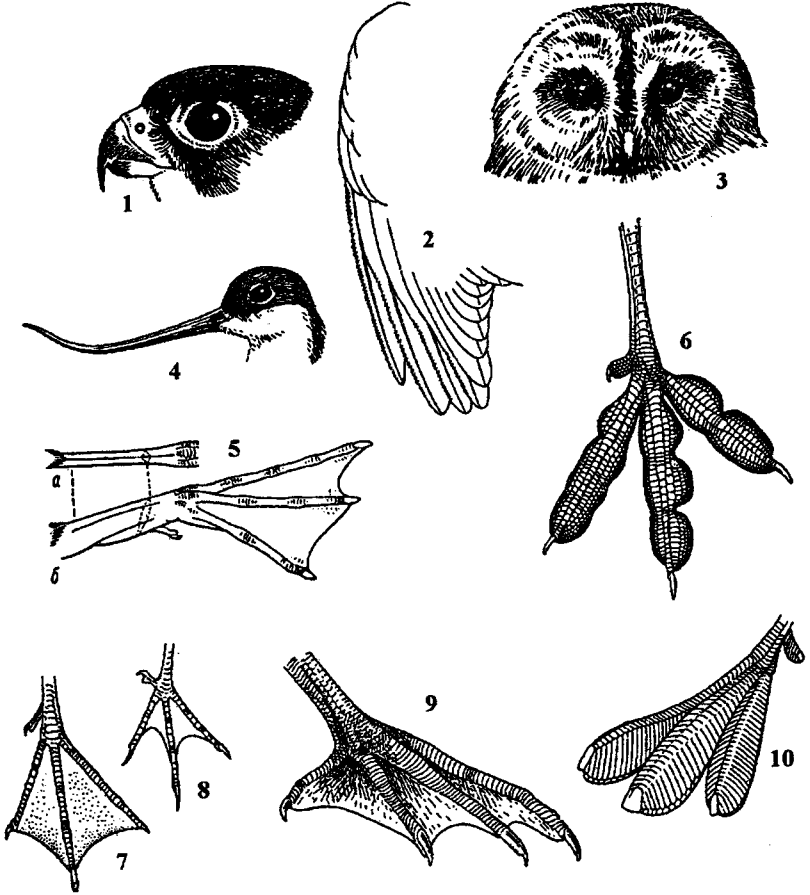

Şəkil 13. Quşların başı və dimdiyi

1-Adi flaminqo – *Phoenicopterus ruber*, 2-Adi göydimdik – *Oxyura leucocephala*, 3-Adi bizdimdik – *Recurvirostra avosetta*, 4-Adi keçisağan – *Caprimulgus europaeus*, 5-Adi hophop – *Upupa epops*, 6-Adi quququş – *Cuculus canorus*, 7-Adi yaşılağacdələ – *Picus viridis*, 8-Bozqır qartalı – *Aquila rapax*, 9-Adi quququş – *Cuculus canorus*, 10-Yaşılağacdələ – *Picus*, 11-Meşə göyərçini – *Columba oenas*, 12-Boz toyuğaoxşar – *Perdix perdix*, 13-Adi qaranaz – *Plegadis falcinellus*, 14-Meşə göyərçini – *Columba oenas*, 15-Boz toyuğaoxşar – *Perdix perdix*.

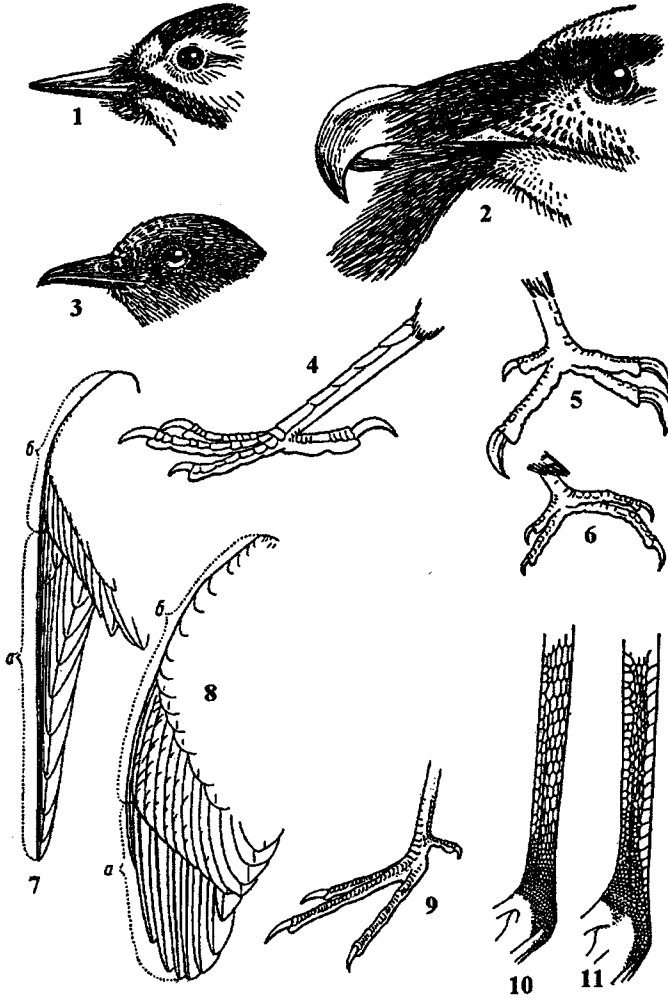
- 69 (70) Ön barmaqlarının dibi bitişik olub, xarici və daxili barmaqlarının yalnız uc buğumları sərbəstdir. *Göycəqarğakimilər – Coraciiformes* (səh. 232).
- 70 (69) Ön barmaqlar bir-birilə bitişik deyildir.
- 71 (74) Orta barmağın caynağı daxili tərəfdən diş-dişdir.
- 72 (73) Dimdiyi və pəncə lüləsi 30 mm-dən gödəkdir: *Keçisağan-kimilər – Caprimulgiformes* (səh. 239).
- 73 (72) Dimdiyi və pəncə lüləsi 30 mm-dən bir neçə dəfə uzundur: *Leyləkkimilər – Ciconiformes* (səh. 84).
- 74 (71) Orta barmağının caynağı diş-diş deyildir.
- 75 (76) Sükan lələklərinin oxu uc hissədən yelpiksiz olub, iynə kimi irəli çıxmışdır: *Uzunqanadkimilər – Apodiformes* (səh. 230).
- 76 (75) Sükan lələklərinin oxu uc hissədən iynə kimi deyildir, tamam ucuna qədər yelpiklidir.
- 77 (78) Əvvəldə yerləşən ikinci dərəcəli çalma lələyindən qanadın ucuna qədər olan hissə qanadın ümumi uzunluğunun yarısından çoxdur: *Sərçəkimilər – Passeriformes* (səh. 244).
- 78 (77) Əvvəldə yerləşən ikinci dərəcəli çalma lələyindən qanadın ucuna qədər olan hissə qanadın ümumi uzunluğunun yarısından azdır.
- 79 (80) Pəncə lüləsinin arxa hissəsilə uzanan iki böyük qalxancıq bucaq altında birləşərək, iti «qabırğa» əmələ gətirir: *Sərçəkimilər – Passeriformes* (səh. 244).
- 80 (79) Pəncə lüləsi arxa tərəfdən dəyirmi olub, köndələn yerləşən bir neçə qalxancıqla və ya çoxbucaqlı xırda qalxancıqlarla örtülən «tor» əmələ gətirmişdir.
- 81 (84) Arxa barmaq (caynaqla birlikdə) xarici və ya orta barmaqlardan xeyli gödəkdir.
- 82 (83) Burun dəlikləri yarıq formada açıqdır. Qanadın rəngi parlaq göy və yaşıldır: *Göycəqarğakimilər-Coraciiformes* (səh. 232).
- 83 (82) Burun dəliklərini üst tərəfdən qabaraoxşar dəri çıxıntısı örtür. Qanadın rəngi parlaq göy, yaxud yaşıl deyildir: *Göy-ərçinkimilər – Columbiformes* (səh. 214).
- 84 (81) Arxa barmaq (caynaqla birlikdə) xarici və ya orta barmaqdan uzundur.
- 85 (86) Dimdiyi uzun olub, pəncə lüləsinin uzunluğuna nisbətən iki dəfə və daha çox artıqdır. Çalma lələkləri qaradır, üzərində aydın görünən köndələn ağ zolaqlar var: *Göycəqarğakimilər – Coraciiformes* (səh. 232).
- 86 (85) Dimdiyi o qədər də uzun deyildir (pəncə lüləsindən gödək-

dir), çalma lələkləri üzərində aydın görünən köndələn ağ zolaq yoxdur: *Sərçəkimilər – Passeriformes* (səh. 244).

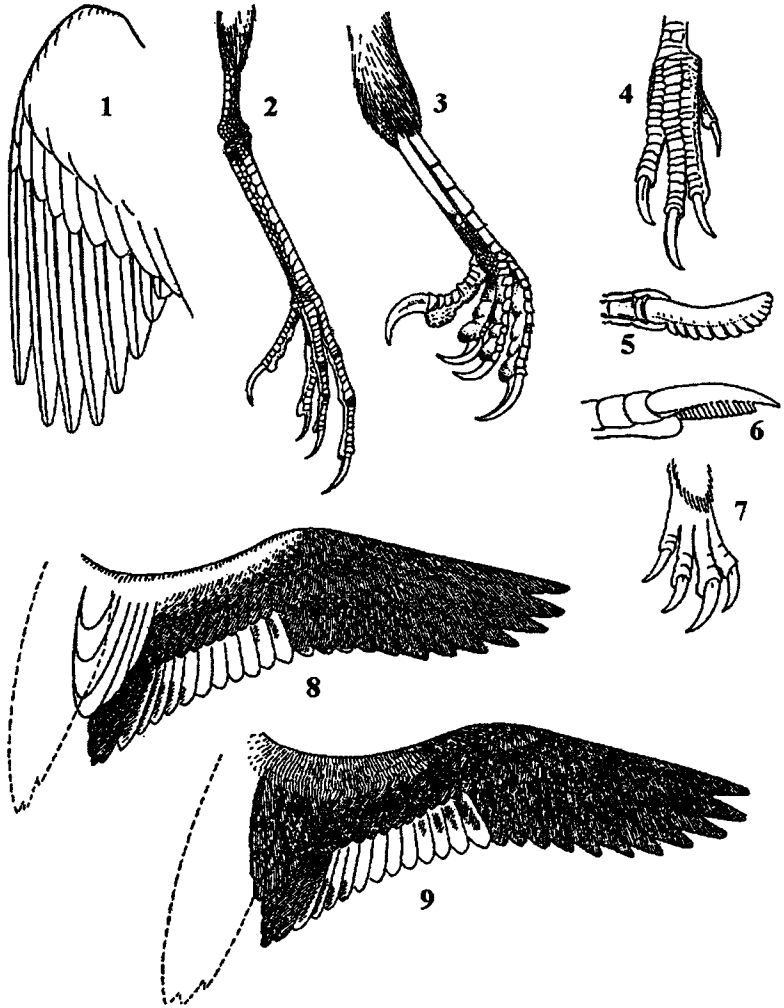
Şəkil 14. Quşların başı və ayaqları

1-Adi qızılquş – *Falco peregrinus*, 2-Bayquş – *Stirix* (qanadı), 3-Yapalaqça – *Strix* (başı), 4-Bizdimdik – *Recurvirostra* (başı), 5-Qaqar – *Qavia* (ayağı), 6-Qaşqaldaq – *Fulica* (ayağı), 7-Qağayı – *Larus* (ayağı), 8-Susüpürən – *Sterna* (ayağı), 9-Qarbatdaq – *Phalacrocorax* (ayağı), 10-Maygülü – *Podiceps* (ayağı).

Şəkil 15. Quşların başı, qanadları və ayaqları

1-Kiçik əlvanağacdələn – *Dendrocopos minor*, 2-Saqqallı quzugötürən – *Gypaetus barbatus*, 3-Adi quququş – *Cuculus canorus*, 4-Boz qarğa – *Corvus cornix*, 5-İri əlvanağacdələn – *Dendrocopos major*, 6-Adi quququş – *Cuculus canorus*, 7-Cüllütlər – *Charadriidae* (iti qanadı), 8-Toyuqkimilər – *Galliformes* (küt qanadı), 9-Boz durna – *Grus grus* (ayağı), 10-Ağ leylək – *Ciconia ciconia* (pəncə lüləsi), 11-Boz durna – *Grus grus* (pəncə lüləsi).

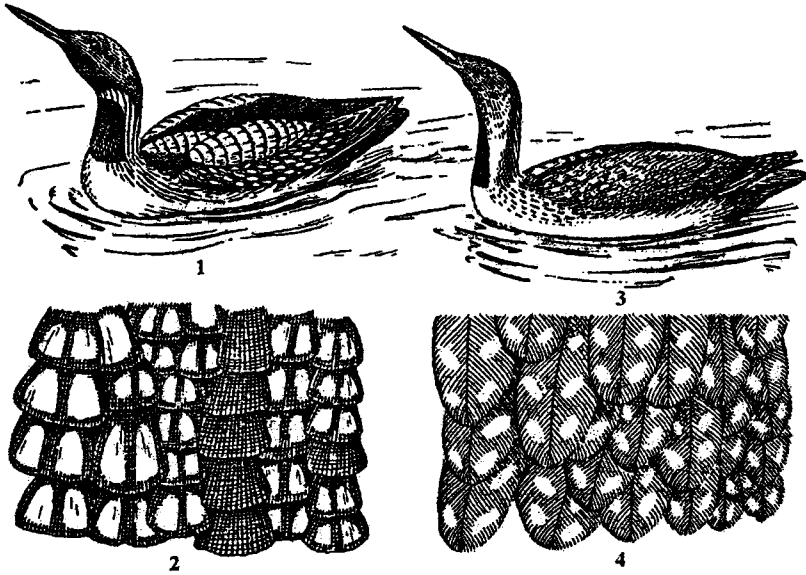

Şəkil 16. Quşların qanadları və ayaqları

1-Adi doymaq – *Otis tarda* (qanadı), 2-Kiçik danquşu – *Ixobrychus minutus* (ayağı), 3-Quzğun qarğa – *Corvus corax* (ayağı), 4-Adi zərriçə – *Alcedo atthis* (ayağı), 5-Adi keçisağan – *Caprimulgus europaeus* (orta barmağının caynağı), 6-Boz vağ – *Ardea sinerea* (orta barmağının caynağı), 7-Qara uzunqanad – *Apus apus* (ayağı), 8-Böyük maygülü – *Podiceps cristatus* (qanadı), 9-Bozyanaq maygülü – *P. griseigena* (qanadı).

3.2. QAVIIFORMES – QAQARKİMİLƏR

İri quşlardır – kütləsi 2-4,5 kq. Bədən forması oval, boynu uzun, ayaqları xeyli geriye çəkilməmişdir. Pəncə lüləsi yanlardan çox basıq olduğu üçün ön kənarı itidir. Dimdiyi uzun, düz və konusvaridir. Lələk örtüyü sıx və coddur, lakin başının lələkləri qısa və yumşaqdır. Qanadları dar və sivridir. Sükan lələkləri qısa (8-10 cüt). Adətən dənizin dərin hissələrində olurlar. Yaxşı üzür, quruda isə sürünür. Avrasiyanın arktika sahilləri üçün səciyyəvidirlər. Arktika zonasında saxta çox güclü olan illərdə cənuba tərəf köçür, o cümlədən Xəzər dənizinə gəlir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda az-az hallarda təsadüf edilir (şəkil 17).

Şəkil 17. Qaqar növlərinin spesifik əlamətləri

1-Qaradöş qaqar – *Gavia arctica*, 2-onun belinin ön hissəsinin lələkləri, 3-Qırmızıdöş qaqar – *G. stellata*, 4-onun belinin ön hissəsinin lələkləri

Azərbaycan faunasına 2 növü daxildir.

Qaqar cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1(4) Bel tərəfi ağ xallı tünd rənglidir (çildir).
- 2(3) Başı və boynunun üst tərəfi berrəng bozdur. Boğazında qara ləkə var: *Qaradöş qaqar – Qavia arctica*.
- 3(2) Boynunun ardı və belinin üst tərəfi bozumtul-qonurdur, üzərində ağımtıl xallar var, boğazındakı üçbucaqlı ləkə şabalıdı rəngdədir: *Qırmızıdöş qaqar – Qavia stellata*.

1. Qavia stellata – Qırmızıdöş qaqar (1.1)

G ö r k ə m i . Ev toyuğu boydadır. Boğazında üçbucaq formalı şabalıdı rəngdə ləkə var. Beli ağ səpkili-qonurdur. Qarnı ağdır. Cavan quşlar qonur olur. Qanadının uzunluğu (bundan sonra «Q=») 257-312 mm-dir.

H ə y a t ı . Suyun altına baş vurub xeyli qala bilir və çox sürətlə üzür. Sudan havaya çətin qalxır. Ehtiyatlı quşdur. Havaya qalxarkən və uçarkən yorucu səs çıxarır: «qaq-qa-qaqara». Avropada, Asiyada və Şimali Ameriakada tundra və tayqa zonalarının göllərində məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün cənub dənizlərinə, o cümlədən, bəzi illərdə Xəzərə miqrasiya edir. Dənizin dərin hissələrini xoşlayır. Balıq ilə qidalanır. Əti bərkdir, amma yeyilir.

2. Qavia arctica – Qaradöş qaqar (1.2)

G ö r k ə m i . Qırmızıdöş qaqardan az böyükdür. Boğazında bənövşəyi çalarlı qara ləkə spesifik əlamətdir. Boynunun arxa hissəsi açıq bozdur. Beli qaradır və üzərində dördbucaq formalı ağ ləkələr düzülmüşdür. Qarnı ağdır. Çinadanının yanlarında ağ zolaqlar uzanır. Q=268-368 mm.

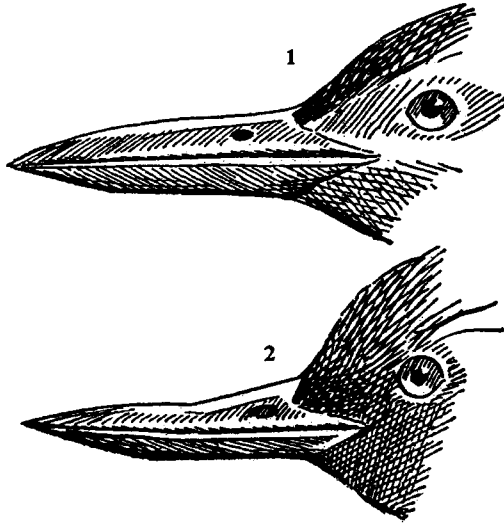
H ə y a t ı . Tundra və meşə zonalarında, bəzi dağ və bozqır göllərində məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün bir hissəsi cənub dənizlərinə, o cümlədən Xəzərə miqrasiya edir. Burada sayı azdır və qışlaması stabil deyil.

3.3. PODICIPEDIFORMES – MAYGÜLÜKİMİLƏR

Su və sahil quşlarıdır. Ön barmaqlarının hər birinin ayrıca üzmə pərdəsi var. Onların kənarları hamardır (şəkil 14.10). Cayanqları dırnaq kimi yastıdır. Əsl quyruğu yoxdur, onun yerində qısa və yumşaq lələklər var. Pəncə lüləsi lələksiz və yastıdır. Dimdiyi sivridir (şəkil 19). İnkişaf tipinə görə maturonatdırlar (fəalbalalı). Azərbaycan faunasına 1 cinsi (Maygülü – Podiceps) və 5 növü daxildir. Onlardan 1 növü (Qırmızıboyn maygülü – *P. auritus*) miqrant, 1 növü qışlayan, 3 növü oturaqdır.

Maygülü növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadı 110 mm-dən qısadır, pəncə lüləsinin arxa tərəfindəki qalxancıqlar üçbucaq formalıdır: *Kiçik maygülü – Podiceps ruficollis*.
- 2 (1) Qanadı 110 mm-dən uzundur, pəncə lüləsinin arxa tərəfindəki qalxancıqlar düzbucaqlıdır.
- 3 (6) Dimdiyi 25 mm-dən, qanadı 145 mm-dən, pəncə lüləsi isə 50 mm-dən uzundur.
- 4 (5) Yüyəni, gözünün altındakı zolaq və çiyin lələklərinin kənar hissəsi ağdır (cütləşmə dövründə iri kəkili və yaxalığı olur): *Böyük maygülü – Podiceps cristatus* (şəkil 3.3).
- 5 (4) Göz-dimdik küncü, gözünün altındakı zolaq və çiyin lələklərinin kənar hissəsi ağ deyildir: *Bozvanaq maygülü – Podiceps gricegena* (şəkil 16.9).
- 6 (3) Dimdiyi 25 mm-dən, qanadı 145 mm-dən, pəncə lüləsi isə 50 mm-dən qısadır, ikinci dərəcəli çalma lələklərində, adətən axırıncı 3-5 lələk üzərində iri ağ ləkələr var (yetkin quşların boynunun alt tərəfi çoxalma dövründə qara olur): *Qaraboyun maygülü – Podiceps nigricollis*.
- 7 (8) Boynunun alt tərəfi və çinədanı yayda, göz-dimdik küncü həmişə kürən olur. Gözlərinin üstündən ağımtıl, yaxud kürəni zolaq uzanır. Dimdiyi düzdür: *Qırmızıboyn maygülü- Podiceps auritus*.
- 8 (7) Boynunun alt tərəfi və çinədanı yayda, göz-dimdik küncü həmişə qara olur. Qaşları üstündə zolaq yoxdur. Dimdiyi azacıq yuxarı əyilmişdir: *Qaraboyun maygülü – Podiceps nigricollis*.

Şəkil 19. Maygülüdə dimdiyin spesifikliyi
1-Qırmızıboyun maygülü – *Podiceps auritus*, 2-Qaraboyun maygülü
– *P. nigricollis*.

3. *Podiceps ruficollis* – Xırda maygülü (1.5)

G ö r k ə m i . Kütləsi 185-220q-dır. Başında bəzəyi yoxdur. Bel tərəfi qara, qarın tərəfi isə qaramtıldır. Boğazı və boynunun ön hissəsi pas kimi kürəndir. I dərəcəli çalma lələkləri qonurdur, II dərəcəlilərin isə daxili yelpiyində və ucunda çoxlu ağ rəngli hissələr var. Q=90-115mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Madaqaskar, Yeni Qvineya, Avstraliya, Tasmaniya. Oturaq quşdur. Bitki cəngəlliyi olan sularda məskunlaşır, lakin dağlarda su donan vaxta qədər qalır. Gizli yaşayır, əsasən gecə fəal olur. Təhlükə hiss edən kimi suya baş vurub gizlənir. Aprel ayında suda üzən yuva tikir. Avqustun əvvəlində pərvaz balaları müşahidə edilir. Su cücüləri ilə qidalanır. Sayı azdır.

4. *Podiceps nigricollis* - Qaraboyun maygülü (1.7)

G ö r k ə m i . Kütlesi 320-325 q-dır. Dimdiyi nazik və yuxarıya az əyridir. Başı və boynu qaradır, lakin qışda yanaqları və boğazının önü bozarır. Beli qara-qonur, qarnı ağdır. I çalma lələyi təmiz ağ, qalanları isə ağ qarışmış qaradır. Q=122-145 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikanın bəzi rayonlarında yayılıb. Azərbaycanda oturaqdır. Müxtəlif suda olur. Reproduksiya dövründə az, qışda çoxdur. Aprel ayında suda üzən yuva tikir, 4-5 ağ yumurta verir. İyun ayında pərvaz bala-ları müşahidə edilir. Əsas qidası su cücüləridir.

5. *Podiceps auritus* – Qırmızıboyun maygülü (1.6)

G ö r k ə m i . Qarğadan kiçikdir. Başı, boğazı və beli qara-qonur, boynu kürəndir. Bədəninin yanlarında kürən zolaqlar var. Qışda boğazı və yanaqları ağarır. Qarnı həmişə ağ olur. Dimdiyi düzdür. Başında kürən bəzəyi var, yaxalığı qaradır. Q=130-153 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya və Şimali Amerika. Avropada nəsil verənlər qışlamaq üçün Asiyanın cənubuna qədər miqrasiya edirlər. Azərbaycanda köçmə vaxtında olur. Sayı azdır.

6. *Podiceps grisegena* – Bozyanaq maygülü (1.8)

G ö r k ə m i . Başı qara, yanaqları bozdur. Kiçik kəkili var. Bel tərəfi qonur-boz, boynu pas kimi kürəndir. Qarnı ağdır. Dimdiyi qaradır, lakin dibində sarı hissəsi var. Cavanlarının rəngi solğun olur, qışda yetgin quşların da rəngi solur. Q=148-208 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyada və Şimali Amerikada yayılıb. Azərbaycanda qışda olur. Su quşudur. Bəzən Xəzərdə sahilədən çox uzaqda olur. Sayı azdır. Əsas qidası su cücüləridir.

7. Podiceps cristatus – Böyük maygülü (1.9)

G ö r k ə m i . Respublikamızda olan maygülü növlərinin ən irisidir. Kütləsi ilin vaxtından asılı olaraq dəyişir: 600-1300q olur. Kürən və qara lələklər başında «papaq» və yaxalıq əmələ gətirir. Beli qaramtıl, qarnı ağdır. Gözünün üstündə ağ zolaq uzanaraq yanağının və qulağının ağ rəngi ilə birləşir. Q=160-210 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya, Yeni Zelandiya. Bitki örtüyü yaxşı inkişaf etmiş sularda məskunlaşır. Oturaq quşdur. Sayına görə adidir. Aprel-may aylarında suda üzən yuva tikir. İyul ayından sonra balaları görünür. Onlar təhlükə hiss edəndə anasının belinə qonub lələklərin arasında gizlənir. Xırda balıq, ilbiz, su cücüsü, bəzən bitki toxumu yeyir.

3.4. PELECANIFORMES – QUTANKİMİLƏR

İri quşlardır (kütləsi 13 kq qədər). Arxa barmağı başqa barmaqları ilə eyni səviyyədə önə tərəf yönəlib və hamısı ümumi üzmə pərdəsi vasitəsilə birləşibdir. Üzmə pərdəsinin ön kənarı oyuqdur. Qanadları enli və uzundur. Koloniya əmələ gətirirlər.

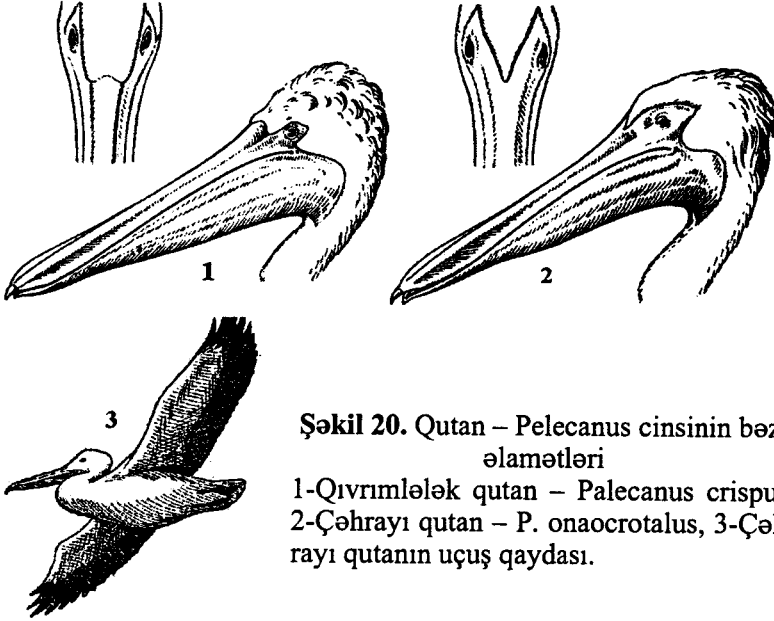
Qutankimilərin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Üzmə pərdəsi barmaqlarının hamısını birləşdirir (şək. 11.3).
- 2 (3) Lələkləri ağımtıl rənglidir. Qanadı 500 mm-dən, dimdiyi 200 mm-dən uzundur: *Qutanlar – Pelecanidae* (səh. 80).
- 3 (2) Lələkləri tutqun rənglidir. Qanadı 400 mm-dən, dimdiyi 100 mm-dən qısadır: *Qarabatdaqlar – Phalacrocoracidae* (səh.82).

Qutanlar – Pelecanidae

İri quşlardır. Rəngi əsasən ağdır. Dəniz və iri göllərin sahilində məskunlaşır. Çox vaxt cərgə ilə düzülüb köməklə balıq ovlayırlar, bəzən bunlara qarabatdaqlar və qağayılar da qoşu-

lur. Balıqları suyun üst qatından və ya sahilə qovmaqla tuturlar. Dimdiyinin altında dəridən ibarət böyük yem «kisəsi» var. Azərbaycan faunasına 1 cinsi (Qutan – *Pelecanus*) və 2 növü daxildir. Hər ikisi nadir quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilmişdir.

Şəkil 20. Qutan – *Pelecanus* cinsinin bəzi əlamətləri

1-Qıvrımlələk qutan – *Pelecanus crispus*,
2-Çəhrayı qutan – *P. onocrotalus*, 3-Çəhrayı qutanın uçuş qaydası.

Qutan cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Əsas rəngi ağdır.
- 2 (3) Alın lələksizdir. Lələkləri paz formalıdır: *Çəhrayı qutan* – *P. onocrotalus*.
- 3 (2) Alın lələklə örtülüdür, lələkləri paz formalı deyildir: *Qıvrımlələk qutan* – *P. crispus*.

8. *Pelecanus onocrotalus* – Çəhrayı qutan (1.10)

G ö r k ə m i . Rəngində çəhrayı çaları, başında kiçik

kəkili var. Qanadlarının ucu qaradır. Çalma lələklərinin yelpiyi qara-qonur, oxu isə ağdır. Suda üzərkən boynunu çiyinə – geriyyə qatlayır. Havaya ağır qalxır. Uçuşu rahatdır. Tez-tez süzmə uçuşu edir. Havada cərgə ilə uçurlar. Açıq qanadlarının ucu şana kimidir. Yerdə çətin gəzir. Yaxşı üzür, lakin suya baş vura bilmir. Q=600-780 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Ön Asiyada, Afrikada və Hindistanda qışlayır. Azərbaycanda da qışlayan quşdur. Xəzərdə, iri göllərdə və su anbarlarında olur. Keçmişdə çox olub, indi azdır. Ümumi sayı 500-550 quşdur.

9. Qıvrımlələk qutan - *Pelecanus crispus* (1.11)

G ö r k ə m i . Rəngi bozumtul-ağdır. Qanadlarının ucu boz-qonurdur. Peysər hissəsində və boynunda lələklər qıvrımdır. Ayaqları boz, başı qonur-bozdur.. Suda boynunu dik tutur. Q=620-800 mm

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda 1960-cı illərə qədər oturaq quş olub, indi isə yalnız Ağ-göl qoruğunda və Sarısuda 10-15 cüt nəsil verir. Kiçik adacıqlarda və ya sınıb üst-üstə yığılmış qamış topası üzərində iri yuva tikir. Aprel ayında 3-4 ağ yumurta verir. Qışda çəhrayı qutanla birlikdə olur. Ümumi sayı 250-300 quşdur, bəzi illərdə çox olur.

Qarabatdaqlar – *Phalacrocoracidae*

Quyruğu uzundur. Dimdiyinin ucunda qarmaq var, dibi isə lələksizdir. Rəngi metal parlaqlı qaradır. Əla üzür və suyun dərinliyinə baş vura bilir. Suda quyruğunu sallayıb vertikal durur (elə bil oturub). Lələkləri tez islanı, ona görə çox vaxt sahilə dayanaraq qanadlarını açıb özünü qurudur. Sudan ağır qalxır. Əti balıq iyi verir, çünki əsas qidası balıqdır. Azərbaycanda 1 cinsi (*Phalacrocorax* – Qarabatdaq) və 2 növü var.

Qarabatdaq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

1 (4) Əsas rəngi qaradır.

- 2 (3) Qanadı 300 mm-dən, dimdiyi isə 40 mm-dən uzundur. Başı qaradır. Sükan lələkləri 14-dür: *Böyük qarabatdaq* – *Phalacrocorax carbo*.
- 3 (2) Qanadı 210 mm-dən, dimdiyi isə 35 mm-dən qısadır. Başı qonurdur. Sükan lələkləri 12-dir: *Kiçik qarabatdaq* – *Ph. pygmaeus*.

10. *Phalacrocorax carbo* – İri qarabatdaq (1.3)

G ö r k ə m i . Rəngi metal kimi parlaq qaradır, lakin bə-növşəyi-yaşıl çaları var. Boğazı və yanaqları ağdır. Q=330-360 mm.

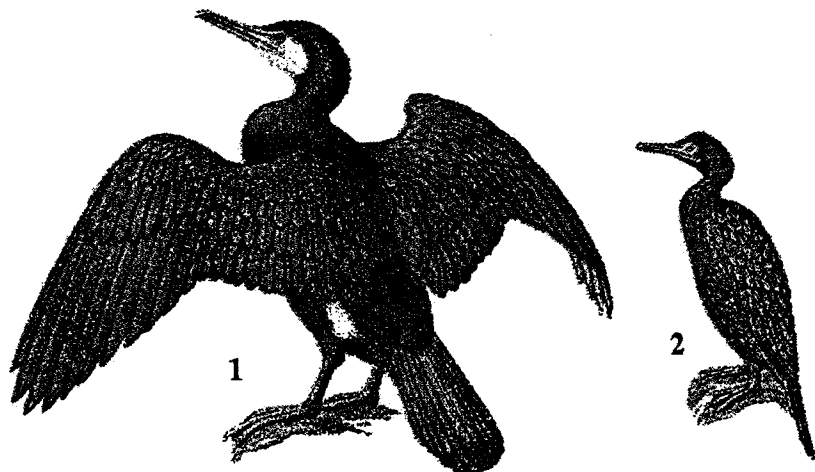
H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Şimali Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya. Dənizin, iri göllərin və çayların sahilində məskunlaşır. Keçmişdə sayı çox olub, indi bəzi yerlərdə nəsil verir: Xəzər adalarında, köhnə neft plat-formalarında, Qızıl-ağac və Ağ-göl qoruqlarında. Kürqırağı tuqay meşələrdə çoxdandır ki, nəsil vermir. Sayı kəskin azalıb. İri çöplərdən və quru budaqlardan yuva tikib, aprel ayında 3-5 yumurta verir. İyulun axırlarında balaları pərvaz olur. Balıq ilə qidalanır, onu suyun altından ovlayır. Bəzi yerdə balıq təsərrü-fatına zərər verir.

11. *Phalacrocorax pygmaeus* – Kiçik qarabatdaq (1.4)

G ö r k ə m i . Qarğa boydadır (500-850 q). Rəngi qonur-qara, başı və boynu tünd-qəhvəyidir. Cavan quş qonurdur, yal-nız boğazı çirkli-ağdır. Q=200-216 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Su sahilində məskunlaşır. Azərbaycanda aralıq rayonların sahil quşudur. Keçmişdə sayı çox olubdur. 1960-cı illərə qədər təkcə Qızıl-ağac körfəzində 250000 qarabatdaq olub. Sonra 10-15 ildə 150 dəfə azalıb. İndi bir neçə yerdə qalır – Xəzər adalarında, Qızıl-ağacda, Ağ-göldə, Var-vara su anbarında, Maxmudçalada. Adə-tən bir neçə növ caydaqayaqlı quşlarla qarışıq koloniya əmələ gətirir. Qamış, kol və ağacda, bəzən qayada və köhnə platforma üzərində yuva tikir. Aprel ayının axırında 3-5 yumurta verir.

İyulun ortalarında balaları pərvaz olur. Onlara xırda balıq (80%) və su cücüləri yedirir. Sayı azdır. Nadir quş kimi qorunur.

Şəkil 21. Qarabatdaq – *Phalacrocorax* cinsinin iki növü
1-Böyük qarabatdaq – *Phalacrocorax carbo*, 2-Kiçik qarabatdaq – *Ph. pygmaeus*.

3.5. CICONIFORMES – LEYLƏKKİMİLƏR

İri və orta böyüklükdə quşlardır. Ayaqları və dimdiyi uzundur. Pəncə lüləsinin ön tərəfi uzununa yerləşən xırda pulcuqlarla örtülüdür. Burun dəliklərində daxili arakəsmə var. Qanadları enli və kütdür. Lələk örtüyü yumşaqdır. Əlavə lələk milləri var. Quyuğu qısa və dəyirmidir. Lələklərini xüsusi «pudra» (qu lələklərinin qırıntıları) ilə «yağlayır». Monoqam immaturoonat quşlardır. Azərbaycan faunasına 3 fəsiləsi daxildir.

Leyləkkimilərin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Dimdiyi düz, konusvari və sivridir.
- 2 (3) Dimdiyi və ayaqları qırmızı və ya qırmızımtıldır: *Leyləklər* – *Ciconidae* (səh. 93).

- 3 (2) Dimdiyi və ayaqları qırmızı deyildir: *Vağlar Ardeidae* (səh. 85).
 4 (1) Dimdiyi qövs kimdir aşağıya əyri və ya yastıdır: *İbislər – Threskiornithidae* (səh. 91).

Vağlar – Ardeidae

Havada boynunu elə qatlayır ki, başı boynunun büküyünə söykənir. Sahil quşlarıdır. Uçuşu ləng, amma yüngüldür. Su basmış və bataqlıqda qamış, kol və ağac üzərində yuva tikir. Koloniya əmələ gətirir, bəzisinin yuvası tək olur. İmmaturo-natdır. Qurbağa, çömçəquyruq, balıq, nəm yerdə olan cücü və sürünənlər ilə qidalanır. Əsasən əlaqədarlıq vaxtda və gecə fəal olurlar. Azərbaycan faunasına 7 cinsi daxildir.

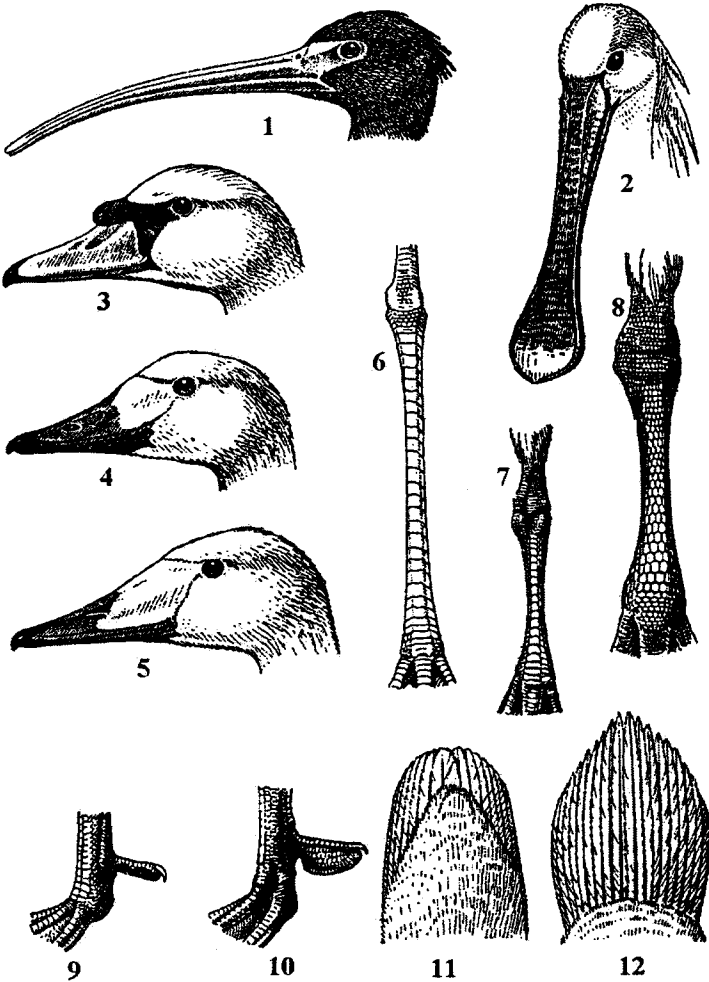
Vağların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Boz və ya kürən rəngli iri quşlardır: *Vağ – Ardea*.
 2 (1) Rəngi boz və kürən deyildir.
 3 (4) Rəngi ağ, orta böyüklükdə quşlardır: *Ağnaz – Egretta*.
 4 (3) Rəngi ağ deyildir.
 5 (6) Əsas rəngi bozdur, başında qara «papaqcıq» var: Qarıldağ – *Ncticorax*.
 6 (5) Rəngi boz deyil, başında papağı qara deyildir.
 7 (8) Əsas rəngi ağımtıldır, başında «papağı» və dimdiyi sarıdır: *Vağcıq – Bubulcus*.
 8(7) Rəngi sarıdır: *Pırtlaşıqlələk – Ardeola*.
 9 (10) Əsas rəngi sarı deyildir.
 10 (9) Əsas rəngi oxraya çalır.
 11 (12) Belində əsas rəngi üzərində çoxlu miqdarda tünd-qəhvəyi naxış görünür: *Danquşu – Botaurus*.
 12 (11) Belində naxış yoxdur (qaramtıldır): *Danquşcuq – Ixobrychus*.

Azərbaycan faunasına danquşu, danquşcuq, qarıldaq, sarıvağ və vağcıq cinslərinin hərəsindən bir növ daxildir.

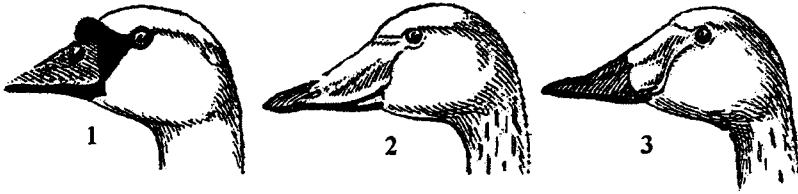
12. *Botaurus stellaris* – Böyük danquşu (2.4)

G ö r k ə m i . Dimdiyi güclü və uzun, başı iri, boynu yo-

Şəkil 22. Quşların dimdiyi, ayaqları, quyruğu

1-Adi qaranaz – *Plegadis falcinellus*, 2-Adi ərsindimdik – *Platalea leucorodia*, 3-Fısıldayan qulələk – *Cygnus olor*, 4-Kiçik qulələk – *C. brewickii*, 5-Çığırqan qulələk – *C. cygnus*, 6-Qaranaz – *Plegadis* (pəncə lüləsi), 7-Ördək – *Anas* (pəncə lüləsi), 8-Qaz – *Anser* (pəncə lüləsi), 9-Ördək – *Anas* (arxa barmağı), 10-Qaraördək – *Aythya* (arxa barmağı), 11-Qaraördək – *Aythya* (quyruğu), 12-Göydimdik – *Oxyura* (quyruğu).

Şəkil 23. Qulələk – *Cygnus* növlərinin spesifik əlamətləri
 1-Fısıldayan qulələk – *Cygnus olor*, 2-Çığırqa qulələk – *C. cygnus*,
 3-Kiçik qulələk – *C. brewickii*

ğün gecə quşudur. Bel tərəfi açıq naxışlı, kürəni-qonurdur. Qarın tərəfi tutğun naxışlı açıq-oxra rənglidir. Q=300-360 mm. Ayaqları və dimdiyi yaşılı-sarıdır.

H ə y a t ı . Gündüz qamışların arasında hərəkətsiz gizlənir. Belə halda boynunu və dimdiyini qamışın gövdəsinə paralel vertikal uzadıb görünməz olur. Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir, az miqdarda yuva tikib nəsil verir. Miqrasiya vaxtında sayı çox olur. Sıx qamışlıqda məskunlaşır. Avqust ayından sonra payız miqrasiyası, fevralda isə yaz miqrasiyası başlayır. Sahildə sakit dayanıb, balıq, suilanı, qurbağa və s. heyvanları ovlayır (şək. 24.11).

13. *Ixobrychus minutus* – Kiçik danquşcuq (2.11)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi qonurdur. Beli qaradır. Dimdiyi və ayaqları yaşıldır (şək. 24.12). Dişi quşun beli kürəni – qonurdur. Q=140-160 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Miqrasiya vaxtında sayı çox olur. Gecə köçür, tez-tez Bakı və Sumqayıt şəhərlərində evlərin pəncərəsinə dəyib yığılır. Reproduksiya dövründə sayı az olur. Qamışın sınıb tökülmüş gövdələri üzərində yuva tikir, 5-6 ədəd ağ rəngli yumurta verir. İyul ayında pərvaz balaları müşahidə edilir. Suyun üzərinə əyilmiş kola qonub, çömçəquyuq, su cücüsü və b. ovunu güdür. Payızda

köçüb gedir.

14. *Nycticorax nycticorax* – Adi qarıldaq (2.3)

G ö r k ə m i . Qarğadan az böyükdür. Başının üstü və beli qaradır. Bədəninin alt tərəfi ağdır. Yazda başında 2-4 ədəd ağ lələklərdən ibarət saç kimi boynunun arxasına sallanan kəkil olur. Dimdiyi qara, gözləri qırmızı, ayaqları sarıdır. Q=280-312 mm. Bərk səsi var «-kvau... kvau...». Cavan quş sarımtılqonur və naxışlıdır.

H ə y a t ı . Bütün qitələrdə yayılıb. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Vağlar və qarabatdaqlar ilə qarışıq koloniya əmələ gətirir, 3-5 yumurta verib bala çıxarır. Onlara körpə balıq (30%), qurbağa və çömçəquyruq (30%), suda yaşayan onurğasızlar verib böyüdür. İyun ayının axırlarında balaları pərvazlaşib uçur. Avqustdan noyabra qədər miqrasiyası müşahidə edilir (şək. 3.7).

15. *Ardeola ralloides* – Sarı pırtlaşıqlələk (2.5)

G ö r k ə m i . Qarğa boydadır. Başında qara haşiyəli ağ ləkələrdən ibarət sallanan kəkili var. Bel lələkləri pırtlaşıqdır. Ümumi rəngi sarı, qanadları, quyruğu və qarın tərəfi ağdır. Q=195-235 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda vağların başqa növləri ilə qarışıq yaşayır. Qidasını çəyirtkə, şala və başqa cücülər (57%), xırda balıq (18%) və qurbağa (17%) təşkil edir. Payızda köçüb tropik Afrikaya uçur.

16. *Bubulcus ibis* – Misir vağcığı (2.8)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi ağdır. Başı iridir. Üst tərəfində uzun sərt lələklər var. Dimdiyi sarı, ayaqları qırmızıdır. Q=233-253 mm.

H ə y a t ı . Öncə Afrikada olub. Mal-qaranın hərəkətindən istifadə edib cücüləri asanlıqla ovlamağa başladıqdan so-

nra dünyanın bütün qitələrinə yayılıb. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir (aprel ayında). Başqa vəğlarla qarışıq koloniya əmələ gətirir. Cücü (63%) və qurbağa (32%) ilə qidalanır.

Ağnaz – *Egretta* cinsindən Azərbaycanda 2 növ yaşayır.

Ağnaz cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Əsas rəngi təmiz ağdır.
- 2 (3) Dimdiyi qara iri vəğdir: *Böyük ağnaz – Egretta alba*.
- 3 (2) Dimdiyi qara orta böyüklükdə vəğdir: *Kiçik ağnaz – E. garzetta*.

17. *Egretta alba* – Böyük ağnaz (2.7)

G ö r k ə m i . Ağ leyləkdən az kiçikdir. Dimdiyi qaradır. Belində ipək kimi saçaqlı, qar kimi ağ bir neçə lələk var, ona eqretta deyilir. Çoxalma dövründə erkəyinin eqrettası belini tam örtür. Ayaqları qaradır. Q=360-475 mm.

H ə y a t ı . Havaya çətin qalxır, ayaqları sallanır, havada isə boynunu çiyinə çəkir, ayaqlarını arxaya uzadır. Adətən suyun kənarında boynunu çiyinlərinin arasına çəkib, bir ayağın üzərində dayanır və ovunu güdür. Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Avstraliya, Amerika. Azərbaycanda ilin hər vaxtında müşahidə edilir. Qamış cəngəliyində yuva tikir, 3-4 yumurta verib, bala çıxarır. Sayı azdır. Keçmişdə qadın papaqlarını bəzəmək üçün eqrettasından istifadə edilib. Ona görə kütləvi ovlanıb sayı azaldılmışdır. Qidasını cücü, qurbağa, balıq, suilanı və siçanabənzər gəmiricilər təşkil edir.

18. *Egretta garzetta* – Kiçik ağnaz (2.6)

G ö r k ə m i . İri ağnaza oxşayır, lakin ondan iki dəfə kiçikdir. Eqrettası 2-3 ədəd 10-15 sm lələkdir. Dimdiyi və ayaqları qaradır. Q=233-303 mm.

H ə y a t ı . Bu da geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Qışda nadir olur. Apreldə gəlir. Başqa vəğlar ilə qarışıq koloniya əmələ

gətirir. Əsas qidasını xırda balıq (52%), sahilədə olan cücülər (31%) və qurbağalar (14%) təşkil edir.

Vağ cinsindən Azərbaycanda 2 növ var.

Vağ cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Rəngi boz və ya kürəndir
- 2 (3) Əsas rəngi bozdur: *Boz vağ* – *Ardea cinerea*.
- 3 (2) Əsas rəngi kürəndir: *Kürən vağ* – *A. purpurea*.

19. Ardea cinerea – Boz vağ (2.2)

G ö r k ə m i . Ağnaz boydadır. Lakin ümumi rəngi bozdur. Boynu bozuntul – ağdır. Boynunun və çinadanının yanlarında qara ləkələr var. Başında kəkil var və boynunun arxası ilə qara zolaq uzanır. Qanadlarının ucu da qaradır, lakin onun örtük lələklərinin zəif ağ rəngi var. Cavan quşun boynu bozdur. Q=420-475 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda oturaq quşdur. Aranda və dağətəyi yerlərdə su sahilində məskunlaşır. Su basmış qamışlıqda, ağac və kolda yuva tikir. Yuvaları tək-tək yerləşir. Apreldə 4-5 yumurta verir, mayda balaları görünür. Xırda onurğalılarla qidalanır.

20. Ardea purpurea – Kürən vağ (2.1)

G ö r k ə m i . Boz vağdan kiçikdir. Ümumi rəngi boz-qonur, başının üstü qara, boynunun və döşünün kənarları kürəndir. Boynunun yuxarı hissəsi açıq kürəni, aşağı hissəsi isə xal-xaldır. Döşündən aşağıya uzanmış lələklər ağamtdır. Qarnı üzərində qara rəng zəifdir. Baldırı və budu açıq-kürəndir. Belində bəzək lələkləri açıq-qəhvəyi, kürəklərində bir topa uzun bəzək lələkləri isə şabalıdı rəngdədir. Gözünün altından geriye uzanan qara zolaq peysərinin qara rəngi ilə birləşir. Cavan quş tüstü kimi bozdur, qarnı oxra rənglidir. Q=370-395 mm.

H ə y a t ı . Alaqaranlıq vaxtda fəal olur. Qamışlıq olan sahilə məskunlaşır, ağaca qonmağı xoşlamır. Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Qamış cəngəlliyyində yuva tikib bala çıxarır. Martda-aprelin əvvəlində gəlir, sentyabr-oktyabrda köçüb gedir. Sayı azdır. Əsas qidasını balıq, qurbağa, suilanı, siçan və iri cücülər təşkil edir.

Threskiornithidae – İbislər

Bu fəsiləyə 30 növə qədər quş daxildir, lakin onların çoxu tropik və subtropik ölkələrdə olur. Azərbaycan faunasına 3 növü daxildir. Bunların biri – müqəddəs ibis azıb gələndir, ikisi isə nəsil vermək üçün gəlir. Adətən vağların və qarabatdaqların əmələ gətirdikləri koloniyada qarışıq yaşayıb nəsil verirlər. Acizbalalı (immaturonat) quşlardır.

İbislərin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Ümumi rəngi ağdır. Dimdiyi yastı, üstədən basıq, uc hissəsi genişlənmişdir: *Ərsindimdik – Platalea*.
- 2 (1) Rəngi ağ deyil, dimdiyinin forması normaldır.
- 3 (4) Rəngi qaramtıl, dimdiyi aşağıya əyridir: *Qaranaz – Plegadis*.
- 4(3) Rəngi ağ, dimdiyi düzdür: *İbis – Threskiornis*.

Azərbaycan faunasına ərsindimdik və qaranaz cinslərinin hərəsindən bir növ daxildir.

21. *Platalea leucorodia* – Adi ərsindimdik (2.9)

G ö r k ə m i . Ağ leyləkdən kiçikdir; 1600-1900 q-dır. Uzun və yastı dimdiyi uc hissəsində genişləniib ərsinə oxşayır (şəkil 22.2). Rəngi ağdır. Ayaqları qaradır. Peysərindən bir topa kürən-qəhvəyi lələk (kəkil) arxaya sallanır. Boynunun dibində həmin rəngli enli halqa var. Cavan quş təmiz ağdır, yalnız çalma lələkləri tüstü rənglidir. Q=360-410 mm.

H ə y a t ı . Əsasən alaqaranlıq vaxtda fəal olur, bəzən gündüz də qida axtarır. Avropada, Asiyada və Şimal-Şərqi Afrikada yayılıb. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Martda gəlir, sentyabrda köçüb Afrikaya gedir. Lilli dayaz sudan buğumayaqlıları və xırda balıqları çıxarıb yeyir. Keçmişdə sayı çox olub, indi nadir quşdur. Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilib qorunur.

22. *Plegadis falcinellus* – Adi qaranaz (2.10)

G ö r k ə m i . Ərsindimdikdən kiçikdir. Kütləsi 420-770 q-dır. Rəngi metal kimi parlaq tünd qəhvəyidir. Dimdiyi aşağıya tərəf qövs kimi əyridir (şəkil 22.1). Başı, boynu və qarın tərəfi qırmızımtıl-qəhvəyi, qanadları və quyruğu göy-yaşıl metal parıltılı-qaradır. Beli və quyruqüstü lələklərin yaşıl-bənövşəyi çaları var. Cavan quş tutğun rənglidir. Q=250-305 mm.

H ə y a t ı . Adətən sürü ilə olur və havada cərgə əmələ gətirirlər. Bütün qitələrdə yayılıb. Azərbaycanda iri su hövzələrində məskunlaşır: Qızıl-ağac, Mahmudçala, Ağ-göl, Varvara və b. Bu yerlərdə nəsil verir. Vağlar, ərsindimdik, qarabatdaq və qarıldaq ilə qarışıq koloniyada yaşayır. Bəzən sərbəst koloniyaya əmələ gətirir. Mart-aprel aylarında gəlir, avqust-sentyabrda köçüb gedir. Afrikada qışlayır. Su basmış qamışlıqda və yulğun cəngəlliyində yuva tikir. XX əsrin ortalarında təkcə Qızıl-ağac qoruğunda 150 000 qaranaz olub. Sonra azalıb, indi cəmi 10 000-dən çox deyil. Əsas qidasını su cücüləri, xərçənglər, ilbizlər, qismən də xırda balıq və qurbağa təşkil edir. Onları dayaz suda duru lildən çıxarır. Sayı azaldığı üçün Qırmızı kitaba daxil edilib qorunması məsləhətdir.

Azərbaycan faunasında ibislərdən yalnız **Müqəddəs ibis – *Threskiornis aethiopicus*** Səngəçal ətrafında bir dəfə (04 aprel 1944) müşahidə edilmişdir (Burçak-Abramoviç, 1946).

23. *Threskiornis aethiopicus* – Mükəddəs ibis (2.12)

G ö r k ə m i . Böyük quşdur. Q=340-390 mm. Başı və boynu lələksizdir. Dimdiyi aşağıya əyridir. I dərəcəli çalma lələklərinin ucu yaşıla çalan-qaradır. Qanadlarının dibindəki lələklər uzun və al-narıncıdır.

Ciconiidae – Leyləklər

Rəngi qara və ağdan ibarətdir. Ayaqları və dimdiyi tünd qırmızıdır. Sakit uçuş, tez-tez süzmə uçuşundan istifadə edir. Havada boynunu və ayaqların uzadır. Lakin yerdən ağır qalxır. Bizdə 2 növü var.

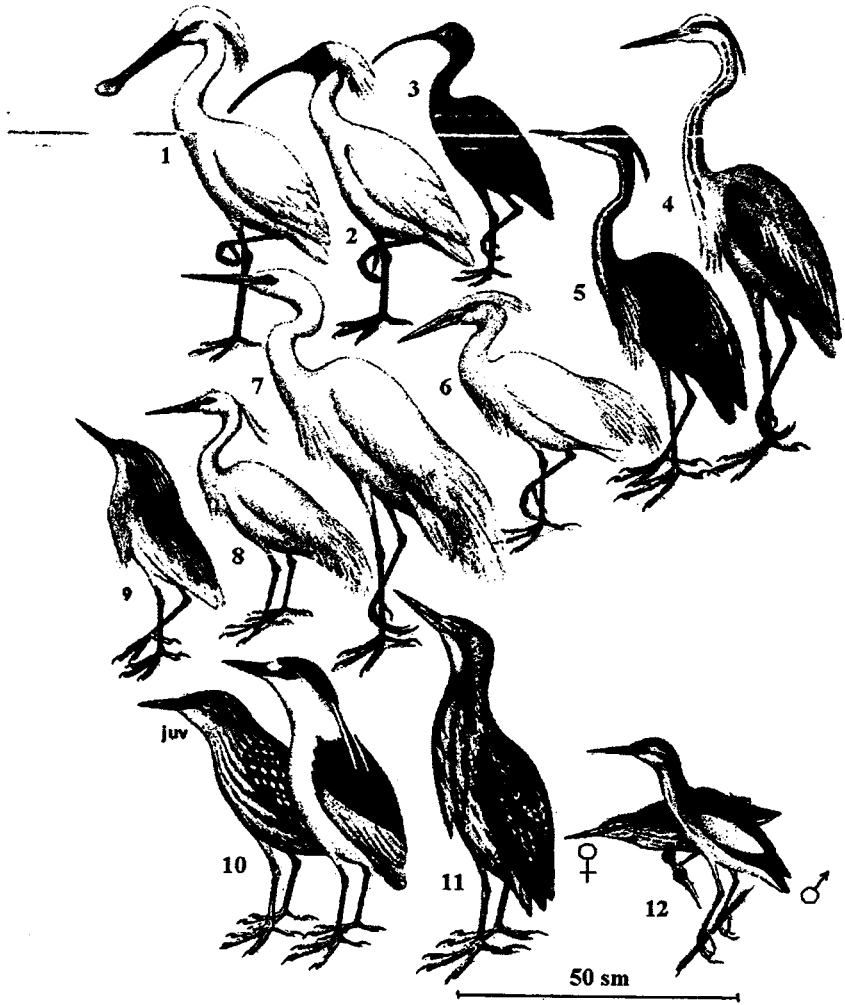
Leylək cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Rəngi ağ və ya qaradır.
- 2 (3) Əsas rəngi ağdır: *Ağ leylək – Ciconia ciconia.*
- 3 (2) Əsas rəngi qaradır: *Qara leylək – C. nigra.*

24. *Ciconia ciconia* – Ağ leylək (3.2)

G ö r k ə m i . İri quşdur (kütləsi 3000 – 4400 q). Rəngi ağ, çalma ləkələri qaradır. Q=545-600 mm.

H ə y a t ı . Reproduksiya dövründə boynunu çiyinləri arasına atıb dimdiklərini şaqqıldadır. Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb, Afrikada qışlayır. Azərbaycanda aran rayonlarında, bəzi yerdə (İsmayılı) dağətəyində nəsil verir. Yerli əhali bu quşa hacıleylək deyir və onu mükəddəs hesab edir. Muğanda, Lənkəran düzənliyində və Naxçıvanda tam sinantrop, başqa yerlərdə natamam sinantropdur. Evlərin damında, hündür ağaclarda və yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin metal dirəkləri üzərində uzaqdan görünən iri yuva tikirlər. Fevralda gəlib, avqustda-sentyabrda köçüb gedirlər. Eyni yuvadan bir neçə il istifadə edir və onu hər il təmir edirlər. Balıq, qurbağa, suilanı, siçan və iri cücülərlə qidalanır. Taxıl və ot biçən aqreqatları izləyib, qida obyektlərini tapır.

Şəkil 24. Leyləkkimilərin bəzi növləri

1-Adi ərsindimdik – *Platalea leucorodia*, 2-İbis – *Threskiornis*, 3-Adi qaranaz – *Plegadis falcinellus*, 4-Boz vağ – *Ardea sinerea*, 5-Kürən vağ – *A. purpurea*, 6-Misir vağcığı – *Bubulcus ibis*, 7-Böyük ağnaz – *Egretta alba*, 8-Kiçik ağnaz – *E. garzetta*, 9-Sarı pırtlaşıqlələk – *Ardeola ralloides*, 10-Adi qarıldaq – *Nycticorax nycticorax*, 11-İri danquşu – *Botaurus stellaris*, 12- Kiçik danquşuğu – *Ixobrychus minutus*.

25. *Ciconia nigra* – Qara leylək (3.1)

G ö r k ə m i . Ağ leylək boydadır, lakin rəngi qara, yalnız qarın nahiyəsi ağdır. Q=525-590 mm.

H ə y a t ı . Sakit və çox ehtiyatlı quşdur. Bu baxımdan ağ leyləyin tam əksinədir, insan məskunlaşan yerlərdən qaçır. Bataqlıq və rütubətli çəmənliklə növbələşən sıx və köhnə meşələri xoşlayır. Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Afrikada, Çində və Hindistanda qışlayır. Azərbaycana nəsil vermək üçün mart ayında gəlir, sentyabrda isə köçüb gedir. Həmişə tək olur, yalnız reproduksiya dövründə cüt əmələ gətirir. Nadir quş olduğu üçün Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

3.6. PHOENICOPTERIFORMES–FLAMİNQOKİMİLƏR

İri və orta boylu quşlardır (kütləsi 2100-4500 q). Başı kiçik, ayaqları və boynu isə qeyri-münasib uzundur. Dimdiyi aşağıya əyilib bucaq əmələ gətirmişdir, onun kənarlarında «dişciklər» var. Ayaqları və dimdiyi qırmızıdır. Ön barmaqları üzmə pərdəsi ilə birləşmişlər və bu pərdə onun suda üzməsindən daha çox yerdə yumşaq lil üzərində yeriməsini təmin edir. Quyruğu qısadır. Şor və şorəkə gölləri və bataqlıq yerləri xoşlayır. Belə yerdə yemləyir və nəsil verir. Yuvası yaş torpaqdan (hildən) tikilir, o kiçik konus formasındadır. Əsas qidası xərçəng, mollyusk və su cücüləridir. Dimdiyinin kənarlarında və dili üzərində çoxlu sayda lövhəciklər lil süzməyə və onun içərisindəki yemi tutub saxlamağa xidmət edir.

Dünyada 6 növü var. Onlar Mərkəzi Amerikada, Afrikada və Avroasiyada yayılıblar. Azərbaycan faunasına Flaminqo – *Phoenicopterus* cinsinin 1 növü daxildir (şəkil 13.1).

26. *Phoenicopterus roseus* - Adi (çəhrayı) flaminqo (3.3)

G ö r k ə m i . İri quşdur (kütləsi 3100-4300 q). Gözəlliyi cazibədarlıqdır. Rəngi qırmızımtıl-çəhrayıdır. Qanadlarının örtük lələkləri parlaq narıncıdır. Q=355-460 mm.

Həyatı. Sürü halında yaşayır, koloniya halında nəsil verir. Qazaxstanda və qismən də Azərbaycanda nəsil verir. Qışlamaq üçün Xəzər dənizinin cənub yarısına miqrasiya edir. Havaya çətin qalxır, lakin rahat uçar. Havada boynunu və ayaqlarını uzadır. Azərbaycana əsasən qışlamaq üçün gəlir. Oktyabr-noyabrda gəlir, fevral-martda qayıdır. Lakin Qızıl-ağac qoruğunda nəsil vermək üçün bir neçə dəfə cəhd etməsinə baxmayaraq, 2002-2003-cü illərdə uğurlu nəsil vermişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 30 minə qədər flaminqo qışlamışdır, sonrakı illərdə isə 10-15 dəfə azalmışdır. Nadir, dekorativ və qiymətli quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

3.7. ANSERIFORMES – QAZKİMİLƏR

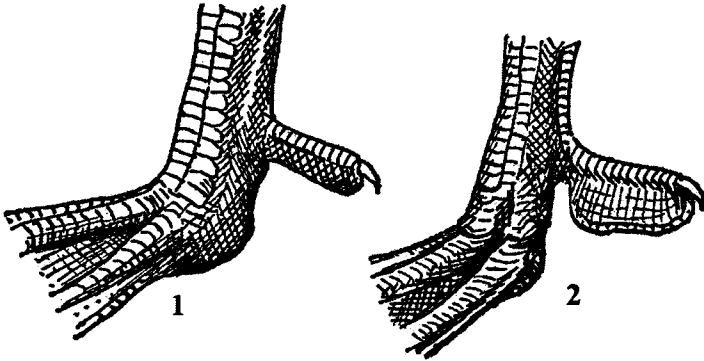
Orta və iri boylu (13,6 kq-a qədər) su quşlarıdır. Üst və alt dimdiyinin kənarlarında gərnı dilcikləri var. Ön barmaqlarını üzmə pərdəsi birləşdirir. Büzdüm vəzisi yaxşı inkişaf etmişdir. Dərialtı yağ təbəqəsi qalındır. Lələk örtüyü iki qatdan ibarətdir: altda qu lələkləri, üstdə kontur lələkləri yerləşir. Çox növü sürü halında yaşayır, nəsilvermə dövründə cütlərə ayrılırlar. Məhsuldar maturonat quşlardır. Qədim vaxtlardan ovlanmasına baxmayaraq, bir sıra növləri indiyə qədər ovçuluq əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan faunasına daxil olan qazkimilər ördəklər fəsiləsinə aiddirlər.

Anatidae – Ördəklər

Ayaqları qısa, ön tərəfə yönəlmiş 3 barmağı üzmə pərdəsi ilə birləşib (şəkil 11.1). Dimdiyi yastılaşıb, kənarlarında dişçiklər var (şəkil 26). Lələk örtüyü sıx, qu lələkləri bədənin hər yerini örtür. Çox növünün qanadları üzərində «aynacıq» olur. Erkək ördək öz dişisindən hələ cücələri çıxmamış ayrılır, qaz və qu quşları isə ömürlük cüt əmələ gətirirlər. Kürt yatan dişilərdir. Ördəklər 40-60 il yaşayır. Lələk dəyişəndə uçuşa qabiliyyətini itirir, dərin suya üzüb getməklə özlərini qoruyurlar. Bəzi növləri suyun 40 m dərinliyinə baş vura bilir. Qidaları

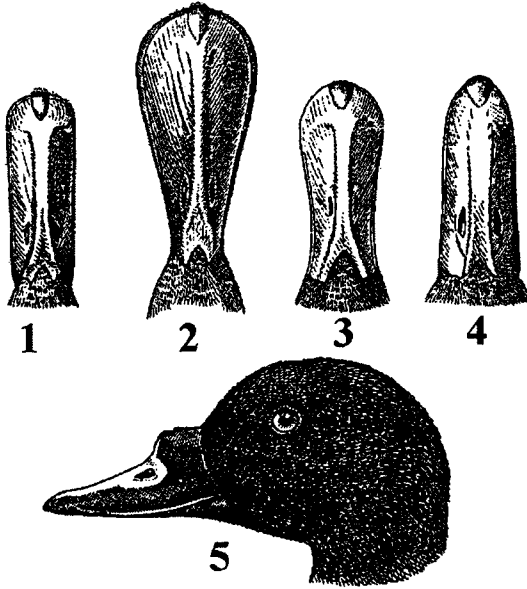
müxtəlifdir – balıq, cücü, bitki. Azərbaycan faunasına 31 növü daxildir. Fəalbalalı quşlardır. Bunlardan Ağ qaz, Qara qılquyruq və Şimal qazaoxşarı bəzi illərdə təsadüfən olurlar, Adi qılquyruq isə miqrasiya vaxtında müşahidə edilir. Qalan 27 növ ya oturaqdır, ya da nəsil vermək və ya qışlamaq üçün gəlir.

Şəkil 25. Ördəklərin arxa barmağı
1-Çayördəyi – Anas, 2-Dalgac – Netta

Ördəklər fəsiləsinin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (9) Pəncə lüləsinin üzəri ön tərəfdən çoxbucaqlı qalxancıqlarla örtülmüşdür.
- 2 (3) Boynu çox uzun olub, gövdəsinin uzunluğuna bərabərdir. Yetgin quşların lələk örtüyü tamamilə ağdır: *Qulələk* – *Cygnus* (şəkil 23).
- 3 (2) Boynu gövdəsindən xeyli qısadır. Rənginin çox hissəsi qaramtil və ya qaramtil ilə ağ rəngin qarışığından ibarətdir.
- 4 (5) Pəncələri qaradır: *Kazarka* – *Rufibrenta*.
- 5 (4) Pəncələri sarı, narıncı və ya qırmızımtıldır.
- 6 (7) Rəngi boz-qonurdur, lələk örtüyündə ağ rəng azdır, iri quşlardır: *Qaz* – *Anser*.
- 7 (6) Yetkin quşlar tamam ağdır, cavanlarında isə boz rəng qarışığı olur. Yalnız birinci dərəcəli çalma lələkləri qara, yaxud qaramtil qonurdur: *Ağqaz* – *Chen*.

Şəkil 26. Ördəklərin dimdiyi

1-Yaşılbaş ördək – *Anas platyrhynchos*, 2-Enliburun ördək – *A. clypeata*, 3-Kəkilli qaraördək – *Aythya fuligula*, 4-Qırmızıburun dalğac – *Netta rufina*, 5-Qara qılquyruq – *Melanitta nigra*.

- 8 (9) Rəngi cürbəcür olub, müxtəlif kombinasiyalar əmələ gətirmişdir, orta böyüklükdə quşlardır.
- 9 (1) Pəncə lüləsi eninə düzülmüş adi lövhəciklərlə örtülmüşdür.
- 10 (11) Dimdiyi uc tərəfdən çox daralmışdır, çənəsinin kənarlarında xırda-xırda çoxlu «diş» var: **Pazdimdik – *Mergus***.
- 11 (10) Dimdiyi enlidir, çənəsinin kənarlarında eninə düzülmüş lövhəciklər var.
- 12 (15) Arxa barmağında az nəzərə çarpan dəri haşiyə var.
- 13 (14) Ən iri ördəklərdən olub, lələk örtüyü berrəng kürən və ya aladır: **Anqut – *Tadorna***.
- 14 (13) Rəngi çox müxtəlifdir, lakin berrəng kürən deyildir, orta böyüklükdə və kiçik ördəklərdir: **Çayördəyi – *Anas***.
- 15 (16) Arxa barmağında dəri haşiyə yoxdur. Quyruğu nisbətən

uzun və pillə-pillədir (pazvari), orta sükan lələkləri kənar sükan lələklərindən çox uzundur. Quyruğunun üst örtük lələkləri sükan lələklərinin yalnız dib hissəsini örtür: *Göydimdik* – *Oxyura* (şəkil 22.12).

16 (15) Quyruğu adi quruluşludur.

17 (20) Caynağı enlidir, dimdiküstlüyü dimdiyin bütün uc hissəsini tutur.

18 (19) Dimdiyin uzunluğu 30 mm-dən az, eni burun dəlikləri nahiyəsində 13-17 mm-dir: *Qazaoxsar* – *Clangula*.

19 (18) Dimdiyin uzunluğu 35 mm-dən artıq, burun dəlikləri səviyyəsində eni 20-30 mm-dir, lələk örtüyü tutqundur: *Qılquyruq* – *Melanitta*.

20 (17) Caynağı ensizdir.

21 (22) Erkəyinin başı qara, başının yan tərəfində iri ağ ləkə, dişisinin boynunda ağ yaxalıq var: *Meşəördəyi* – *Bucephala*.

22 (21) Başının və boynunun rəngi başqadır.

23 (24) Dimdiyi və pəncələri parlaq qırmızı və ya qırmızımtıl-qonurdur: *Dalğac* – *Netta*.

24 (23) Dimdiyi və pəncələri qara, boz və ya abıtəhərdir: *Qaraördək* – *Aythya* (şəkil 22.11).

Azərbaycan faunasına 3 cinsə aid 5 növ qaz daxil idi. Lakin onlardan Adi ağqaz–*Chen caerulescens* təsadüfən azıb gələn quş olmuşdur. Qırmızıdöş kazarka – *Rufibrenta ruficollis* isə XX əsrin ortalarına qədər burada 10-20 minlərlə qışlamış, lakin 1970-ci illərdən sonra kəskin azalmış, nəhayət tamam yox olmuşdur (Dunay çayı sahillərində yerləşmişdir). Hazırda Azərbaycan faunasında faktiki olaraq 3 növ qaz yaşayır.

Keçmişdə Azərbaycanda qışlayan qazlar yüz minlərlə olmuş, indi isə 10-12 mindən çox deyil. Bunlar noyabrdan yanvara qədər gəlir, fevral-mart aylarında uçub gedirlər. Köçmə vaxtında buradan keçənlər yüz minlərlə olur. Qaşqa boz qaz çoxluq təşkil edir.

27. *Rufibrenta ruficollis* – Qırmızıdöş kazarka (3.11)

G ö r k ə m i . Döşünün ön tərəfinin və çinadanının şabalıdı kürən rəngi spesifik əlamətdir. Bel tərəfi və qarınının ön

hissəsi qara, bədənün yanları və quyruqaltı lələklər ağdır. Cavan quşda qara rəng əvəzinə boz-qara olur. Q=350-390 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılmışdır. Sibirin tundra çaylarının sahilləri əsas nəsilvermə yerləridir. Azərbaycanı qışda olurdu. Xəzərin cənub yarısı sahillərində kütləvi qışlamışdır (on minlərlə). İndi yoxdur.

Bəzi ornitoloqlar **Anser** cinsindən **Cygnopsis**, **Philacle**, **Eulabeia** adlı cinslər ayırırlar.

Qaz cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Bel tərəfi kül rəngli açıq-bozdur: **Boz qaz – Anser anser.**
- 2 (1) Bel tərəfi açıq boz deyil, tünd qonurdur.
- 3 (4) Dimdiyi 40 mm-dən qısadır. Alnındakı ağ ləkə təpəsinə keçib gözlərinin bərabərinə çatır. Gözləri ətrafında sarı halqa var: **Ağdaş qaz – Anser erythropus.**
- 4 (3) Dimdiyi 42 mm-dən uzundur. Alnındakı ağ ləkə təpəsinə çatmır. Gözləri ətrafında sarı halda yoxdur: **Ağalın qaz – Anser albifrons.**

28. Anser anser – Boz qaz (3.9)

G ö r k ə m i . Azərbaycan fakunasına daxil olan qazların hamısından iridir (2,9-3,7 kq). Ümumi rəngi açıq-bozdur. Beli və quyruğunun üstü kül kimi bozdur. Bədənünün yanlarında ağ və tutğun zolaqlar, qarnı üzərində isə qaramtıl ləkələr var. Cavan qazın rəngi solğun-tutğundur. Q=398-495 mm.

H ə y a t ı . Arealı Avropada və Asiyada yerləşir. Qışlamaq üçün həmin qitələrin cənub hissələrinə miqrasiya edir. Azərbaycanda qışlayır və az miqdarda (500 cütə qədər) yuvalayıb nəsil verir. Buna görə oturaq quş hesab olunur. Çox ayıq-sayıq quşdur, adamı 200-300 m-dən yaxına buraxmır. Xəzər dənizi sahilində və Kür-Araz ovalığında məskunlaşır. Qışlayan populyasiyası noyabrdan yanvara qədər gəlir, fevral-mart aylarında uçub gedir. Azərbaycanda nəsil verən populyasiyası mart ayında qamış və alaq bitkilərinin rütubətli cəngənliyində (yer-

də) yuva tikir, 3-7 yumurta verir, iyun ayında cücələri müşahidə edilir. Gündüz fəal olur, gecə dərin suya qonub yatır. Ov obyektini əhəmiyyətini saxlamışdır.

29. Anser albifrons – Ağalın qaz (3.10)

G ö r k ə m i . Boz qaza nisbətən kiçikdir (1,9-2,5 kq). Dimdiyinin dibinin ətrafında ağ ləkə var, lakin təpəsinə çatmır. Ümumi rəngi qonur bozdur. Qarnı üzərində köndələn yerləşmiş ləkələr var. Quyruqaltı ləkələri ağdır. Dimdiyi və ayaqları qırmızımtıl-sarıdır. Cavan quşun rəngində ləkələr yoxdur. Q=360-450 mm.

H ə y a t ı . Arealı genişdir: Avropa, Asiya, Şimali Amerika. Qışlamaq üçün həmin qiətərlin cənub hissəsinə miqrasiya edir. Azərbaycanda qışlayır və miqrasiya yolu buradan kesir. Xəzər dənizi sahilində və Kür-Araz ovalığında qışlayır. Mart ayında köçüb gedir.

30. Anser erythropus – Ağqaş qaz (3.8)

G ö r k ə m i . Azərbaycan faunasına daxil olan qazların hamısından kiçikdir (1,4-1,8 kq). Alnı təpəsinə qədər ağdır (qaşka). Ümumi rəngi ağımtıl-bozdur. Qarnı və quyruqaltı ləkələri ağdır. Döşündə tutğun ləkə var. Dimdiyinin ətrafları ağdır. Cavan quşun rəngi tüstü kimidir, tünd ləkələri yoxdur. Q=330-395 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Tundra, meşə-tundra, hətta meşə zonasının şimal kənarlarında məskunlaşıb nəsil verir. Avropanın mərkəzi hissəsindən Çin, Misir və Hindistana qədər olan sahil düzənliklərində qışlayır. Azərbaycanda dekabrda marta qədər olur. Əsas yeri Lənkəran düzənliyidir. Əvvəlki qazlar ilə birlikdə sürü halında qışlayır.

31. Chen caerulescens – Adi ağqaz (3.7)

G ö r k ə m i . Rəngi ağdır, lakin çalma ləkələri qaradır.

Dimdiyi ətrafında qızılı-sarı ləkə var. Dimdiyi bütövlükdə və ayaqları çəhrayıdır. Cavan quş boz-qonur olur. Q=365-455mm.

H ə y a t ı . Arealı Avropa, Asiya və Şimali Amerikada yerləşir. Avrasiyada (tundra zonası) böyük koloniyalarla nəsil verir, qışlamaq üçün Çin və Yaponiya sahillərinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda stabil müşahidə edilən quş deyil (azıb gəlir).

Azərbaycan faunasına **Qulələk – Cygnus** cinsinin 3 növü daxildir (şəkil 22.3-5).

Qulələk cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Dimdiyinin dibi şişkindir. Sakit halda boynu qövsvari əyilmiş olur. Kənar sükan lələkləri ortadakılardan 80-100 mm qısadır: *Fısıldayan qulələk – Cygnus olor.*
- 2 (1) Dimdiyinin dibi şişkin deyil, boynu şaquli dayanır. Kənar sükan lələkləri ortadakılardan 50-60 mm qısadır.
- 3 (4) Qanadı 560 mm-dən uzundur. Dimdiküstlüyünün sarı rəngi burun dəliklərindən xeyli önə çıxır: *Harayçı qulələk – C. cygnus.*
- 4 (3) Qanadı 550 mm-dən qısadır. Dimdiküstlüyünün sarı rəngi burun dəliklərindən önə çıxmır, hətta qısadır: *Kiçik qulələk – C. bewickii.*

32. Cygnus olor – Fısıldayan qulələk (3.6)

G ö r k ə m i . İri quşdur (12 kq-a qədər). Rəngi qar kimi ağdır (cavanlar qonur olur). Dimdiyi qırmızı-qaradır, onun dibində üst tərəfdə qara şişkinlik var. Suda və yerdə olanda boyunun əyib sual işarəsinə oxşadır. Bərk fısıldayır.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Xəzər sahilində və aran rayonlarda olan iri göllərdə qışlayır, bəzisi ildə Ağ-göldə 10-15 cüt nəsil verir. Keçmişdə on minlərlə qışlamışdır. Ətindən və yumşaq qu lələklərindən istifadə məqsədilə qanunsuz ovlandığından sayı azalmışdır. İndi 2-3 minə qədərdir. Ovlanması yasaq edilib, Qırmızı kitaba daxil

edilib qorunur.

33. *Cygnus cygnus* – Harayçı qulələk (3.4)

G ö r k ə m i . Fısıldayan qulələyə oxşayır, lakin ona nisbətən az kiçikdir. Xoş səsi var: «anqa-a; anqa-a». Dimdiyi sarı, ucu isə qaradır. Suda və yerdə boynunu düz saxlayır. Dimdiyinin sarı hissəsi üçbucaq formasında qara rənginə daxil olur, qara və sarı rənglərin birləşməsi iti bucaq əmələ gətirir. Cavan quşun dimdiyi çəhrayıdır, onun yalnız ucu qaradır. Q=560-635 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir və miqrasiya dövründə buradan keçir. Azərbaycanda 1993-cü ildə qışlamış 6560 qulələkdən yarıya qədəri fısıldayan, digər yarısi isə harayçı olmuşdur. Bunlardan 78%-i Qızıl-ağacda, Abşeron sahillərində, Mahmudçalada, Bozqobu-Şərbətoqobuda və Şirvanda olmuşdur. Dekabr ayında gəlib, fevralda-martda qayıdırlar. Qalın qar və bərk şaxtılı ildə aclıqdan zəiflədikləri üçün aprel ayına qədər qalırlar, müəyyən qədəri hətta qırılır.

34. *Cygnus bewickii* – Kiçik qulələk (3.5)

G ö r k ə m i . Harayçıya oxşayır, lakin ondan kiçikdir (6,5 kq). Dimdiyində qara rəng daha çoxdur. Onun sarı və qara rənglərinin birləşdiyi hissə düzbucaq əmələ gətirir. Q=475-550 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Əsasən Avropanın şimali-qərb sahillərində, az miqdarda isə Xəzər dənizində və Orta Asiyada qışlayır. Nadir quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

Azərbaycan faunasına əsl ördəklərin 9 cinsi və 23 növü daxildir. Onlardan 3 növü burada təsadüfən olur, 7 növü ilin bütün fəsillərində az-çox müşahidə edilir. Qalan 13 növü isə qışlamaq üçün gəlir.

Ümumiyyətlə ördək qazdan və qu quşundan aydın fərqlənir. Ördəyin boynu və ayaqları qısadır, yerdə çətin gəzir. Erkəkləri gözəl olur, dişilər solğundur. Qışda cüt əmələ gətirir. Baharda dişi quş kürt yatmağa başlayan kimi erkək ayrılıb gedir. Yaxşı ki, belədir: parlaq rəngli erkək yırtıcıları yuvaya cəlb edə bilərdi. İyul-avqustda reproduksiyası qurtarır. Qarşıdan gələn qışda yeni cüt əmələ gətirirlər. Ördəyin payız miqrasiyası avqust-noyabrda, yaz miqrasiyası isə fevral-martda olur. Bu quşları üç qrupa ayırmaq olar:

Birinci qrupa 2 növ daxildir: Ala anqut – *Tadorna tadorna* və Qırmızı anqut – *Tadorna ferruginea*. Bunlar bəzi xasiyyətlərinə görə qaza oxşayırlar. Məsələn, daimi cüt əmələ gətirir, suda və quruda qidalanır, yerdə rahat gəzir, boynu və ayaqları başqa ördəklərə nisbətən uzundur. Bu ördəklər su quşu olmasına baxmayaraq ağac koğuşunda, tülkü və porsuq kimi heyvanların torpaqda qazdığı köhnə yuvalarda yumurtlayıb nəsil verirlər.

İkinci qrupa yerli əhalinin çay ördəyi və ya nəcib ördək adlandırdığı 8 növ (*Anas cinsi*) daxildir. Bunlar suya baş vura bilmir, sudan qida götürəndə başı aşağı çevrilir, başı və bədəninin çox hissəsi suyun altında, arxa hissəsi və quyruğu isə sudan çöldə qalır.

Üçüncü qrupa bir neçə cinsə məxsus ördək daxildir: Dalgac-*Netta*, Qaraördək-*Aythya*, Qılquyruq-*Melanitta*, Qazaoxşar-*Clangula*, Meşəördəyi-*Bucephala*, Pazdimdik-*Mergus*, Köydimdik-*Oxyura*. Bunlar suya baş vurub 2-3 m, bəzi növləri hətta 14-15 m dərinliyinə gedə bilirlər.

Keçmişdə Azərbaycanda ördəyin sayı milyonlarla olub. Sonralar tədricən azalıb. İndi burada cəmi 600 min–800 min ördək olur. Bunlardan Qırmızıburun dalgac, Qırmızıbaş qaraördək və Kəkilli qaraördək sayca üstünlük təşkil edirlər. İkinci yeri Fitləyən və Enliburun ördək tutur. Ümumiyyətlə götürsək, suya baş vura bilənlər qrupu bunu edə bilməyənlərdən sayca üç dəfə çoxdur.

Azərbaycanda **Anqut - *Tadorna*** cinsinin 2 növü var. Bəzi

ornitoloqlar Tadorna cinsindən Casarca cinsi ayırırlar. Bu kitabda Tadorna cinsi qəbul edilmişdir.

Anqut cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Rəngi ala və ya kürəndir (şəkil 29.5-6).
- 2 (3) Rəngi aladır. Dimdiyi ortadan yuxarıya əyilmişdir və qırmızımtıl ət rəngindədir: *Ala anqut – Tadorna tadorna*.
- 3 (2) Rəngi kürəndir. Dimdiyi düz və qaradır: *Qırmızı anqut – T. ferruginea*.

35. *Tadorna ferruginea* – Qırmızı anqut (4.1)

G ö r k ə m i . Kütləsi 900-1500 q olur (toyuq boydadır). Pas kimi kürəndir. Başının ön hissəsi ağıdar. Qanadlarında ağ aynacıq var. Q=315-395 mm. Spesifik səsi var – «aanq-aanq».

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda aran və bəzi dağətəyi rayonlarda məskunlaşmışdır. Reproduksiya dövründə sayı azdır. Tuqay meşələrində və tirə-töpəli, yağanlı açıq sahədə nəsil verir. Lakin yuvası suya yaxın olur. Aprel ayında 8-12 ədəd ağ yumurta verir, iyulda balaları müşahidə olunur. Miqrasiya dövründə sayı çoxalır, qışda isə azalır.

36. *Tadorna tadorna* – Ala anqut (4.2)

G ö r k ə m i . Kütləsi 850-1450 q olur. Rəngi aladır (ağ, qara, tünd kürən). Dimdiyi qırmızıdır və onun kökü quşun alnına pələk kimi çıxıbdır. Ayaqları çəhrayıdır. Qanadlarının və quyruğunun ucu qaradır. Dişi quşun dimdiyi ətrafında ağ dairə var. Cavan quşun əsas rəngi ağ, beli qonur-bozdur. Q=280-360 mm.

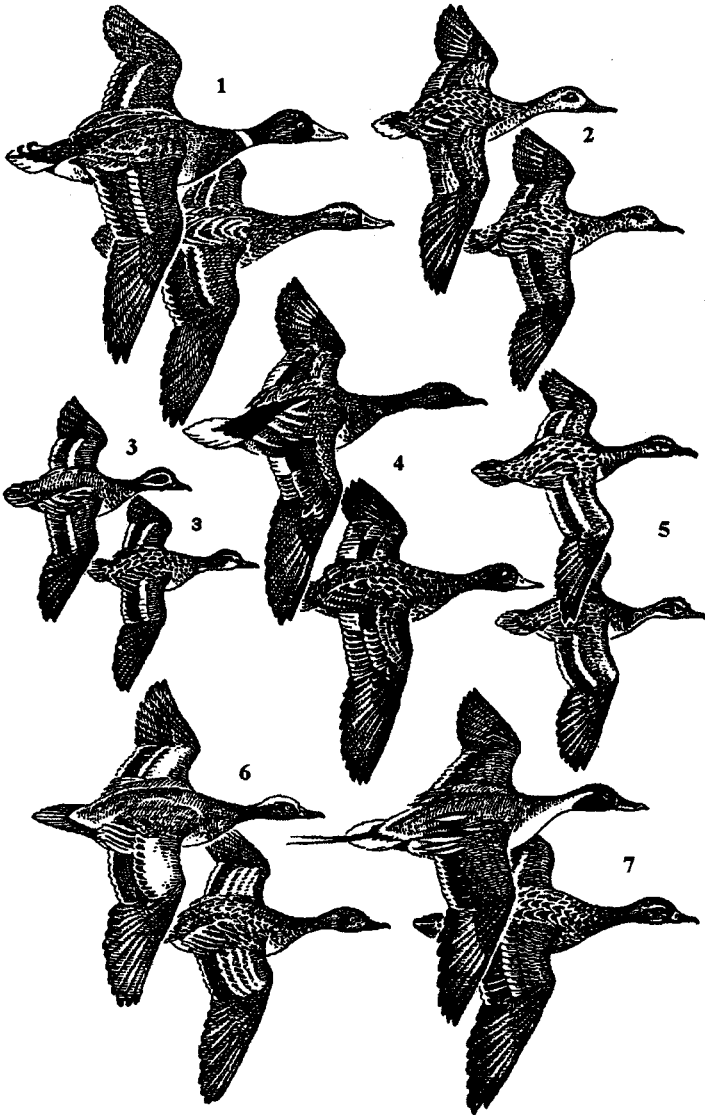
H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarında məskunlaşıb. Miqrasiya vaxtında sayı çox, reproduksiya dövründə və qışda nisbətən az olur. Apreldən avqusta qədər nəsil verir. Balaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onları tez suya çatdırır.

Çayördəyi cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Dimdiyinin uc hissəsi dib hissəsindən demək olar ki, iki dəfə enlidir: *Enliburun ördək – Anus clypeata*).
- 2 (1) Dimdiyinin eni hər yerindən ölçəndə bir-birinə az-çox bərabər olur.
- 3 (4) Qanadının üzərində abı-bənövşəyi aynacıq var: *Yaşılbaş ördək – Anas platyrhynchos* (şəkil 27.1).
- 4 (3) Qanadının üzərindəki «aynacıq» başqa rəngdədir və ya heç yoxdur.
- 5 (11) Qanadı 220 mm-dən qısadır.
- 6 (7) Gövdəsinin üst tərəfinin ümumi rəngi giləoxşar bozdur, üzərində isə iri ağımtıl dəyirmi ləkələr var. «Aynacıq» yoxdur: *Mərməri ördək (cürə) – Anas angustirostris*.
- 7 (6) Gövdəsinin üst tərəfinin ümumi rəngi tünd və müxtəlifdir. Aynacıq var, ya da onun yeri ağ zolaqla naxışlıdır.
- 8 (9) Birinci dərəcəli çalma ləkələrinin oxu ağdır: *Cırıldayan ördək (cürə) – Anas querquedula* (şəkil 27.5).
- 9 (8) Birinci dərəcəli çalma ləkələrinin oxu tutqun buynuz rəngindədir.
- 10 (11) Qanadı 200 mm-dən qısadır: *Fitləyən ördək (cürə) – Anas crecca* (şəkil 27.3).
- 11 (5) Qanadı 220 mm-dən uzundur.
- 12 (13) Dimdiyi pəncə lüləsindən qısadır: *Marek ördək – Anas penelope* (şəkil 27.6).
- 13 (12) Dimdiyi pəncə lüləsindən uzundur.
- 14 (15) Dimdiyi 45 mm-dən uzundur: *Bizquyruq ördək – Anas acuta* (şəkil 27.7).
- 15 (14) Dimdiyi 45 mm-dən qısadır.
- 16 (17) İkinci dərəcəli çalma ləkələrinin xarici yelpikləri tünd rənglidir.
- 17 (16) İkinci dərəcəli çalma ləkələrinin xarici yelpikləri ağdır: *Boz ördək – Anas strepera*.

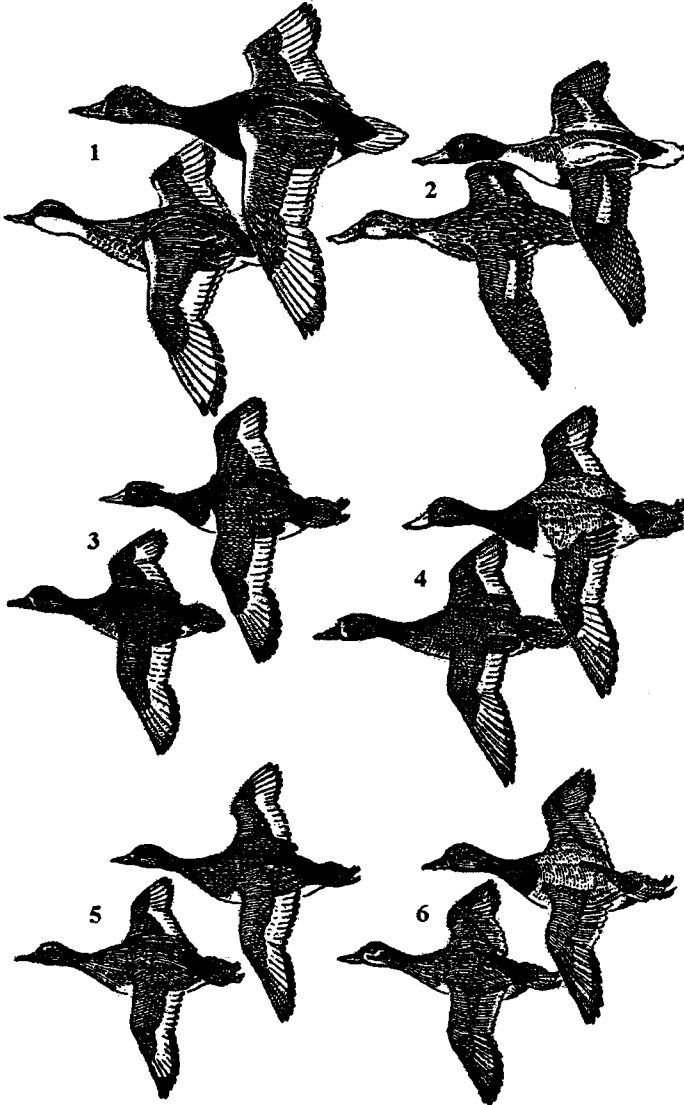
37. *Anas platyrhynchos* – Yaşılbaş ördək (4.3)

G ö r k ə m i . Kütləsi 850-1400 q olur. Başı və boynunun üstü parlaq yaşıldır. Qanadları üzərində göy aynacıq var.

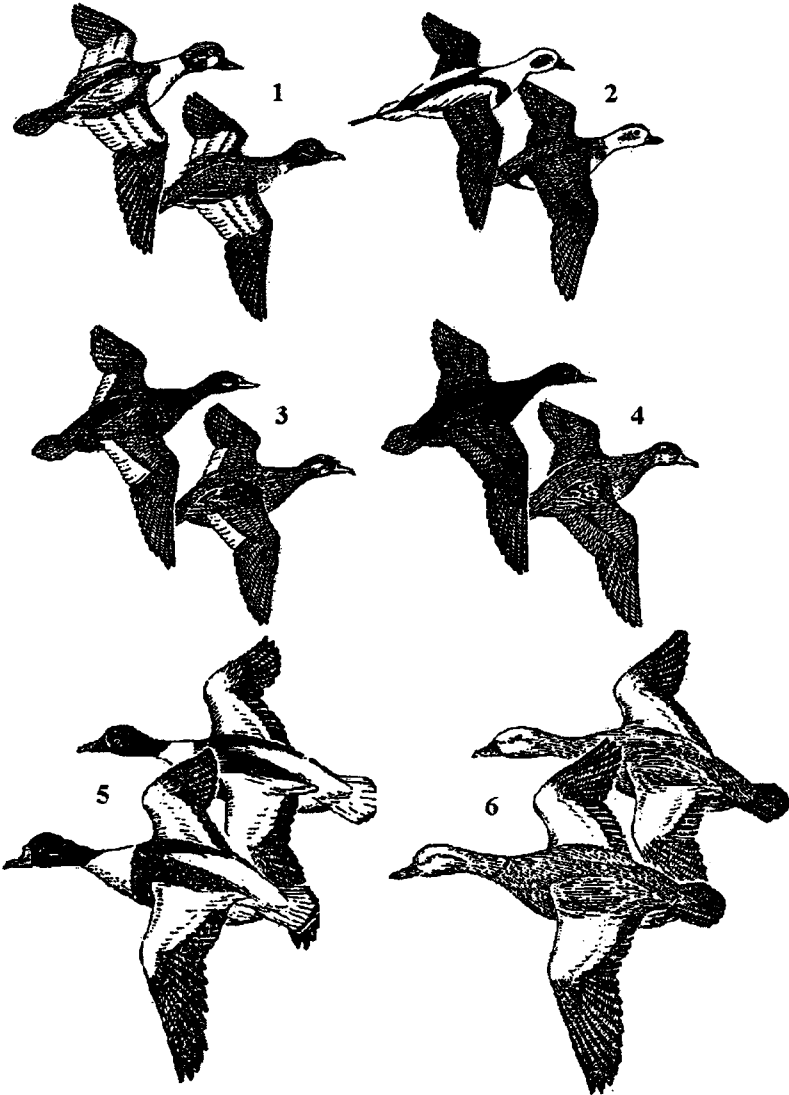
Şəkil 27. Ördəklər uçuşda

1-Yaşılbaş ördək – *Anas platyrhynchos*, 2-Mərməri ördək – *A. angustirostris*, 3-Fitləyən ördək – *A. crecca*, 4-Boz ördək – *A. strepera*, 5-Cırlıdayan ördək – *A. querquedula*, 6-Fiyu (marek) ördək – *Anas penelope*, 7-Bizquyruq ördək – *Anas acuta*.

Şəkil 28. Ördəklər uçuşda

1-Qırmızıburun dalgac – *Netta rufina*, 2-Enliburun ördək – *Anas clypeata*, 3-Kəkilli qaraördək – *Aythya fuligula*, 4-Dəniz qaraördəyi – *A. marila*, 5-Ağgöz qaraördək – *Aythya nyroca*, 6- Qırmızıbaş qaraördək – *A. ferina*.

Şəkil 29. Ördəklər uçuşda

1-Güləyən meşəördəyi – *Busefalo clangula*, 2-Qılquyruq qazaoxşar – *Clangula hyemalis*, 3-Adi qılquyruq – *Melanitta fusca*, 4-Qara (si-nğə) qılquyruq – *Melanitta nigra*, 5-Ala anqut – *Tadorna tadorna*, 6-Qırmızı anqut – *Tadorna feruginea*.

Dişi quşun üst tərəfi qaramtıl-qonurdur. Ev ördəyinin əcdadıdır, səsi də ona oxşayır. Q=240-290 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Amerikanın şimal-qərb hissəsi. Qışda cənuba tərəf Şimali Afrikaya qədər köçüb gedir. Azərbaycanda Xəzər dənizi sahilində, bəzi adalarında və aran rayonlarındakı göllərdə məskunlaşır. Oturaqdır. Reproduksiya dövründə sayı az olur. Miqrasiya vaxtında kütləvi, qışda isə adi quşdur. Hər halda dayaz suda qışlayan ördək növləri arasında 2-3 ördəkdən biridir. Qiymətli ov quşudur.

38. *Anas crecca* – Fitləyən ördək (cürə) (4.8)

G ö r k ə m i . Kiçik ördəkdir (250-400 q). Başı qəhvəyidir, lakin üzərində yaşıl zolaqları var. Qanadları üzərindəki aynacığı yaşıldır. Suya qonanda qanadlarında ağ zolaqlar görünür. Xoş səsi var – «kryuu» və ya «krilyuu». Dişi quşun üst tərəfi küreni naxışlı-qonur, alt tərəfi isə ağımtıldır; yanlarında və çinadanı üzərində naxışlar var . Q=165-193 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada yayılıb. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarında hər cür su hövzəsində bu ördəyi görmək olar. Qışlamaq üçün gəlir. Dayaz su hövzələrini xoşlayır. Miqrasiya dövründə (mart və noyabr) kütləvi quşdur, qışda isə nisbətən azalır. Həvəskar ovçuluq üçün əhəmiyyətlidir.

39. *Anas strepera* – Boz ördək (4.4)

G ö r k ə m i . Orta boylu ördəkdir (650-900 q). Ümumi rəngi bozdur. Qanadları şabalıdı-qəhvəyidir və üzərində ağ aynacığı var. Səsi qısadır – «xek». Dişi quş tutgun-qonurdur. Belində ləkələr küreni haşiyəlidir. Q=228-280 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikanın qərb hissəsində yayılıb. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir. Keçmişdə tək-tək cütləri burada qalıb nəsil vermiş, indi isə belə cütləri müşahidə olunmur. Miqrasiya vaxtında sayı qışlayanlara nisbətən dəfələrlə çoxdur. Miqrasiya edərkən ayrıca,

qidalanarkən isə yaşılbaş və başqa ördəklərlə qarışıq sürülər əmələ gətirir. Su və su-sahil bitkilərinin vegetativ hissəsi və toxumları ilə qidalanır. Həvəskar ovçuluq üçün qiymətli quşdur.

40. *Anas penelope* – Fiyu (marek) ördək (4.7)

G ö r k ə m i . Kütləsi 500-900 q olur. Erkəyinin başı boz-qəhvəyi, təpəsi parlaq qızılı-sarıdır. Döşü çəhrayı-qəhvəyidir. Qanadları üzərində aynacığı yaşıldır. Fit kimi səs çıxarır – «vi-uuu». Dişi quş boz-qonurdur. Qoltuq lələkləri boz səpkili-ağdır. Başı, boynu və döşü kürenə çalır. Q=232-270 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışda isə Şimali Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda payız miqrasiyası sentyabr-noyabrda, yaz miqrasiyası isə mart-apreldə olur. Dayaz su hövzələrini və daşqınları xoşlayır. Azərbaycanda reproduksiyası faktlarla təsdiq olunmayıbdır. Miqrasiya dövründə kütləvi, qışda isə adi quşdur. Bitki ilə qidalanır. Həvəskar ovçuluq obyektidir.

41. *Anas acuta* - Bizquyruq ördək (4.6)

G ö r k ə m i . Bədəni boz, boynu üstdən qəhvəyi, altdan ağdır. Başı da qəhvəyidir, lakin peysərindən ağ zolaqlar uzanır. Bel tərəfi dalğavari naxışlı qonur-bozdur. Qanadları üzərində aynacığı açıq-qəhvəyidir. Quyruğu nazik, uzun, ucu biz kimidir. Xoş səsi var – «vyuyuri». Q=240-290 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikanın qərb hissəsində yayılıb. Qışlamaq üçün Qərbi Avropaya və cənuba tərəf Orta Asiyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda qışlayan quşdur. Sentyabr-noyabrda gəlir, mart ayında çoxu uçub gedir. Miqrasiya dövründə sayı çox olur, burada qalıb qışlayanlar isə nisbətən azdır. Bitki ilə qidalanır. Həvəskar ovçuluq üçün qiymətlidir.

42. *Anas querquedula* – Cırıldayan ördək (cürə) (4.5)

G ö r k ə m i . Kiçik ördəkdir, kütləsi 300-400 q olur. Başı qəhvəyi, döşü və beli qonur, qarnı açıq-boz, qanadları üzərində aynacağı yaşıldır. Səciyyəvi səsi var – «qurr» və ya «tirr». Q=175-208 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya köçüb gedir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə adi quşdur, qışda nadir təsadüf edilir. Bəzi su hövzələrində tək-tək cütünün nəsil verməsi qeyd olunub. Payız köçməsi avqustdan oktyabra qədər davam edir. Yaz köçməsi apreldə müşahidə edilir. Bitki ilə qidalanır.

43. *Anas clypeata* – Enliburun ördək (cürə) (4.9)

G ö r k ə m i . Kütləsi 500-700 q olur. Başı yaşıldır. Dimdiyi çox yastı, uzun və enlidir (şəkil 28.2). Dimdiyin rəngi erkək quşda qara, dişidə isə zeytuni qonurdur. Döşü parlaq ağdır. Bədəninin yanları və qarnı qəhvəyi-kürəndir. Səsi də fərqlidir: «tuk-tuk» və ya «klak-klak». Q=205-260 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikanın qərb hissəsində yayılıb. Qışlamaq üçün isti yerlərə, o cümlədən Afrikaya qədər köçür. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir. Payız miqrasiyası uzun çəkir (avqustdan dekabra qədər), yaz köçməsi isə mart-apreldə olur. Miqrasiya vaxtında sayı çox olur, qışda nisbətən azalır. Bitki və onurğasız heyvanlar ilə qidalanır. Həvəskar ovçuluq əhəmiyyəti var.

44. *Anas angustirostris* – Mərməri ördək (cürə) (4.10)

G ö r k ə m i . Kiçikdir, 400-600 q (şəkil 27.2). Rəngi mərmər kimidir: boz-qəhvəyi fon üzərində dairəvi ağ xallar mərməri xatırladır. Bel tərəfi açıq-bozdur və üzərində mərmər rəngli dairələr daha açıqdır. Çinadanı üzərində və quyruqaltı lələklərdə köndələn yerləşən tutgun ləkələr var. II dərəcəli çalma lələkləri berrəng solğun-qonurdur. Cavan quşda mərməri ləkələr

zəif görünür. Səsi də fərqlidir – «cinnn». Q=189-212 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün çoxu Asiyanın cənubuna köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir, tək-tək fərdləri qışlayır. Nəsil verənlər də çox deyil, əsasən Ağ-göl qoruğunda qalıb. Dünyanın hər yerində qorunur. Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilibdir.

Azərbaycan faunasında **Dalğac – Netta** cinsinin 1 növü var (şəkil 28.1).

45. *Netta rufina* – Qırmızıburun dalğac (5.8)

G ö r k ə m i . Orta boylu ördəkdir (1000-1300 q). Erkəyinin dimdiyi parlaq-qırmızı, başı yumru və parlaq-narıncıdır. Kiçik kəkili var. Döşü və boynunu qaradır. Papağı oxra rənglidir. Qanadları üzərində aynacığı ağdır. Qarnı qara, yanları ağdır. Dişi quşun papağı qaramtıldır. Səsi də spesifikdir – “bet və ya “bret. Q=243-278 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda əsasən qışlayan, qismən nəsil verən quşdur. Qışlayanları nəsil verənlərə nisbətə 100 dəfələrlə çoxdur. Suya baş vuran ördəklər arasında çoxluq təşkil edən növlərdən biridir. Yazda əksəriyyəti uçub gedir, az miqdarda qalıb nəsil verir. Belə cütlər qamış cəngəlliyində aprel ayında yuva tikir. 7-10 yumurta verir. İyulda körpə balaları gəzdirməsi müşahidə edilir. Bitki ilə qidalanır. Qiymətli ov quşudur.

Azərbaycan faunasına **Qaraördək – Aythya** cinsinin 4 növü daxildir (şəkil 28.3-6).

Qaraördək cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Quyuqalthığı təmiz atdır. Çənəsinin altında (dimdiyinin dibinə yaxın) balaca ağ ləkə var. Erkəyinin qüzehçəsi ağ, dişisininiki bulanıq ağdır: *Ağgöz qaraördək – Aythya nyroca*.
- 2 (1) Quyuqalthığı qara və ya qonurdur. Dimdiyinin dibində ağ ləkə yoxdur.
- 3 (4) Qanadının üzərində «aynacığı» küləoxşar-bozdur və qanadı-

- nın ümumi fonunda seçilmir. Döşü və qarnı boz və ya boz-qonurdur: *Qırmızıbaş qaraördək* – *Aythya ferina* (şəkil 28.6).
- 4 (3) Qanadının üzərindəki «aynacıq», habelə döşü və qarnı ağdır və yaxud ağ rəngi üstünlük təşkil edir.
- 5 (6) Dimdiyi (alından ölçmək şərtilə) 40 mm-dən uzun deyil, onun eni hər yerdə bərabərdir. Erkəyinin boynunun ardında bir topa uzun lələk var. Dışisinin dimdiyinin dibində ağ zolaqdan ibarət haşiyə yoxdur: *Kəkilli qaraördək* – *Aythya fuligula* (şəkil 28.3).
- 6 (5) Dimdiyi 40 mm-dən uzundur və onun uc tərəfi xeyli genişləmişdir. Erkəyinin boyun ardında uzun lələklər yoxdur, dışisinin dimdiyinin dibində ağ zolaqdan haşiyəsi var: *Dəniz qaraördəyi* – *Aythya marila* (şəkil 28.4).

46. *Aythya ferina* – Qırmızıbaş qaraördək (5.5)

G ö r k ə m i . Orta boylu ördəkdir (700-1100 q). Baş şabalıdı-qəhvəyi, boynu küren, döşü qara, bədəni bozdur. Aynacığı yoxdur. Səsi səciyyəvidir – «vi-varr». Q=200-240 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikanın qərb hissəsində yayılıb. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir. Payız miqrasiyası oktyabr-dekabrda, yaz miqrasiyası isə fevral-mart aylarında olur. Sayca çoxluq təşkil edən ördək növlərindən biridir. Bitki ilə qidalanır. Qiymətli ov quşudur (şəkil 28.6)

47. *Aythya nyroca* – Ağgöz qaraördək (5.7)

G ö r k ə m i . Orta boylu ördəkdir. Kütləsi 600-800 q olur. Erkəyin rəngi qonur-qəhvəyi, belinin rəngi daha da tündür. Qanadları üzərində aynacığı ağdır. Gözü də ağımtıldır. Q=170-193 mm. Səsi spesifiktir: «vreyo» və ya «kiya-kiya».

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycana əsasən qışlamaq üçün gəlir və aran rayonlarında olan su hövzələrində məskunlaşır. Payızda sentyabr-noyabrda gəlir, yazda fevral-mart aylarında köçüb gedir. Az miqdarda qalib, aran və dağətəyi rayonlardakı göllərdə qamış

cəngəlliyində yuva tikir, apreldə 6-9 yumurta verir, iyunda balaları çıxır. Ona görə oturaq quş hesab olunur. Payızda və qışda əsasən bitki ilə qidalanır, yayda onurğasız heyvan da yeyir. Həvəskar ovçuluq əhəmiyyəti var.

48. Aythya fuligula – Kəkilli qaraördək (5.4)

G ö r k ə m i . Orta boylu ördəkdir (550-940 q). Erəkəyi qaradır, ona görə «qaraördək» adlanır. Başında arxaya sallanan kəkili var. Qarın tərəfi ağdır. Səsi spesifikdir: «quy-quyur». Dışisi qara-qonurdur. Q=185-210 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər köçüb gedir. Azərbaycana da qışlamaq üçün gəlir. Payızda gec gəlir (dekabr-yanvar), yazda martda köçüb gedir. Beləliklə, respublikamızda cəmi 2-3 ay qalır. Həvəskar ovçuluq əhəmiyyəti var.

49. Aythya marila – Dəniz qaraördəyi (5.6)

G ö r k ə m i . İri ördəkdir (700-1100 q.). Bədəninin üst tərəfi açıq-bozdur, kəkili yoxdur. Başı və döşü qaradır. Dimdiyinin dibində ağ halqa var. Səsi sadədir: «vik-vik» və ya «veyar». Q=184-230 mm.

Həyatı. Avropa, Asiya və Şimali Amerikada tayqa və tundra zonası üçün xarakter ördək növüdür. Payızda başqa ördəklərlə bir vaxtda (oktyabr-dekabr) gəlir, yazda mart ayında köçüb gedir. Xəzərdə qışlayır. Yaz miqrasiyası vaxtında isə az miqdarda daxili sulara (Sarısu, Ağ-göl) müşahidə edilir. Həvəskar ovçuluq əhəmiyyəti var.

Azərbaycan faunasına **Qazaoxşar – Clandula** cinsinin 1 növü daxildir.

50. Clandula hyemalis – Şimal qazaoxşarı (5.9)

G ö r k ə m i . Erkəyinin quyruğu uzun (250 mm qədər)

biz kimidir. Qışda erkək quşun beli və döşü qara, qalan yerləri ağ olur. Hətta başı və boynu da beli kimi ağımtıl olur. Dişi quşun başı və boynu ağdır, təpəsində, alnında və boğazında ağ rəngə qara qarışır, beli isə qaramtıl qonur olur. Q=180-240mm.

H ə y a t ı . Avrasiya və Şimali Amerikanın tundra və meşətundra zonalarında nəsil verir. Qışlamaq üçün dənizlərə miqrasiya edir. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində qalın qar düşən bəzi illərdə qeyd edilmişdir. Güman edirik ki, azıb gələn quş olmuşdur.

Azərbaycanda **Meşəördəyi – Buchepala** cinsinin 1 növü yayılmışdır (şəkil 29.1).

51. *Bucephala clangula* – Güləyən meşəördəyi (5.3)

G ö r k ə m i . Kütləsi çox dəyişkəndir: 600-1400 q. Erkəyinin başı və beli qara, bədəni ağdır. Dimdiyinin dibi hündürdür. Gözü ilə dimdiyi arasında iri ağ ləkə var. Qanad aynası ağ və böyükdür. Dışisinin başı tünd qəhvəyidir. Səsi spesifikdir: «rer-rerr» və ya «kvini-kirr». Q=187-231 mm.

H ə y a t ı . Şimali Amerikanın və Avropanın meşə zonasında olan çay və göllər üçün xarakter ördək növüdür. Qışlamaq üçün cənuba, o cümlədən Azərbaycana köçür. Burada əsasən Xəzər sahilində qışlayır. Daxili su hövzələrində azdır. Payız miqrasiyası gec (dekabr), yaz köçməsi isə tez (martda) olur. Həvəskar ovçuluq əhəmiyyəti var.

Qılquyruq – Melanitta cinsinin Azərbaycanda 2 növünə təsadüf olunur.

Qılquyruq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Əsas rəngi qaradır (şəkil 29.2-3).
- 2 (3) Qanadında ağ «aynacıq» var. Erkəyinin gözlərinin ətrafında haşiyə formalı zolaq var: *Adi qılquyruq - Melanitta fusca*.
- 3 (2) Qanadında ağ «aynacıq» yoxdur. Rəngi tam qaradır: *Singə qılquyruq – Melanitta nigra*.

52. Melanitta nigra – Sinqə qılquyruq (5.2)

G ö r k ə m i . Erkəyi tam qara, dişisi isə qonurdur, lakin boynunun və bədəninin yanları ağdır. Erkək quşun üst dimdiyində sarı rəng qarışığı var, dişisinin dimdiyi isə tam qarıdır. I çalma lələyinin daxili yelpiyi çox kəsikdir (70 mm qədər). Q=214-242 mm.

H ə y a t ı . Avropanın tundra, meşətundra zonalarında və tayqa zonasının bataqlıqlarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Qərbi Avropadan Qara və Xəzər dənizlərinə qədər olan böyük su hövzələrinə miqrasiya edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qışlaması qeyd edilmişdir. Ola bilsin ki, nadir hallarda qışlayır, lakin stabil yox (bəzi illərdə).

53. Melanitta fusca – Adi qılquyruq (5.1)

G ö r k ə m i . Burun dəlikləri yarıq kimidir. Rəngi qarıdır. Gözünün yanında ağ ləkə var. Qanadı üzərindəki «aynacığı» da ağdır. Dişisi qonurdur. Q=250-290 mm.

H ə y a t ı . Avropanın tundra, tayqa və bozqır zonasının bəzi hövzələrində və bataqlıq yerlərdə nəsil verir. Avropanın cənub sahillərindən Xəzər dənizinə qədər hövzələrdə qışlayır. Azərbaycanda (Xəzərdə) nadir qışlayan ördəkdir. Lakin 50 ildən çoxdur ki, təsadüf edilmir.

Azərbaycanda **Oxyura – Göydimdik** cinsinin 1 növü var. Quyruğu spesifikdir (şəkil 22.12).

54. Oxyura leucocephala – Adi göydimdik (ördək) (6.1)

G ö r k ə m i . Kütləsi 700-900 q olur. Erkəyin dimdiyi iri və parlaq göydür. Bədəni qonur, başı ağ, təpəsi qara, quyruğu uzun və pazvaridir. Q=147-160 mm.

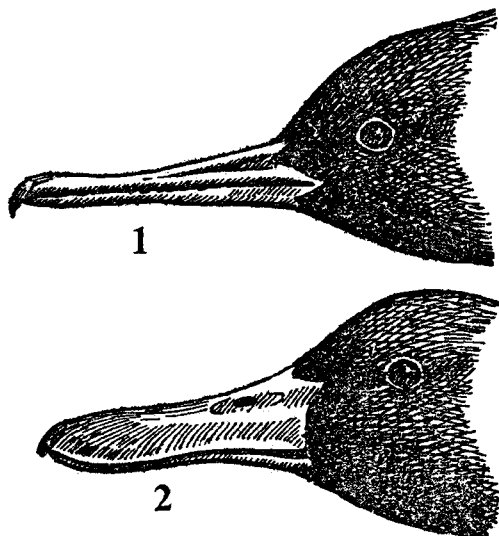
H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada, Şimali və Mərkəzi Amerikada, Avstraliya, Tasmaniya və Yeni Zelandiyada yayılıb. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir və bəzi

göllərdən uçub getməsi ləngiyir (Hacıqabul, Qırmızıgöl, Şorgöl və s.). Dünyanın hər yerində qorunur. Lakin Azərbaycanda xüsusi mühafizə statusu yoxdur. Qırmızı kitaba daxil edilməsi məsləhətdir.

Azərbaycanda **Mergus** – **Pazdimdik** cinsinin 3 növü var. Hamısının dimdiyi paz kimi dibindən ucuna doğru nazildir (şəkil 30.1).

Pazdimdik cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Dimdiyinin uzunluğu (alından ölçükdə) 30 mm-dən artıq deyildir, dimdiyi və ayaqları tutqun rəngdədir: *Nazik pazdimdik* – *Mergus albellus*.
- 2 (1) Dimdiyinin uzunluğu 40 mm-dən az deyildir, dimdiyi və ayaqları qırmızı, narıncı və ya sarımtıldır.
- 3 (4) Üst çənəsində (burun dəliklərinin ön kənarından dimdiyinin ucunadək) 13-15 «diş» var: *Böyük pazdimdik* – *Mergus merganser*.

Şəkil 30. Ördəklərin dimdiyi
1-Pazdimdik – Mergus, 2-Çayördəyi - Anas.

- 4 (3) Üst çənəsində (burun dəliklərinin ön kənarlarından dimdiyin ucunadək) 16-19 «diş» var: *Uzunburun pazdimdik – Mergus serrator*.

55. *Mergus albellus* – Nazik pazdimdik (6.4)

Görkəmi. Kütləsi 500-800 q olur. Ördek növlərindən fərqli rəngi var: başı və bədənı ağdır; başında və belində qara ləkələr və zolaqlar var. Səsi də çox fərqlidir: «qiq-qiqqiorr». Dışisinin ümumi rəngi boz, başı isə qəhvəyidir. Q=178-205 mm.

Həyatı. Avrasiyanın meşə zonasında olan göl və çaylarda nəsil verir. Qışlamaq üçün cənuba tərəf, o cümlədən Azərbaycana gəlir. Qışın necə keçməsindən asılı olaraq payız miqrasiyası yanvara qədər uzanır. Yazda isə mart ayında köçüb qaydır. Ovçuluqda əhəmiyyətlidir.

56. *Mergus serrator* – Uzunburun pazdimdik (6.3)

Görkəmi. Kütləsi 1000-1250 q olur. Çinədanı qara naxışlı bozdur. Boynunun ön hissəsində ağ zolaq, başında nazik ləkələrdən ibarət kəkil var. Bədəninin yanları da naxışlıdır. Səsi də fərqlidir: «qvenq» və ya «prii-rex». Dışisinin başı və boynu qəhvəyidir. Q=238-260 mm.

Həyatı. Avrasiyada və Şimali Amerikada yayılıb. Qışlamaq üçün cənuba tərəf, o cümlədən Azərbaycana gəlir. Əsasən Xəzər sahilində, az miqdarda daxili su hövzələrində qışlayır. Sayı çox deyil. Noyabr ayında gəlir, fevralda-martın əvvəlində köçüb qaydır. Əsas qidası xırda balıq və xərçənglərdir. Təsadüfən ovlanır.

57. *Mergus merganser* - Böyük pazdimdik (6.2)

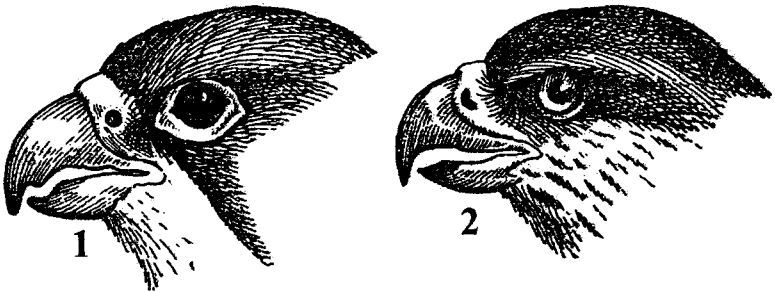
Görkəmi. Kütləsi 1500-1870 q olur. Erkəyinin başı və boynunun üstü yaşıl, boynunun altı və döşü ağ, beli tutqun qaramtıdır. Dimdiyi qırmızıdır. Səsi dəyişilir: «aunq-a» və ya «ryux-rax». Dışisinin başı kürəni-qəhvəyidir və boynunun orta

hissəsində kəskin fərqlənir. Üst dimdiyinin hər tərəfində olan «dişciklər» 15-dən çox deyildir. Q=262-290 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyada və Şimali Amerikada şimal zonasında olan şəffaf çay və göllərdə məskunlaşır. Qışlamaq üçün cənuba tərəf köçüb Orta Asiyaya qədər gəlir. Azərbaycanda Xəzər sahilində və iri daxili su hövzələrində qışlayır. Noyabrda gəlib, mart ayında qaydır. Balıq ilə qidalanır. Həvəskar ovçuluq üçün əhəmiyyətlidir.

3.8. FALCONIFORMES – QIZILQUŞKİMİLƏR

Orta və iri boylu yırtıcı quşlardır. Gözləri iridir, başının yanlarında yerləşir və kənara yönümlüdür. Dimdiyinin dibində sarı rəngli mumaoxşar lələksiz dəri var. Burun dəlikləri həmin dərinin üzərinə açılır (şəkil 31). Üst dimdiyinin kənalari iti, ucu qarmaq kimi əyridir. Ayaqları güclü, caynaqları əyri və itidir. Barmaqlarının altında yastıq kimi «döyənək» var. Pəncə lüləsinin ən azı 1/3 hissəsi lələklə örtülüdür. Baldır lələkləri uzanıb «tuman» əmələ gətirmişdir. Erkəkləri dişilərindən kiçikdir. Monoqam və immaturonat quşlardır. Azərbaycan faunasına 3 fəsiləsi daxildir.

Şəkil 31. Qızılquşkimilərin başı və dimdiyi
1-Qızılquş – Falco, 2-Qırğı - Accipiter.

Qızılquşkimilərin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Üst dimdiyin uc hissəsinin yanlarında aydın görünən «dişçik» və buna uyğun alt dimdikdə kəsik var: **Qızılquşlar – Falconidae** (səh. 146).
- 2 (1) Üst dimdiyində «dişçik» və alt dimdikdə ona uyğun kəsik yoxdur.
- 3 (4) Kənar barmağı geriyyə çevrilə bilər. Barmaqların altındakı iri qabarların üzərini tikan kimi buyuz çıxıntılar örtür. Pəncə lüləsini örtən qalxancıqlar çox müxtəlifdir. Beli qaramtıl, qarın tərəfi ağdır, döşündə tünd köndələn zolaqlar var: **Qaraquşlar – Pandionidae** (səh. 121).
- 4 (3) Ayağının və caynağının quruluşu, lələklərinin rəngi başqa cürdür. Alt çənənin yanlarında lələklər paz kimi irəli çıxır və ya oraya heç çatmır: **Qırğular – Accipitridae** (səh. 122).

Azərbaycan faunasında **Pandionidae – Qaraquşlar** fəsiləsinin 1 növü var.

58. Pandion haliaetus – Balıqcıl qaraquş (6.5)

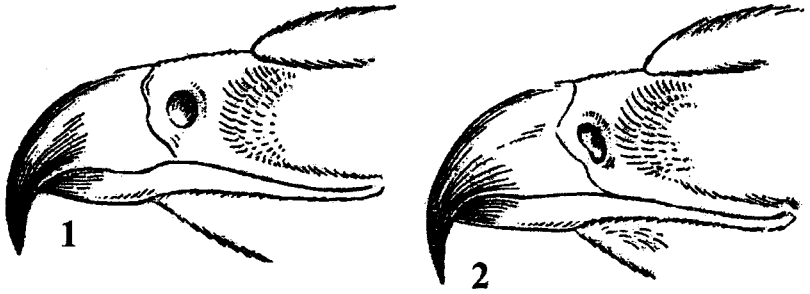
G ö r k ə m i . İri və səssiz yırtıcıdır, qısa fit verir. Bel tərəfi qaramtıl, qarın tərəfi ağdır. Döşündə tünd rəngli köndələn zolaqlar var. Başının üstü çirkli ağdır. Gözündən boynuna tünd rəngli enli zolaq uzanır. Quruğunun ucu düz qurtarır. Barmaqlarının altındakı yastıq üzərində tikan kimi çıxıntılar güclü inkişaf etmişdir. Q=♂– 448-492, ♀ – 418-515 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Afrika, Yeni Zelandiya. Azərbaycanda Xəzər dənizinin, iri çayların və göllərin sahilində məskunlaşır və buraya reproduksiya üçün gəlir. Apreldə gəlir, sentyabrda-oktyabrda köçüb gedir. Sayı azdır, cəmi 13-15 cütdür. Hündür ağac, şəffaf su və bol balıq olan sakit meşədə yuva sahəsi seçir. Ağacda, bəzən qayada yuva tikir, 2-3 yumurta verir. Avqustda balaları pərvaz olur. Balığı görəndə kimi özünü suya daş kimi atır, 2-3 kq olan şikarını caynağında çıxarır. Nadir quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilmişdir.

qorunur.

Accipitridae – Qırğılar

Azərbaycan faunasına daxil olan qırğılar 13 cinsə aiddir: Arıyeyən – Pernis; Çalağan – Milvus; Belibağlı – Circus; Qırğı – Accipiter; Sar – Buteo; Dəmircaynaq – Cirsaetus; Qartalca – Hieraaetus; Qartal – Aquila; Haliaeetus – Sahilqartalı; Ağqartal – Neophron; Quzugötürən – Gypaetus; Qarakərkəs – Aegyptius; Kərkəs – Gyps. Hamısı acizbalalı quşlardır.

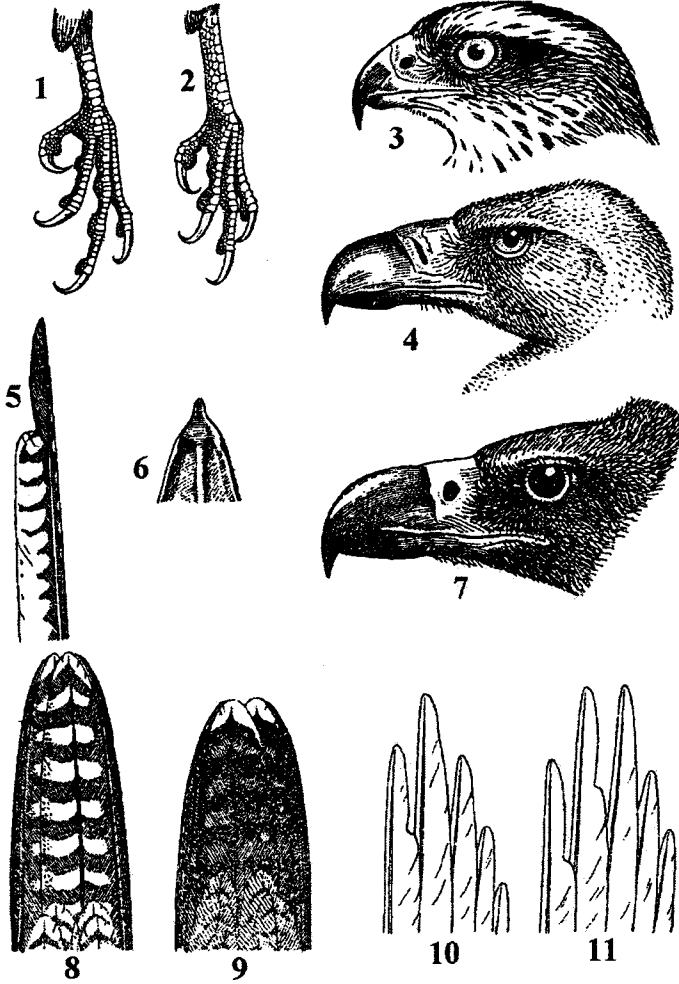

Şəkil 32. Qırğılardan burun dəliklərinin forması
1-Kiçik qartal – *Aquila pomarina*, 2-Məzar qartalı – *Aquila heliaca*.

Qırğılardan cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (6) Baş lələksizdir, yaxud qu lələyilə örtülüdür. Caynaqlarının ayrılığı azdır və ucu nisbətən kütdür.
- 2 (3) Peysəri və boynu kontur (formaverici) lələklərlə örtülüdür. Dimdiyi nisbətən nazikdir, uzunluğu (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 40 mm-dən azdır. Dimdiyin hündürlüyü mumaoxşar dərinin uzunluğundan azdır. Qanadı 550 mm-dən gödəkdir: *Ağqartal – Neophron* (səh. 145).
- 3 (2) Peysəri və boynu lələksizdir və ya da qu lələklə örtülmüşdür. Dimdiyi yoğundur, onun hündürlüyü mumaoxşar dərinin uzunluğundan çoxdur, dimdiyi (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 40 mm-dən, qanadı 550 mm-də uzundur.
- 4 (5) Burun dəlikləri dimdiyin üzərində köndələn yerləşən yarıq formasındadır. Ümumi rəngi açıq qonur, yaxud sarı-

- qonurdu. Sükan lələkləri 14-dür: *Karkas* – *Gyps* (səh. 146).
- 5 (4) Burun dəlikləri az-çox dəyirmidir. Ümumi rəngi tünd qonur, yaxud qaramtıdır. Sükan lələkləri 12-dir: *Qarakarkas* – *Aegyptius* (səh. 145) (şəkil 33.7).
- 6 (1) Başı kontur lələklərlə örtülüdür. Caynaqları əyri və itidir.
- 7 (8) Dimdiyi üzərindəki lələklərlə örtülüdür. Bu qıllar dimdiyin altında saqqal əmələ gətirir: *Quzugötürən* – *Gypaetus* (səh. 144).
- 8 (7) Mumaoxşar dərinin və burun dəliklərinin rəngi açıqdır, dimdiyin altında saqqal yoxdur.
- 9 (10) Dimdiyin uzunluğu (onun əyrisi üzrə mumaoxşar dərinin qabağından ucuna qədər) 38 mm-dən çoxdur. Arxa barmağın caynağı 44 mm-dən, qanadın uzunluğu isə 550 mm-dən çoxdur: *Qartal* – *Aquila* (səh. 139).
- 10 (9) Dimdiyi 38 mm-dən, arxa barmağın caynağı 44 mm-dən, qanadı 550 mm-dən gödəkdir: *Qartalça* – *Hieraaetus* (səh. 138).
- 11 (12) Göz-dimdik küncü və alnı pulcuğabənzər sərt lələklərlə örtülüdür. Burun dəlikləri ensiz olub, çəpinə yerləşir. Caynaqları az əyridir: *Ariyeyən* – *Pernis* (səh. 126).
- 12 (11) Göz-dimdik küncü qıllarla (qılabənzər lələklərlə) örtülüdür. Burun dəlikləri başqa formadadır. Caynaqları çox əyridir.
- 13 (15) Pəncə lüləsi öndən xırda tor formalı pulcuqlarla örtülüdür. Baldır lələkləri uzun deyil və «tuman» əmələ gətirmir.
- 14 (15) Barmaqların altında «qabarlar» yoxdur. Caynaqların alt səthi yastı, yaxud içəriyə batıqdır. Xarici barmağı önə baxır: *Dəmirçaynaq* – *Circaetus* (səh. 138).
- 15 (13) Pəncə lüləsi öndən köndələn yerləşmiş iri pulcuqlarla örtülüdür. Baldır lələkləri uzundur və «tuman» əmələ gətirir.
- 16 (17) Orta sükan lələkləri kənardakılardan gödək olduğu üçün quyruğun ucu ortadan oyuq görünür: *Çalağan* – *Milvus* (səh. 128).
- 17 (16) Orta sükan lələkləri kənardakılardan uzun və yaxud onlara bərabər olduğuna görə quyruğun ucu dəyirmi və ya düzdür.
- 18 (19) Qanadı 550 mm-dən uzundur. Orta və kənar sükan lələklərinin uzunluğu arasındakı fərq 20 mm-dən artıqdır. Boynunun üst lələklərb sivridir: *Sahilqartalı* – *Haliaetus* (səh. 143).

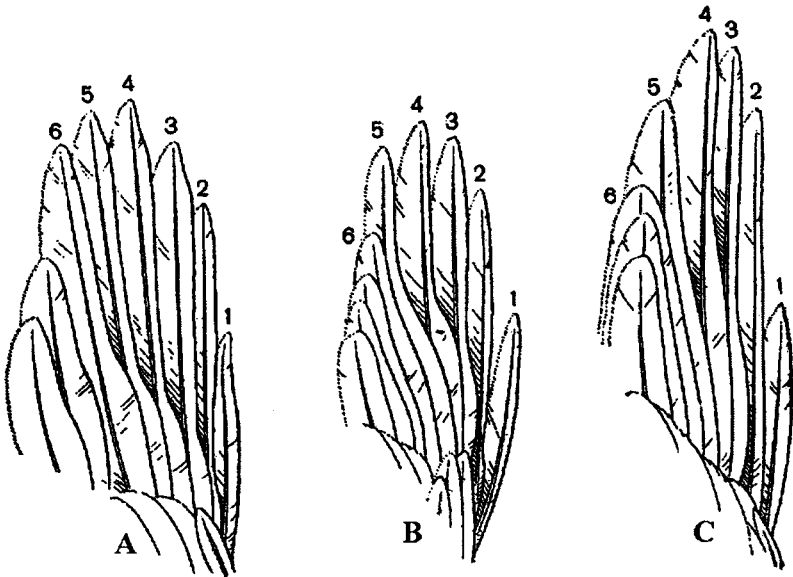

Səkil 33. Qızılquşkimilərin – Falconiformes başı, ayaqları və bəzi lələkləri

1-Ördəktutan qızılquş – *Falco columbarius*, 2-Muymul qızılquş – *F. tinnunculus*, 3-Böyük qırğı – *Accipiter gentilis*, 4-Ağbaş kərkəs – *Gyps fulvus*, 5-Ütəlgə qızılquş – *Falco cherrug* (I dərəcəli çalma lələklərinin birincisi), 6-Qızılquş – *Falco* (damağı), 7-Keçə qarəkərkəs – *Aegypius monachus*, 8-Kürənbaş qızılquş – *Falco biarmigus* (quyruğu), 9-Adi qızılquş – *F. peregrinus* (quyruğu), 10-Qaragöz qızılquş – *Falco subbuteo* (qanadı, yalnız birinci çalma lələkdə kəsik var), 11-Ördəktutan qızılquş – *Falco*

columbarius (birinci və ikinci çalma lələklərində kəsik var).

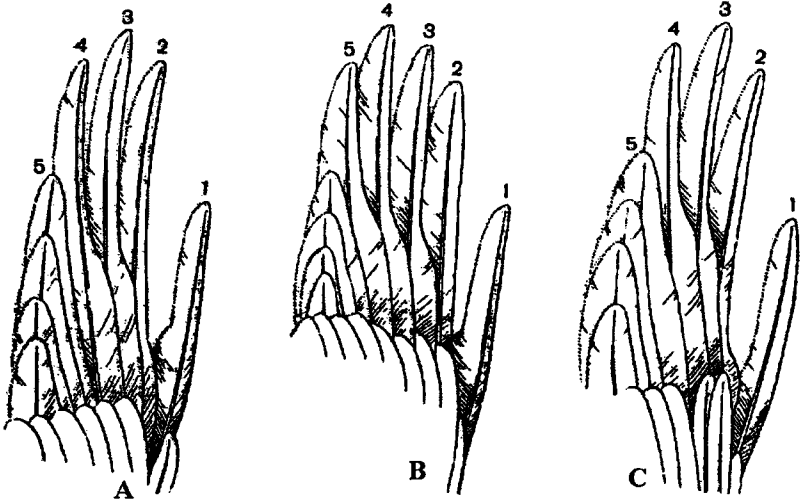
- 19 (18) Qanadı 550 mm-dən gödəkdir. Orta və kənar sükan lələklərinin uzunluğu arasındakı fərq 20 mm-dən azdır. Boynunun üstünü örtən lələklər sivri deyil, az-çox dəyirmidir.
- 20 (21) Başın yanlarında (qulaqlardan geridə) xırda lələklərdən əmələ gəlmiş xalta yerləşir. Pəncə lüləsi orta barmaqdan (caynaqsız) iki dəfə uzun və lələksizdir. 2-ci çalma lələyi 5-cidən uzundur, yaxud ona bərabərdir: *Belibağlı* – *Circus* (səh. 130).
- 21 (20) Başının yanlarında xalta yoxdur. Orta barmağın (caynaqsız) uzunluğunun iki dəfəsi pəncə lüləsinin uzunluğundan çoxdur. Əgər pəncə lüləsi uzundursa, onun xeyli hissəsi lələklə örtülüdür, 2-ci çalma lələyi 5-cidən gödəkdir.
- 22 (23) 1-5-ci çalma lələyinin daxili yelpiyində 1-6-cı lələklərin isə xarici yelpiyində kəsik var. Quyruğunun uzunluğu qanadının uzunluğunun üçdə ikisindən çoxdur: *Qırğı* – *Accipiter* (səh. 134).

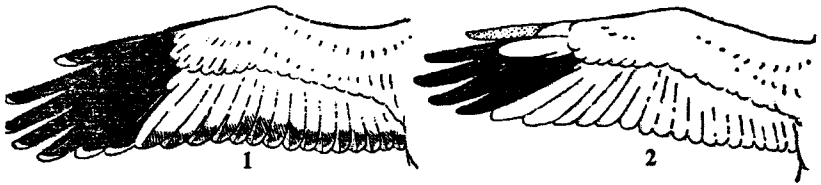
Şəkil 34. Qırğuların çalma lələkləri

A-İri qırğı – *Accipiter gentilis*, B-Kiçik qırğı – *A. nisus*, C-Türküstan qırğısı – *A. badius*.

23 (22) 5-ci çalma lələyinin daxili yelpiyində kəsik yoxdur, quyruğu nisbətən gödək olub, uzunluğu qanadının uzunluğunun üçdə iki hissəsindən azdır. Qarın tərəfində olan naxışlar düzgün yerləşmişdir: *Sar – Buteo* (səh. 137).

Şəkil 35. Belibağlı – *Circus* cinsinin 3 növünün çalma lələkləri
A-Tarla belibağlısı – *Circus cyaneus*, B-Bozqır belibağlısı – *C. macrourus*,
C-Çəmənlik belibağlısı – *C. pigargus*.

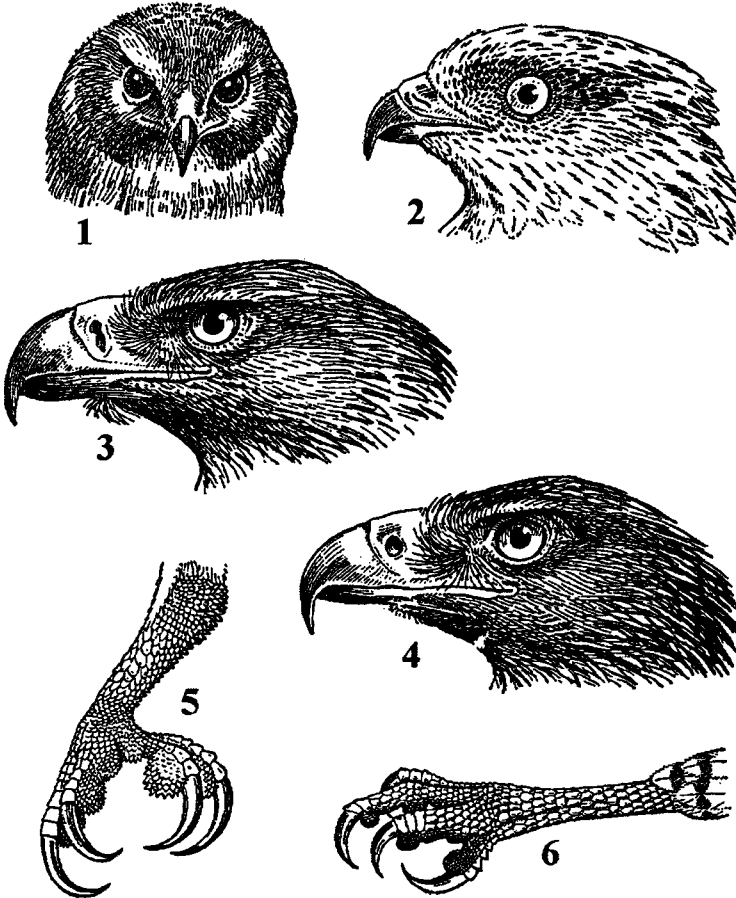
Şəkil 36. Belibağlı – *Circus* cinsinin 2 növünün qanadları
1-Tarla belibağlısı – *Circus cyaneus*, 2-Bozqır belibağlısı – *C. macrourus*.

Azərbaycanda *Pernis* – Arıyeyən cinsinin 1 növü var.

59. *Pernis apivorus* – Adi arıyeyən (6.6)

G ö r k ə m i . Qarğadan iri yırtıcı quşdur (şəkil 37.2). Qanadları dar, quyruğu uzundur. Havada boynu görünür. Qa-

nadlarının altı zolaqlıdır. Quyuğunda üç ədəd enli zolaq var. Bel tərəfi tutğun-qonurdur. Qarın tərəfi ürək şəkilli-naxışlıdır. Alnı və gözlerinin ətrafı pulcuğa oxşar sərt lələklərlə örtülüdür. Cavan quşun belinin lələkləri açıq rənglidir. Q=380-435 mm.

Şəkil 37. Qırğılar – Accipiridae fəsiləsinin bəzi növlərinin başı və ayağı

1-Bozqır belibağlısı (cavan) – *Circus macrourus*, 2-Adi arıyeyən – *Pernis apivorus*, 3-Məzar qartalı – *Aquila heliaca*, 4-Kiçik qartal – *A. pomarina*, 5-Balıqçıl qaraquş – *Pandion haliaetus* (barmaqların döyənəklərində gəmi tikanlar var), 6-İlaneyən dəmirçaynaq – *Circaetus gallicus*.

H ə y a t ı . Avropada və Qərbi Asiyada yayılıb. Afrika-da qışlayır. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir, aran və dağətəyi rayonlarda məskunlaşır. Aprel ayında gəlir, sentyabrda-oktyabrda köçüb gedir. Zərqanadlı cücülər ilə qidalanır, arıların sürfələrini ən çox xoşlayır. Nadir quş kimi Qırmızı kitabə daxil edilib qorunması məsləhət görülmüşdür (Mustafayev, Məhərrəmovə, 2005).

Azərbaycanda **Çalağan** cinsinin 2 növü var. Lakin qırmızı çalağan bezi illərdə müşahidə olunur.

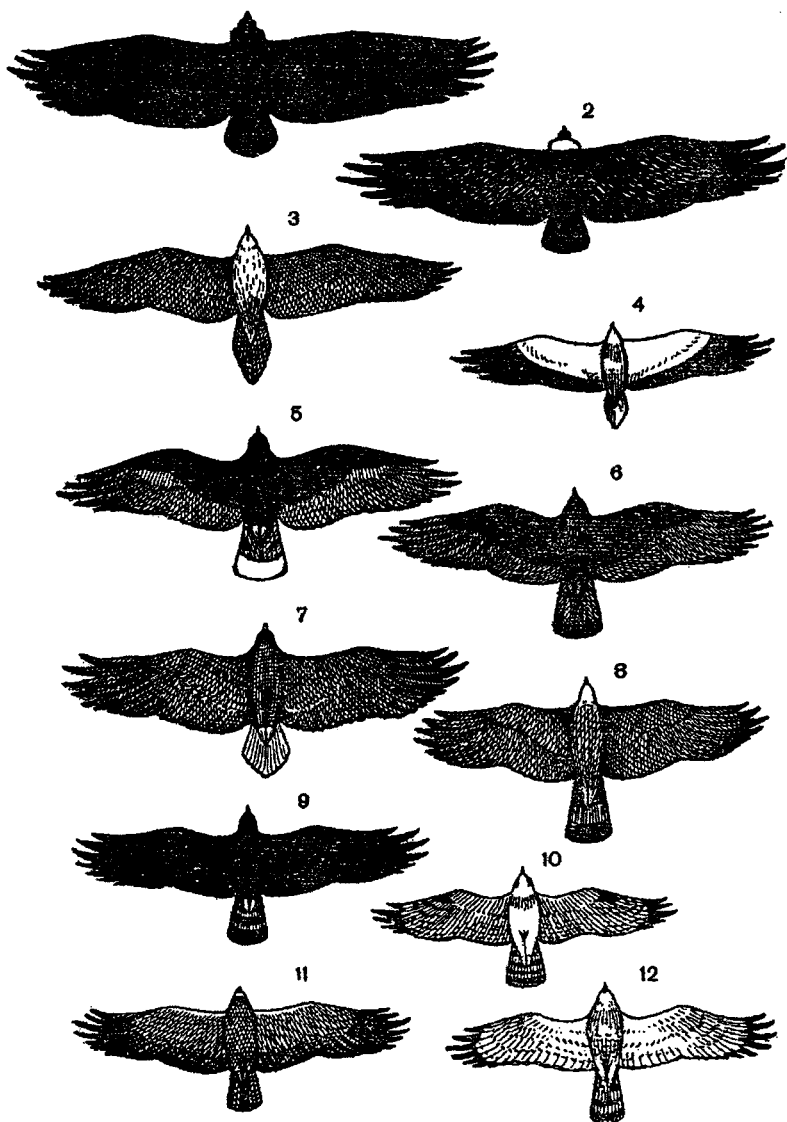
Çalağanın növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Pəncə lüləsinin arxa tərəfi xırda və çoxbucaqlı qalxancıqlardan ibarət tor ilə örtülüdür.
- 2 (3) Çinədanının və çiyninin lələkləri tünd qonurdur. Orta sükan lələkləri qonurdur və üzərində daha tünd qonur rəngli naxışlar var. Quyruğunun ucunda olan oyuq nisbətən dayazdır (50 mm-dən az): *Qara çalağan - Milvus migrans* (şəkil 39.10).
- 3 (2) Çinədanının və çiyninin lələkləri qırmızımtıl-kürəndir. Orta sükan lələkləri də qırmızımtıl-kürəndir, lakin köndələn naxışı yoxdur. Quyruğunun ucundakı oyuq çox dərinidir (70 mm-dən çox): *Qırmızı çalağan - Milvus milvus*.

60. Milvus milvus – Qırmızı çalağan (6.7)

G ö r k ə m i . Quyruğu üst tərəfdən açıq kürəndir. Onun ucu çox oyuqdur (70-90 mm). Mərkəzi sükan lələyi zolaqsızdır. Cavan quşun qarın tərəfində solğun-oxra rəngli iri lələklər uzanır, bel tərəfində isə lələklərin ucu damcı formalı açıq rəngli lələklərlə qurtarır. Q=♂ – 470-500 mm, ♀ – 480-530 mm.

H ə y a t ı . Asiyada, Afrikanın şimal-qərbində, Avropanın cənub-qərb hissəsində və Cənubi Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda stabil yaşayır, bezi illərdə görünür. Əsasən İran sərhəddi boyunca olan ərazilərdə müşahidə olunmuşdur.

Şəkil 38. Yırtıcı quşların siluətləri (altından görünüşü)

1-Adi qarakərkəs – *Aegipius monachus*, 2-Ağbaş kərkəs – *Gyps fulvus*, 3-Saqqallı quzugötürən – *Gypaetus barbatus*, 4-Leşçil ağqartal – *Neophron percnoptericus*, 5-6-Berküt qartal-*Aquila chrysaetos* (cavan və yetkin), 7-

Ağquyruq sahilqartalı – *Haliaetus albicilla*, 8-Uzunquyruq sahilqartalı – *H. leucoryphus*, 9-Məzar qartalı – *Aquila heliaca*, 10-Balıqçıl qaraquş – *Pandion haliaetus*, 11-Bozqır qartalı – *Aquila rapax*, 12-İlaneyən dəmircaynaq – *Circetus gallicus*.

61. *Milvus migrans* – Qara çalağan (6.8)

G ö r k ə m i . Rəngi qonur-qaramtıdır. Quyruğu uzundur və ucunda dayaz oyucu var. Başının üstü belindən açıq rənglidir. Cavan quşun oxra rəngli ləkələri olur. Q=♂ – 430-460 mm, ♀ – 440-475 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya, Yeni-Qvineya. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir, aran və dağətəyi rayonlarda məskunlaşır – meşədə və köhnə bağda. Dağətəyi seyrək meşələrdə adi quş, aranda isə nadirdir. Axırncı 30-40 ildə Kür-Araz düzənliyində heç bir nəsil vermir. 1960-cı illərdə taxıl biçilən, ot çalınan və tarla suvarılan yerlərə 200-300 çalağan tökülüb qidalanırdı. İndi bu cür kütləvi sürüləri yoxdur. Əsas qidasını siçanabənzər gəmirici, kərtenkələ, iri cücülər, leş və s. təşkil edir.

Azərbaycanda *Circus* – Belibağlı cinsinin 4 növü var.

Belibağlı cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Dimdiyinin uzunluğu (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 20 mm-dən, pəncə lüləsinin uzunluğu isə 80 mm-dən çoxdur. Baldır lələkləri tünd qonur, yaxud şabalıdı rəngdədir. Quyruğu gümüşü-bozdur, onun dibində (üstədən) ağ rəngli qurşaq yoxdur və ya yox səviyyəsindədir: *Qamışlıq belibağlısı* – *Circus aeruginosus*.
- 2 (1) Dimdiyinin uzunluğu (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 20 mm-dən, pəncə lüləsinin uzunluğu isə 80 mm-dən azdır, qismən uzun olsa da, baldır lələkləri ağ və ya küren rəngdədir. Quyruğun üst örtücü lələklərinin çoxu ağdır.
- 3 (4) Çalma lələklərindən 1-5-cilərin xarici, 1-4-cülərin daxili yelpiyində kəsik var. 2-ci çalma lələyi 5-cidən gödəkdir və ya ona bərabərdir. Quyruqüstü lələklərin köndələn naxışları

yoxdur: *Tarla belibağlısı* – *Circus cyaneus*.

- 4 (3) Çalma lələklərindən 5-cinin xarici yelpiyində kəsik yoxdur.
- 5 (6) Çalma lələklərindən 1-cinin daxili, 2-cinin xarici yelpiyinin kəsiyi qanadın örtük lələklərinin ucuna çatsa da, ondan irəli çıxmır. Quyruğunun üst örtücülərində adətən köndələn naxışlar olur: *Bozqır belibağlısı* – *Circus macrourus* (şəkil 41.6).
- 6 (5) Çalma lələklərindən 1-cinin daxili və 2-cinin xarici yelpiyinin kəsiyi qanadın örtük lələklərinin ucundan 2-3 sm irəli çıxır, yəni uzundur. Quyruğun üst örtücülərində köndələn naxışlar yoxdur: *Çəmənlik belibağlısı* – *Circus pygargus* (şəkil 41.5).

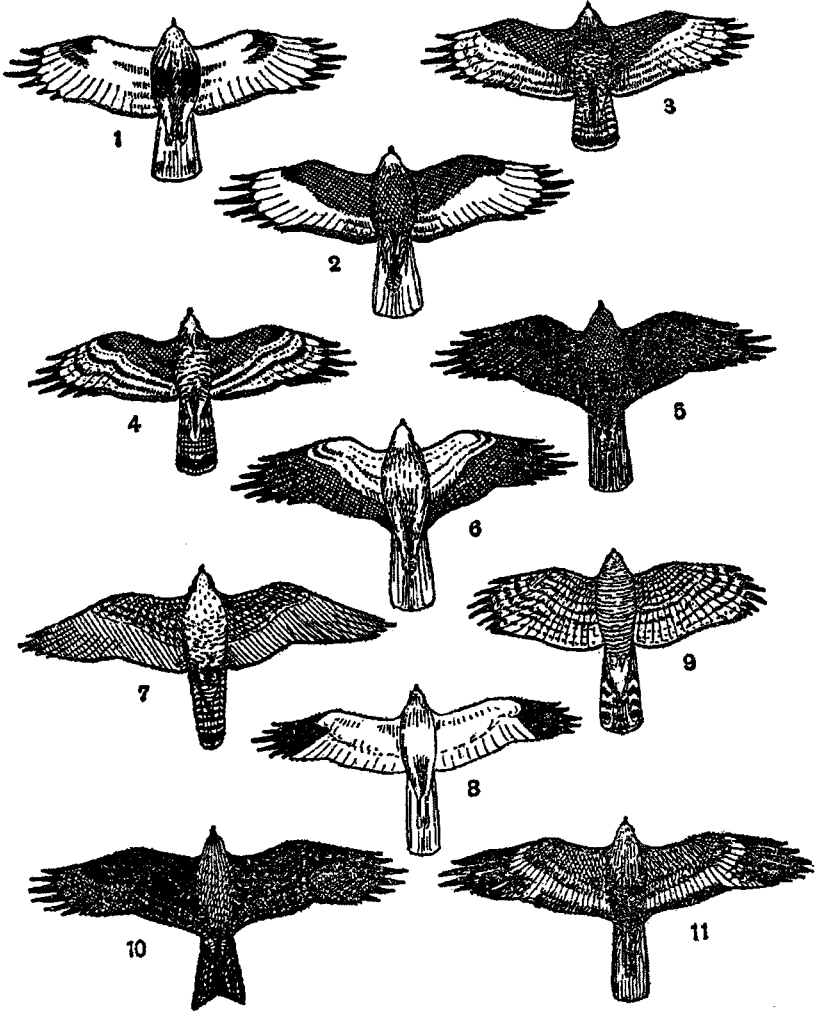
62. *Circus cyaneus* – *Tarla belibağlısı* (7.6)

G ö r k ə m i . Quyruğu və qanadları uzundur (şəkil 39.8, səh. 145). Ümumi rəngi kül kimi bozdur. Üz dairəsi kiçik sərt ləkələrdən ibarət haşiyəyə alınıb, ona görə bayquş sifətini xatırladır. Quyruğunun üstü (qurşağı) ağdır. Quyruğu köndələn zolaqlıdır. Dişi quş uzununa zolaqlı tünd-qonur rənglidir, quyruğunda bir neçə köndələn zolaq var. Q=335-398 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada yayılıb. Azərbaycanda oturaqdır. Miqrafiyası sentyabr-oktyabrda və aprel-mayda olur. Siçanabənzər gəmirici və xırda quşlar ilə qidalanır.

63. *Circus macrourus* – *Bozqır belibağlısı* (7.5)

G ö r k ə m i . *Tarla belibağlısı*ndan az kiçikdir və rəngi açıqdır. Bel tərəfi mavi-bozdur. Döşü və qarını təmiz ağdır, amma qurşağı təmiz ağ deyil. Havada qağayını xatırladır. II-VI çalma lələklərinin ucu qarıdır. Qanadlarının altı təmiz ağdır. Dışinin beli tutğundur, quyruqüstü köndələn zolaqlı-ağdır. Qarın tərəfi uzununa naxışlı-ağdır. Cavan quşun bel tərəfində ləkələr enli açıq haşiyəli, qarın tərəfində isə ləkəsiz kürəndir. Q=334-390 mm.

Şəkil 39. Yırtıcı quşlar uçuşda

1-Tüklüayaq sar – *Buteo lagopus*, 2-Bozqır sarı – *Buteo rufinus*, 3-Adi sar – *Buteo buteo*, 4-Adi arıyeyən – *Pernis apivorus*, 5-6-Cırtıdan qartalça – *Hieracetus pennatus*, 7-Adi qızılquş - *Falco peregrinus*, 8-Tarla belibağlısı – *Circus cyaneus*, 9-Böyük qırğı – *Accipiter gentilis*, 10-Qara çalağan - *Milvus migrans*, 11-Qamışlıq belibağlısı – *Circus aeruginosus*.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Asiyanın cənub hissəsinə və Afrikaya qədər köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Mart-aprelin əvvəlində gəlir, sentyabr-oktyabrda köçüb gedir. Seyrək kol olan hündür otluqda məskunlaşır. Yuvası yerdə olur. Əsas qidası siçanabənzər gəmiricilər və xırda quşlardır.

64. *Circus pygargus* – Çəmənlik belibağlısı (7.4)

G ö r k ə m i . Tarla belibağlısına oxşayır, lakin erkəyinin rəngi tündür. Qarın hissəsində kürən cizgilər uzanır. Birinci dərəcəli çalma lələkləri tam qara, qanadları alt tərəfdən qara zolaqlıdır. II dərəcəli çalma lələkləri isə gümüşü-bozdur. Cavan quşun bel tərəfi tutğun-qonur, qarın tərəfi isə qonurdur. Q=350-390 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda reproduksiyası dəqiq müəyyən edilməyib. Miqrasiyası mart-aprel və oktyabrda olur. Arandan orta dağ qurşağına qədər hündür otlu rütubətli çəmənlikdə müşahidə edilir. Əsas qidası siçankimilər və xırda quşlardır.

65. *Circus aeruginosus* – Qamışlıq belibağlısı (7.8)

G ö r k ə m i . Belibağlı cinsinə aid ən iri yırtıcıdır. Belində ağ qurşaq yoxdur. Erkəyin üst tərəfi şabalıdı-qonur, qarın tərəfi isə tünd naxışlı kürəndir. Sükan lələkləri gümüşü-bozdur. Dışisinin papağı və boğazı oxra qarışıqlı-qonurdur. Cavan quş tutğun-qəhvəyidir, yalnız başı kürəndir. Q=380-445 mm (şəkil 39.11).

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Yeni Zelandiya. Azərbaycanda aranda və bəzi dağətəyi rayonda oturaq quşdur. Göllərin sahilində çəmənlik və qamışlıq olan yerləri xoşlayır. Yerdə yuva tikir. Əsas qidası siçanlar və quşlardır. Adətən ovçuların yaralı buraxdığı quşlar qamışlıq belibağlısının qisməti olur. Ovçuluq təsərrüfatlarına müəyyən qədər zərər verdiyi sahələr var.

Azərbaycanda Qırğ - Assipiter cinsinin 4 növü yayılmışdır.

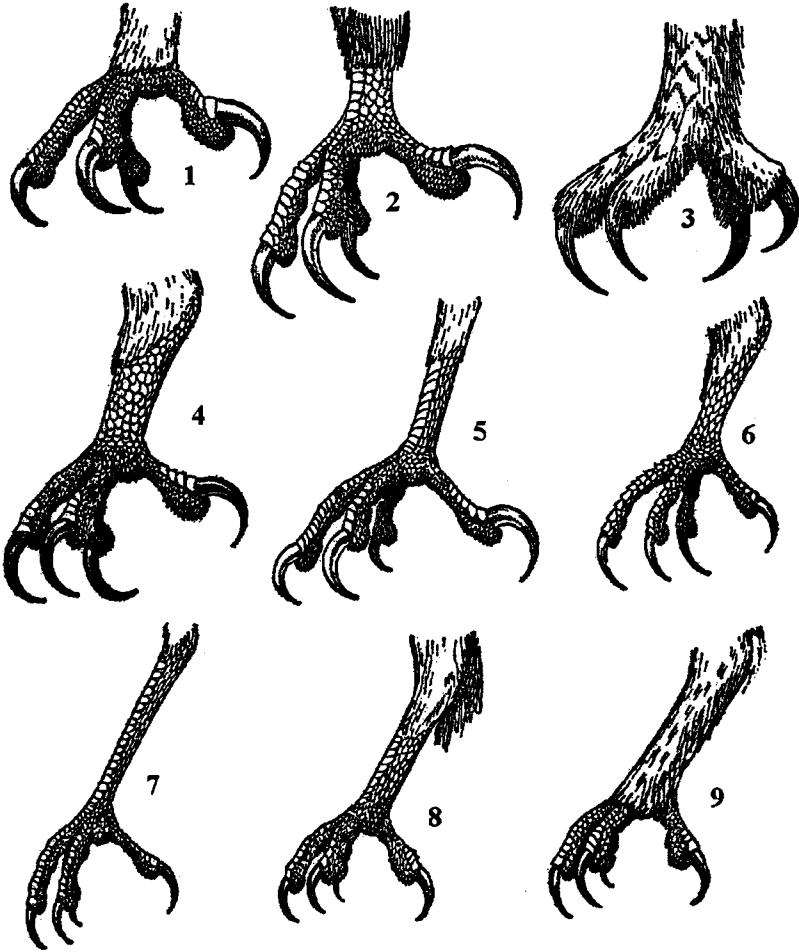
Qırğ cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadı 270 mm-dən uzundur. Dimdiyinin uzunluğu (muma-oxşar dərinin qabağından ölçmək şərtilə) 18 mm-dən çoxdur. *Böyük qırğ - Assipiter gentilis* (şəkil 33.3).
- 2 (1) Qanadı 270 mm-dən gödəkdir. Dimdiyinin uzunluğu (muma-oxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 18 mm-dən azdır.
- 3 (4) Daxili barmağın axırncı buğumunun (falanqasının) ucu (caynaqsız) orta barmağın birinci buğumunun ucuna qədər ancaq çatır. 1-6-cı çalma lələyinin xarici yelpiyi kəsik görünür: *Kiçik qırğ - Accipiter nisus*.
- 4 (3) Daxili barmağın axırncı buğumu (caynaqsız) orta barmağın birinci buğumundan irəli çıxır. 6-cı çalma lələyinin xarici yelpiyində kəsik yoxdur.
- 5 (6) Çalma lələklərindən 1-4-cülərin daxili yelpiyində, 2-5-cilərin xarici yelpiyində kəsik var. Döşündə və qarın nahiyəsində ürək formalı qonur ləkələr var: *Türküstan qırğısı - Accipiter badius*.
- 6 (5) Çalma lələklərindən 2-4-cülərin daxili yelpiyində və 1-3-cülərin xarici yelpiyində kəsik var. Döşündə və qarın nahiyəsində qonur rəngli zolaqlar uzanır: *Səsyamsılayan qırğ - Accipiter brevipes*.

66. Assipiter gentilis – Böyük qırğ (7.2)

G ö r k ə m i . Qarğadan iridir. Bel tərəfi qonur-bozdur, qarın tərəfi isə açıq rənglidir və üzərində nazik köndələn tünd zolaqlar var (şəkil 39.9). Gözləri və ayaqları sarıdır. Cavan quşun beli oxra rəngli haşiyəsi olan qonur lələklərlə örtülüdür. Qarın tərəfində lələklərin ucu damcı formalı iri ləkə ilə qurtarır. Q=♂ – 308-314 mm, ♀ – 331-364 mm.

H ə y ə t i . Geniş yayılıbdir: Avropa, Asiya, Şimal-Qərb Afrika, Madaqaskar, Şimali Amerika. Azərbaycanın dağ meşələrində oturaq quşdur. Hündür ağacda yuva tikir. Qaz, tetra, ular kimi iri quşları ovlaya bilər. Lakin nadir quş olduğu üçün qorunur. Qırmızı kitaba daxil edilmişdir.

Şəkil 40. Yırtıcı quşların ayaqları

1-Bozqır qartalı – *Aquila rapax*, 2-Ağquyruq sahilqartalı – *Haliaetus albicilla*, 3-İri yapalaq – *Bubo bubo*, 4-Balıqcıl qaraquş – *Pandion haliaetus*, 5-Böyük qırğı – *Accipiter gentilis*, 6-Adi arıyeyən – *Pernis apivorus*, 7-Qamışlıq belibağlısı – *Circus aeruginosus*, 8-Adi sar – *Buteo buteo*, 9-Tüklüayaq sar – *Buteo lagopus*.

67. Assipiter nisus – Kiçik qırğı (7.1)

G ö r k ə m i . Bildirçinçalan da adlanır. İri qırğıya oxşayır, lakin ondan çox kiçikdir və döşündə köndələn naxışlar qəhvəyidir. Boğazında naxış yoxdur. Gözləri qaradır. Beli göyümtül-bozdur. Boynunun arxasında formasız ağ ləkələr var. Qarın tərəfi qonur və kürən rəngli köndələn zolaqlıdır. Dışisinin üstü qonurdur, qarın tərəfində isə köndələn zolaqlar daha da aydın görünür. Cavan quşun ləkələri qonur və haşiyəlidir. Q=♂ – 188-210, ♀ – 223-248 mm. Səsi bərkdir: «kik-kik-kik-kik-kik».

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Oturaq quşdur. Azərbaycanda Xəzər dənizi sahilindən dağ meşələrinin yuxarı kənarına qədər yayılıb, qida üçün hətta alp çəmənliyinə qalxır. Seyrək ağac olan sahələri xoşlayır. Sayına görə adi quşdur, lakin qışda bir hissəsi köçüb gedir. Sərçədən kəkliyə qədər quşları ovlaya bilər, lakin şikarını ovlaması cəhdləri 10% uğurlu olur.

68. Assipiter brevipes – Səsyamsılayan qırğı (7.7)

G ö r k ə m i . Göyərçin boyda qırğıdır. Boğazı ağımtıldır və üzərində qonur zolaqlar uzanır. Gözləri qırmızı-qonurdur. Səsi uzun fit kimidir: «tyuyu-vik, tyuyu-vik».

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Burada quraq iqlimli aran və dağətəyi seyrək meşədə və köhnə bağlarda məskunlaşır. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir. Yuvası ağacda olur. Qidasını iri cücülər, kərtənkələ, qurbağa, siçan və quş təşkil edir. Sayı azdır.

69. Assipiter badius – Türkünstan qırğısı (7.3)

G ö r k ə m i . Səsyamsılayan qırğıdan kiçik və rəngi ona nisbətən açıqdır. Beli qonur, qarın tərəfi ağ zolaqlı açıq-kürəndir. Boğazında uzununa zolaqlar var. Dışisinin qarın tərəfindəki köndələn zolaqlar qəhvəyi-qonurdur. Boğazı ağdır, la-

kin uzununa zolaqları var. Cavan quşun belinin lələkləri küreən haşiyəli, qarın tərəfində isə qonur zolaqlıdır. Q=♂ – 183-202 mm, ♀ – 205-230 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Lənkəran bölgəsində seyrək meşə və köhnə bağda nəsil verir. Nadir quşdur. Qırmızı kitabə daxil edilib qorunur.

Azərbaycan faunasına **Sar – Buteo** cinsinin 3 növü daxildir.

Sar cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Pəncə lüləsi ön tərəfdən barmaqlara qədər lələklə örtülüdür: *Tüklüayaq sar – Buteo lagopus* (şəkil 41.4).
- 2 (1) Pəncə lüləsi yarıya qədər lələklə örtülüdür. Onun lələksiz hissəsi köndələn yerləşmiş iri qalxancıqlarla örtülüdür.
- 3 (4) Pəncə lüləsi 75, onun lələksiz hissəsi isə 50 mm-dən azdır. Erkəyin qanadının uzunluğu 400, dişininki isə 420 mm-dən azdır. Orta barmağın uzunluğu (caynaqsız) pəncə lüləsinin yarısından çoxdur. Burun dəlikləri ağız yarığına az çəpinə yerləşir: *Adi sar – Buteo buteo* (şəkil 39.3).
- 4 (3) Pəncə lüləsi 75 mm-dən, onun lələksiz hissəsi isə 50 mm-dən çoxdur. Erkəyin qanadının uzunluğu 420, dişininki isə 450 mm-dən çoxdur. Orta barmağın uzunluğu (caynaqsız) pəncə lüləsinin yarısından azdır. Burun dəlikləri ağız yarığına paralel yerləşir: *Bozqır sarı – Buteo rufinus* (şəkil 39.2).

70. Buteo lagopus – Tüklüayaq sar (7.9)

G ö r k ə m i . Pəncə lüləsi barmaqlara qədər lələklə örtülü və köndələn zolaqlıdır. Quruğunun kənarları ilə enli ağı zolaq uzanır. Bel tərəfi tutğun-qonurdur. Döşündə damcı formalı tutğun ləkələr var. Qarnı və bədənün yanları köndələn zolaqlı ağımtıldır. Cavan quşun naxışları zəifdir. Quyuğunda 2-3 nazik zolaq olur. Q=♂ – 406-438 mm, ♀ – 426-468 mm.

H ə y a t ı . Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın tundra və meşə-tundra zonalarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Mərkəzi Avropaya və Çinə qədər köçür. 1950-1960-cı illərə qədər

Azərbaycanda tək-tək qalmışdır. Son 15-20 ildə təsadüf edilmişdir (şəkil 40.9). Lakin bu, yoxdur demək deyil.

71. *Buteo rufinus* – Bozqır Sarı (8.3)

G ö r k ə m i . Qarğadan iri yırtıcı quşdur. Çalma lələklərinin dibi ağdır. Quyuğu birrəngdir. Bel tərəfi açıq qonur, qarın tərəfi kürəndir. Qanad əyrisində tünd ləkələri uzaqdan görünür. Q=♂ – 415-450 mm, ♀ – 433-487 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanda oturaq quşdur. Quraq yarımsəhra və bozqır sahələrdə məskunlaşır (Qobustan, Zuvand, Naxçıvan, Bozdağ). Respublikada 10 cütə qədər nəsil verən bozqır sarı qalıb. Qaya üzərində yuva tikir. Siçanlar ilə qidalanır. Faydalı quşdur. Qırmızı kitaba daxil edilməsi məsləhətdir.

72. *Buteo buteo* – Adi Sar (8.2)

G ö r k ə m i . Bel tərəfi tünd-qonur, qarın tərəfi açıq rənglidir. Ayaqları göyümtül-sarıdır. Quyuğu zolaqlıdır. Q=342-435 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya qədər köçüb gedir. Azərbaycanda oturaq quşdur. Burada əsasən dağ meşəsində məskunlaşır, lakin meşənin işıqlı kənar hissələrini xoşlayır. Açıq sahədə ov edir, ağacda yuva tikir. Qışda çox hissəsi düzənliyə enir. Sayına görə adi quşdur. Qidasını iri cücülər, kərtənkələ, ilan, siçan və leş təşkil edir. Çox faydalı quşdur (şəkil 40.8).

Azərbaycan faunasına *Dəmirçaynaq* – *Circaetus* və *Qartalca* - *Hieraetus* cinslərinin hərəsindən 1 növ daxildir.

73. *Circaetus gallicus* – İlaneyən dəmirçaynaq (8.6)

G ö r k ə m i . Başı iri, quyuğu uzundur. Beli boz-qonur,

qarnı ağımtıldır. Çalma lələklərinin ucu qaradır (şəkil 38.12). Quyuğunda 3-4 tünd zolaq var. Qanadlarının altı açıq rənglidir. Havada süzərkən döşündə qara ləkə, qarnın hissəsində köndələn zolaqlar görünür. Pəncə lüləsi lələkisizdir, lakin onun yuxarı hissəsini quşun «tumanı» örtür. Peysərində lələklər coddur. Çinadanı və döşü üzərində naxışlar uzununa, alt tərəfinin başqa hissələrində isə köndələn yerləşir. Q=♂ – 520-552 mm, ♀ – 520-570 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Apreldə gəlib, sentyabrda köçüb gedir. Aran və dağətəyi rayonlarda seyrek ağac və ya qaya olan açıq sahələrdə məskunlaşır (Qobustan, Zuvand, Bozdağ, Kiçik Qafqaz). Adətən qaya üzərində yuva tikir. May ayında bir ədəd ağ yumurta verir. Qidasını ilan, kərtənkələ və qurbağa təşkil edir. Sayı get-gedə azalır. Məsələn, Qobustanda 1970-ci illərdə bir cüt quşa 6 km², 1990-cı illərdə isə 12 km² sahə düşürdü. Azərbaycanda nəsil verənlərin ümumi sayı 35-38 cüt qalıb. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

74. *Hieraaetus pennatus* – Cırtan qartalça (8.1)

G ö r k ə m i . Qartalların kiçiyidir. Ümumi rəngi qəhvəyi-qonur, quyruğu açıq, çalma lələkləri isə tünd rənglidir. Səsi zərif, amma bərkdir («yuq-yuq-yuq»).

H ə y a t ı . Arealı genişdir – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir (apreldən oktyabra qədər olur). Aranda və dağda açıq sahə ilə növbələşən seyrek meşə və köhnə bağlarda məskunlaşır. Ağacda yuva tikir. Qidasını quşlar (sərçədən göyərçinə qədər), siçan, kərtənkələ və qurbağa təşkil edir. Sayı azdır.

Aquila – Qartal

Bu cinsə iri yırtıcı quşlar daxildir. Qanadları uzun və enlidir. Ayaqları barmaqlarına qədər lələklə örtülüdür. Azərbaycan faunasında 5 növü daxildir.

Qartal növlərini təyin etmək üçün açarlar

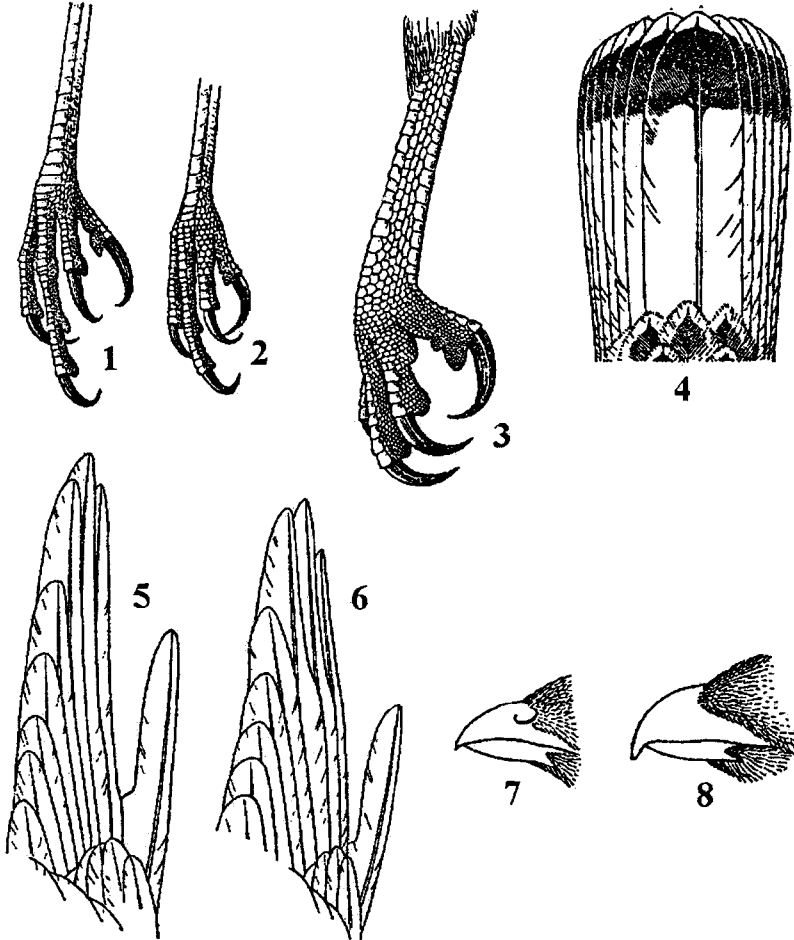
- 1 (2) Arxa barmağının caynağı 42 mm-dən, qanadı isə 600 mm-dən uzundur. 1-6-cı çalma lələklərinin xarici yelpiyində kəsik var: **Bərküt qartal – *Aquila chrysaetus*** (şəkil 38.6).
- 2 (1) Arxa barmağının caynağı 42 mm-dən, qanadı isə 600 mm-dən gödəkdir. 1-7-ci çalma lələklərinin xarici yelpiyində kəsik var.
- 3 (6) Burun dəlikləri dəyirmidir.
- 4 (5) Üst dimdiyinin hündürlüyü (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 17 mm-dən çoxdur. 7-ci çalma lələyinin xarici yelpiyində aydın görünən kəsik var. 4-cü çalma lələyi 7-cidən uzundur, ancaq bu fərq 60 mm-dən çox deyildir: **Böyük qartal – *Aquila clanga***.
- 5 (4) Üst dimdiyinin hündürlüyü (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 17 mm-dən azdır (14-16 mm-dir), 7-ci çalma lələyinin xarici yelpiyində kəsik aydın deyildir. 4-cü çalma lələyi 7-cidən uzundur və bu fərq 60 mm-dən çoxdur: **Kiçik qartal – *Aquila pomarina***.
- 6 (3) Burun dəlikləri uzunsovdur (köndələn yerləşir), paxla formasındadır.
- 7 (8) Qarın tərəfinin rəngi çalma lələkləri kimi qara-qonurdur. Peysəri və boynunun üstü ağımtıldır. Dimdiyi (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) 42 mm-dən uzundur: **Məzar qartalı – *Aquila heliaca*** (şəkil 38.9).
- 8 (7) Qarın tərəfinin rəngi çalma lələklərinə, peysərinə və boynunun üstünə nisbətən açıq rəngdədir (qonurdur). Peysərində kürən ləkə var. Dimdiyi 42 mm-dən gödəkdir: **Bozqır qartalı – *Aquila rapax*** (şəkil 38.11).

75. *Aquila rapax* – Bozqır qartalı (8.9)

G ö r k ə m i . İri qartaldır. Rəngi qonurdur. Səsi boğunuq çıxır. Burun dəlikləri ovaldır. Cavan quş açıq-qonur olur. Qanadlarında açıq rəngli enli zolaqlar var. Q=♂ – 515-560 mm, ♀ – 550-605 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (mart-aprel və sentyabr-oktyabrda) müşahidə edilir. Aran rayonlarda yarımşəhra sahələri xoş-

layır. XX yüzillikdə adi quş olub, indi isə nəsli kəsilmək qorxusu yaranıb. 1970-ci illərdə miqrasiya vaxtında Bakıdan Astaraya qədər 3 quş qeyd edilib, 1990-cı illərdə isə heç görünməyib. Qırmızı kitabə daxil edilib qorunur (şəkil 40.1).

Şəkil 41. Quşların ayaqları, quyruğu, qanadları və dimdiyi
 1-Kiçik qırğı - *Accipiter nisus*, 2-Türküstan qırğısı - *A. badius*, 3-Bozqır sarı - *Buteo rufinus*, 4-Tüklüayaq sar - *B. lagopus*, 5-Çəmənlik belibağlısı - *Circus pigargus*, 6-Bozqır belibağlısı - *C. macrourus*, 7-Qırqovul - *Phasianus* (dimdiyi), 8-Tetra - *Lyrurus* (dimdiyi).

76. *Aquila clanga* – Böyük qartal (8.10)

G ö r k ə m i . Bozqır qartalından kiçikdir. Bırrəng qara-qonurdur. Səsi bərkdir – «kiyak-kiyak». Cavan quşun üst tərəfi açıq rənglidir və üzərində damcı formalı ləkələr var. Q=♂ – 490-520 mm, ♀ – 520-545 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda dağda və aranda miqrasiya vaxtında (mart-aprel və sentyabrda) olur, düzənliklərdə tək-tək qışlayır.

77. *Aquila pomarina* – Kiçik qartal (8.11)

G ö r k ə m i . Çığırqan qartalına oxşayır, az kiçikdir və başı bozdur. Cavan quşun rəngi solğun-qonur olur. Qanadların və quyruğun örtük ləkələrində oxra rəngli ləkələr var. Q=♂ – 444-480 mm, ♀ – 475-504 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aran və dağətəyi rayonlarda meşənin işıqlı kənar hissəsində məskunlaşır. Ağacda yuva tikir. Qidasını qurbağa, kərtənkələ, ilan, siçan, xırda quş və iri cücülər təşkil edir. Mart ayında gəlir, oktyabrda köçüb Afrikaya və Hindistana uçar.

78. *Aquila heliaca* – Məzar qartalı (8.8)

G ö r k ə m i . Böyük qartaldır, qanadları enlidir. Ümumi rəngi tünd qonurdur, lakin başının üstü açıq-sarıdır, «papağa» oxşayır. Çiyinlərində iri ağ ləkələr var. Səsi it hürməsini xatırladır – «tiyaf-tiyaf-tiyaf». Cavan quşun qarın tərəfi uzununa naxışlıdır. Pəncə lüləsi ləklə örtülüdür. Quyruğunda küreni ləkələr birləşib köndələn zolaqlar əmələ gətirir. Q=♂ – 540-600 mm, ♀ – 580-645 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda dağətəyi rayonların qaya, yarıq və seyrək ağac olan açıq sahələrində məskunlaşır, aranda qışlayır. Nadir quşdur, 200-250 km mar-

şrutda bir quş rast gəlir. Leş ilə qidalanır. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

79. *Aquila chrysaetos* – Bərküt qartal (8.4)

G ö r k ə m i . İri qartaldır. Boynunun arxasında və peysərində qızılı-narıncı rəngli, sərt və ucu iti ləkələr var. Quyuğunun dibi ağımtıldır. Səsi kobud xırıltılıdır – «kyek-kyek-kyek». Qanadlarının tini ağımtıldır. Ayaqları sarıdır. Cavan quşun quyruğu ağdır, lakin kənarlarında tünd rəngli zolaq var. Q=♂ – 600-643 mm, ♀ – 635-684 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimali-Qərbi Afrika, Şimali Amerika. Azərbaycanda dağlarda məskunlaşıb və oturaq yaşayır. Lakin qışda aranda da görünür. Ağacda və qayada yuva tikir. Qidasını dovşan, tülkü, quş və leş təşkil edir. Nəsli kəsilmək qorxusu olan quşdur. Azərbaycanda cəmi 15 cüt qalıb. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

Azərbaycan faunasına **Sahilqartalı** – ***Haliaeetus*** cinsinin iki növü daxildir.

Sahilqartalı cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Üst dimdiyin hündürlüyü (burun dəliyi hissəsindən ölçməklə) 35 mm-dən azdır.
- 2 (3) Burun dəlikləri ovaldır. Üst dimdiyin hündürlüyü (burun dəliklərinin önündən ölçmək şərtilə) 21-24 mm-dir. 1-ci çalma lələyi 7-cidən uzundur. Orta sükan lələkləri kənardakılardan 35 mm və daha çox uzundur. Quyruğu ağdır: *Uzunquyruq sahilqartalı* - *Haliaeetus leucoryphus*.
- 3 (2) Burun dəlikləri az-çox yarıq formalıdır. Üst dimdiyin hündürlüyü 25-33 mm-dir. 1-ci çalma lələyi 7-cidən gödəkdir. Orta sükan lələkləri kənardakılardan uzundur, lakin onların uzunluğu arasındakı fərq 35 mm-dən azdır: *Ağquyruq sahilqartalı* - *Haliaeetus albicilla*.

80. *Haliaeetus leucoryphus* – Uzunquyruq sahilqartalı (8.5)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi qəhvəyi-qonurdur. Başı və boynu oxra rənglidir. Quyruğu uzun və ağdır, ucu dəyirmi qurtarır və ucunda tünd rəngli enli zolaq var. Cavan quşun quyruqüstü lələkləri açıq rəngli haşiyəlidir. Q=♂ – 545-585 mm, ♀ – 593-623 mm.

H ə y a t ı . Arealı Avropada və Asiyada yerləşir. Əsas qışlama yeri Hindistandır. Lakin az miqdarda Amudərya və Sırdəyra sahillərində də qışlayır. 02.05.1866-cı ildə Lənkəran ətrafında 8 ədəd vurulmuşdur. Sonrakı müşahidələr faktlara əsaslanmadığı üçün şübhəlidir. Hər halda Azərbaycanda miqrant quşlara, son illər isə hətta azıb gələnlərə aid edilə bilər.

81. *Haliaeetus albicilla* – Ağquyruq sahilqartalı (9.4)

G ö r k ə m i . Quyruğu qısadır (şəkil 38.7). Ümumi rəngi qonur, quyruğu isə təmiz ağdır. Qarın tərəfi nisbətən açıq rənglidir. Dimdiyi sarıdır. Cavan quşun qarın tərəfində ləkələr, quyruğunda isə mərməri naxışlar olur. Beləsinin dimdiyi tutğun rənglidir. Q=♂ – 605-660 mm, ♀ – 665-705 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Xəzərin, Kürün, Arazın sahillərində məskunlaşıb. Oturaq quşdur. Sayı fasiləsiz azalır. 1990-cı illərin məlumatına görə respublikada ağquyruq sahilqartalın cəmi 70 fərdi qalıb. Sonralar daha da azalmışdır. Yuvası suya yaxın olur. Xəzər sahilində yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin hündür metal dirəkləri üzərində yuva tikir. Eyni yuvadan uzun illər istifadə edir. Qışda sayı daha da azalır. Ola bilsin ki, bəzi cütləri qışlamaq üçün bir qədər də cənuba tərəf köçür. Qidasını balıq, quş, ilan, kərtənkələ, qurbağa, dovşan, leş və s. təşkil edir. Zooparka uyğunlaşır və nəsil verir. Nadir quş kimi Qırmızı itaba daxil edilib qorunur.

Azərbaycanda *Gypaetus* – Quzugötürən cinsinin 1 növü var (şəkil 38.3).

82. Gypaetus barbatus – Saqqallı quzugötürən (9.3)

G ö r k ə m i . İri yırtıcıdır. Quyuğu uzun və pazvaridir. Çənəsinin altında sərt qıl lələklərindən ibarət «saqqal» var. Beli göyümtül-boz, qarın tərəfi kürəndir. Başı nisbətən açıq rənglidir. Cavan quş boz-qonur olur. Səsi fit kimidir. Q=♂ – 805-815 mm, ♀ – 810-840 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda yüksək dağlarda məskunlaşıb, oturaq yaşayır. Sıldırım qayalığı xoşlayır və qaya üzərində yuva tikir. Nəsil kəsilmək üzrə olan quşdur. Azərbaycanda cəmi 16-18 cüt qalıb. Leş ilə qidalanır. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

Azərbaycanda **Neophron – Ağqartal** cinsinin 1 növü var (şəkil 38.4).

83. Neophron perknopterus – Leşçil ağqartal (8.7)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi ağ, çalma lələkləri qaradır. Cavanları qonur olur. Quyuğu dar və pazvaridir. Üzü lələksiz və çəhrayı-sarı dəridir. Boynunda və peysərində sərt lələklərdən ibarət «yaxalığ» var. Səsi fit kimidir. Yuvasına adam yaxınlaşanda səssiz uçub uzaqlaşır və havada süzür. Q=♂ – 480-510 mm, ♀ – 485-530 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda dağətəyi və dağlıq rayonlarda sıldırım qaya və seyrək ağac olan açıq sahələrdə məskunlaşır. Buraya nəsil vermək üçün gəlir. Mart-apreldə gəlir, oktyabrda köçüb gedir. Ağacda və qaya üzərində yuva tikir. Əsas qidası leşdir. Bəzən tısbağa, kərtənkələ və ilan ovlayır. Leş üzərinə başqa quşlardan tez qonur. 1990-cı illərə qədər sayına görə adi quş idi, bəzən bir leş üzərinə 15-20 leşçil ağqartal qonurdu. Son illərdə sayı azalıb, nadir quş olub.

Azərbaycan faunasında **Aegyptus – Qarakərkəs** və **Gyps**

– Kərkəs cinslərinin də hərəsinin 1 növü var.

84. *Aegyptius monachus* – Keçəl qarakərkəs (9.2)

G ö r k ə m i . İri quşdur. Ümumi rəngi qonur, çalma lələkləri qaradır. Başı qonur qu lələklərlə örtülüdür. Boynu lələksiz göyümtül dəridir. Boynunun dibində sərt lələklərdən ibarət «yaxalıq» var. Burun dəlikləri dairəvidir. Q=750-870 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika-da yayılıb. Azərbaycanda dağətəyi və dağlıq rayonlarda qayalıq və seyrek meşə sahələrində məskunlaşıb, oturaq yaşayar. Qışda aranda da görünür. Ağacda və qayada yuva tikir (1x2 m), bir ədəd ağ yumurta verir, əlli gündən çox gecə erkək, gündüz isə dişi quş olmaqla kürt yatırlar, sonra da balanı 3 ay yuvada bəsləyib böyüdürlər. Leş ilə qidalanırlar. Nadir quşdur. Azərbaycanda nəsil verənlər 50 cütdən çox deyil. Qırmızı kitaba daxil edilməsi məsləhətdir.

85. *Gyps fulvus* – Ağbaş kərkəs (9.1)

G ö r k ə m i . Çox iri quşdur. Bədəninin üst tərəfi qonur, alt tərəfi isə kürəndir. Çalma və sükan lələkləri qaradır. Quyuğu qısa və dairəvidir. Boynu uzundur və dibində ağ qu lələklərdən ibarət «yaxalıq» var. Başı və boynu sıx və ağimtlı qu lələyi ilə örtülüdür. Burun dəlikləri yarıq formasındadır. Cavan quş qonur olur. Q=690-735 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanda dağlıq rayonlarda oturaq yaşayır. Lakin qışda aranda da görünür. Yuvası qayada olur. Hər il bir yumurta verir. Leş ilə qidalanırlar. Azərbaycanda cəmi 64-66 cüt qalıb. Qırmızı kitaba daxil edilməsi məsləhətdir.

Falconidae – Qızılquşlar

Orta və kiçik boylu yırtıcı quşlardır. Qanadları uzun və iti, uçuşu sürətlidir. Quyuğu dar və uzundur. Üst dimdiyində «diş-

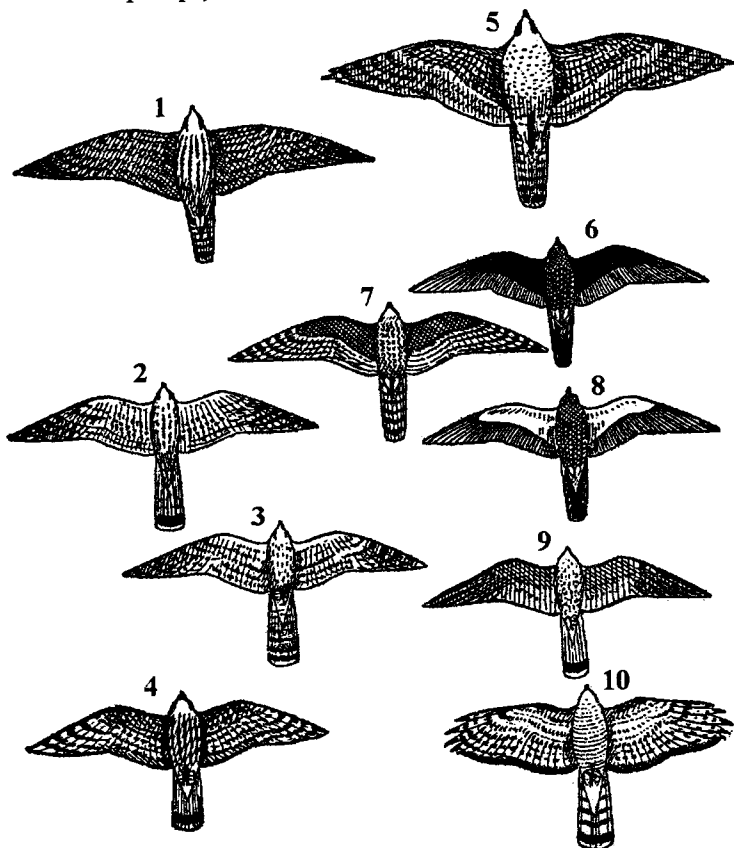
ik» var. Azərbaycan faunasında 8 növü var, hamısı bir cinsə daxildir – *Falco* – Qızılquş. Bəzi ornitoloqlar (İvanov, Şteqman, 1978) *Falco* cinsindən *Cerchneis*, *Erythropus*, *Hypotriorchis* və *Aesalon* adlı cinslərin ayrılması fikrini dəstəkləyirlər. Əksər növünün qara «bığları» var. İmmaturonat quşlardır.

Qızılquş cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (7) Qanadı 300 mm-dən, orta barmağı (caynaqsız) 40 mm-dən, dimdiyi isə (mumaoxşar dərinin ön hissəsindən ölçmək şərtilə) 18 mm-dən uzundur.
- 2 (3) Pəncə lüləsinin üçdə bir hissəsi lələklə örtülüdür. Xarici barmaq daxili barmaqdan xeyli uzundur (caynaqsız ölçmək şərtilə). Orta barmağı pəncə lüləsindən uzun, yaxud ona bərabərdir: *Adi qızılquş – Falco peregrinus* (şəkil 39.7).
- 3 (2) Pəncə lüləsinin yarısına qədəri və yaxud yarısından azı lələklə örtülüdür. Rəngi kürən qarışıqlı qonurdur.
- 4 (5) Təpəsi kürəndir. İri çalma lələklərinin daxili yelpiyində köndələn bəzəklər var. Orta barmaq (caynaqsız) pəncə lüləsindən qısadır: *Kürənbaş qızılquş – Falco biarmicus* (şəkil 33.8).
- 5 (4) Təpəsinin rəngi kürən deyil.
- 6 (7) Pəncə lüləsi yarıya qədər lələklə örtülmüşdür. Xarici və orta barmaqları (caynaqsız) bərabər uzunluqdadır. Orta barmağı pəncə lüləsindən gödəkdir: *Ütəlgə qızılquş – Falco cherrug* (şəkil 33.5).
- 7 (1) Qanadı 300 mm-dən, orta barmağı (caynaqsız) 40 mm-dən, dimdiyi (mumaoxşar dərinin önündən ölçmək şərtilə) isə 18 mm-dən gödəkdir.
- 8 (9) Başının üstü kürəndir, yaxud lələkləri boz olub, kürən haşiyəlidir (cavan və dişi quşda). Erkəyində qanadın alt örtük lələkləri tünd gil (aspid) rəngindədir: *Gərilcək qızılquş – Falco vespertinus* (şəkil 42.6-8).
- 9 (8) Başının üstündə və qanadının altındakı rənginin əlamətləri başqadır.
- 10 (11) Caynaqları ağımtıl-sarıdır. Orta barmağı 25 mm-dən uzun deyildir. Quyuğu pilləkən formalıdır. Orta sükan lələkləri kənardakılardan 20 mm və daha çox uzundur. Quyuğu 136

mm-dən uzundur: *Bozqırmuymulu qızılquş* – *Falco naumanni*.

- 11 (10) Caynaqları qara, yaxud qaramtıldır. Orta barmağı 25 mm-dən uzundur.
- 12 (13) Bel tərəfində kürən rəng çoxluq təşkil edir. Orta barmağı (caynaqsız) pəncə lüləsinin lələksiz hissəsindən (daxilən) uzun deyildir. Daxili və xarici barmaqları bərabərdir: Mıymul qızılquş – *Falco tinnunculus*.

Şəkil 42. Yırtıcı quşlar uçuşda

1-Qaragöz qızılquş – *Falco subbuteo*, 2-3-Mıymul qızılquş – *F. tinnunculus*, 4-Ördəktutan qızılquş – *F. columbarius*, 5-Adi qızılquş – *F. peregrinus*, 6-8-Gərgincək qızılquş – *F. vespertinus* (müxtəlif formaları), 9-Bozqırmuymulu qızılquş – *F. naumanni*, 10-Kiçik qırğı – *Accipiter nisus*.

- 13 (12) Bel tərəfində boz və ya qonur rəng üstünlük təşkil edir. Orta barmağı (caynaqsız) pəncə lüləsinin lələksiz hissəsindən, xarici barmağı daxili barmağından uzundur.
- 14 (15) Orta sükan lələkləri berrəngdir (köndələn zolaqları yoxdur). Çalma lələklərindən yalnız 1-cinin daxili yelpiyində kəsik var. 1-ci çalma lələyi 3-cüdən uzundur. Qanadı bükülmüş halda quyruğuna çatır və ondan da arxaya çıxır: *Qaragöz qızılquş – Falco subbuteo* (şəkil 42.1).
- 15 (14) Orta sükan lələklərində aydın görünən eninə zolaqlar var.
- 16 (17) Çalma lələklərindən 1-ci və 2-cinin daxili yelpiyində kəsik var. Qanadı bükülmüş halda quyruğunun ucuna çatmır: *Ördəktutan qızılquş – Falco columbarius* (şəkil 42.4).

86. *Falco cherrug* – Ütəlgi qızılquş (9.6)

G ö r k ə m i . Berrəng quşdur. Beli paslı-qonur, qarın tərəfi isə ağdır və üzərində damcı formalı naxışlar var. «Bığları» yoxdur. Quyruğu uzundur, üzərində sarı və tünd-qəhvəyi rəngli köndələn zolaqlar var. Bədəninin yanlarındakı tünd rəngli cizgilər yuxarıdan (belindən) aşağıya tərəf iriləşir. Q=♂ – 343-380 mm, ♀ – 375-429 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün cənuba tərəf Şimali Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir (oktyabrdan marta qədər olur). Əsasən quş ilə qidalanır. Nadir quş olduğu üçün Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

87. *Falco biarmicus* – Kürənbaş (Aralıqdəniz) qızılquşu (9.7)

G ö r k ə m i . Başının üstü kürəndir. «Bığları» zəifdir. Beli qonurdur. Qarın tərəfi ağımtıldır, üzərində cizgilər və naxışlar uzununa düzülübdir. Quyruğu tünd bənövşəyidir və üzərində köndələn qonur zolaqlar var. Q=♂ – 307-344 mm, ♀ – 345-368 mm.

H ə y a t ı . Afrikada, Aralıqdəniz ətrafında, Kiçik Asiyada, İraqda və Cənubi Qafqazda yayılıb. Oturaq quşdur. Azər-

baycanda yalnız Qobustanda nəsil verməsi müəyyən ediləndir. Burada Leşcil ağqartalın köhnə yuvasını zəbt edir. Qışda müşahidə edilməyib, ola bilsin ki, cənuba tərəf köçür. Nadir quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

88. *Falco peregrinus* – Adi qızılquş (9.5)

G ö r k ə m i . Qafqaz qızılquşu da adlanır. Göyərçindən xeyli iridir. Rəngi ziddiyətlidir: başının üstü, beli, qanadları və quyruğu göyümtülə çalan boz, alt tərəfi isə açıq rənglidir və üzərində köndələn naxışlar var. Döşündəki naxışlar damcı formalıdır. "Bığları" parlaq qarıdır. Ayaqları sarıdır. Cavan quşun lələkləri kürəni haşiyəlidir, qarnı üzərindəki naxışlar uzununa zolaqlar əmələ gətirir. Q=♂ – 274-330 mm, ♀ – 302-390 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya, Şimali Amerika, Cənubi Amerikanın cənub-qərb hissəsi. Azərbaycanda yüksək dağlarda məskunlaşmışdır. Sıldırım qayalıqları xoşlayır. Nəslinin kəsilməsi qorxusu yaranıb, respublikada cəmi 15-18 cütü nəsil verir. Qışda şimal rayonlardan gələnlərin hesabına sayı nisbətən artır və aranda da olur. Quş ilə qidalanır: göyərçin, kəklik, ördək, cüllüt və s. quşları havadan ovlayır. Nadir quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

89. *Falco subbuteo* – Qaragöz qızılquş (9.9)

G ö r k ə m i . Göyərçin boyda uzunquyruq yırtıcı quşdur. Rəngi ziddiyətlidir: üst tərəfi tünd-boz, başı qaramtıl, boğazı ağ, alt tərəfi cizgili açıq rənglidir. Quyruğunun altı və "tumanı" kürəndir. Zil səsi var. "Bığları" enlidir və aydın görünür. Q=♂ – 250-270 mm, ♀ – 255-270 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aranda və dağda ağac olan yerlərdə məskunlaşır. Lakin sıx meşəni xoşlamır. Sayına görə adi quş idi, son 10 ildə azalmışdır. Qidasını xırda quşlar və iri cücülər təşkil edir, onları havadan ovlayır. Xüsusi status ilə qorunmağa ehtiyacı var.

90. Falco columbarius – Ördəktutan qızılquş (9.8)

G ö r k ə m i . Kiçikdir və qanadları qısadır. Üst tərəfi və başı tünd göy, alt tərəfi isə ağımtıl – kürəndir və üzərində cizgilər uzanır. Quyruğu zolaqlıdır. Dişi quşun bel tərəfi qonur, qarın tərəfi isə uzununa naxışlı ağımtıldır. Q=♂ – 184-235 mm, ♀ – 213-258 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada yayılıbdir. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir və miqrasiya dövründə buradan keçir. Payız miqrasiyası sentyabrda-noyabrda, yaz köçməsi isə mart-aprildə olur. Qışlayan fərdləri aranda və dağətəyi rayonlarda məskunlaşır. Ördəktutan adlanmasına baxmayaraq, əsas qidası xırda quşlardır.

91. Falco vespertinus – Gərilmək qızılquş (9.12)

G ö r k ə m i . Qızılquş cinsinin ən kiçiyidir. Erkəyin əsas rəngi göm-göydür. Quyruqaltı lələkləri və «tumanı» kürəndir. Ayaqları qırmızımtıldır. Dışisinin başı, boynu və qarın tərəfi kürəndir. Döşü və qarını üzərində uzununa yerləşən xırda cizgilər görünür. Başında, boynunda və tumanında heç bir naxış yoxdur. Alnı və boğazı ağdır. Q=220-248 mm.

H ə y a t ı . Arealı Avropada və Asiyada yerləşir. Meşə və meşə-bozqır zonalarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikanın cənub və cənub-şərq hissələrinə miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Sayına görə adi quşdur. Əsasən aran və dağətəyi zonların açıq sahələrində müşahidə olunur.

92. Falco naumanni – Bozqırmuymulu qızılquş (9.11)

G ö r k ə m i . Kiçik və qamətli qızılquş növüdür. Erkəyi üst tərəfdən qırmızımtıl-kərpic rəngdədir, başı tünd-göydür. Quyruğunda qara zolaqlar var. Caynaqları ağdır. Səsi zildir – «kli-kli-kli». Dışisi təbiətdə muymulu qızılquşdan fərq-

lənmir. Q=227-243 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika-da yayılıb. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Mart ayında gəlib, avqustda köçüb gedir. Aran və dağətəyi rayonlarda geniş yayılıb. Torpaq yarğanlarında başqa quşların qazdığı köhnə yuvalarda, insan tikintilərinin çardağı altında, zağça və sağsağan kimi quşların köhnə yuvalarında nəsil verir. Əsas qidasını cücülər təşkil edir, nisbətən az miqdarda siçan və xırda ilan da ovlayır. Şikarını havadan baxmaqla axtarır. Bəzən havada titrəyib sürətsiz asılqan kimi qalır, ovunun yerini dəqiqləşdirir və özünü daş kimi ovun üstünə atıb tutur.

93. *Falco tinnunculus* – Muymul qızılquş (9.10)

G ö r k ə m i . Əvvəlki qızılquşdan az iridir. Erkəyinin başı bozdur. Belində qırmızımtıl-qəhvəyi fonda dairəvi naxışlar var, qarın tərəfi oxra rəngindədir. Naxışları uzununa yerləşir. Caynaqları qaradır. Təbiətdə bozqır muymulu və muymul qızılquşların yalnız erkəklərini fərqləndirmək olur. Q=229-275 mm.

H ə y a t ı . Muymul qızılquş Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda oturaq quşdur. Arandan orta dağ qurşağına qədər məskunlaşır. Sayına görə adi quşdur. Lakin qışda yalnız aranda olur və sayı azalır, yəni bir hissəsi köçüb gedir. Qidasında cücü və siçan üstünlük təşkil edir. Çox faydalı quşdur.

3.9. QALLIFORMES – TOYUQKİMİLƏR

Quru sahə quşlarıdır. Ayaqları güclüdür, yerdə gəzməyə uyğunlaşmışdır. Qanadları qısa və kütdür. Boynu qısadır. Dimdiyi qısa, küt və güclüdür. Lələk örtüyü sərt (cod). Maturo-nat quşlardır. Erkəklər dişilərdən böyük və gözəl olurlar. Az uçurlar. Yuvaları yerdə olur.

Toyuqkimilərin fəsiləsini təyin etmək üçün açarlar

1 (4) Çinadan yaxşı inkişaf etmişdir.

- 2 (3) Burun dəliyi lələklərlə örtülüdür. Pəncə lüləsi lələklidir. Barmaqları buynuzvarı haşiyəlidir: *Tetralar – Tetraonidae* (səh. 153).
- 3 (2) Burun dəliyi lələklərlə örtülü deyildir. Pəncə lüləsi çılpaqdır. Barmaqlarının buynuzvarı haşiyəsi yoxdur: *Qırqovullar – Phasianidae* (səh. 153).

Tetraonidae – Tetralar

Pəncə lüləsi barmaqlarının dibinə qədər və burun dəlikləri lələklə örtülüdür. Dimdiyi güclüdür, ağacın tumurcuğunu qoparmağa xidmət edir. Qanadları qısa və enlidir, yerdən dik yuxarı qalxmağa kömək edir. Erkəyi iri və gözəldir. Azərbaycan-da bir növü var.

94. *Lyrurus mlokosiewiczzi* – Qafqaz tetrası (10.1)

G ö r k ə m i . Qafqaz üçün endem növdür, yəni başqa yerdə yoxdur. Kütləsi 700-980 q olur. Xoruzu tutqun qara, toyuğu bozdur. Xoruzunun quyruğu uzun və lira kimidir. Lakin «lirasının» ucu kənara əyilməkdən çox aşağıya əyridir. Uçanda fit verir. Ümumi rəngi yaşıl parıltılı-qaradır. Yalnız qoltuqaltı lələkləri və qanadlarının tini ağdır. Cavan erkəklər xırda naxışlı kürən-qonur, dişilər isə iri köndələn naxışlı kürəni-qonur olurlar. Q=185-207 mm.

H ə y a t ı . Subalp və alp çəmənliklərində məskunlaşır. Qışda meşəyə də enir. Sayı azalır. 1961-1963-cü illərdə 10 hektara orta hesabla 24,4 tetra düşürdü, 1990-cı illərdə isə 0,2 quş düşübür. Bunun əsas səbəbi qanunsuz ovçuluq olubdur. Yerdə və ya qayanın çıxıntısı altında yuva düzəldir. 6-12 yumurta verir. Qışda qarı 10-15 sm dərinlikdə əşib gizlənir. Bitki və cücü yeyir. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

Fasianidae – Qırqovullar

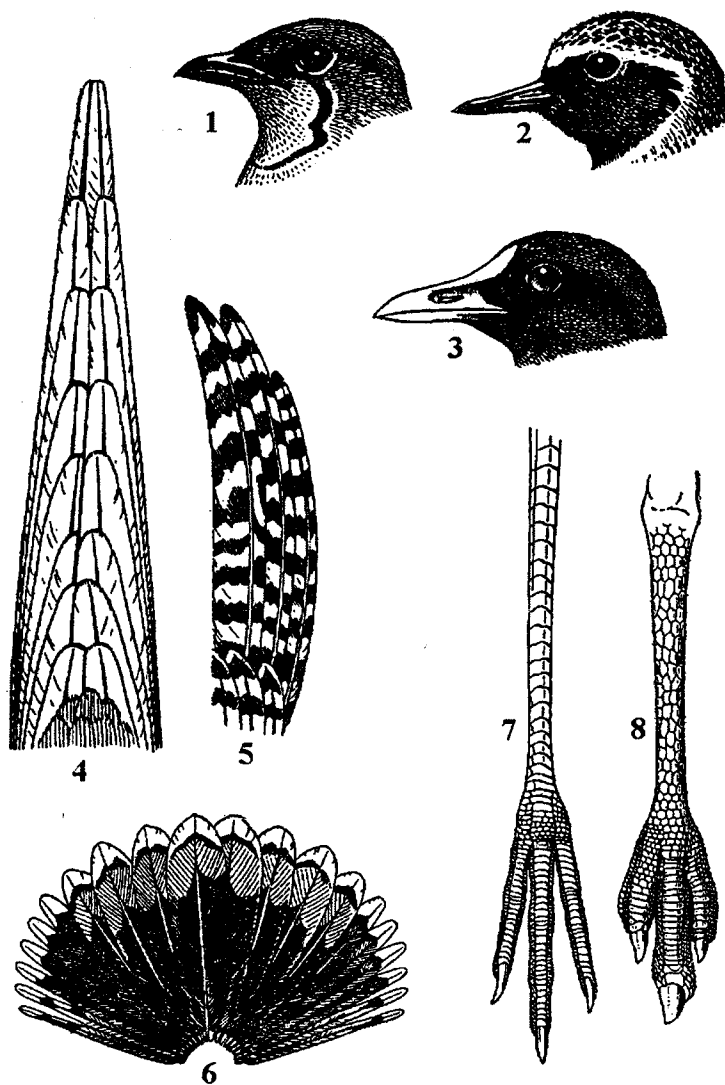
Bunların pəncə lüləsi və xarici burun dəlikləri lələklə örtülü deyildir. Müxtəlifliyi çox yüksək olan (200-dən çox növ,

70 cins) fəsilədir. Azərbaycanda 7 növü və 6 cinsi var. Ən kiçiyi bildirçin (100 q), ən irisi ulardır (2300-3000 q). Qiymətli ov obyektidir. Bildirçin köçəri, qalan növlər oturaqdır.

Qırqovullar fəsiləsinin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadı 120 mm-dən qısadır, quyruğu o qədər qısadır ki, örtük lələklərinin altında qalır: *Bildirçin – Coturnix* (səh. 159).
- 2 (1) Qanadı 120 mm-dən uzundur, quyruğu örtük lələklərinin altında deyildir.
- 3 (4) Quyruğu qanadından uzundur. Erkəklərin lələkləri metal kimi parıltılı, dişilərininki isə qonur qum rəngindədir: *Qırqovul – Phasianus* (səh. 159).
- 4 (3) Quyruğu qanadından qısadır.
- 5 (6) Qanadı 200 mm-dən uzundur, sükan lələkləri 10 cütdən çoxdur. Quyruğu 130 mm-dən artıqdır. Lələklərin rəngi parıltısız boz-qonurdur: *Ular – Tetraogallus* (səh. 156).
- 6 (5) Qanadı 200 mm-dən, quyruğu 130 mm-dən qısadır, sükan lələkləri 9 cütdən çox deyildir.
- 7 (8) Sükan lələkləri (orta cütdən başqa) qara olub, açıq rəngli köndələn zolaqları var. Çinədanı və döşü qara, yaxud çilçildir: *Turac – Francolinus* (səh. 158).
- 8 (7) Sükan lələkləri (orta cütdən başqa) bir rəngdə – şabalıdı kürəndir.
- 9 (10) İkinci dərəcəli çalma lələklərinin xarici və daxili yelpikləri köndələn zolaqlıdır. Ayaqları və dimdiyi qonurdur: *Çiltoyuq – Perdix* (səh. 158).
- 10 (9) Çalma lələklərinin hamısının xarici və daxili yelpikləri zolaqsızdır, yalnız bəzi xarici yelpiklərində pas rəngli ləkələr var. Boynu ön tərəfdən xalta formalı zolaqlı haşiyəlidir. Ayaqları və dimdiyi qırmızıdır: *Kəklik – Alectoris* (səh. 157).
- 11 (12) Boğazında qara haşiyə yoxdur. II çalma lələyi köndələn zolaqlıdır: *Balakəklik – Ammoperdix* (səh. 157).

Azərbaycanda qırqovullar fəsiləsinin *Tetraogallus – Ular* - cinsinin 2, qalan cinslərin isə hərəsinin 1 növü var.

Şəkil 43. Bəzi quşların spesifik əlamətləri

1-Çəmən haçaquyruğu – *Glareola pratincola*, 2-Qızıllı qonurqanad – *Pluvialis apricarius*, 3-Adi qaşqaldaq – *Fulica atra*, 4-5-Qafqaz qırqovulu – *Phasianus colchicus* (quyruğu və çalma lələkləri), 6-Tənbəlcüllüt – *Callinago* (quyruğu), 7-Boz durna – *Grus grus*, 8-Adi doydacaq – *Otis tarda*.

Ular cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Qarın tərəfi ağ deyil, tünd rənglidir və üzərində damcı formalı naxışlar var.
- 2 (3) Başının və boynunun üst tərəfi bozdur, boynu az-çox kürəndir. Gözünün üstündəki zolaqlar, qulağının və boynunun yanları ağdır. Bədənin yanları uzununa qara və şabalıdı zolaqlıdır. Çinədanı üzərində və döşündə qara xətlər var. Erkəklərin qanadının uzunluğu 260-280, dişilərininki isə 240-270 mm-dir: **Qafqaz uları – *Tetraogallus caucasicus***.
- 3 (2) Başının üstü, yüyəni, qulaq və boynun çox hissəsi bozdur. Döşü və qarın tərəfi kürənə çalan bozdur. Bədənin yanları tünd kürənə və uzununa qara zolaqlıdır. Erkəklərin qanadının uzunluğu 290-315, dişilərininki 270-290 mm-dir: **Xəzər uları – *Tetraogallus caspius***.

95. *Tetraogallus caucasicus* – Qafqaz uları (10.2)

G ö r k ə m i . Xəzər ularından az kiçikdir, lakin ona oxşayır. Xoruzunun kütləsi 2500-3000q, toyuğununki isə 2300-2600 q olur. Hər halda toyuqdan xeyli iridir. Çinədanında və döşündə zolaqlar var. Belinin ön hissəsində köndələn zolaqlar yerləşir. Ağız küncələrindən boynun yanlarına tərəf qarəhvəyi zolaqlar uzanır. Q=243-264 mm.

H ə y a t ı . Böyük Qafqaz üçün endem növdür, başqa yerdə yoxdur. Bitki ilə qidalanır. Sayı azdır, 100 hektara 8 quş düşür. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

96. *Tetraogallus caspicus* – Xəzər uları (10.3)

G ö r k ə m i . Xoruzunun kütləsi 3000-3400, toyuğununki isə 2600-3000q olur. Ümumi rəngi bozdur. Bədənin üst tərəfində xırda damcıya oxşayan naxışlar var. Boynun ön hissəsi və boğazı ağdır. Döşü mavi-bozdur. Bədənin yanlarında enli açıq-qəhvəyi zolaqlar var. Dimdiyi bozumtul-çəhrayı, ayaqları narıncı-sarıdır. Təhlükə olanda fit verir. Q=270-315 mm.

H ə y a t ı . Kiçik Qafqazın subalp və alp qurşaqlarında

yayılib. Azərbaycanda bu sahələr yay otlaqlarıdır və ulara neqativ təsir edir. Onun yuvaları mal-qaranın ayaqları altında qalır və ya yumurtalarını çobanlar götürür. Ona görə nəslinin kəsilməsi qorxusu yaranıbdir. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

97. *Alectoris chukar* – Adi kəklik (10.5)

G ö r k ə m i . Xoruzunun kütləsi 450-700q, toyuğunun kütləsi isə 370-525q olur. Gözəl quşdur. Bel tərəfi tüstü kimi bozdur. Alnından gözlərinə qara zolaq uzanır. Qarın tərəfi ağımtıl sarıdır. Bədənin yanları ilə qara-qəhvəyi zolaqlar yerləşir. Ayaqları və dimdiyi qırmızıdır. Xoş səsi var – «kok, kok, kok-kok-kok». Bir-birini çağıranda «ke-kelik» edir.

H ə y a t ı . Qafqazda və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda dağlarda və dağətəyində yaşayır. Su axan dərələrin açıq yamaqlarını xoşlayır. Yuvasında 9-21 yumurtası olur. Üç aylıq cücələr anası böyüklüyə çatır. Keçmişdə çox olubdur. İndi azdır. Nəsil verən kəkliyin sayı 100 ha sahədə 6-7 cüt təşkil edir. Əsas qidası bitki və onurğasız heyvanlardır. Mədəni ovçuluq obyektidir.

98. *Ammoperdix griseuularis*–Səhra balakəkliyi (10.6)

G ö r k ə m i . Kəklikdən kiçikdir (200 q). Gözlərindən boynuna uzanan ağ zolağın üstündən qara «qaş» uzanır. Bədənin yanlarında bel tərəfdən aşağıya və önə doğru qara-qəhvəyi zolaqlar çəpinə uzanır. Dışisi zolaqsızdır. Q=♂ – 125-133 mm, ♀ – 124-131 mm.

H ə y a t ı . Ön Asiyada və Cənubi qafqazda yayılmışdır. Azərbaycan (Naxçıvan MR) növün arealının qərb kənarını təşkil edir. Səhra landşaftlı alçaq dağlarda məskunlaşmışdır. Sayı azdır. Cüt-cüt təsadüf edilir. Quraq iqlimli, zəif bitki örtüyü olan seyrek qayalı və çınqıllı yamaqlarda qayanın çıxıntısı altında (yerdə) yuva düzəldir. May ayında 8-10 yumurta verir. Təhlükə olanda uçmağı yox, gizlənməyi xoşlayır. Yamacda aşağıdan yuxarıya rahat qaçır. Səsi bəzən zəif - «ti-pi...ti-pi»,

bəzən isə bərk – «kvak-kvak-kvak» çıxır. Bitki tumurcuğu və toxumu ilə qidalanır. Xüsusi statusla qorunmağa ehtiyacı var.

99. *Francolinus francolinus* – Adi turac (10.7)

G ö r k ə m i . Xoruzunun kütləsi 435-600, toyuğunki isə 375-520 q olur. Rəngi əlvandır. Başının üstü qızılı-boz, boynunun üstü şabalıdı rəngdədir. Üzündə iri ağ ləkələr var. Döşü və qarın hissəsi qaradır. Gözlərinin altında isə ağ ləkə var. Toyuğunun ağımtıl fonunda çoxlu tünd-qəhvəyi naxışlar var. Q=♂ – 168-179 mm, ♀ – 165-172 mm. Ayaqları qırmızımtıldır. Mahmısı: «biir-bi-bi-bip-bi-bi...» Toyuğunun rəngi solğundur.

H ə y a t ı . Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Kür-Araz ovalığında və Lənkəran düzənliyində məskunlaşıb. Buraya İrandan keçib gəlibdir. Alaq və kol cəngəlliyini xoşlayır. Yuvası yerdə olur, 7-11 yumurta verir. Avqusta qədər cücələri boy atıb anasına çatır. Əsas qidasını bitki və cücülər təşkil edir. 1949-cu ildə Azərbaycanda 600 000, 1966-da – 100 000, 1992-də – 4000 turac olmuşdur. Bu cür kəskin azaldığı üçün Qırmızı kitabə daxil edilib qorunur.

100. *Perdix perdix* – Boz çiltoyuq (10.8)

G ö r k ə m i . Əlvan rəngli (çil) kiçik toyuğa oxşayır. Xoruzu 340-425q, toyuğu 330-380q olur. Bədəni qamətli, başı kiçik, dimdiyi zəif, qanadları gödək və dairəvi, quyruğu qısadır. Yerdə olur. Xoruzunun və toyuğunun rəngi oxşardır. Başı qonur, boynu boz, beli və qurşağı qəhvəyi-bozudur. Bu rənglərin üzərində açıq naxışlar var. Alt tərəfi bozudur. Qarnı ağdır, lakin üzərində at nalına oxşayan şabalıdı-qonur rəngli hissə var. Bədəninin yanlarında açıq qəhvəyi rəngli köndələn yerləşən iri zolaqlar var. Q=143-159 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda dağda və dağətəyində olur. Ot ilə örtülü, seyrək kollu-daşlı dərələrdə və yamaclarda məskunlaşır. Hər cütün ayrıca yuva sahəsi olur. Keçmişdə sayı çox olub, indi isə 100 hektarda 4-5

cütdən çox deyildir. Yuvasında 10-15 yumurtası olur. Bitki və onurğasız heyvanlar ilə qidalanır. Nadir quş olduğu üçün ovlanması qadağandır. Xüsusi statusla qorunmalıdır.

101. Coturnix coturnix – Adi bildirçin (10.9)

G ö r k ə m i . Kiçik quşdur (80-100q). Ümumi rəngi açıq-qonurdur. Erkəyinin boğazı qonur, dişisində isə ağdır. Sükan lələkləri üzərində açıq rəngli köndələn zolaqlar var. Təpəsi qonurdur və üzərində üç ağımtıl zolaq uzanır. Çinadanı və döşü solğun kürəndir. Oxuyanda xoş səsi var - «pit-pi-bit». Q=92-102 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Madaqaskar. Meşə talası, çəmənlik və tarla kimi açıq sahələrdə məskunlaşır. Azərbaycanda arandan dağların subalp qurşağına qədər yayılıbdır. Əsasən ala qaralıq vaxtda və səhər işıqlaşanda fəal olur, sutkanın qalan vaxtında passivləşir. Yuvasında 7-14 yumurta olur. Yaz miqrasiyası apreldə, payız miqrasiyası isə sentyabr-oktyabrda olur. Sayı az deyil. Reproduksiya dövründə 100 ha sahəyə 40-60 quş düşür. Lakin aran rayonlarında seyrəkdir. Payız miqrasiyası dövründə mədəni ovçuluq obyektidir.

102. Phasianus colchicus – Qafqaz qırqovulu (10.4)

G ö r k ə m i . Ev toyuğu boydadır; xoruzu 900-1300q, toyuğu isə 700-1000q olur. Xoruzunun rəngi çox parlaqdır: qırmızı, kürən, qara, ağ, qızılı, göy, yaşıl rənglərin qarışığıdır. Bənövşəyi-mis rənginə çalan sarı-qonur quyruğu pazvari və çox uzundur. Gözlərinin əirafi lələksiz qırmızı dəridir. Toyuğunun rəngi solğundur. Q=190-240 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Cənubi Qafqazda yayılıb. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda kolluqda və əlaq cəngəlliyində yaşayır. Qarğıdalı talasını xoşlayır. Yuvasında 7-16 yumurta olur. Bitki və onurğasız heyvanlarla qidalanır. 1950-ci illərdə Azərbaycanda 400000 qırqovul olub. Sonralar Kür-Araz ovalığında, Lənkəran bölgəsində, Xaçmaz-Yalama düzən-

liyində o qədər azalıb ki, indi nəslinin kəsilməsi qorxusu var. Əsasən qoruq və yasaqlılarda qalıbdır. Ona görə ovlanması qadağandır. Talış qırqovulu Qırmızı kitaba daxil ediləlidir.

3.10. GRUIFORMES – DURNAKİMİLƏR

İri quşlardır (10 kq-a qədər). Başları kiçik, ayaqları və boynu uzundur. Pəncə lüləsi ön hissədən köndələn yerləşən iri qalxancıqlarla örtülüdür. Burun dəliklərində daxili arakəsmə yoxdur. Orta barmağı dimdiyindən uzundur. Qanadlarının ucu dəyirmi. I-II çalma lələklərinin ucuna yaxın hissəsində köndələn ağ zolaq var. Ağız yarığının küncü gözlərinin bərabərinə çatır. Sahil quşlarıdır. Müxtəlifliyi yüksəkdir. Çox kiçik nümayəndələri də var. Azərbaycan faunasına 3 fəsiləsi daxildir.

Durnakimilərin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Arxa barmağı yoxdur. Burun dəlikləri arakəsmə ilə ayrılmışdır. Pəncə lüləsinin ön hissəsi çoxbucaqlı qəmi örtükdən ibarət xırda-xırda barmaqlıq kimidir: *Doydaqlar – Otididae* (səh. 167).
- 2 (1) Arxa barmağı var. Burun dəlikləri ikitərəfli dəşikdir. Pəncə lüləsinin ön hissəsi köndələn yerləşən enli lövhəciklərlə örtülüdür.
- 3 (4) Pəncə lüləsi orta barmaqdan 2 dəfədən çox uzundur (150 mm-dən çoxdur). Qanadı 400 mm-dən artıqdır: *Durnalar – Gruidae* (səh. 160).
- 4 (3) Qanadı 300 mm-dən çox deyil. 1-ci çalma lələyi zəifdir, örtük lələklərinin altında qalıb, görünmür. Pəncə lüləsi və orta barmaq eyni uzunluqdadır: *Sufərləri – Rallidae* (səh. 163).

Gruidae – Durnalar

Bəzinin başında uzun lələklərdən ibarət tac var. Əsasən bataqlıq quşlarıdır. Asan gəzir, qaçır və uçurlar. Rəngi müxtəlifdir – boz, qara, ağ və s. Bitki, iri cücü və xırda onurğalılar ilə qidalanırlar. Azərbaycanda 3 növü olur. Ağ durna (*Grus leucogeranus*) miqrasiya dövründə nadir rast gəlinir. Adi əntiqdurna

(*Anthropoides virgo*) keçmişdə çox olub, indi isə miqrasiya vaxtında az miqdarda müşahidə edilir. Boz durna (*Grus grus*) payızda Avropadan Afrikaya və Asiyanın cənub hissəsinə, yazda isə əksinə miqrasiya edərkən (sentyabr-oktyabr və mart aylarında) Azərbaycanda müvəqqəti olur. Durnalar təbiət abidəsi kimi qorunur.

Durnaların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Pəncə lüləsi 120 mm-dən uzundur. Orta barmaq pəncə lüləsindən iki dəfədən çox qısadır.
- 2 (3) Dimdiyi 70 mm-dən uzun deyildir. Başı lələklə tamamilə örtülüdür. Gözünün üstündən başlamış başının və boynunun yanları ilə bir topa ağ lələk uzanır: *Əntiqdurna – Anthropoides*.
- 3 (2) Dimdiyi 75 mm-dən uzundur. Başı qismən açıq və yaxud tükvari lələklərlə örtülüdür. Başın və boynun yanlarında uzun lələklər yoxdur: *Durna – Grus*.

Durna cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Birinci dərəcəli çalma lələklərinin oxu yelpiyə nisbətən tünd rənglidir.
- 2 (3) Başının və boynunun yanları ilə enli ağ zolaq uzanır. İkinci dərəcəli çalma lələklərinin yarından çox hissəsi və sükan lələkləri qarıdır: *Boz durna – Grus grus*.
- 3 (2) Ağ quşdur. Boynu qarıdır, birinci dərəcəli çalma lələklərinin mili qaramtıdır: *Ağ durna – Grus leucogeranus*.

Hər ikisi Azərbaycan üçün miqrant quşlardır.

103. *Grus grus* – Boz durna (11.1)

G ö r k ə m i . Əsas rəngi bozdur. Təpəsinin arxa hissəsi və peysəri lələksiz qırmızı dəridir. Boynu ağdır. Dimdiyi yaşıl çalan boz, ayaqları qarıdır. Çalma lələkləri bozdur, ucu isə qarıdır. Cavan quş kürəni-oxraya çalır. Q=♂ – 580-640 mm, ♀ – 570-640 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada olan tundradan başqa bütün zonaların böyük bataqlıq sahələrində nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikada və Asiyanın cənub hissələrinə köçür. Azərbaycanda ilin payız və yaz aylarında miqrasiya dövründə olur. Nadir quş olduğu üçün Qırmızı kitaba əlavə daxil edilməsi məsləhətdir.

104. *Grus leucogeramus* – Ağ durna (11.2)

G ö r k ə m i . Böyük quşdur (10 kq). Ümumi rəngi ağdır, yalnız I dərəcəli çalma lələkləri, onların örtüyü və qanadığı qarıdır. Dimdiyi, gözlərinin ətrafındakı lələksiz dəri və ayaqları parlaq qırmızıdır. Ağ leyləkdən fərqli olaraq II dərəcəli çalma lələkləri ağdır. Cavan quşun rəngində çoxlu küreni çalar olur. Q=640-690 mm.

H ə y a t ı . Rusiyada əsasən tundra zonasında nəsil verir. Nəslinin kəsilmək qorxusu var idi. Süni şəkildə çoxaldılaraq təbiətə buraxılmaqla və dövlətlərarası müqaviləyə əsasən mökəm qorunmaqla 250 cütə çatdırılmışdır. Qışlamaq üçün İrana, Çinə və Hindistana köçür. Azərbaycanda köçmə dövründə nadir hallarda təsadüf edilir. Qırmızı kitaba daxil edilməsi məsləhətdir.

105. *Antropoides virgo* – Güzəl əntiqdurna (11.3)

G ö r k ə m i . Boz durnadan xeyli kiçikdir (2,5 kq). Ümumi rəngi göyümtül-bozdur. Boz durnaya nisbətən qara rəngi çoxdur: başının yanları, boğazı və boynunun ön hissəsi qaradır. Boynunun qara lələkləri döşünə sallanır. Qanadları bükülü halda olarkən kənarları qaramtıl görünür. Gözlərinin arxasından bir topa ağ lələk boynunun yanlarına sallanır. Cavan quşda həmin lələklər ağ yox, boz olur. Ayaqları qara, dimdiyi sarımtıldır. Q=425-530 mm.

H ə y a t ı . Avropa, Asiya və Afrikanın Şimal-Qərbində yarımsəhra və bozqır sahələrdə məskunlaşmış nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya, Hindistana və Birmaya miqrasiya edir.

Azərbaycanda köçmə dövründə nadir hallarda müşahidə olunur. Təbiət abidəsi kimi qorunur.

Rallidae – Sufərələri

Azərbaycanda bu fəsiləyə kütləsi 60-1250q olan xırda və iri quşlar daxildir. Quyruğu qısa, qanadları küt, ayaqları uzundur. Lələk örtüyü yumşaq və boşnaqdır. Su hövzələri ətrafında olan bitki cəngəlliyyində və bataqlıq yerlərdə məskunlaşırlar. Azərbaycanda 11 növü qeydə alınıb. Onlardan Adi yelbə – *Crex crex* Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Təqibçi cinsi (3 növ) xırda quşlardır (60-130q). İri təqibçi – *Porzana porzana* qışda olur, Xırda təqibçi – *P. parva* nəsil vermək üçün gəlir, cırdan təqibçi – *P. pusilla* (60 q) oturaqdır.

Sufərələri fəsiləsinin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) İri quşlardır.
- 2 (3) Lələklərinin ümumi rəngi abı və yaşıldır. Pəncə lüləsi 85 mm-dən uzundur. Burun dəlikləri dairəvi və ya ovaldır: *Soltanquş – Porphyrio* (səh. 166).
- 3 (2) Lələklərinin ümumi rəngi qaradır. Pəncə lüləsi 85 mm-dən qısadır. Burun dəlikləri nazik yarıq kimdir. Barmaqları gədikli dəri ilə haşiyələnmişdir: *Qaşqaldaq – Fulica* (səh. 167).
- 4 (1) Ortaboy və xırda quşlardır. Pəncə lüləsi 60 mm-dən qısadır.
- 5 (6) Alnında qırmızı və qırmızımtraq pilək var: *Qamışfərəsi – Gallinula* (səh. 166).
- 6 (5) Alnında xüsusi pilək yoxdur.
- 7 (8) Dimdiyi başından uzun, pəncə lüləsinə bərabərdir: *Sufərəsi – Rallus* (səh. 153).
- 8 (7) Dimdiyi başından və pəncə lüləsindən qısadır.
- 9(10) Qanadı 135 mm-dən uzundur: *Yelbə (civdimdik) – Crex* (səh. 165).
- 10(9) Qanadı 135 mm-dən artıq deyildir: *Təqibçi – Porzana* (səh. 164).

106. *Rallus aquaticus* – Adi sufərəsi (11.4)

G ö r k ə m i . Orta böyüklükdə quşdur (150-170q). Dim-

diyi uzun və aşağıya az əyridir. Bel tərəfi göyümtül-qaradır və lələklərin haşiyəsi zeytuni-qonurdur. Qarın tərəfi bozuntul polad rənglidir. Qarının kənar və arxa hissəsi qaradır və köndələn ağ zolaqları var. Qışda boğazı ağ olur. Q=103-129 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada rütübətli çəmənlik və su hövzələri sahilində olan cəngəlliklərdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Cənubi Qafqaza, Orta Asiyaya, qazaxstana, Afrika, Hindistan, Hind-Çin və Yaponiyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda oturaq yaşayır. Miqrasiya dövründə sayı çox olur.

Təqibçi cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Quyuğunun alt örtük lələklərində aydın görünən köndələn naxış yoxdur, lələklərin dib hissəsi qaramtıl, qalan hissələri oxra rəngindədir: *Adi təqibçi – Porzana porzana*
- 2 (1) Quyuğunun alt örtük lələklərində köndələn ağ naxış var.
- 3 (4) Qoltuqaltı lələkləri qaramtıl olub, üzərində alabəzək ağ xallar var. 1-ci çalma lələyinin xarici yelpiyi ağdır: *Cırtıdan təqibçi – Porzana pusilla*.
- 4 (3) Qoltuqaltı lələkləri qaramtıldır, lakin üzərində ala-bəzək ağ xallar yoxdur. 1-ci çalma lələyinin xarici yelpiyi qonurdur: *Xırda təqibçi – Porzana parva*.

107. Porzana porzana – Adi təqibçi (11.6)

G ö r k ə m i . Sığırçıdan az iridir. Bel tərəfi qaradır və üzərində zeytuni-qonur, nazik-uzun ağımtıl cizgilər var. Çinadanı və döşü üzərindəki lələklərin də haşiyəsi ağ və zeytunidir. Bədənin yanları qonurdur və köndələn ağımtıl zolaqları var. Qarının orta hissəsi ağımtıldır. Körpə cücəsi qara qu lələklərlə örtülü olur. Q=102-124 mm.

H ə y a t ı . Avropa, Asiya və Şimali-Qərbi Afrikada rütübətli çəmənlik və bataqlıq cəngəlliklərdə nəsil verir. Areaının cənub hissələrində qışlayır. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir. Əsasən aran rayonlarında qışlayır.

108. Porzana parva – Kiçik təqibçi (11.5)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Zolaqsız quşdur, yalnız quyruqaltı hissəsi zolaqlıdır. Bel tərəfi zeytuni-qonurdur, üzərində seyrek ağ naxışlar var. Qarın tərəfi tutğun bozdur. Dışisinin boğazı ağ, döşü oxra rənglidir. Q=99-107 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada müxtəlif su hövzələri sahillərində olan bataqlıq cəngəlliklərdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Aralıq dənizi sahillərinə, cənub-Qərbi Asiyaya və Afrikaya köçür. Azərbaycanda köçmə dövründə olur.

109. Porzana puzilla – Cırtan təqibçi (11.8)

G ö r k ə m i . Əvvəlki təqibçidən kiçikdir. Bel tərəfində enli qara və ağ zolaqlar uzanır. Qarın tərəfi göyümtülbozdur. Bədənin yanlarında köndələn ağımtıl və qara zolaqlar var. Dışisinin boğazı ağdır. Q=85-94 mm.

H ə y a t ı . Arealı genişdir: Avropa, Asiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Afrika, Madaqaskar. Azərbaycanda köçmə dövründə müşahidə olunur. Sayı çox deyil, həm də gizlin davranan quşdur.

110. Crex crex – Adi civdimdik (yelbə) (11.7)

G ö r k ə m i . Qaratoyuqdan az böyükdür. Ümumi rəngi bozumtul-kürəndir. Beli uzununa naxışlıdır. Qanadları pas kimi – kürəndir. Boğazı ağımtıl, döşü və çinadanı isə açıq bozdur. Bədənin yanları köndələn ağ zolaqlı açıq kürənidir. Q=124-144 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada meşə talalarında və rütubətli çəmənliklərdə məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya və Aralıq dənizi sahillərinə köçür. Azərbaycanda köçmə dövründə (payız və yazda) olur.

111. *Gallinula chloropus* – Adi qamışfərəsi (11.9)

G ö r k ə m i . Qaşqaldağa oxşayır, lakin ondan çox kiçikdir (200-250 q). Alnındakı pilək qırmızıdır. Quyruqaltı hissəsi ağdır. Bədənin yanlarında bir neçə ağ zolaq çəpinə düzülüb. Baş və boynu qaramıl-boz, beli zeytuni-qonur, qarnı tünd bozdur. Ayaqları yaşiltəhərdir. Cavan quşda qalxan və qırmızırəng yoxdur. Q=♂ – 160-190 mm, ♀ – 158-180 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Şimali və Cənubi Amerika. Azərbaycanca aran və dağ göllərində nəsil verir, aran göllərində qışlayır. Əsas qidası bitkidir, lakin onurğasız heyvanlardan da imtina etmir. Təsadüfi hallarda ovlanır.

112. *Porphyrio porphyrio* – Adi soltanquş (11.10)

G ö r k ə m i . Qaşqaldaqdan iridir (orta hesabla 870q). Parlaq qırmızı və iri dimdiyi var. Alnındakı pilək və ayaqları qırmızıdır. Ümumi rəngi bənövşəyi çaları olan yaşiltəhər-mavidir. Ayaqları caydaq, barmaqları uzundur. Daha dəqiq desək bel tərəfi, döşünün arxa hissəsi və qarnı bənövşəyidir. Başının yanları, boğazı, çinadanı, döşünün ön hissəsi, qanadlarının üst örtüyü və çiyin lələkləri mavi çalarlı-yasiltəhərdir. Quyruqaltı lələkləri ağdır. Cavan quş solğun olur. Q=♂ – 286-295 mm, ♀ – 253-275 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya, Yeni Zelandiya. Azərbaycanın aran rayonlarında oturaq yaşayır. Yuva sahəsi olan quşdur. Sıx qamış cəngəlliyində yuva tikir, 3-7 yumurta verir. Fəalbalalı və acizbalalı quşlar arasında keçid mövqe tutur. Qışın necə keçməsindən asılı olaraq sayı kəskin dəyişir. Bərk şaxtalı keçən qışda qırılıb minimal sayda qalır (1949, 1969, 1972 və başqa illər), qışı isti keçən illərdə salamat qalır. Məsələn, 1993-cü ildə Azərbaycanda 130 min soltanquş olmuşdur. Təbii fəlakət nəticəsində tez-tez qırılmasını nəzərə alıb, Qırmızı kitaba daxil edilmişdir.

113. *Fulica atra* – Adi qaşqaldaq (11.11)

G ö r k ə m i . Qarğadan iridir. Kütləsi qidanın az-çoxluğundan asılı olaraq 445-1250q arasında dəyişir. Ümumi rəngi tutqun-qaradır. Alnında ağ dəridən pilək var. Hər barmağının ayrıca və gədikli üzümə pərdəsi var. Beli zeytuni çalarlı qaramtıl-boz, başı və boynu qara, qarnı tüstü kimi-bozdur. Q=♂ – 203-235 mm, ♀ – 195-215 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Afrika, Avstraliya, Yeni Qvineya, Azor adaları. Azərbaycanın aran rayonlarında reproduksiya dövründə qamış və başqa sahil bitkiləri cəngəlliyində, başqa vaxtda isə sahilə və açıq akvatoriya da məskunlaşır. Qışda şimal rayonlardan gələnlərin hesabına sayı dəfələrlə artır, lakin çoxillik dinamika göstərir ki, qışlayan qaşqaldağın da sayı tədricən azalır. Məsələn, 1950-ci illərdə Azərbaycanda 4,5 milyon, 1990-cı illərdə isə 70 min qaşqaldaq qışlamışdır. Yaz miqrasiyası mart-apreldə olur, payız miqrasiyası isə sentyabrdan dekabra qədər uzanır. Bitki ilə qidalanır, lakin onurğasız heyvanlara və xırda balığa da biganə qalmır. Azərbaycanın əsas ov quşudur.

Otididae – Doydaqlar

Kütləsi ağır iri quşlardır. Erkək quş adətən 7-12, nadir halda 21kq gəlir, dişi quş isə 4-5kq-dan ağır deyildir. Boynu uzun və yoğun, ayaqları hündür və güclüdür. Lələk örtüyü sərt və sıxdır. Bozqır, yarımşəhra və şəhra üçün səciyyəvidir. Azərbaycanda 3 növü var.

Doydaqların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) İri quşlardır.
- 2 (3) Dimdiyinin eni burun dəliyinin qabaq tərəfində arxa tərəfinə nisbətən bir qədər çoxdur və yaxud hündürlüyünə bərabərdir. Yaşlı quşlarda başın üstündə və boynun yanlarında qara rəngli uzun lələklər topa halında sallanır: *Cek (baladoydaq) – Chlamydotis.*

- 3 (2) Dimdiyinin eni (burun dəliyinin qabaq tərəfindən) onun hündürlüyünə nisbətən azdır. Başın və boynun yanlarında topa halında sallanan uzun lələklər yoxdur: *Doydaq – Otis*.
- 4 (1) Nisbətən kiçikdir
- 5 (6) Qanadı 300 mm-dən, pəncə lüləsi 80 mm-dən kiçikdir: *Bəz-gək – Tetrax*.

Azərbaycan faunasına bu cinslərin hərəsinin 1 növü daxildir.

114. Otis tarda – Adi doydmaq (12.1)

G ö r k ə m i . Quruda yaşayan quşlar arasında dəvə-quşdan sonra ən irisidir (21kq-a qədər). Səssiz gəzib dolanır. Bel tərəfi küreni bozdur və üzərində naxışları var. Qarın tərəfi çirkli ağımtıldır. Qanadları əsasən ağ, ucu isə qaradır. Qanadının üst örtüyünün aşağı yarısı ağ, yuxarı yarısı isə beli rəngindədir. Quyuğunun ucunda qara və ağ xallar köndələn zolaq əmələ gətirir. Erkəyinin «bığları» var. Q=590-670 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. XIX yüzilliyin axırlarına qədər Azərbaycanda az miqdarda nəsil verib, kütləvi qışlayıb. Uzun müddət qanunsuz ovlanıb və yaşama şəraiti pozulubdur. Ona görə də 1970-ci illərdən sonra nə reproduksiya dövründə, nə də qışda yoxdur. Yalnız payız və yaz miqrasiyası dövründə görünür. Nadir və çox qiymətli quş kimi Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

115. Terax tetrax – Adi bəz-gək (12.2)

G ö r k ə m i . Ev toyuğu boydadır (800-1000q). Kiçildilmiş doydığa oxşayır, lakin hər yeri naxışlıdır. Bel tərəfi boz, qarın tərəfi isə ağdır. Boynu qaradır, lakin iki yerdə «boyunluğu» var. Qanadlarında ağ «aynacığı» uzaqdan görünür. Cəld uçuşur və qanad çalmasından səs əmələ gəlir. Q=245-280 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda XX yüzilliyə qədər reproduksiya dövründə adi, qışda isə kütləvi (milyonlarla) quş olmuşdur. İndi miqrasiya dövründə və qışda olur və sayı azalır. 1990-cı illərdə res-

publikamızda hər il orta hesabla 30 min bəzkək qışlamışdır. Sayı azalmağa olduğu üçün Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

116. Chlamydotis undulate-Adi baladoydaq (cek) (12.3)

G ö r k ə m i . Adi doydqdan kiçik, bəzgdəndən iridir (2400q-a qədər). Ümumi rəngi küreni bozdur və üzərində dalğavari köndələn naxışlar var. Qarın tərəfi ağdır. Boynunun yanlarında qara zolaq, uzun lələklərdən ibarət boyunluq və başında kiçik kəkil var. Səssiz quşdur, yaxşı gizlənilir. Cavan quşun boyunluğu yoxdur. Q=♂ – 380-430 mm, ♀ – 340-380 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Yarımsəhra və səhra quşudur. XX yüzilliyə qədər Araz çayı vadisində nəsilvermə dövründə az, miqrasiya vaxtında isə adi quş olub. İndi isə yalnız köçmə vaxtında nadir olur. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

3.11. CHARADRIFORMES – CÜLLÜTKİMİLƏR

Kiçik və orta böyüklükdə (1100 q-a qədər) sahil quşlarıdır. Ayaqları uzundur. Yaxşı qaçır, üzür və uçurlar. Baldırının aşağı hissəsi lələksizdir. Pəncə lüləsi ön tərəfdən yastı və ya dəyirmi-
dir. Arxa barmağı çoxunda yoxdur. Dimdiyinin uzunluğu orta barmağının uzunluğu qədərdir və ya ondan uzundur. Çalma və sükan lələkləri üzərində köndələn zolaqlar var. Quyuğu qısa-
dır və çoxunda ucu haçalıdır. Əksər növləri monoqamdır. Yuvası yerdə olur. Yumurtasının forması adi və ya qısalmış – armudva-
ridir. Maturonatdır. Müxtəlifliyi yüksəkdir. Azərbaycan faunasına 7 fəsiləsi, 32 cinsi və 63 növü daxildir.

Cüllütkimilərin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (12) Quyuğu haçalıdır, mərkəzi sükan lələkləri kənardakılardan çox qısa-
dır.
- 2 (3) Ön barmaqları pərdə ilə bitişik deyildir. Dimdiyi orta bar-
mağından xeyli gödəkdir. Burun deliklərinin arakəsməsi
var. Ağız yarığı gözüne çatır: *Haçaquyuqlar – Glareolidae*

- (səh. 201).
- 3 (6) Barmaqları arasında az da olsa üzmə pərdəsi var, lakin oyuq deyildir. Dimdiyi orta barmaqdan uzundur və ya ona bərabərdir. Burun dəlikləri ikitərəfli dəşikdir.
- 4 (5) Dimdiyinin ucu əyridir, onun uzunluğu pəncə lüləsindən gödəkdir: *Qağayılar – Laridae* (səh. 203).
- 5 (4) Dimdiyinin forması və pəncə lüləsinə olan nisbəti başqadır. Quyruğu müxtəlif quruluşdadır.
- 6 (3) Ön barmaqları arasında üzmə pərdəsi yoxdur, varsa da çox oyuqdur. Ağız yarığı gözünə çatmır: *Bozcalar – Charadriidae* (səh. 172).
- 7 (8) Orta cüt sükan lələkləri qara, ucu kürən və ya açıq bozdur. Dimdiyi düz, uzun, ucu sərtidir: *Mələrcüllütlər – Scolopacidae*.
- 8 (7) Orta cüt sükan lələkləri başqa rəngdədir.
- 9 (11) Rəngi aladır. Sükan lələkləri ağ və ya açıq bozdur. Dimdiyi uzun, düz və ya ucundan yuxarıya əyridir.
- 10 (13) Ayaqları çox uzundur. Qanadı 200 mm-dən çoxdur: *Bizdimdiklər – Recurvirostridae* (səh. 180).
- 11 (9) Rəngi ala olsa da, quyruğunun ucu qaradır. Dimdiyi düzdür, lakin yanlardan basıq, rəngi qırmızı, uzunluğu 60 mm-dən çoxdur: *Alacüllütlər – Haemantopodidae* (səh. 181).
- 12 (1) Quyruğu pazvardır, orta sükan lələyi kənardakılardan 25 mm uzundur. Birinci dərəcəli çalma lələklərindən 1-3-cülərin uc hissəsində ağ «sarıq» var. Gözləri iri və tünd sarıdır: *Pərtdəgözlər – Burhinidae* (səh. 170).

Burhinidae – Pərtdəgözlər fəsiləsinin Azərbaycanda bir cinsi (*Burhinus-Pərtdəgöz*) və bir növü var. Bəzi ornitoloqlar Burhinidae fəsiləsinə Cüllütkimilərə yox, Durnakimilərə aid edirlər.

117. *Burhinus oedicnemus* – Çobanaldadan pərtdəgöz (12.4)

G ö r k ə m i . İri cüllütdür (450q). Üç barmağı var. Gözləri böyük və sarıdır. Ümumi rəngi bozdur, belində qaram-tıl, qarın tərəfində ağımtıl naxışlar var. Səsi uzaqdan eşidilir –

Şəkil 44. Güllütlər uçuşda

1-Adi caydaqcüllüt – *Himantopus himantopus*, 2-Adi bizdimdik – *Recurvirostra avosetta*, 3-Sağsağanı alacüllüt – *Haemantopus ostralegus*, 4-Adi tənbelcüllüt (bekas) – *Gallinago gallinago*, 5-Ortaboy tənbelcüllüt – *Q. media*, 6-Meşə çilingimdiyi – *Scolopax rusticola*, 7-Böyük əyridimdik – *Numenius arquata*, 8-Böyük oxcüllüt – *Limoza limoza*, 9-Kiçik bozca – *Charadrius dubius*, 10-Çibis bibikinə – *Vanellus vanellus*, 11-Qızılı qonurqanad – *Pluvialis apricaria*, 12-Xallı qonurqanad – *Pluvialis squatorula*, 13-Otluq ilbizcüllütü – *Tringa totanus*, 14-Böyük ilbizcüllüt – *Tringa nebularia*, 15-Sahil daşçevirəni – *Arenaria interpres*.

«tarr-li-li» və ya «tarr-li-uuu». Qanadları yığılmış vəziyyətdə olarkən onun naxışları köndələn ağ zolaq əmələ gətirir. Çiyinlərində və yanlarında nazik cizgilər var. Q=226-250 mm.

H ə y a t ı . Alaqaranlıq və gecə quşudur. Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanda reproduksiya dövründə yarımsəhra sahələrdə olan iri-küçük göllərin ətrafında, miqrasiya vaxtında isə əsasən Xəzərin sahilində olur. Aprel ayında gəlir, sentyabr-oktyabrda köçüb gedir. Cücü və başqa onurğasızlar ilə qidalanır. Qırmızı kitaba daxil edilməsi məsləhətdir.

Charadriidae – Bozcalar

Bu cüllütlərin başı iri, boynu qısa, ayaqları uzun, dimdiyi düz və qısadır. Arxa barmağı zəifdir və ya yoxdur. Müxtəlif şəraitdə yaşayan növləri var. Azərbaycan faunasına 14 növü daxildir. Onlardan qışlamağa gələn 1 növ, miqrasiya vaxtında olanlar 5 növdür. Qalan bozcalar Azərbaycanda nəsil verirlər.

Bozcaların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Sükan lələklərində çoxlu ensiz köndələn zolaq var. Bədənin üst tərəfində dəyirmi qızılı-sarı xallar var: *Qonurqanad* – *Pluvialis* (səh. 173).
- 2 (1) Sükan lələklərində yalnız bir qaramtlı zolaq var. Üst tərəfində dəyirmi qızılı-sarı xallar yoxdur.
- 3 (4) Qoltuqaltı lələkləri solğun-qonurdur: *Düymədimdik* – *Eudromias* (səh. 177).
- 4 (3) Qoltuqaltı lələklərinin rəngi başqadır.
- 5 (6) Qanad əyrisində gödək mahmız var, əl sürdükdə aydın hiss edilir: *Bəzəklicə* – *Lobyvanellus* (səh. 179).
- 6 (5) Qanadının əyrisində mahmız yoxdur.
- 7 (8) Sükan lələkləri hamısı təmiz ağdır: *Ağquyruq* – *Vanellochettusia* (səh. 179).
- 8 (7) Sükan lələklərinin hamısı təmiz ağ deyildir.
- 9 (18) Orta barmağı ilə kənar barmaqlarının dib hissələri kiçik pərdə vasitəsilə birləşmişdir. Dimdiyinin qabaq hissəsi bir qədər şişkindir.

- 10 (14) Mərkəzi sükan lələklərinin ortasından dibinə qədər hissəsi tamam ağdır.
- 11 (12) Quyuğunun üst və alt örtük lələkləri kürən-qəhvəyidir. Boynunun ardında bir neçə lələkdən ibarət kəkil var: *Bibikina* – *Vanellus* (səh. 178).
- 12 (11) Əlamətləri başqadır.
- 13 (14) Quyuğu tamam ağdır və ya dib hissəsində qara xalları var. Başında kəkili yoxdur: *Çökükburun* – *Chettusia* (səh. 178).
- 14 (10) Mərkəzi sükan lələklərinin ortasından dibinə qədəri ağ deyildir.
- 15 (16) Arxa barmağı yoxdur: *Bozca* – *Charadrius* (səh. 174).
- 16 (15) Arxa barmağı var.
- 17 (18) Qoltuqaltı lələkləri qaradır. Sükan lələklərində köndələn qara zolaqlar var, kənar sükan lələkləri demək olar ki, tamam ağdır: *Qonurqanad* – *Pluvialis* (səh. 174).
- 18 (9) Barmaqlarında pərdə yoxdur, onların hamısı dibinə qədər sərbəstdir. Dimdiyinin qabaq hissəsində heç bir şişkinlik yoxdur: *Daşçevirən* – *Arenaria* (səh. 180).

Qonurqanad – Pluvialis cinsinin Azərbaycanda 3 növü stabil müşahidə olunur. Ornitoloqların bəziləri *Pluvialis* cinsindən *Squatorula* cinsi ayırmağa tərəfdardırlar.

Qonurqanad növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Bel tərəfində qızılı və sarı dəyirmi xallar var.
- 2 (3) Qoltuqaltı lələkləri ağdır: *Qızıl qonurqanad* – *Pluvialis apricaria* (şəkil 44.11).
- 3 (2) Qoltuqaltı lələkləri boz-sarımtıldır: *Asiya qonurqanadı* – *Pluvialis fulva*.
- 4 (1) Bel tərəfinin xalları ağ və qara rənglərin qarışığıdır: *Pluvialis squatorula* – *Xallı qonurqanad*.

Bunların üçü də az saylı miqrant quşlardır.

118. Pluvialis squatorula – Xallı qonurqanad (12.5)

G ö r k ə m i . Sığırçından xeyli iridir. Rəngi ağ-qara qa-

rışıqdır. Bel tərəfi köndələn ağ cizgili qarıdır. Başının yanları və qarın tərəfi qara, quyruqaltı lələkləri ağdır. Qoltuqaltı hissəsi aqardır. Dişisinin bel tərəfi qonurdur. Qarın tərəfində çoxlu ağ naxışlar var. Qışda qarnı ağ olur. Cavan quşun beli sarımtıl, qarın tərəfi ağdır, lakin çinadanı qonur olur. Q=177-200 mm.

H ə y a t ı . Arealı genişdir: Avropa, Asiya, Şimali Amerika. Tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya, Cənubi Amerika və Avstraliyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə dövründə olur, bəzi illərdə tək-tək qışlayır.

119. *Pluvialis fulva* – Asiya qonurqanadı (12.7)

G ö r k ə m i . Əvvəlki növə oxşayır, lakin qanadlarının altı və qoltuq lələkləri tüstü kimi bozdur. Belində naxışlar azdır. Bədəninin yanları köndələn zolaqlıdır. Q=152-190 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyanın tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Cənubi Asiya və Avstraliyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur.

120. *Pluvialis apricaria* – Qızılı qonurqanad (12.6)

G ö r k ə m i . Bel tərəfi qarıdır, lakin üzərində qızılı-sarı ləkələr var. Bədəninin yanları ağ, alt tərəfi yayda qara, qışda isə tüstü kimi boz olur. Dişisinin qarın tərəfində ağ naxışlar var. Q=180-192 mm.

H ə y a t ı . Avropanın tundra və meşə-tundra zonasında bataqlıq sahələrdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Şimal-Qərbi Afrikaya və Nil çayının deltasına qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur, bəzi illərdə Lənkəran düzənliyində tək-tək qışlayır.

Charadrius – **Bozca** cinsinə Azərbaycan faunasında 5 növ daxildir. Lakin *Charadrius* cinsindən *Eudromias* adlı yeni cins ayıranlar da özlerini haqlı hesab edirlər.

Bozca cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (6) Boynunun ardında aydın nəzərə çarpan ağ rəngli köndələn zolağı var.
- 2 (5) Çinədanının qabağından qara və ya qonur rəngdə bütöv zolaq keçir.
- 3 (4) Birinci dərəcəli çalma lələklərinin hamısının milləri ağdır: **Yaxalıqlı bozca - *Charadrius hiaticula***.
- 4 (3) Birinci çalma lələyinin mili ağdır, qalanlarının mili isə qaramtıldır: **Kiçik bozca – *Charadrius dubius*** (şəkil 44.9).
- 5 (2) Çinədanı ağdır, üzərində qara və ya ağ zolaqlar yoxdur: **Dəniz bozcası - *Charadrius alexandrinus***.
- 6 (1) Boynunun ardında eninə ağ zolaq yoxdur. Dimdiyinin uzunluğu (alın lələklərindən ölçükdə) 20-25 mm-dir (caynağı ilə birlikdə orta barmağı qədərdir və ya ondan uzundur).
- 7 (8) Qanadının alt örtük lələkləri ağdır: **Yoğundimdik bozca - *Charadrius leschenaultii***.
- 8 (7) Qanadının alt örtük lələkləri bozumtul və ya qonurtəhərdir: **Xəzər bozcası - *Charadrius asiaticus***.

Bu 5 növdən **yoğundimdik bozca**, **dəniz bozcası** və **kiçik bozca** Azərbaycanda nəsil verir, digər ikiçi isə miqrasiya dövründə müşahidə edilir.

121. *Charadrius hiaticula* – Yaxalıqlı bozca (12.9)

G ö r k ə m i . Çinədanı üzərində qara yaxalıq var. Alın ağdır, onu əhatə edən qara zolaq peysərinə çatır. Dimdiyinin əsası sarı, qışda isə qara olur. Ayaqları narıncı-sarıdır. Havada olarkən qanadlarında ağ zolaq görünür. Cavan quşun belindəki lələklər tutğun-qonurdur, onların haşiyəsi oxra rənglidir. Q=118-134 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın tundra və meşə-tundra, qismən də meşə zonalarında nəsil verir. Avrasiya populyasiyaları qışlamaq üçün Aralıq dənizi sahillərinə, Ərəbstan yarımadasına və Afrikaya qədər miqrasiya edirlər. Azərbaycanda köçmə vaxtında olur.

122. *Charadrius dubius* – Kiçik bozca (12.8)

G ö r k ə m i . Yaxalıqlı bozcaya oxşayır, lakin gözləri ətrafında sarı halqa var. Bel tərəfi qonur-boz, qarın tərəfi ağdır. Boynunda ağ-nazik və qara-enli boyunluq spesifikdir. Alnında ki qara zolağın üstündən ağ zolaq uzanır. Ayaqları ət rəngli, üst dimdiyi qaradır. Q=103-118 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanın aran və dağətəyi gölləri ətrafında, o cümlədən Xəzər adalarında nəsil verir. Cücü yeyir. Noyabrın axırında köçüb gedir. Asiyanın cənubunda və Afrikada qışlayır.

123. *Charadrius leshenaulti* – Böyükdimdik bozca (12.13)

G ö r k ə m i . Dimdiyi özünə görə uzun və böyükdür. Döşünün yanlarında və çinadanı üzərində enli kürəni köndələn yerləşmiş hissə var. Qanadlarının alt örtüyü ağdır. Alnı və başının qaramtıl-qonurdur. Alnının kənarlarında ağ ləkələr uzanır. Bel tərəfi kürəni çalarlı qum kimi bozdur. Boynunun ardı kürəndir. Dişi quşun bel tərəfində kürən rəng yoxdur, alnında və başının yanlarında da qara rəng yoxdur. Qışda erkək quş da dişisinə oxşayır. Cavan quşun belində lələklər açıq rəngli haşiyəlidir. Q=134-148 mm.

H ə y a t ı . Asiyada olan şoran səhrada və çınqıllı dağətəyi düzənliklərdə yayılmışdır. Şor və şorəkə sulu kiçik gölməçələrin sahilini xoşlayır. Qışlamaq üçün Afrikaya, Madaqaskara, Cənubi Asiyaya və Şimali Avstraliyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Xəzər dənizinin qərb sahilində Abşeron ilə Bəndovan arasında nəsil verməsi müəyyən edilmişdir (Qəmbərov, 1958; İvanov, 1976). Azərbaycan növün arealının cənub-qərb hissəsini təşkil edir. 2004-cü ildə Səngəçal ətrafında yuvası tapılmışdır (Babayev İ.). Noyabrda köçüb gedir.

124. Charadrius asiaticus – Xəzər bozcası (12.12)

G ö r k ə m i . Döşü kürəndir və alt tərəfdən qara zolaq-la haşiyələnir. Alnı, boğazı, başının yanları, döşünün arxa hissəsi və qarnı ağdır. Bel tərəfi qum kimi bozdur. Dişi quşun döşü bozumtul-sarıdır və qara haşiyəsi yoxdur. Onun çinadanının arxa kənarında qara zolaq da yoxdur. Çinadanı yayda kürən, qışda isə bozumtul-qonur olur. Cavan quşun belində ləkələr oxra rəngli hişiyəlidir. Q=139-156 mm.

H ə y a t ı . Asiyada şoran, çınqıllı bozdur və yarım səhra sahələrində olan sahil və adacıklarda məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda köçmə dövründə müşahidə edilmişdir.

125. Charadrius alexandrinus – Dəniz bozcası (12.11)

G ö r k ə m i . Kütləsi 35-45q olur. Gövdəsinin üst tərəfi qum kimi qonur, alt tərəfi isə ağdır. Başının üstü kürəndir. Alnı və boynun arxasındakı ensiz zolaq da ağdır. Ortadan qırıq yaxalığı var. Döşünün yanlarında Çinadanı üzərində (sağda və solda) böyük qara ləkələr var. Dimdiyi qara, ayaqları açıq rənglidir. Dişisi solğundur, cavan quşun alnında və döşündə qara rəng yoxdur. Q=106-120 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, ABŞ, Cənubi Amerika. Azərbaycanda az saylı nəsil verən quşdur. Apreldə gəlir, dekabrda köçüb gedir. Bəzi ildə tək-tək qışlayır. Cücü yeyir.

Düymədimdik – Eudromias cinsinin Azərbaycanda bir növü var.

126. Eudromias morinellus – Adi düymədimdik (12.10)

G ö r k ə m i . Mavi-boz döşü ilə kürən qarnı arasında aypara formalı ağ zolaq spesifikdir. Başında ağ haşiyəli tutqun rəngli papağı var. Beli və çinadanı qum kimi bozdur. Boğazı və

quyruqaltı lələkləri ağdır. Döşünün arxa tərəfi və kənarları kürən, orta hissəsi isə tutqun-bozdur. Qışda qarnı üzərində ağ lələklər çoxalır. Cavan quşun başında oxra rəngli cizgilər olur, bədəninin yanları və çinadanı çirkli ağımtıl, qarnı təmiz ağdır. Q=139-153 mm.

H ə y a t ı . Köhnə dünyanın arktika zonasında və dağlıq tundrasında yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə dövründə olur və az miqdarda qışlayır. Cücü yeyir.

Chettusia – Çökəkburun cinsinin Azərbaycan faunasında 1 növü var.

127. Chettusia gregaria – Çığırqan çökəkburun (13.4)

G ö r k ə m i . Əsas rəngi qonur-bozdur. Ayaqları və dimdiyi qarıdır. Quyruğu (kənar sükandan başqa) ağdır, lakin ucu qara ləkələrlə qurtarır. Bel tərəfi qonur-boz, boynu və çinadanı tüstü kimi-boz, döşü qara, qarnı kürəndir. Dişi quşun başı və döşü qonurtəhərdir. Cavan quşun belində solğun oxra rəngli ləkələr olur. Q=188-213 mm.

H ə y a t ı . Avropanın və Asiyanın quraq bozqır və yarımsəhra sahələrində olan sahillərdə məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün Misir, İraq, Sudan və Pakistana miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə dövründə olur. Nadir quş olduğu üçün Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

Azərbaycanda **Vanellus – Bibikinə** cinsinin 1 növü var.

128. Vanellus vanellus – Çibis bibikinə (13.2)

G ö r k ə m i . Başında nazik uzun kəkili var. Rəngi təzadlıdır: beli, başı və çinadanı yaşıl-qara, alt tərəfi ağdır. Quyruğunun kənarından enli qara zolaq keçir. Kütləsi 180-210q olur. 1-4-cü çalma ləkələrinin ucu ağdır. Döşü və qarnı da ağdır. Bel tərəfi zeytuni-yaşıldır. Qışda boğazı ağarır. Cavan

quşun kəkili qısa, beli oxra rənglidir. $Q=212-236$ mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika-da yayılıb. Azərbaycanda oturaq quş hesab etmək olar: aranda və dağətəyi göllərin ətrafında nəsil verir və qışlayır. Yaz miqrasiyası tez (fevralda) başlayır, payız köçməsi oktyabrda müşahidə edilir. Cücü ilə qidalanır.

Vanellochettusia – Ağquyruq cinsinin Azərbaycanda 1 növü var.

129. Vanellochettusia leucura – Çökükburun ağquyruq (13.3)

G ö r k ə m i . Başı və gövdəsinin üst tərəfi bənövşəyi-boz, döşü açıq-boz, alnı və boğazı ağ, qarın hissəsi sarımtıl, quyruğu tam ağıdır. Qanadlarının ucu qarıdır, üzərində isə enli ağ zolaq var. Gözləri ətrafında lələksiz qırmızı halqa var. Ayaqları açıq-çarıdır. Cavan quşun çinadanı və boynu tüstü kimi boz, beli qara-qonur ləkəlidir. $Q=164-144$ mm.

H ə y a t ı . Asiyada çay vadilərində nəsil verir. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aranda olan göllərin xırda adacıqlarında məskunlaşır. Yazda tez (martda) gəlib, payızda gec (noyabr) köçür. Bəzi ildə tək-tək qışlayır. Cücü yeyir.

Lobivanellus - Bəzəklicə cinsinin Azərbaycanda 1 növünə təsadüf edilir.

130. Lobivanellus indicus – Hindistan bəzəklicəsi (13.7)

G ö r k ə m i . Dimdiyinin əsası, alnının ətli çıxıntısı və gözləri ətrafındakı halqa qırmızıdır. Bel tərəfi zeytuni-yaşıldır. Başının üstü, boğazı, boynu, çinadanı və döşünün ön hissəsi qara, boynunun yanları və qarın tərəfi ağıdır. Cavan quşun boğazı və çinadanı ağ, belindəki lələklər qonur haşiyəlidir. $Q=207-233$ mm.

H ə y a t ı . Arealı Asiyada yerləşir, o cümlədən Türkmənistanda nəsil verir. Azərbaycanda azıb gəlmiş quş kimi

qeyd edilmişdir.

Arenaria – Daşçevirən cinsinin Azərbaycanda 1 növü müşahidə edilir.

131. *Arenaria interpres* – Sahil daşçevirəni (13.14)

G ö r k ə m i . Qaratoyuq boydadır (100-150 q). Rəngi parlaq əlvandır. Dimdiyi qara, ayaqları narıncıdır. Çinadanı qara, qarnı ağ, beli, başının təpəsi qara naxışlı qəhvəyidir. Başının yanlarında və üzündə ağ fonda qara zolaqlar barmaqlıq əmələ gətirir. Quyruğunda və quyruqüstü lələklərdə enli qara zolaq var. Q=141-157 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada dənizlərin sahilində məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün 30° s.n. dairəsinə qədər cənuba tərəf çəkilir. Azərbaycanda köçmə dövründə olur, bəzi illərdə Lənkəran düzənliyində tək-tək qışlayır. Adətən payız köçməsi noyabrda qurtarır. Cücü yeyir.

Recurvirostridae – Bizdimdiklər

Nisbətən iri və hündür cüllütlərdir (150-350q). Dimdiyi başından uzundur. Rəngi aladır. Sükan lələkləri ağ və ya açıq bozdur. Azərbaycan faunasına 2 cinsi və 2 növü daxildir.

Bizdimdiklərin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Barmaqlarında üzmə payları yoxdur.
- 2 (3) Dimdiyinin uc hissəsi yuxarıya çox əyilmişdir: *Bizdimdik* – *Recurvirostra* (şəkil 44.2).
- 3 (2) Dimdiyi yuxarıya əyri deyil, pəncə lüləsi 80 mm-dən uzundur: *Caydaqcüllüt* – *Himantopus* (şəkil 44.1).

132. *Himantopus himantopus* - Adi caydaqcüllüt (13.5)

G ö r k ə m i . Ayaqları bədəninə qeyri-münasib uzun, dimdiyi nazik və düzdür. Rəngi aladır: dimdiyi, başının üstü,

beli və qanadları qara, alt tərəfi və quyruğu ağdır. Lakin qışda başı ağ və ya bulanıq ağ olur. Ayaqları qırmızıdır. Səsi səciyyəvidir – «yap-yap-yap». Dişi quşda qara rəng əvəzinə qonur, cavanda isə boz olur. Q=102-136 mm.

H ə y a t ı . Çox geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir və miqrasiya edərkən buradan keçir. Donuşluq olmayan ildə az miqdarda qışlayır. Göllərin ətrafında və Xəzər adalarında nəsil verir. Adətən 5-10 cütdən ibarət koloniyası lilli-palçıqlı sahilə yuva düzəldir. Tək-tək yuvası da olur. Bitki və cücü ilə qidalanır.

133. *Recurvirostra avosetta* – Adi bizdimdik (13.6)

G ö r k ə m i . Dimdiyinin ucu yuxarıya tərəf çox əyridir. Dimdiyi, başının yuxarı hissəsi, boynun ardı və qanadlarının üstünün bir hissəsi qara, qalan lələkləri ağdır. Qanadlar bükülü olarkən bədənənin yanlarında enli qara zolaqlar ağ rəngi üç böyük hissəyə ayırır. Ayaqları göyümtüldür. Zil səsi var: «kli-i-kli» və ya «kuik-kuik». Q=203-230 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (payızda və yazda) sayı çox, reproduksiya vaxtında və qışda isə az olur. Ona görə oturaq növ hesab edilir. Avqust ayından başlayaraq 150-200 quşdan ibarət bizdimdik sürüləri su hövzələrinə yayılır və onların çoxu köçüb Afrikaya gedir. Bitki toxumu və onurğasız heyvanlarla qidalanır.

Azərbaycan faunasında *Haemantopodidae* – Alacüllütlər fəsiləsinin 1 növü var:

134. *Haemantopus ostralegus* – Sağsağanı alacüllüt (13.10)

G ö r k ə m i . İri cüllütdür. Al-qırmızı qısa ayaqları və uzun-düz al-qırmızı dimdiyi spesifikdir. Beli və döşü qara, qa-

rın tərəfi ağdır. Q=♂ – 243-265 mm, ♀ – 244-269 mm.

H ə y a t ı . Çox geniş yayılmışdır: Avropa, Asiya, Amerika, Cənubi Afrika, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Yeni Qvineya. Dənizlərin və iri çayların qumlu-çınqıllı sahillərində yerdə sadə yuva düzəldib nəsil verir. Avropa və Asiya polpulyasiyaları qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Asiyaya miqrasiya edirlər. Azərbaycanda köçmə vaxtında olur (şək. 44.3).

Scolopacidae – Mələrcüllütlər

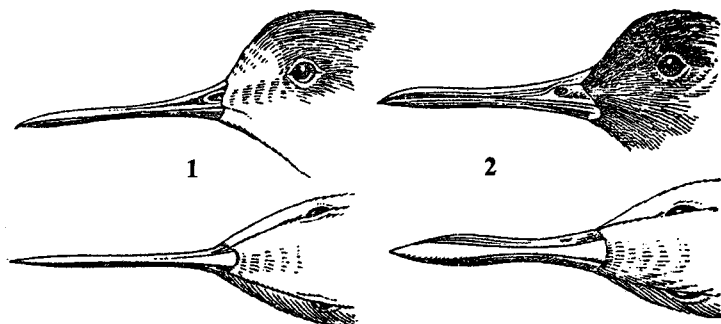
Bu qrupa bekaslar da deyilir və çox müxtəlif cüllütləri əhatə edir: ilbizcüllüt – Tringa, sahildəyişən – Actitis, səsyamsılayan – Xenus, üzərçə – Phalaropus, döyüşkən – Philomachus, qumluqca – Calidris, tüklüçə – Limnocyptes, lilsəvər – Limicola, tənbəlcüllüt – Gallinago, çilikdimdik – Scolopax, əyridimdik – Numenius, oxcüllüt – Limoza. Bunlar Azərbaycan faunasına daxil olanlardır.

Mələrcüllütlər fəsiləsinin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Kənar sükan lələkləri ortadakılara nisbətən xeyli ensizdir: *Tənbəlcüllüt – Gallinago* (səh. 195).
- 2 (1) Kənar sükan lələkləri ortadakılardan o qədər də ensiz deyildir.
- 3 (6) Orta sükan lələkləri qarıdır və ucunda boz və ya şabalıdı zolaq var.
- 4 (5) Baldırı pəncə lüləsinin oynaqına qədər lələklənmişdir. Qanadının uzunluğu 170 mm-dən az deyildir: *Çilingdimdik – Scolopax* (səh. 196).
- 5 (4) Baldırının aşağı hissəsi lələksizdir. Qanadının uzunluğu 170 mm-dən azdır: *Tənbəlcüllüt – Gallinago* (səh. 195).
- 6 (3) Orta sükan lələklərinin rəngi başqadır.
- 7 (8) Belində və çiyində bəzi lələklər metal kimi parlaqdır. Qanadı 130 mm-dən gödəkdir: *Tükcüllüt – Limnocyptes* (səh. 195).
- 8 (7) Rəngində metalı parlaqlıq yoxdur, qanadının uzunluğu 130 mm-dən az deyildir.
- 9 (10) Ön barmaqlarında yumru köbə formalı dəri haşiyəsi var:

Üzərçə – *Phalaropus* (səh. 189).

- 10 (9) Barmaqlarında dəri haşiyəsi yoxdur, ancaq onlar üzmə pərdəsilə birləşmiş ola bilər.
- 11 (12) Dimdiyin uzunluğu ilə pəncə lüləsinin uzunluğu təqribən bərabərdir: *Gumluqca* – *Calidris* (səh. 190).
- 12 (15) Dimdiyi ilə pəncə lüləsinin uzunluğunun nisbəti fərqlidir. Dimdiyi xeyli aşağıya əyilmişdir.
- 13 (14) Pəncə lüləsi 35 mm-dən, qanadı isə 145 mm-dən uzundur: *Əyridimdik* – *Numenius* (səh. 197).
- 14 (13) Pəncə lüləsi 35 mm-dən, qanadı isə 145 mm-dən gödəkdir: *Gumluqca* – *Calidris*.
- 15 (12) Dimdiyi aşağıya əyri deyildir.
- 16 (19) Quyuğunun üst örtük lələkləri təmiz ağdır, üzərində heç bir cizgi yoxdur.
- 17 (18) Sükan lələkləri təmiz ağdır və ya ucunda tünd rəngli köndələn zolaq var: *İlbizcüllüt* – *Tringa* (səh. 184).
- 18 (17) Sükan lələkləri qara-qonurdur, bəzisinin dibi ağ olsa da, ucunda tünd rəngli köndələn zolaq yoxdur: *Oxcüllüt* – *Limosa* (səh. 199).
- 19 (16) Quyuğunun üst örtük lələkləri təmiz ağ deyildir.
- 20 (21) Pəncə lüləsi 36 mm-dən uzundur: *Döyüşkən* – *Philomachus* (səh. 190).
- 21 (20) Pəncə lüləsi 36 mm-dən gödəkdir.
- 22 (23) Dimdiyi yastı olub, ucu bir az aşağıya əyilmişdir: *Lilcüllüt* – *Limicola* (səh. 193).

Şəkil 45. Üzərçə növlərinin dimdiyi

1-Dəyirmidimdik üzərçə – *Phalaropus lobatus*, 2-Yastidimdik üzərçə (bizim faunada yoxdur, müqayisə üçün veririk).

- 23 (22) Dimdiyi yastı deyil və ucu aşağıya əyilməmişdir.
- 24 (25) Birinci dərəcəli çalma lələklərinin daxili yelpiyindəki ləkələr birləşib ağ zolaq əmələ gətirir: *Sahildəyişən – Actitis* (səh. 188).
- 25 (24) Birinci dərəcəli çalma lələklərinin daxili yelpiyində ağ ləkələr yoxdur, olsa da birləşib zolaq əmələ gətirmir.
- 26 (27) Dimdiyi düzdür.
- 27 (26) Dimdiyi bir az yuxarıya əyilmişdir. İkinci dərəcəli çalma lələklərinin ucunda 10 mm-ə qədər enlilikdə ağ zolaq var: *Səsyamsılayan – Xenus* (səh. 189).
- 28 (27) İkinci dərəcəli çalma lələklərinin ucunda ağ rəng yoxdur, olsa da yalnız haşiyə formasındadır: *Gumluqca – Calidris* (səh. 190).

İlbizüllüt – Tringa cinsinin Azərbaycanda 6 növü olur. Bunlardan 2 növü yuvalamaq üçün, biri qışlamağa gəlir, digər 3 növü isə miqrasiya dövründə olur və tək-tək qışlayır (otluq ilbizüllütü – *T. totanus*, bülbülü ilbizüllütü – *T. erythropus*, çay ilbizüllütü – *T. stagnatilis*) (şəkil 46). Bəzi ornitoloqlar *Tringa* cinsindən *Heteroscellus* adlı yeni cins ayırırlar.

İlbizüllüt cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Birinci və digər çalma lələklərinin mili qaramtıldır: *Qara ilbizüllüt – Tringa ochropus* (şəkil 46.1).
- 2 (1) Birinci çalma ləyəinin mili ağ, digər çalma lələklərininki isə qaramtıldır.
- 3 (4) İkinci dərəcəli çalma lələkləri demək olar ki, tam ağdır və quşun qanadında enli ağ ayna kimi görünür: *Otluq ilbizüllütü – Tringa totanus* (şəkil 44.13).
- 4 (3) İkinci dərəcəli çalma lələkləri qaramtıldır, bəzən onların üzərində ağ ləkələr və ya zolaqlar olur.
- 5 (8) Dimdiyi, alından ölçüldükdə, 40-43 mm-dən uzun deyildir.
- 6 (7) Qoltuqaltı lələkləri, arxası və bel nahiyəsi təmiz ağdır: *Çay ilbizüllütü – Tringa stagnatilis* (şəkil 46.5).
- 7 (6) Qoltuqaltı lələkləri ağdır, lakin üzərində qaramtıl zolaqlar var, arxası və bel nahiyəsi qaramtıldır: *Boz ilbizüllüt (fiyu) – Tringa glareola* (şəkil 46.2).

- 8 (5) Dimdiyi 50 mm-dən uzundur.
- 9 (10) Dimdiyi zərif və uzundur. İkinci dərəcəli çalma lələkləri qaramtıldır, üzərində ağ köndələn zolaqlar və ləkələr var: *Bülbüləoxşar ilbizcüllüt - Tringa erythropus*.
- 10 (9) Dimdiyi kobuddur, uc hissəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə yuxarıya əyilmişdir. İkinci dərəcəli çalma lələkləri eyni rəngdədir və üzərində ağ zolaqlar yoxdur: *Böyük ilbizcüllüt - Tringa nebularia* (şəkil 44.14).

135. *Tringa ochropus* – Qara ilbizcüllüt (14.4)

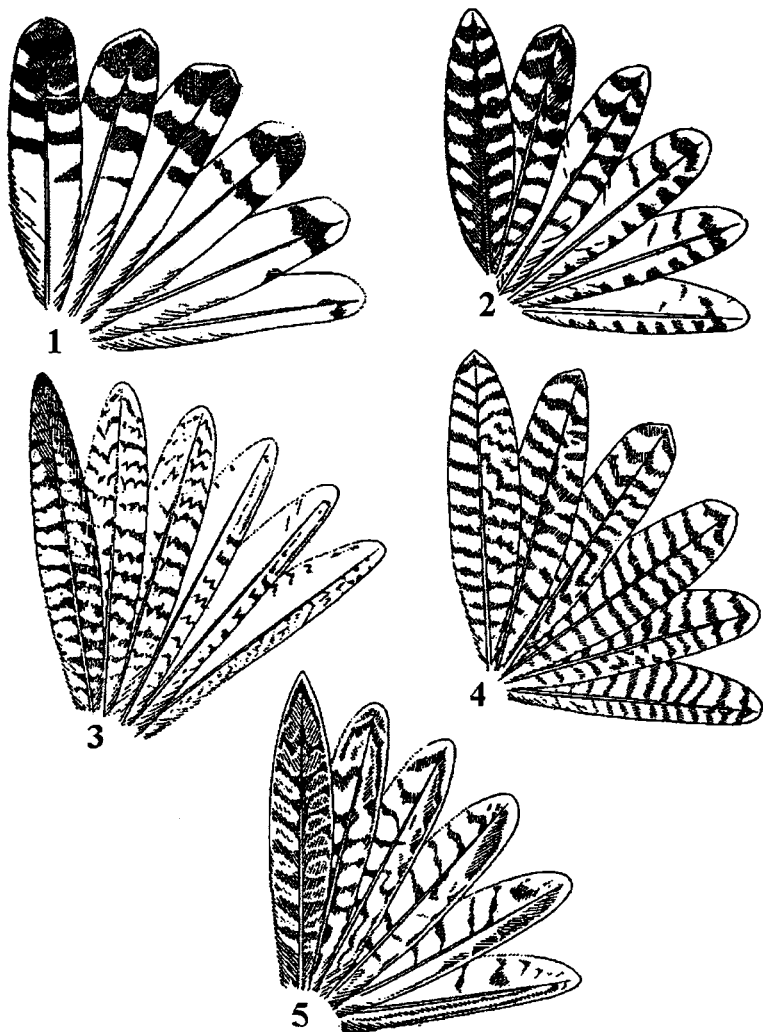
G ö r k ə m i . Qaratoyuq böyüklükdə cüllütdür. Gövdəsinin üst tərəfi qara-qonur, döşü və boynu naxışlı-boz, qarnı və qurşağı ağdır. Sükan lələkləri qara naxışlı ağdır. Ayaqları qaramtıldır. Ağ qurşağı aydın seçilir. Qoltuqaltı lələklər tutgun rənglidir, onun üzərində köndələn açıq zolaqlar var. Quyuğun kənarlarından mərkəzinə doğru getdikcə qara naxışlar çoxalır. Cavan quşun belindəki naxışlar oxra rənglidir. Q=134-148 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada sahil cəngəlliklərində məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir və qışlayır. Göllərin ətrafında məskunlaşır. Cücü və ilbiz ilə qidalanır.

136. *Tringa glareola* – Boz (Fiyu) ilbizcüllüt (14.6)

G ö r k ə m i . Qara ilbizcüllütə oxşayır, lakin ondan kiçikdir və bədəninin üst tərəfi xırda ağ ləkəli bozdur. Ayaqları da açıq sarımtıldır. Havada olarkən ayaqları quyuğundan geri çıxır. Sükan lələkləri üzərində qaramtıl zolaqlar var. İkihecalı səciyyəvi səsi var – «fi-fi, fi-fi». Avan quşun belində sarımtıl kürəni cizgilər olur. Q=117-129 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada kolluq-tundra, meşə-tundra və qismən də meşədə olan su və bataqlıqların sahillərində nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya, Cənubi Asiyaya və Avstraliyaya qədər köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Burada dağların alp qurşağına qədər kiçik çayların ətrafında və bataqlıq yerlərdə məskunlaşır. Sentyabrda köçüb gedir.

Şəkil 46. İlbizcüllüt növlərinin sükan lələkləri

1-Qara izbizcüllüt – *Tringa ochropus*, 2-Fiyu (boz) ilbizcüllüt – *T. glareola*,
3-Böyük ilbizcüllüt – *Tringa nebularia*, 4-Otluq ilbizcüllütü – *Tringa totanus*, 5-Çay ilbizcüllütü – *T. stagnatilis*.

137. *Tringa nebularia* – Böyük ilbizcüllüt (14.5)

G ö r k ə m i . Göyərçin böyüklükdə iri cüllütdür. Dimdiyi azca yuxarıya əyridir. Gövdəsinin üstü qonur-bozdur, döşündə naxışlar var, qurşağı və qarın tərəfi ağdır. Qanadlarının altı zolaqlıdır. Qışda bel tərəfi açıq-boz, qarın tərəfi ağ olur. Cavan quşun belindəki lələklər açıq haşiyəlidir. Q=175-198 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada meşə-tundra və meşə zonasının şimal hissələrində olan sahil və bataqlıqda nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya və Avstraliyaya qədər köçür. Azərbaycanda miqrasiya vaxtında olur. Köçməsi avqust-sentyabrda və apreldə olur. Qışda əsasən Xəzərin Lənkəran sahillərində və az miqdarda daxili sulara məskunlaşır. Həvəskar ovçuluqda istifadə olunur.

138. *Tringa totanus* – Otluq ilbizcüllütü (14.2)

G ö r k ə m i . Qanadlarında enli ağ zolaq var. Ayaqları və dimdiyinin əsası qırmızıdır. Sükan lələklərinin hamısı eynidir. Üst tərəfi bozuntul-qonurdur və üzərində tünd naxışlar uzanır. Belinin aşağı hissəsi ağdır. Quyruğunun üst örtüyü də ağdır, lakin tutğun rəngli köndələn naxışları var. Qarın tərəfi damcı formalı naxışlıdır, bu naxışlar quşun döşündə və yanlarında daha iridir. Qışda döşü tüstü rəngi alır, belinin lələklərinin kənarlarında oxra rəngli ləkələr əmələ gəlir. Bu cür ləkələr cavan quşların qarın tərəfi üçün daha çox spesifikdir. Q=144-170 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada olan tundrada və yüksək dağlardakı cəmənlük-bataqlıqlarda nəsil verir. Qışlamaq üçün bir hissəsi Qərbi-Cənubi Avropada qalır, əsas populyasiyaları Afrikaya və Cənubi Asiyaya miqrasiya edirlər. Azərbaycanda miqrasiya edən, nəsil verən və qışlayan populyasiyaları var. Oturaq növdür. Aran rayonlarda, o cümlədən Xəzər dənizi sahilində rütubətli otluqda məskunlaşır. Yuvası yerdə olur, 4 yumurta verir. Qışda əsasən Lənkəran düzənliyində müşahidə edilir. Bitki toxumları, cücü, qurd və kiçik ilbizlərlə qidalanır.

139. *Tringa erythropus* – Bülbülü ilbizcüllüt (14.1)

G ö r k ə m i . Göyərçindən kiçikdir. Beli ağ səpkili göyümtül bozdur. Ayaqları hündür, dimdiyi uzun və düzdür (hər ikisi qırmızıdır). Başı, boynu və qarın tərəfi quyruqaltı lələklərdən başqa berrəng qonur-qaradır. Qışda qarın tərəfi ağımtıl, beli və başı tüstü kimi boz olur. Cavan quşun belində ağ, qarın tərəfində isə tüstü rəngli köndələn naxışlar olur. Q=152-169 mm.

Həyatı. Avropa və Asiyanın meşə zonasının şimal kənarlarında və meşə tundra zonasında bataqlıq yerlərdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Asiyanın cənubuna və Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə – aprel və avqust aylarında olur. Bəzi illərdə Lənkəran düzənliyində tək-tək qışlayır.

140. *Tringa stagnatilis* – Çay ilbizcüllütü (14.3)

G ö r k ə m i . Sığırçından böyükdür. Üst tərəfi tünd naxışlı qonur-boz, alt tərəfi ağdır. Çinadamı və döşü üzərində xırda cizgilər var. Quyruqüstü və qoltuq lələkləri ağdır. Ayaqları yaşıltəhərdir. Qışda bel tərəfi qonur-boz olur. Cavan quşun belindəki lələklərin oxra rəngli haşiyəsi var. Q=126-141 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyada bozqır və meşə-bozqır zonalarında bataqlıq sahillərdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Cənubi Asiya, Afrika və Avstraliyaya qədər miqrasiya edir. Xəzərin cənub sahilində az miqdarda qışlayır. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (aprel və avqust-sentyabr aylarında) müşahidə edilir.

Actitis – **Sahildəyişən** cinsinin Azərbaycanda 1 növü var olur (şəkil 47.1).

141. *Actitis hypoleucos* – Adi sahiləyişən (14.9)

G ö r k ə m i . Sığırçın böyüklükdə cüllütdür. Bədəninin üst tərəfi tunc rənginə çalan qonur, qarın tərəfi ağdır. Ayaqları bozdur. Təhlükə olanda «xi-dididi», balasını çağıranda «pyui-pyui» edir. I dərəcəli çalma lələklərinin daxili yelpiyində olan

iri ağ ləkələr qanadların aşağı hissəsində zolaq əmələ gətirir. Q=101-114 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada müxtəlif su sahillərində məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Apreldə gəlir, sentyabrda-oktyabrda köçüb gedir. Dağətəyi, dağ və aran rayonlarında sahili bataqlıq olan çay və göllər ətrafında məskunlaşır. Yerdə yuva tikir, içərisinə quru ot döşəyir, 4 yumurta verir. Cücü və başqa onurğasız heyvanlar ilə qidalanır.

Azərbaycan faunasında cüllütlərin Səsyamsılayan – Xenus, Üzərçə – Phalaropus və Döyüşkən – Philomachus cinslərinin hərəsindən bir növ daxildir və hamısı yalnız miqrasiya dövründə müvəqqəti olur. Lakin Qumluca – Calidris cinsinin burada 7 növü var. Onlardan du-du qumluqca azib gələn quşdur. İslandiya qumluqcası – C. canutus və qırmızı qumluqca – C. ferruginea miqrasiya dövründə olurlar. Sərçəvi qumluca – C. minuta və ağquyruq qumluqca – C. temminckii miqrasiya dövründə olur və Lənkəran düzənliyində az miqdarda qışlayır.

142. Xenus sinereus – Boz səsyamsılayan (14.10)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Dimdiyi uzun və yuxarıya əyridir. Bel tərəfi tüstü kimi bozdur. Qarın tərəfi ağdır. Ayaqları sarıdır. Qışda belinin yanlarında tutğun zolaqlar zəifləyir, cavan quşda bu cür zolaq heç olmur. Q=124-128 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın meşə və meşə-tundra zonalarında olan bataqlıq sahillərdə məskunlaşıb nəsil verir. Qışlamaq üçün Şərqi Afrikaya, Madaqaskar, Cənubi Asiya, Yeni Qvineya və Avstraliyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur.

143. Phalaropus lobatus – Dəyirmiburun üzərçə (14.14)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Dimdiyi biz kimi nazikdir. Üst tərəfi və döşü qonur-bozdur. Belində kürəni cizgilər

var. Boğazı və qarnı ağdır. Boynunun ön tərəfi parlaq-kürəndir. I dərəcəli çalma lələklərinin oxu təmiz ağdır. Boynunun yanlarında şabalıdı ləkə var. Dişi quşun rəngi nisbətən açıqdır. Q=95-116 mm.

H ə y a t ı . Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın arktika zonasının tundra sahillərində nəsil verir. Qışlamaq üçün Avra-siya populyasiyaları Ərəbstan dənizinin və Afrikanın sahillərinə miqrasiya edirlər. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur (may və sentyabr-oktyabr aylarında).

144. *Phylomachus pugnax* – Düyümlü döyüşgən (15.9)

G ö r k ə m i . Göyərçindən kiçikdir. Ayaqları uzundur. Bel tərəfi kürəni qara-qonur, döşü sarımtıla çalır, qarnı ağdır. Dimdiyinə ətrafı lələksiz dəridir. Cavan quşun belindəki lələklərin kürəni-oxra rəngli enli haşiyəsi var. Q=143-188 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın tundradan bozqırlara qədər müxtəlif landşaftlarında olan bataqlıq və rütubətli çəmənlikdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Asiyaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (aprel və avqust-sentyabrda) olur.

Azərbaycan faunasına **Calidris** – **Qumluqca** cinsinin 7 növü daxildir. Bəzi ornitoloqlar *Calidris* cinsindən *Craocethia* adlı cins ayrırırlar.

Qumluqca cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Arxa barmağı yoxdur: *Üçbarmaq qumluqca* - *Calidris alba*.
- 2 (1) Arxa barmağı var.
- 3 (6) Dimdiyi nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağıya əyilmişdir
- 4 (5) Ümumi rəngi pasaoxşar-kürəndir, quyruqüstlüyü zolaqlıdır (yayda) və ya ağdır (qışda): *Qırmızıdöş qumluqca* - *Calidris ferruginea*.
- 5 (4) Çinədanı ala-bəzək, qarnının üstü qara, quyruqüstlüyü qonur (yayda) və ya qaramtıldır (qışda): *Qaradöş qumluqca* - *Calidris alpina*.

- 6 (3) Dimdiyi düz və qısadır.
- 7 (9) Gövdəsinin üst tərəfi və döşünün yanları kürəntəhər, ayaqları qarıdır: *Sərçəvi qumluqca - Calidris minuta*.
- 8 (10) Qanadı 140 mm-dən gödəkdir.
- 9 (7) Gövdəsinin üst tərəfi qonur, ayaqları yaşılımtıl-sarı və ya sarımtıldır: *Ağquyruq qumluqca - Calidris temminckii*.
- 10 (8) Qanadı 140 mm-dən uzundur. Quyruqüstlüyü örtük lələklərində tünd rəngli köndələn zolaqlar aydın görünür: *İslandiya qumluqcası - Calidris canutus*.
- 11(12) Sığırçın boydadır. Döşü ağ səpkiləri olan qonurdur və aşağı sərhəddi kəskin qurtarıır. Boğazı və qarını ağdır: *Du-du qumluqca - Calidris melanotos* (şəkil 49.2).

145. *Calidris minuta* – Sərçəvi qumluqca (14.7)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda kiçik cüllütdür. Bel tərəfi və döşünün yanları çirkli-kürəndir. Qarın tərəfi, o cümlədən boğazı və döşünün ortası ağdır. Ayaqları qarıdır. Cavan quşun belində lələklərin ağımtıl haşiyəsi olur. Q=97-100 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Asiyaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur: yazda mart-parel, payızda sentyabr-noyabrda müşahidə olunur. Cücü yeyir.

146. *Calidris temminski* – Ağquyruq qumluqca (15.5)

G ö r k ə m i . Sərçəvi qumluqca boydadır. Bel tərəfi qonura çalan tüstü kimi-bozdur. Boğazı və çinadanı bozdur. Ayaqları da bozdur, lakin yaşıla çalır. Cavan quşun belində lələklərin ucunda olan oxra rəng hesabına pulcuğaoxşar naxışlar əmələ gəlir. Q=98-102 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın tundra və qismən də meşə-tundra zonalarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Aralıq dənizi sahillərinə, Afrikaya və Cənubi Asiyaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (mart-aprel) müşahidə edilmişdir. Cücü yeyir.

147. *Calidris ferruginea* – Qırmızıdös qumluqca (15.1)

G ö r k ə m i . Sərçə boydadır. Dimdiyi uzun və aşağıya az əyridir. Çinadanı pas kimidir. Quyruqüstü lələkləri ağdır. Bel tərəfi qaramtıl naxışlı-kürəndir, lakin belinin arxa hissəsi kürənsiz qonurdur. Boynunun ardı təmiz kürəndir. Qışda qarın tərəfi ağ olur, çinadanı oxraya çalır. Bel tərəfi isə çil-bozdur. Cavan quşun belində lələklərin ağımtıl haşiyəsi olur. Q=121-136 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrika, Avstraliya və Tasmaniyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Əsasən Xəzər sahilində müşahidə olunur.

148. *Calidris alpina* – Qaradöş qumluqca (15.2)

G ö r k ə m i . Dimdiyi uzun və az əyridir. Üst tərəfi tüstü kimi, alt tərəfi isə ağdır. Qırşağı tünd rənglidir. Döşü tünd naxışlıdır. Qarnı qaradır. Cavan quşun qarın tərəfində dairəvi tutğun ləkələr olur. Q=104-127 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Amerikanın tundra zonası. Qışlamaq üçün Cənubi Asiyaya və Afrikaya qədər köçür. Azərbaycanda miqrasiya vaxtında olur və qışlayır. Yaz köçməsi mart-apreldə, payızda gəlməsi isə avqust-sentyabrda olur. Azərbaycanda əsas qışlaq yeri Lənkəran düzənliyidir. Bitki toxumu, cücü, ilbiz və başqa onurğasızlar ilə qidalanır.

149. *Calidris melanotos* – Du-du qumluqca (15.3)

G ö r k ə m i . Sığırçın boydadır. Bel tərəfi qonur-boz (əlvan), boğazı və qarnı ağdır. Döşü qonurdur və qarnından kəskin ayrılır. Ayaqları yaşıla çalan-qonurdur. Cavan quşun belində lələklərin haşiyəsi kürən, çinadanı və döşü oxra rənglidir. Q=122-147 mm.

H ə y a t ı . Avropa, Asiya və Amerikanın tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Avstraliya və Yeni Zelandiy-

aya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə dövründə təsadüf olunur.

150. Calidris cənutus – İslandiya qumluqçası (15.10)

G ö r k ə m i . Sığırçından iridir. Üst tərəfi boz-çil, alt tərəfi ağdır. Payızda, adətən, qarın tərəfi pas kimi ola bilər. Cavan quşun bel tərəfi pulcuğaoxşar naxışlı tüstü kimi-bozdur (bunu lələklərin açıq-qırmızı haşiyəsi əmələ gətirir). Qarın tərəfi çirkli-ağdır. Q=161-176 mm.

H ə y a t ı . Avropanın, Asiyanın və Amerikanın tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Atlantik okeanının şərq sahillərinə, Cənubi Amerikanın, Avstraliyanın və Yeni Zelandiyanın sahillərinə miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə vaxtında təsadüf edilir.

151. Calidris alba – Üçbarmaq qumluqça (15.4)

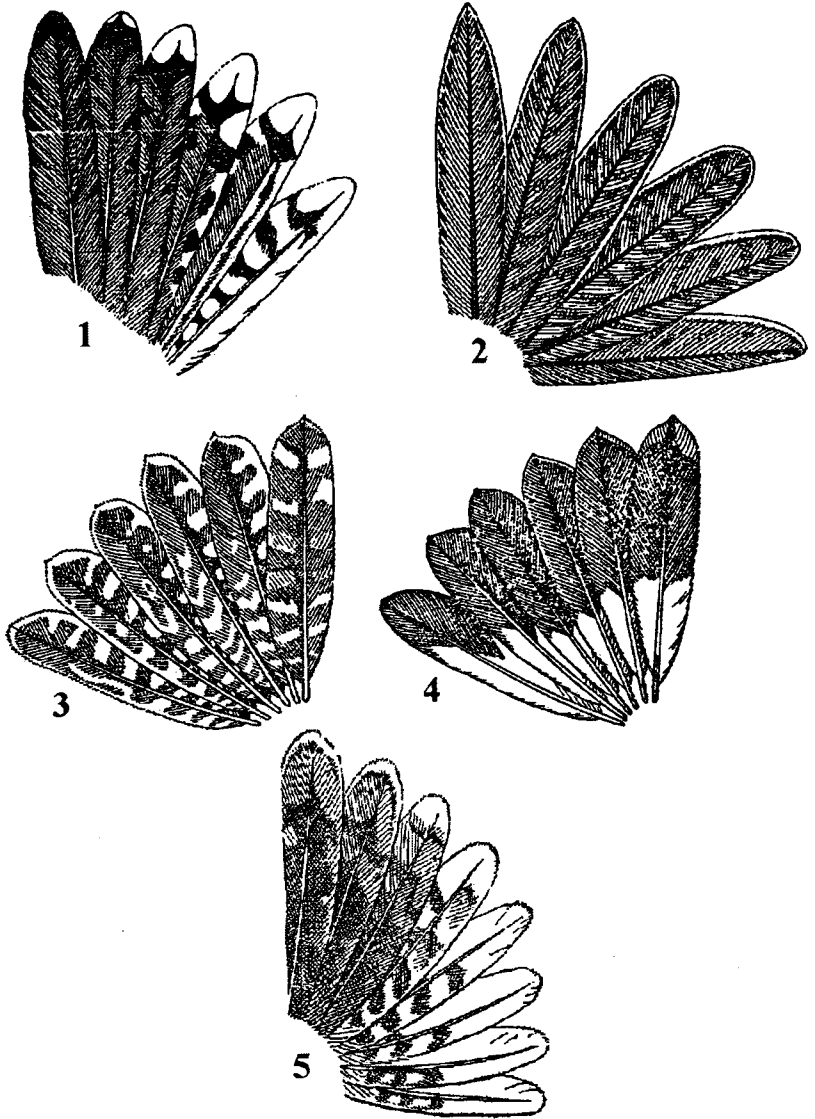
G ö r k ə m i . Sığırçından böyükdür. Qışda bel tərəfi açıq-boz, qarın tərəfi ağdır. Arxa barmağı yoxdur, ayaqları qarıdır. Cavan quşun beli ağ cizgili-qonur, qarın tərəfi ağ olur. Q=115-127mm.

H ə y a t ı . Avropanın, Asiyanın və Amerikanın tundra zonasında nəsil verir. Qışlamaq yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya və Avstraliyaya qədər köçür. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir. Gec (dekabr) gəlib, tez (fevral) qayıdır. Ona görə miqrant kimi tanınmışdır. Əsasən Lənkəran düzənliyində qışlayır. Cücü yeyir.

Azərbaycan faunasında **Limicola – Lilcüllüt** cinsinin 1 növü var.

152. Limicola falsinellus – Qaraca lilcüllütü (15.8)

G ö r k ə m i . Sərçə boydadır. Dimdiyi uzun, yastı və ucu aşağıya az əyridir. Üst tərəfi bozdur. Gözlərinin üstündə ağ

Şəkil 47. Bəzi cüllütlərin sükan lələkləri

1-Adi sahildəyişən – *Actitis hypoleucos*, 2-Boz səsyamsılayan – *Xenus cinereus*, 3-Kiçik oxcüllüt – *Limoza lapponica*, 4-Böyük oxcüllüt – *Limoza limoza*, 5-Ortaboy tənbelcüllüt – *Qallinago media*.

zolaq var. Yerə qonmuş halda qanadları üzərində iki ağ zolaq görünür. Q=100-109 mm.

H ə y a t ı . Avropanın və Asiyanın tundra zonasında və meşə bataqlıqlarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Aralıq dənizi, Cənubi Asiya və Astraliyaya miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə vaxtında olur (may və sentyabr-oktyabr ayları).

Azərbaycanda **Lymnocryptes** – **Tükcüllüt** cinsinin bir növü var.

153. **Lymnocryptes minimus** – **Kiçik tükcüllüt (14.11)**

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçikdir. Beli qaramtıl-qonurdur, üzərində oxra rəngli zolaqlar uzanır. Çiyin lələkləri metalı-parlaqdır. Qarnı ağdır. Alnı və təpəsi qaradır. Ayaqları sarımtıl-qonurdur. Q=101-117 mm.

H ə y a t ı . Avropanın və Asiyanın tundra, meşə-tundra və meşə zonalarının bataqlıq hissələrində nəsil verir. Qışlamaq üçün Avropanın qərb kənarına, Afrikaya və Asiyanın cənubuna miqrasiya edir. Azərbaycanda əsasən miqrasiya dövründə olur, az miqdarda qışlayır.

Tənbəlcüllüt – **Gallinago** cinsindən *Ortaboy tənbəlcüllüt* – *G. media* Azərbaycanda yalnız miqrasiya dövründə olur, adi tənbəlcüllüt isə qışlayır.

Tənbəlcüllüt cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Sükan lələklərinin eni eynidir.
- 2 (3) Birinci dərəcəli çalma lələklərinin üst örtüçülərinin ən uzunlarında ağ rəngdə ensiz (2 mm-dən az) haşiyə var. Kənar sükan lələklərinin uc yarısında ağ rəng azdır: *Adi tənbəlcüllüt* – ***Gallinago gallinago*** (şəkil 48.6).
- 3 (2) Birinci dərəcəli çalma lələklərinin üst örtüçülərinin ən uzunlarında daha enli (3-5 mm) haşiyə var. Sükan lələklərindən üç-dörd cütünün uc yarısı ağdır və yaxud həmin yarımhissədə ağ rəng üstünlük təşkil edir: *Ortaboy tənbəlcüllüt* – ***Gallinago media*** (şəkil 47.5).

154. *Gallinago gallinago* – Adi tənbəlcüllüt (14.8)

G ö r k ə m i . Sığırcından iridir. Üst tərəfi qəhvəyi-qonur, başı açıq zolaqlı qaradır. Qarnı ağdır. Kənar sükan lələkləri kürəndir, köndələn zolaqları var və ucu ağdır. Qanadlarının böyük örtük lələklərinin, çiyin lələklərinin, çalma və sükan lələklərinin ucu ağ haşiyəlidir. Gözlərindən keçən və onun altında ağ fonda qara zolaq uzanır. Yorucu səsi var – «ta-ke...ta-ke-ta-ke...». Q=122-136 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada yayılıb. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (mart-aprel və sentyabr-oktyabr) çox, qışda isə nisbətən az olur. Aran və dağətəyi rayonlarda qışlayır. Bitki və onurğasız heyvanlar ilə qidalanır. Həvəskar ovçular tərəfindən təsadüfi ovlanır.

155. *Gallinago media* – Otaboy tənbəlcüllüt (14.12)

G ö r k ə m i . Adi tənbəlcüllütə çox oxşayır, lakin döşünün yanları və qarnı köndələn naxışlıdır. Sükan lələklərində ağ rəng kənardan mərkəzi cütə tərəf azalır. Bədənin yanlarında naxışlar köndələn «V» hərfinə (>) və mötərizə işarəsinə «oxşayır». Q=136-146 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın meşə zonasında bataqlıq çəmənliklərdə nəsil verir. Qışlamaq üçün Cənub-Şərqi Asiyaya və Avstraliyaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Yazda apreldə, payızda sentyabrda köç edir. Miqrasiya istiqaməti dağdan və arandan keçir.

Çilingburun – *Scolopax* cinsinin Azərbaycanda 1 növü vardır (şəkil 44.6).

156. *Scolopax rusticola* – Meşə çilingdimdiyi (14.13)

G ö r k ə m i . Göyərçin boydadır. Ayaqları gödək, dimdiyi çox uzundur. Bel tərəfi pas kimi-kürəndir və üzərində tünd və açıq səpgilər var. Qarın tərəfi bozdur və üzərində qo-

nur rəngli köndələn naxışlar var. İri və qara gözləri peysərinə tərəf çəkilibdir. Cavan quş daha çox kürəndir və alnında köndələn zolaqlar var. Q=177-198 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur və qışlayır. Payız köçməsi sentyabr-oktyabrda, yaz köçməsi martda-aprelin əvvəlində olur. Meşə quşudur. Aranda və dağətəyi rayonlarda ağac və göl olan sahələrdə məskunlaşır. Palıd meşəsini xoşlayır. Soxulcan, cücü, bitki toxumları və giləmeyvə ilə qidalanır. Qidasını yerdən götürür. Qiymətli ov quşudur.

Azərbaycanda **Əyridimdik – Numenius** cinsinin 3 növü var. Payız köçmələri avqustda başlayır, yaz köçməsi isə aprel-də-mayda olur. Göllərin və çay mənşəblərinin ətrafında və adalarda müşahidə edilir. Sahildə olan onurğasız heyvanlar ilə qidalanırlar.

Əyridimdik cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Başının üst tərəfi berrəng tünd qonurdur, ortasında ağımtıl uzununa zolaq var: *Ortaboy əyridimdik – Numenius phaeopus*.
- 2 (1) Başının üst tərəfi açıq rəngli ala-bəzəkdir, nəzərə çarpan boy-lama zolağı yoxdur.
- 3 (4) Dimdiyi 100 mm-dən, qanadı 270 mm-dən uzundur: *Böyük əyridimdik - Numenius arquata* (şəkil 44.7).
- 4 (3) Dimdiyi 100 mm-dən, qanadı 270 mm-dən qısadır: *Kiçik əyridimdik - Numenius tenuirostris*.

157. Numenius tenuirostris – Kiçik əyridimdik (13.12)

G ö r k ə m i . Qarğadan çox kiçikdir. Dimdiyi uzun və aşağıya əyridir. Əsas rəngi qonur-bozdur, lakin üzəri naxışlıdır. Döşündə naxışlar uzununa yerləşir, aşağı hissədə naxışlar iri və ürək formalıdır. Kürəyinin ortası və çiyin lələkləri açıq haşiyəli tünd-qonurdur. Belinin arxa hissəsi və quyruğunun üst

örtüyü ağdır. Sükan lələkləri ağdır və üzərində 5-7 köndələn zolağı var. Qarın tərəfi ağımtıldır, lakin çoxlu və müxtəlif formalı naxışları var. Qarnının orta hissəsi və quyruğunun altı ağdır. Q=230-260 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyanın meşə-bozqır zonasında torf bataqlığı sahələrində nəsil verir. Qışlamaq üçün Aralıq dənizi sahillərinə miqrasiya edir. Azərbaycanda köç dövründə olur. Sayı kəskin azalmışdır

158. Numenius arquata – Böyük əyridimdik (13.13)

G ö r k ə m i . Qarğa boydadır. Rənginə görə kiçik əyridimdiyə oxşayır. Lakin başında və döşündə qonur-boz fonda qara naxışlar var (uzununa yerləşmişdir). Quyruqüstü lələkləri ağdır. Q=283-330 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın meşə-bozqır zonası bataqlıqlarında nəsil verir. Avropanın qərb hissəsində, Aralıq dənizi sahillərində, Afrikada və Asiyanın cənubunda qışlayır. Azərbaycana qışlamaq üçün gələn və buradan keçib gedən populyasiyaları var. Xəzər dənizi sahilində miqrasiya mart ayında, payızda isə avqustdan oktyabra qədər müşahidə edilir. Onurğasız heyvanlarla qidalanır. Ovlanması təsadüfi xarakterlidir.

159. Numenius phaeopus – Ortaboy əyridimdik (13.11)

G ö r k ə m i . Qarğadan kiçikdir. Başının üstü qaraqonurdur və üzərində açıq rəngli zolaqlar uzanır. Çiyinləri qonur, belinin aşağı hissəsi və quyruqüstü lələkləri tutğun naxışlı ağdır. Qarın tərəfi ağımtıldır, üzərində qonurtəhər nazik cizgilər uzanır, bədənün yanlarında isə cizgilər köndələndir. Cavan quşun belində lələklərin kənarları oxra rənglidir. Q=226-271 mm.

H ə y a t ı . Avrasiya və Şimali Amerikanın meşə-tundra və meşə zonalarında mamır bataqlıqlarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Avrasiya populyasiyaları Afrikaya, Asiyanın cənu-

buna və Avstraliyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (mart və avqust) müşahidə olunur. Sayı azdır.

Oxcüllüt – Limosa cinsinin Azərbaycanda iki növü olur. Böyük oxcüllüt – *L. limosa* köçmə vaxtında olur, bəzən tək-tək qışlayır (şəkil 47.4). Kiçik oxcüllüt – *L. lapponica* yalnız köçmə vaxtında olur. Hər ikisinin payız miqrasiyası avqustdan noyabra qədər davam edir, yaz köçməsi isə mart-aprel aylarında olur. Təsadüfi hallarda ovlanır.

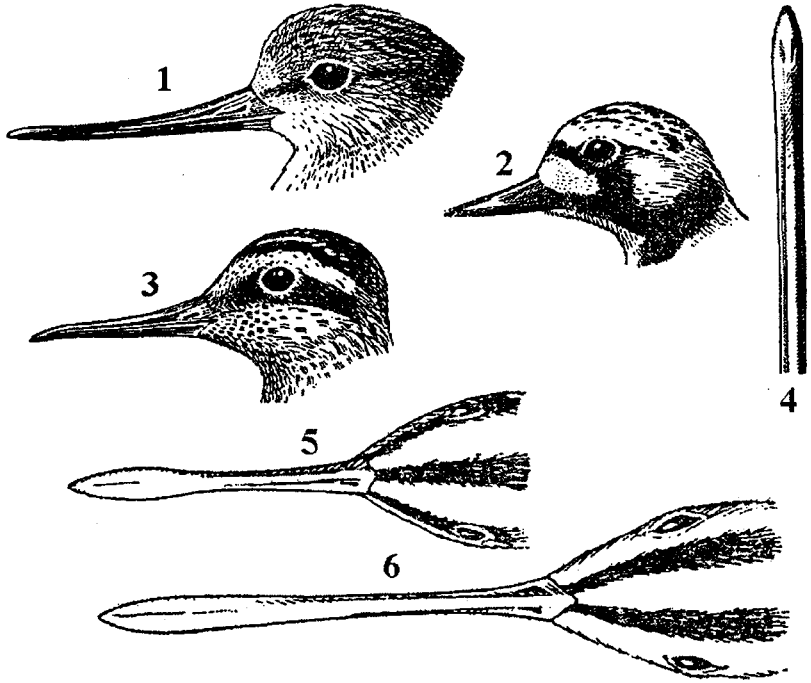
Oxcüllüt cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar.

- 1 (4) Sükan lələklərində köndələn zolaqlar yoxdur.
- 2 (3) Arxa hissəsi və bel nahiyəsi eyni rəngdə olub (qara-qonur) quyruqüstü lələklərinin rəngindən (təmiz ağ) kəskin fərqlənir: *Böyük oxcüllüt – Limosa limosa* (şəkil 47.4).
- 3 (2) Arxa hissəsi, bel nahiyəsi, quyruqüstü lələkləri ağdır və üzərində qaramtıl ləkələr, ala-bəzək xallar var: *Kiçik oxcüllüt – Limosa lapponica* (şəkil 47.3).

160. Limosa limosa – Böyük oxcüllüt (13.8)

G ö r k ə m i . Göyərçindən az böyükdür. Rəngi əlvan-
dır. Başı və qarın tərəfi köndələn zolaqlı-bozdur. Quyruğu qara, onun dibi isə ağdır. Dimdiyi uzun və düzdür. Havada olarkən qanadlarının hərəsində bir ədəd enli ağ zolaq görünür, ayaqları quyruğundan çox geriye çıxır. Cavan quşun belində lələklər açıq haşiyəli qaramtıl-qonur, qarını çirkli-ağ, döşü oxraya çalan tüstü rənglidir. Q=♂ – 184-235 mm, ♀ – 213-258 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyada rütubətli çəmənliklərdə nəsil verir. Britaniya adalarına, Afrikaya, Avstraliyaya və Yeni Zelandiyaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir və buradan keçib daha uzaqlara köç edir. Bitki və cücü yeyir. Sayı azdır.

Şəkil 48. Bəzi cüllütlərin başı və dimdiyi

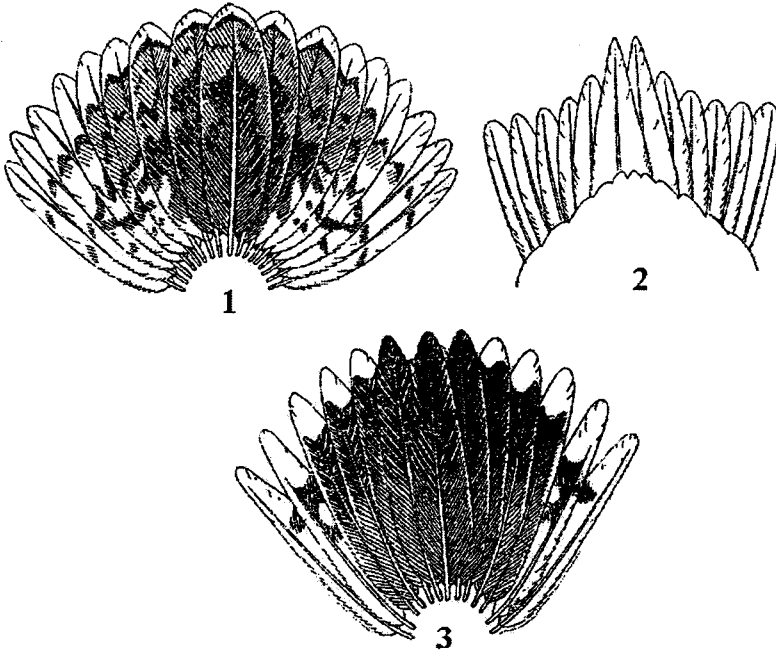
1-Boz səyamsılayan – *Xenus cinereus*, 2-Qaraca lincüllüt – *Limicola falcinellus*, 3-Sahil daşçevirəni – *Arenaria interpres*, 4-Böyük oxçüllüt – *Limosa limosa* (dimdiyin üstədən görünüşü), 5-Kiçik tüklüçüllüt – *Lymnecoryptes minutus*, 6-Adi tənbelçüllüt – *Gallinago gallinago*.

161. *Limosa lapponica* – Kiçik oxçüllüt (13.9)

G ö r k ə m i . Dimdiyi yuxarıya az əyridir. Qarın tərəfi və döşü bozumtul-kürəndir. Bel tərəfi qonur naxışlı-bozdur. Quyuğu ağdır, lakin üzərində çoxlu köndələn zolaq var. Sükan lələklərinin hamısı bir-birinə oxşardır. Qanadları zolaqsızdır. Dişi quşun qarın tərəfinə ağ lələklər qarışmışdır, çinadanı və döşü üzərində isə tutğun naxışlar var. Cavan quş əvvəlki növə oxşayır. Q=200-244 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyada tundrada, meşə-tundrada və meşə zonasının şimal hissəsində bataqlıq sahələrdə nəsil verir.

Qışlamaq üçün Britaniya adalarına, Afrikaya, Avstraliyaya və Yeni Zelandiyaya miqrasiya edir. Azərbaycana bəzi illərdə köç vaxtında azıb gələn quşdur.

Şəkil 49. Bəzi cüllütlərin quyruğu

1-Ortaboy tənbelcüllüt – *Qallinago media*, 2-Du-du qumluqça – *Calidris melanotos*, 3-Kiçik bozca – *Charadrius dubius*.

Glareolidae – Haçaquyruqlar

Azərbaycan Glareolidae – Haçaquyruqlar fəsiləsinin 2 cinsi və 3 növü daxildir.

Haçaquyruqlar fəsiləsinin cinslərini təyin etmək üçün cədvəl

1 (4) Ağız yarığı gözüne çatır.

2 (3) Dimdiyi aşağıya çox əyilmişdir. Arxa barmağı yoxdur. Quy-

ruğu düzdür: *Qaçğan - Cursorius*.

- 3 (2) Dimdiyi aşağıya az əyilmişdir. Arxa barmağı var. Quyruğu haçalıdır: *Haçaquyruq – Glareola*.

162. *Cursorius cursor* – Adi qaçağan (13.1)

G ö r k ə m i . Sığırçın boydadır. Ayaqları uzundur. Dimdiyi aşağıya az əyridir. Bel tərəfi sarımtıl-qum rəngli, qarın tərəfi isə daha da açıqdır. Peysərində qara ləkə var, onu ağ və qara haşiyələr əhatə edir. Qanadlarının ucu, quyruqaltı lələkləri və dimdiyi qaradır. Cavanlar köndələn qara zolaqlı olur. Q=153-170 mm.

H ə y a t ı . Afrikanın şimal-şərqində, Ərəbstan yarımadasında, İrak, İran, Əfqanıstan, Pakistan və Türkmənistan ərazilərində nəsil verir. Gilli-çınqıllı səhrada şor sulu hövzələrin sahillərində məskunlaşır. Şərqi Afrikada, qərbi Asiyanın cənubunda və bəzi adalarda qışlayır. Azərbaycanda (Muğan düzü) azıb gələn quş kimi keçən əsrin əvvəllərində qeydə alınmışdır.

Haçaquyruq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Quyruğu haçalıdır.
 2 (3) Gövdəsinin ümumi rəngi bozumtul-qonurdur, qanadının alt örtüyü və qoltuqaltı lələkləri kürəndir: *Çəmən haçaquyruğu – Glareola pratincola* (şəkil 43.1).
 3 (2) Ümumi rəngi daha tünd bozumtul-qonurdur, qanadının alt örtüyü və qoltuqaltı lələkləri qaradır: *Bozqır haçaquyruğu – Glareola nordmanni*.

163. *Glareola pratincola*-Çəmənlik haçaquyruğu (15.7)

G ö r k ə m i . Qaratoyuqdan iridir. İri qaranquşa oxşayır. Üst tərəfi zeytuni çalarlı boz qonur, alt tərəfi ağdır. Qanadlarının altı parlaq kürəndir. Boğazında və boynunun önündə

qara haşiyəli oxra rəngli iri ləkə var. Quyruğu uzun və haçalıdır. Quyruqüstü ağdır. Ağız yarığının küncləri qırmızıdır. Cavan quşun belində lələklər haşiyəli, döşünün yanları əlvan olur. Dimdiyi qara, onun dibi isə qırmızıdır. Səsi cırıldayan cəh-cəhdir: «kitti-kirrii-kitii-tii». Q=180-204 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Quraq iqlimli açıq sahələrdə olan göllərin ətrafında və adalarda məskunlaşır. Azərbaycana aprel ayında gəlir, palçıqlı sahilə koloniya əmələ gətirir. Yuvasında 2-3 yumurta olur. Cücü ilə qidalanır. Oktyabrda köçüb Afrikaya uçar.

164. *Glareola nordmanni* – Bozqır haçaquyruğu (15.6)

G ö r k ə m i . Çəmənlük haçaquyruğundan az iridir. Quyruğunun haçası daha çox dərinədir. Rəngi nisbətən tündür. Qanadlarının altı qaradır. Səsi də fərqlidir – «kirrlük-kirrlük» və ya «tirli».

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir (Kür-Araz ovalığında Ağ-göl, Sarısu). Burada nadir quşdur. Ona görə Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

Laridae – Qağayılar

İri və ortaboy quşlardır. Qanadları uzun, quyruğu qısadır. Ön barmaqları arasında üzmə pərdəsi var. İnkişaf tipinə görə fəalbalı ilə acizbalı arasında keçid təşkil edir. Sahil quşlarıdır.

Qağayular fəsiləsinin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Üst dimdiyi alt dimdiyindən uzundur. Dimdiyinin ucunda qarmaq var, quyruğunun ucu haçalı deyildir: *Qağayı* – *Larus* (səh. 204) (şəkil 8.9; 11.4; 12.6).
- 2 (1) Dimdiyinin ucunda qarmaq yoxdur, quyruğu haçalıdır.
- 3 (4) Qanadı 380 mm-dən uzundur. Quyruğu qanadının uzunluğunun 1/3 hissəsindən qısadır: *Dənizsüpürən* – *Hydroprogne*

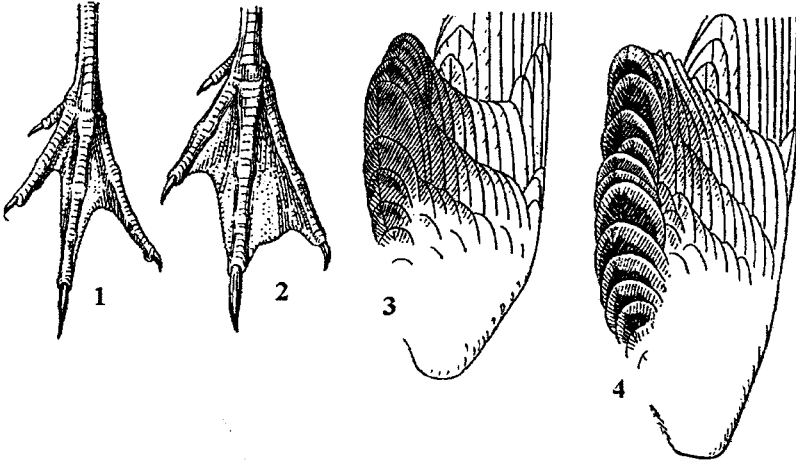
- (səh. 212).
- 4 (3) Qanadı 350 mm-dən azdır. Quyuğu qanadının uzunluğunun 1/3 hissəsindən uzundur.
- 5 (6) Quyuğu qanadının yarısından uzundur. Quyuğunun haçasının dərinliyi onun ümumi uzunluğunun 1/3 hissəsindən çoxdur: *Susüpürən – Sterna* (səh. 212).
- 6 (5) Quyuğu qanadının uzunluğunun yarısından qısadır. Quyuğunun haçasının dərinliyi onun ümumi uzunluğunun 1/3 hissəsindən azdır.
- 7 (8) Qanadı 250 mm-dən qısadır. Barmaqları arasındakı pərdə kiçikdir, kənarı barmağın uzunluğunun yarısından irəli çıxmır. Dimdiyi 31 mm-dən qısadır: *Bataqlıqsüpürən – Chlidonias* (səh. 209).
- 8 (7) Qanadı 270 mm-dən uzundur. Barmaqları arasındakı pərdənin kənarı barmağın uzunluğunun yarısından irəli çıxır. Dimdiyi 32 mm-dən uzundur: *Qağayıburun – Gelochelidon* (səh. 212).

Azərbaycanda **Qağayı – Larus** cinsinin 7 növü var. Onlardan 4 növü burada az-çox nəsil verir, 2 növü qışlamaq üçün gəlir, 1 növü isə miqrantdır.

Qağayı cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) İri qağayıdır. Qanadı 450 mm-dən uzundur. Başı qaradır və ya qara xallarla örtülmüşdür. Dimdiyinin üstündə (uc hissəsindən geridə) qırmızı ləkə və qara zolaq var: *Güləyən qağayı – Larus ichthyaetus*.
- 2 (1) Qanadının uzunluğu 400-500 mm-dir. Başı ağdır, dimdiyində yalnız bir qırmızı ləkə var: *Gümüşü qağayı – Larus argentatus*, *Qəh-qəhi qağayı – L.cachinnans*.
- 3 (4) Orta böyüklükdə və kiçik qağayıdır, qanadı 400 mm-dən qısadır.
- 4 (3) Ölçüləri başqadır.
- 5 (6) Dimdiyi və pəncələri sarı və ya sarımtıldır: *Boz qağayı – Larus canus*.
- 6 (5) Dimdiyi və pəncələri qırmızıdır.

- 7 (15) Orta böyüklükdə qağayıdır, qanadı 240 mm-dən uzundur.
 8 (9) Gövdəsinin lələk örtüyünün ümumi rəngi çəhrayıdır: *Göyərçə qağayı* – *Larus genei*.
 9 (8) Lələk örtüyü çəhrayı deyil.
 10 (11) Gövdəsinin lələk örtüyü təmiz ağ deyil.
 11 (10) Gövdəsinin lələk örtüyü təmiz ağdır.
 12 (13) Qanadları boz, ucu qarıdır. Başı qəhvəyi-kofe rənglidir: *Çöl qağayısı* – *Larus ridibundus*.
 13 (12) Qanadlarının ucu ağdır. Başı parlaq-qarıdır. Qırmızı dimdiyində qara-sarı var: *Qarabaş qağayı* – *Larus melanocephalus*.
 14 (15) Əlamətləri başqa cürdür.
 15 (16) Qanadları 240 mm-dən qısadır. Başı qara, qanadlarının ucu ağdır: *Kiçik qağayı* – *Larus minutus* (şəkil 4.10).

Şəkil 50. Bataqlıqsüpürən – Chlidonias və Susüpürən – Sterna cinslərinin bəzi növlərinin müqayisəsi

1-Ağqanad bataqlıqsüpürən – Chlidonias leucoptera, 2-Çay susüpürəni – Sterna hirundo, 3-Qara bataqlıqsüpürən – Chlidonias niger, 4-Ağyanaq bataqlıqsüpürən – Ch. hybrida.

165. *Larus ichthyaetus* – Güləyən qağayı (16.1)

G ö r k ə m i . İri quşdur, qarğadan xeyli iridir (1 kq-dan çox). Başı qonurtəhər-qara, qanadlarının ucu qara, beli və qanadları boz, qalan hissələri ağdır. I dərəcəli çalma lələkləri dibindən ucundakı qara ləkəyə qədər ağdır. Ayaqları sarımtıl, dimdiyi qırmızı-sarıdır və qara zolağı var. Qışda başında ağ cizgilər olur. Cavan nuş qonur, qarın tərəfi ağ, quyruğunun ucu qaramtıl olur. Səsi kobuddur – «au». Q=435-520 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Hindistana və Hind-Çinə qədər köçür. Azərbaycana da qışlamaq üçün gəlir. Əsasən, Xəzər sahilində, bəzən daxili sularda, o cümlədən Mingəçevir deryaçasında müşahidə edilir. Balıq yeyir, lakin sayı az olduğu üçün zərəri yoxdur.

166. *Larus melanocephalus* – Qarabaş qağayı (16.4)

G ö r k ə m i . Başı və boynunun yuxarısı parlaq-qara, qanadlarının ucu ağdır. Dimdiyi iri və qırmızıdır, üzərində qara zolağı var. I çalma lələyinin xarici yelpiyi qaradır. Cavan quşun beli qonurdur və lələklərin haşiyəsi ağdır. I çalma lələyində ağ ləkə yoxdur (qalanlarında var). Q=280-327 mm.

H ə y a t ı . Dəniz sahilində məskunlaşır. Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Aralıq dənizinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda köçmə vaxtında olur və Bakı arxipelagının bəzi adalarında (Babur-Qutan) nəsil verir. Miqrasiyası may və avqust aylarında müşahidə edilir. Xırda balıq, cücü və başqa onurğasızlar ilə qidalanır.

167. *Larus minutus* – Kiçik qağayı (16.2)

G ö r k ə m i . Ən kiçik qağayıdır (100-150q). Çöl qağayısını xatırladır, lakin çox kiçikdir. Başı qara, qanadlarının ucu ağ, alt tərəfi qaramtıl-bozdur. Qışda başı ağarır. Cavan quşun beli boz-qonur, qarın tərəfi ağ, qanadları qara zolaqlı olur, onların ucu qaradır. Quyruğunun ucunda nazik qara zolaq olur.

Səsi sakitdir – «kek-kek-kek». Qidasını uça-uça havadan, sudan və yerdən götürə bilir (cücü, xərçəng, balıq). Q=210-242 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (avqust-oktyabr və mart-aprel) olur və bəzi illərdə az miqdarda qışlayır.

168. Larus ridibundus – Göl qağayısı və ya Adi qağayı (16.3)

G ö r k ə m i . Qarğa boydadır. Kütləsi 260-340q olur. Başı qəhvəyi-kofe rəngində olur, lakin qışda ağarır. Qanadları boz, lakin ucu qara, qalan hissəsi ağdır. Dimdiyi və ayaqları qırmızıdır. Cavanların üst tərəfi qonur, alt tərəfi isə ağdır; qanadlarının ucu qaradır; quyruğunun ucunda nazik qaramtıl zolaq olur. Q=288-240 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Asiyanın cənubuna qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda qışlayır və az miqdarda nəsil verir (Xəzər adalarında). Miqrasiya dövründə sayı çoxalır (hər sürüsündə 200-300). 1960-cı illərdə təkcə Lənkəran ətrafında bir neçə min qışlayırdı. İndi azdır. Cücü, xırda balıq, xərçəng və s. ilə qidalanır. Onları yerdən, suyun səthindən götürür, bəzi cücünü havadan ovlayır. Zibilliklərdən ərzaq qalıqlarını yeyir.

169. Larus genei – Göyərçə qağayı (16.6)

G ö r k ə m i . Adi qağayı boydadır (320-350q). Başı həmişə ağ olur. Bədəninin üst tərəfi açıq-boz, alt tərəfi ağdır. Qarnı üzərində və döşündə çəhrayı çalar var. Qanadlarının ucu ağ haşiyəli qaradır. Dimdiyi və ayaqları ət rəngində qırmızıdır. Səsi kobuddur – «kerr... kerr... kerr...». Cavan quşu göl qağayısının cavanlarından fərqləndirmək çətindir. Q=278-330 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Kanor adalarına qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə adi quşdur. Payız miqrasiyası avqustda, yaz miqrasiyası martda başlayır. Qışda və reproduksiya dövründə

nadirdir. Burada nəsil verməsi yalnız Xəzər dənizinin bəzi adalarında qeyd edilmişdir. Cücü və xırda balıq yeyir.

170. *Larus argentatus* – Gümüşü qağayı (16.7)

G ö r k ə m i . Boz qarğadan xeyli böyükdür. Qanadları gümüşü çalarlı-bozdur, yalnız ucu ağ xallı-qaradır. Baş lələkləri ağdır. Yetkin quşun başı, boynu, qurşağı, quyruğu və qarın tərəfi ağdır. Mantiyası açıq göyümtül-bozdur. Çiyin lələklərinin kənarları ağdır. I dərəcəli çalma lələklərinin əsas hissəsi bozumlu, ucu aydın, ondan geridə qara hissə var. II və III çalma lələklərinin ucundan geridə iri ağ ləkə var. II dərəcəli çalma lələkləri açıq-bozdur, yalnız ucu ağdır. Dimdiyi parlaq sarı, ayaqları solğun ət rənglidir. Cavanları boz-qonur olur, qarın tərəfi nisbətən açıq rənglidir. Q=♂ – 400-470 mm, ♀ – 400-455 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimal-Qərbi Afrika, Şimali Amerika. Avropa və Asiyada nəsil verən populyasiyaları qışlamaq üçün Afrika sahillərinə və Cənubi Asiyaya qədər miqrasiya edirlər. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur və qışlayır. Qidası müxtəlifdir: xərçəng, balıq, siçanabənzər gəmiricilər, leş, ərzaq qalıqları və s.

171. *Larus cachinnans* – Qəh-qəhi qağayı (16.8)

G ö r k ə m i . Gümüşü qağayıya çox oxşayır. Son 10-15 ilə qədər gümüşü qağayının natamamnövü hesab edilmişdir. Əsas rəngi (mantiyası) ağımtıldır, tüstü kimi çaları azdır, lakin təbiətdə açıq-boz görünür. I çalma lələyinin daxili yelpiyinin dibi ağımtıl, ucu ağdır. Çalma lələklərinin ucundakı ağ ləkələr iridir. Qışda başı ağarır, boynunun ardında tünd səpkilər əmələ gəlir. Podoteka (pəncə lüləsi və ayağı) sarıdır. Yuvasında təhlükə olarkən ağzını açıb zil səsle «yax-yax-yax» edir, bəzən isə «kiyaii» səsle hücum keçir. Cavan quşun çalma lələklərinin ucunda ağ ləkələr yoxdur, sükan lələklərinin yarından çoxu ağ-qara (çil) olur. Q=♂ – 437-482 mm, ♀ – 418-460 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılmışdır. Azərbaycanda oturaq yaşayır, lakin qışda müəyyən hissəsi arealının cənubuna çəkilir. Böyük koloniyalar halında yaşayır. XX əsrin əvvəllərində Xəzər adalarında on minlərlə qəh-qəhi qağayı nəsil vermişdir. İndi bir neçə mindir. Qışda daxili sularla və insan yaşayan sahələrdə də olur. Qidası müxtəlifdir: cücü, xərçəng, balıq, kərtənkələ, siçan, leş, ərzaq qalığı və s. Bunları yerdən və sudan götürə bilir. Hazırda ən çox olduğu Gil adası yasaqlıqdır, lakin burada da azalır. «Şah dili» adasında çoxalıbdir.

172. *Larus canus* – Boz qağayı (16.5)

G ö r k ə m i . Gümüşü qağayıya oxşayır, lakin ondan xeyli kiçikdir (qarğadan az böyükdür). Dimdiyi və ayaqları yaşıltəhər-sarıdır. Başında cizgilər var. Qışda ala-bəzək xallı olur. Cavan quşun bel tərəfi qonur, qarın tərəfi açıq rənglidir, quyruğunun ucunda tutğun rəngli zolaq var. Q=320-400 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılmışdır: Avropa, Asiya və Şimali Amerika. Qışlamaq üçün arealının cənub tərəfinə miqrasiya edir. miqrasiya edir. Azərbaycanda əsasən köçmə dövründə olur və az miqdarda qışlayır. Səsi aqressivdir – «kiaa... kiaa... kiaa...» və ya «çak... çak...». Balıq, siçanabənzər gəmiricilər, leş, ərzaq qalıqları və s. ilə qidalanır.

Azərbaycan faunasına ***Chlidonias*** – Bataqlıqsüpürən cinsinin 3 növü daxildir.

Bataqlıqsüpürən cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

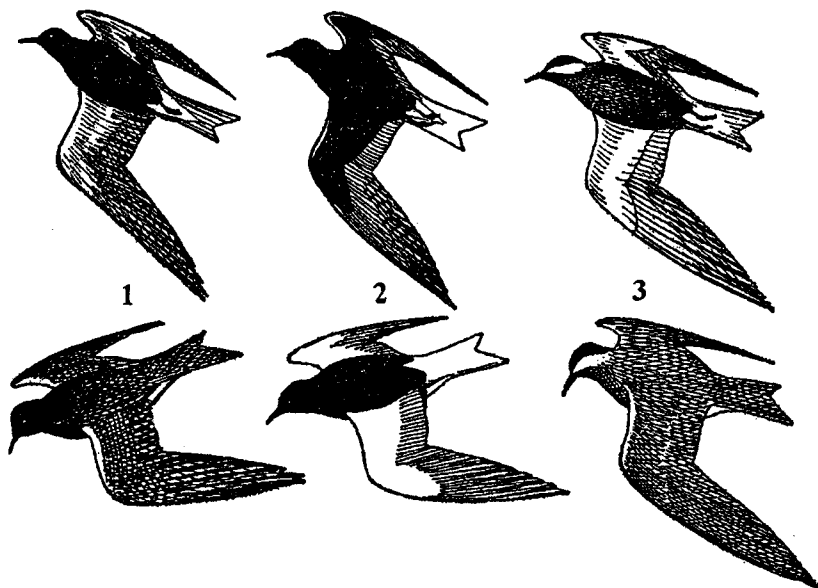
- 1 (2) Qanadı 225 mm-dən uzundur. Quyruğu, qanadının üstü və yanağı ağ, qanadının altı isə qaradır: *Ağyanaq bataqlıqsüpürən* – *Chlidonias hybrida* (şəkil 51.3).
- 2 (1) Qanadı 225 mm-dən qısadır. Qanadının üstü və yanağı ağ deyildir.
- 3 (4) Qanadının üst örtük lələkləri açıq rənglidir və quşun gövdəsinin ümumi qaramtıl fonundan aydın seçilir: *Ağqanad ba-*

taqlıqsevər – *Ch. leucoptera* (şəkil 51.2).

- 4 (3) Qanadının üst örtük lələkləri gövdəsinin qara rəng fonundan çox da seçilmir. Qanadının altı açıq-bozdur: *Qara bataqlıqsüpürən* – *Ch. niger* (şəkil 51.1).

173. *Chlidonias niger* – Qara bataqlıqsüpürən (17.1)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Kütləsi 60-65q olur. Rəngi göyümtül çalarlı qaradır, lakin qanadlarının altı açıq-boz, quyruqaltı ağdır. Başı və döşü zil-qaradır. Ayağı qırmızımtıl, dimdiyi qaradır. Cavan quşun başı qara, alını və alt tərəfi ağdır, lakin çinadanının yanlarında tutğun rəngli ləkə olur. Sakit səsi var –«kek... kek... kek...». Q=♂ – 205-227 mm, ♀ – 200-222 mm.

Şəkil 51. Bataqlıqsüpürən – *Chlidonias* növləri uçuşda
1-Qara bataqlıqsüpürən – *Chlidonias niger*, 2-Ağqanad bataqlıqsüpürən – *Ch. leucoptera*, 3-Ağyanaq bataqlıqsüpürən – *Ch. hybrida*.

H ə y a t ı . Yerdə çətin gəzir, lakin yaxşı uçuşur. Tez-tez qanad çalmaqla havada bir yerdə asılan kimi dura bilir. Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada yayılıb. Qışlamaq üçün tropik Afrikaya köçür. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur və az miqdarda nəsil verir. Bataqlıqda sınıb tökülmüş quru kolqamış üzərində yuva tikir. Cücü və başqa onurğasızlar, bəzən xırda balıq ilə qidalanır, onları suyun səthindən və havadan ovlayır.

174. Chlidonias leucopterus – Ağqanad bataqlıqsüpürən (17.2)

G ö r k ə m i . Qanadlarının altı qara-boz, üstü isə quyruğu kimi ağdır. Pəncələri parlaq-qırmızı, dimdiyi qaradır. Q=192-222 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya və Avstraliyaya qədər köçür. Azərbaycanda miqrasiya dövründə (mayda və avqust-sentyabrda) olur və az miqdarda nəsil verir. Cücüləri və başqa onurğasızları, qismən də xırda balıq ovlayır.

175. Chlidonias hybrida – Ağyanaq bataqlıqsüpürən (17.3)

G ö r k ə m i . Aydın nəzərə çarpan qara «papağı» var. Əsas rəngi göyümtül-qaradır. Beli və döşü tünd-boz, boğazı, qanadları və quyruğu açıq rənglidir. Başının və boynunun yanlarında təmiz ağ zolaq uzanır. Gövdəsinin altı qaramtıl, quyruğunun və qanadlarının altı isə ağımtıldır. Dimdiyi və ayaqları qırmızıdır. Cavan quşun bel tərəfi sarımtıl-qonur, qarın tərəfi isə ağdır. Q=230-250 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya. Qışlamaq üçün tropik Afrikaya köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Sahildə bataqlıq cəngəlliyində yuva tikir. Koloniyalar əmələ gətirir. Cücü, xırda balıq və qurbağa ilə qidalanır. May-sentyabrda müşahidə edilir.

Geocholidon – **Qağayıburun** cinsinin Azərbaycanda 1 növü var.

176. *Geocholidon nilotica* – Nil qağayıburunu (17.4)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi mavi-boz, alt tərəfi ağdır. Başında qara «papağı» var. Ayaqları və dimdiyi qarıdır. Cavan quşun bel tərəfi oxra rənglidir və üzərində tutğun rəngli naxışları var. Q=300-340 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada, Avstraliyada, Şimali və Cənubi Amerikada yayılmışdır. Qışlamaq üçün Afrikaya və Asiyanın cənubuna miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur və az miqdarda nəsil verir.

Azərbaycan faunasına **Hydroprogne** – **Dənizsüpürən** cinsinin 1 növü daxildir.

177. *Hydroprogne caspia* – Xəzər dənizsüpürəni (17.7)

G ö r k ə m i . Qarğadan böyükdür (500-700q). Bel tərəfi tünd-boz, qarın tərəfi ağdır. Başında metal parlaqlı qara «papağı» var. Dimdiyi böyük və qırmızı, ayaqları isə qarıdır. Q=380-440mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Şimali Amerika. Avrasiyada nəsil verənlə qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Asiyaya miqrasiya edirlər. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Burada nəsil verməsinə dair məlumat (Tuayev, 2000) faktik material tələb edir. Xırda balıq və onurğasız heyvanlarla qidalanırlar.

Azərbaycan faunasına **Sterna** – **Susüpürən** cinsinin 3 növü daxildir. Onlar burada miqrasiya vaxtında olur və az-çox yuvalayırlar. Koloniya halında nəsil verirlər. Cücü və xırda balıq yeyirlər.

Susüürən cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Dimdiyi sarı, ucu isə qarıdır. Qanadı 200 mm-dən qısadır: *Kiçik susüürən – Sterna albifrons* (şəkil 55.4).
- 2 (1) Qanadı 220 mm-dən uzundur.
- 3 (4) Dimdiyi qara, ucu sarıdır. Qanadı 285 mm-dən uzundur *Alaburun susüürən – Sterna sandvicensis*.
- 4 (3) Dimdiyi qırmızı-qarıdır. Qanadı 290 mm-dən qısadır: *Çay susüürəni – Sterna hirundo*.

178. Sterna sandvicensis – Alaburun susüürən (17.5)

G ö r k ə m i . Nisbətən iri susüürəndir (180-300q). Üst tərəfi boz, alt tərəfi və quyruğu ağdır. Qara «papağı» və kiçik kəkili var. Pəncələri və dimdiyi qarıdır, lakin uc hissəsi sarıdır. Cavan quşun «papağı» oxra rənginə çalır, beli və qanadlarının üstü tutğun naxışlıdır. Q=285-325mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, ABŞ, Mər-kəzi Amerika. Qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Amerikaya qədər köçürlər. Azərbaycanda Xəzərin sahilində və adalarda, bəzən də daxili su hövzələrinin bataqlıq yerlərində nəsil verir-lər. Sayı çoxdur.

179. Sterna hirundo – Çay susüürəni (17.8)

G ö r k ə m i . Nisbətən kiçikdir (100-175q). Quyruğunun haçası qaranquşda olduğu kimi çox dərindir. Gövdəsinin üst tərəfi və yanları boz, alt tərəfi ağdır. Qara «papağı» və kəkili var. Dimdiyi qara, pəncələri qırmızı-qonurdur. Cavan quşun beli oxra rəngli, alnı ağdır. Uçuşu yüngüldür. Havada qanad çalıb asılqan kimi bir yerdə dayanır (titrəyir). Q=246-288mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Amerika. Qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Asiyaya qədər köçür. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur və nəsil verir.

180. *Sterna albifrons* – Kiçik susüpürən (17.6)

G ö r k ə m i . Azərbaycanda olan susüpürənlərin ən kiçiyidir (40-50q). Gövdəsinin üst tərəfi açıq-boz, alt tərəfi ağdır. Qara rəngli balaca «papağı» var. Alnı ağ, dimdiyi və pəncələri sarıdır, lakin dimdiyinin ucu qarıdır. Cavan quşun papağı bozuntul, dimdiyi qarıdır. Q=160-180 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Amerika, Avstraliya. Qışlamaq üçün Asiya, Afrika və Amerikanın cənub hissələrinə köçür. Azərbaycanda miqrasiya vaxtında olur və az miqdarda nəsil verir. Susüpürənlərin başqa növləri ilə birlikdə yaşayır.

3.12. COLUMBIFORMES – GÖYƏRÇİNKİMİLƏR

Orta böyüklükdə quşlardır (100-600 q). Qanadları uzun və itidir. Quyuğu pazvaridir. Lələk örtüyü sıx və coddur. Burun dəlikləri üst tərəfdən qabar formalı dəri çıxıntı altındadır. Monoqam və immaturonat, bağı qaralar maturonatdır. Yuvasında 2-3 yumurta olur.

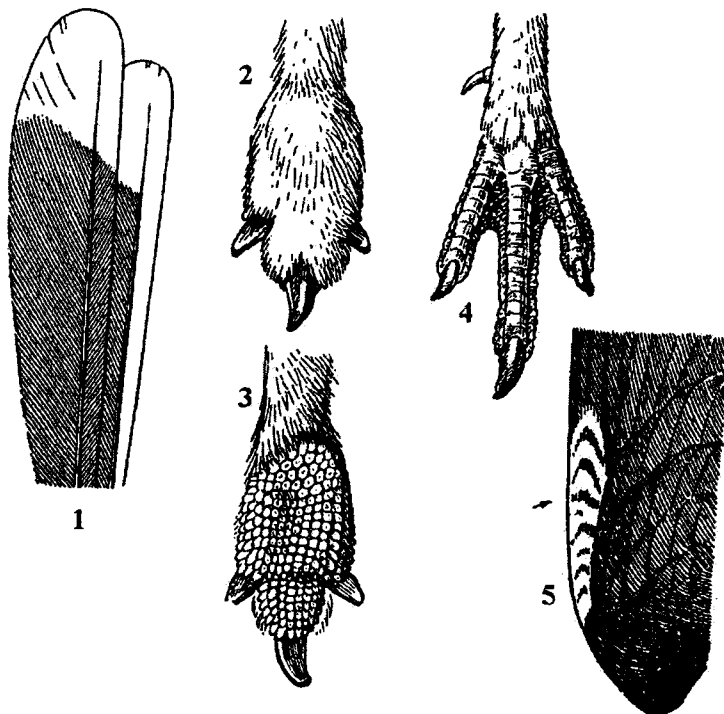
Göyərçinkimilər dəstəsinin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Burun dəlikləri üzərində dəri çıxıntıdan ibarət örtük var.
- 2 (3) Pəncə lüləsi ön tərəfdən cılpaq qalxancıqlarla örtülüdür. Arxa barmağı yaxşı inkişaf edib və ön barmaqlarla eyni səviyyədə yerləşir: *Göyərçinlər – Columbidae* (səh. 217).
- 3 (2) Pəncə lüləsi ön tərəfdən barmaqlara qədər lələklənmişdir, bəzində barmaqlar da lələklə örtülmüşdür. Arxa barmağı çox kiçikdir və ön barmaqlardan hündürdə yerləşir. Bəzində arxa barmaq heç yoxdur: *Bağı qaralar – Pteroclididae* (səh. 214).

Pteroclididae – Bağı qaralar

Göyərçin boyda quşlardır. Qanadları uzun və iti, quyuğu paz formalı, ayaqları qısadır. Lələkləri qısa, sıx və sərtir. Yarımsəhra və səhra quşlarıdır. Yuvasında 3 yumurta olur. İnkişaf

tipinə görə fəalbalalıdır (cücəli). Azərbaycan faunasına 3 növü daxildir. Onlardan adı büldürük – *Syrrhaptēs paradoxus* azıb gələn quşdur. Ağqarın bağırqara nadirdir.

Şəkil 52. Bəzi quşların spesifik əlamətləri

1-Adi qurqur – *Streptopelia turtur* (kənar sükan lələkləri), 2-Adi büldürük – *Syrrhaptēs paradoxus* (ayağının üstədən görünüşü), 3-həmin ayağın altından görünüşü), 4-Qaraqarın bağırqara – *Pterocles orientalis*, 5-Adi ququqş – *Cuculus canorus* (qanadın tını).

Bağırqaraların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Arxa barmağı yoxdur. Pəncə lüləsi və barmaqları lələklənmişdir: *Büldürük* – *Syrrhaptēs*.
- 2 (1) Arxa barmağı var, ancaq zəif inkişaf etmişdir. Pəncə lüləsinin ön tərəfi lələklənmişdir, onun arxa tərəfi və barmaqlarının hamısı lələksizdir: *Bağırqara* – *Pterocles*.

3 (4) Ayağının quruluşu başqadır.

4 (3) Barmaqları birləşib «ayaq» əmələ gətirmişdir: *Büldürük – Syrrhaptus*.

Hazırda Azərbaycanda *Pterocles* – **Bağrıqara** cinsinin 2 növü olur.

Bağrıqara cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

1 (4) Arxa barmağı zəifdir.

2 (3) Qarnı ağdır, qanadı 220 mm-dən qısadır: *Ağqarın bağrıqara – Pterocles alchata*.

3 (2) Qarnı qaradır. Qanadı 220 mm-dən uzundur: *Qaraqarın bağrıqara – Pterocles orientalis* (şəkil 53.2).

181. Pterocles orientalis – Qaraqarın bağrıqara (18.3)

G ö r k ə m i . Göyərçin boydadır. Kütləsi 330-450q olur. Üst tərəfi sarımtıl-qonurdur və üzərində tünd naxışlar var. Çinadanı boz, döşü sarımtıldır. Çinadanın altından köndələn qara zolaq keçir. Qarnı və gövdəsinin yanları qaradır. Boğazı pas kimi şabalıd rənglidir. Peysəri və döşü qəhvəyidir. Dişi quşun bel tərəfi dalğavari köndələn qara naxışlıdır. Onun boynunun arxasında və döşündə damcı formalı arxa ləkələr var, boğazı sarımtıldır, döşünədək qara köndələn zolaq cütdür. Cəld və sürətli uçar. Su içmək üçün yuvasından 50-60 km uzağa uçub-qayıda bilir. Səsi cırıltılıdır – «çur-tcur». Q=216-246 mm.

H ə y a t ı . Şərqi Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Asiyanın cənub-qərb hissəsinə qəddər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur, tək-tək qışlayır və az miqdarda yuvalayır (Qobustan, Bozdağ, Naxçıvan). Xam torpaqların əkin sahəsinə çevrilməsi bağrıqararı sıxışdırır. Onun ov quşu olması da xeyrinə deyildir. Qırmızı kitaba daxil edilib qorunur.

182. Pterocles alchata – Ağqarın bağırqar (18.2)

G ö r k ə m i . Quyuğu uzun və ucu biz kimi itidir. Beli qara naxışlı-sarıdır. Qarnı təmiz ağdır. Boynunun önü ağımtıl, döşü kürəndir, özü də öndən və arxadan qara zolaqla ayrılır. Erkək quşun boğazı qara, dişidə isə ağdır. Çalma lələkləri bozdur. Q=189-214 mm.

H ə y a t ı . Şərqi Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada tirə-töpəli qum səhrasında nəsil verir. Qışlamaq üçün Afrikaya və Asiyanın cənub-qərb hissəsinə miqrasiya edir. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Nadir quşdur, son 50-60 ildən bəri müşahidə edilmir.

Azərbaycan faunasına **Syrrhaptēs – Büldürük** cinsinin 1 növü daxildir.

183. Syrrhaptēs paradoxus – Qəribə büldürük (18.1)

G ö r k ə m i . Quyuğunun ucu sap kimi nazikdir. Qanadın ucundakı çalma lələkləri də quyuğu kimi nazik və uzundur. Bel tərəfi qara naxışlı oxra rənglidir. Alnı və boğazı kürən, döşü boz-sarı, qarnı qaradır. Dişi quşun çinadanı sarımtıldır, üzərində qara ləkələr var. Boğazında ensiz köndələn qara zolaq var. Cavan quşun quyuğu çox da uzun deyil, çinadanı köndələn naxışlıdır. Q=209-251 mm.

H ə y a t ı . Əsasən Asiyada, qismən də Şərqi Avropada səhrada və dağətəyi bozqırlarda yayılmışdır. Oturaq yaşayır. Azərbaycan faunasına azıb gələn quş kimi daxil edilmişdir. Səhranın və xam torpaqların əkin altında istifadə edilməsi bağırqaraların azğın düşməsinə çoxaldır.

Columbidae – Göyərçinlər

Göyərçinlərə Azərbaycanda göyərçin – *Columba* və qurqur – *Streptopelia* cinsləri daxildir. Bütün növlərinin sadə yuvasında 2 ədəd ağ yumurta olur. Dənəyən quşlardır, lakin cücü də yeyirlər. Körpə balalarına «quş südü» yedirirlər. Si-

nantropluğa uyğunlaşa bilirlər. Qidasını yerdən götürürlər.

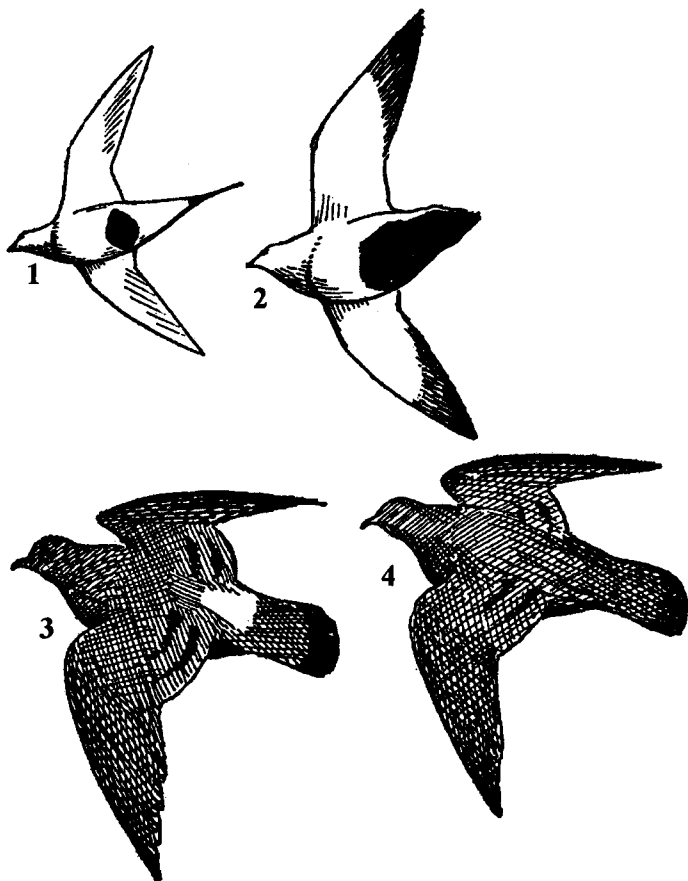
Göyərçinlərin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Çinadanı yaxşı inkişaf etmişdir.
- 2 (3) Sükan lələklərinin (orta cütdən başqa) ucu tünd boz və ya qarıdır. Pəncə lüləsinin yuxarı hissəsi ön tərəfdən lələklə örtülüdür: *Göyərçin – Columba*.
- 3 (2) Gövdəsinin alt tərəfi çəhrayı rəngə çalan bozumdur. Sükan lələklərinin (orta cütdən başqa) ucu ağ və ya ağımtıl bozdur. Boynunun yanları açıq mavi rəngə çalan bozdur. Pəncə lüləsi lələksizdir: *Qurqur – Streptopelia* (səh. 221).

Azərbaycan faunasında **Göyərçin – Columba** cinsinə 3 növ daxildir.

Göyərçin cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadının üstü, boynunun yanları ağdır. Birinci dərəcəli çalma lələkləri xaricdən ağdır: *Alabaxta göyərçin – Columba palumbus*.
- 2 (1) Qanadının üstündə və boynun yanlarında ağ ləkələr yoxdur. Birinci dərəcəli çalma lələklərinin xarici yelpiklərinin kənarı ağ deyildir.
- 3 (4) Metali parlaq rəng çinədanı üzərində və boynunun arxa hissəsinin yanlarında yaxşı inkişaf etmişdir. Qanadında köndələn qara zolaq var, dimdiyi qarıdır, belində ağ və ya ağımtıl qurşaq var: *Çöl göyərçini – Columba livia* (şəkil 53.3).
- 4 (3) Çinədanının üzəri parlaq deyil, metali parlaqlıq yalnız boynunun yanlarında və arxasındadır. Qanadlarında ləkə formasında qara rəngli köndələn zolaqlar var. Dimdiyinin ucu açıq rəngdədir. Başının üstü (təpəsi) bozdur. Qoltuqaltı lələkləri tünd bozdur. Belinin hər yeri eyni rəngdədir: *Məşə göyərçini – Columba oenas* (şəkil 53.4).

Şəkil 53. Bağrıqaralar və göyərçinlər

1-Adi büldürük – *Syrhaptes paradoxus*, 2-Qaraqarın bağrıqara – *Pterocles orientalis*, 3-Çöl göyərçini – *Columba livia*, 4-Meşə göyərçini – *Columba oenas*.

184. *Columba palumbus* – Alabaxta göyərçin (18.6)

G ö r k ə m i . Azərbaycan faunasında ən iri göyərçindir (450-550q). Ümumi rəngi göyümtül, döşü çəhrayı-bozdur. Boynunda və qanadları üzərində iri ağ xallar, quyruğunda isə tündrəng enli zolaqlar aydın görünür. Dimdiyi sarı, ayaqları malina rəngli-qırmızıdır. Səsi bərk uğultuludur – «xuu-ruu-ra...

xuu-ruu-ra... xuu-ra». Q=233-268 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika-da yayılıb. Meşə quşudur. Azərbaycanda meşə və onu əvəz edə bilən bağlarda məskunlaşır. Oturaq quşdur. Sayı çox da az deyil, lakin aran rayonlarda meşələrin qırılması nəticəsində azalmışdır. Hər cütün ayrıca yuva sahəsi olur. Ağacda yuva tikir. Apreldə yumurta verir, iyula qədər balaları pərvazlaşır. Sonra kiçik qruplar (5-7 quş) əmələ gətirib qida axtarırlar. Taxıl və bitki toxumlarını açıq sahələrdən götürür. Ov quşu kimi qiymətlidir. Lakin sayı azalmışdır.

185. *Columba oenas* – Meşə göyərçini (18.5)

G ö r k ə m i . Alabxatdan kiçikdir (250-320q). Çöl göyərçininə oxşayır, lakin qurşağı da beli kimi tünd rənglidir, qanadları üzərində zolaq yoxdur. Dimdiyi ağdır. Səsi xırıltılıdır – «xu-kuuu» və tez-tez təkrar olunur. Lələkləri sərt, havaya qalxanda qanad çalmasından fit səsi əmələ gəlir. Q=♂ – 196-228 mm, ♀ – 200-215 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika-da yayılıb. Adından göründüyü kimi meşə quşudur. Meşənin işıqlı və hündür ağaclı kənar hissəsini xoşlayır. Ağac koğuşunda yumurtalayıb nəsil verir. Qidasını reproduksiya dövründə meşə talasından, sonralar isə açıq sahədən götürür. Ona görə çox vaxt taxıl biçilmiş zəmilərə uçurlar. Ov quşudur.

186. *Columba livia* – Çöl göyərçini (18.4)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi göyümtüldür, lakin qurşağında enli ağ zolaq uzuqdan görünür. Açıq-boz qanadları üzərində iki yerdə tutğun rəngli və enli köndələn zolaq var. Q=184-240 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda Xəzər adalarından yüksək dağlara qədər qayalıqda, yarıqda və insan tikililərinin çardağı altında nəsil verir. Oturaq quşdur. Natamam sinantropdur, yeni təbii biotoplarında

az, insan ilə qonşuluqda isə çoxdur (75%). İnsanla qonşuluqda ildə 4 dəfə, təbii bitopunda isə 2 dəfə nəsil verir. Ov quşudur. Kütləsi 250-330q olur.

Qurqur – Streptopelia cinsinin Azərbaycan ərazisində 3 növü var.

Qurqur cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (6) Bel tərəfi berrəngdir, lələklərin açıq haşiyəsi pulcuğa oxşar bəzək əmələ gətirmir.
- 2 (3) Qanadı 155 mm-dən uzundur. Onun alt örtük lələkləri açıq-bozdur. Aypara xaltası var: *Xaltalı qurqur – Streptopelia decaocto*.
- 3 (2) Qanadı 155 mm-dən uzundur. Onun alt örtük lələkləri tünd-bozdur.
- 4 (5) Boynunun yanlarında qara-kürəni xallar var. Aypara xalta yoxdur: *Kiçik qur-qur – S. senegalensis*.
- 5 (4) Boynunda xaltası zəif görünür.
- 6 (1) Bel tərəfi pulcuğa oxşar bəzək əmələ gətirir. Qanadı 180 mm-dən qısadır. Kənardakı sükan lələyinin xarici yelpiyi ağdır: *Adi qurqur – S. turtur* (şəkil 52.1).

187. Streptopelia decaocto – Xaltalı qurqur (18.8)

G ö r k ə m i . Adi qur-qurdan az böyükdür (190-200q). Boynunda ağ haşiyəli yarımdairəvi halqa səciyyəvidir. Başı, boynu və döşü bozumtul-çəhrayı, beli berrəng qonur-bozdur. Quyruğu uzundur və ağ zolaqları enlidir. Başı çəhrayı çalarlı ağımtıldır. Bel tərəfi qonur gil rənglidir. Qarın tərəfi çəhrayı çalarlıdır. Cavan quşun boynunda xalta yoxdur. Səsi boğunudur və alabaxtanın səsini xatırladır – «xu-xuuu-xu... xu-xuuu-xu...». Q=160-190 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Oturaq quşdur. Azərbaycan faunasına 1980-cı illərdə daxil olub. Tam sinantropdur, yəni təbii biotopu ilə reproduktiv əlaqəsini kəsmişdir, yalnız şəhər və qəsəbələrdə nəsil verir. Fevral ayında günəşli havalar olan kimi quruldamağa başlayır. Hündür ağac olan

Şəhər və qəsəbələrdə gözəl qamətli və xoş səsli bəzək quşu kimi əhəmiyyətlidir. Oturaq yaşayır.

3.13. CUCULIFORMES – QUQUQUŞKİMİLƏR

Azərbaycan faunasında 1 fəsiləsi, 1 cinsi və 1 növü növü var (şəkil 52.5).

Cuculidae – Quququşlar

Bu quşların dünyada 100-dən çox növü var, əksəri tropik meşələrdə yaşayır. Bir sıra növü özü yuva tikmir, başqa quşların yuvasında yatıb yumurtlayır (yuva parazitidir). Beləsindən biri Azərbaycan faunasına daxildir.

190. *Cuculus canorus* – Adi quququş (18.11)

G ö r k ə m i . Adi qur-qur böyüklükdədir. Üst tərəfi boz, alt tərəfi isə ağdır. Lakin döşündən quyruqaltına qədər ağ fonda 15-dən çox köndələn qara zolaqlar var. Bu cür zolaqlar qanadlarının tinində də var. Quyruğu uzun və ağ xallıdır. Havada kiçik qırğıya oxşayır. Səsi də səciyyəvidir. Erkək quququş «qu-quu» səsini müxtəlif tezlikdə təkrar edir, dişisi isə «kli-kli-kli» edib cırıldayır. Q=♂ – 212-240 mm, ♀ – 195-227 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. May ayında gəlir, sentyabrda köçüb gedir. Ağac və kol olan sahələrdə məskunlaşır. Müxtəlif növ quşların, əsasən sərçəkimilərin yuvasına öz yumurtasını əlavə edir. Müxtəlif cücü, o cümlədən tüklü tirtillər ilə qidalanır. Faydalı quşdur.

3.14. STRIGIOFORMES – BAYQUŞKİMİLƏR

Gecə quşlarıdır. Yaxşı inkişaf etmiş gözləri başının ön tərəfində yerləşir və önə tərəf yönəlmişdir. I və II çalma lələklərinin xarici kənarı diş-dişdir (şəkil 54.3). Dimdiyi itidir, üst

dimdiyi qarmaq kimi aşağıya əyridir, onun dibində mumaoxşar dəri var, onu qıl formalı lələklər örtür. Burun dəlikləri mumaoxşar dərinin üzünə açılır. Caynaqları iti, güclü və qarmaq kimi əyridir. Kənar (IV) barmağı geriye çevrilə bilər. Lələk örtüyü yumşaqdır, səssiz uçuşu təmin edir. Qulaqları yaxşı eşidir.

Azərbaycan faunasına daxil olan növləri bir fəsiləyə aiddir.

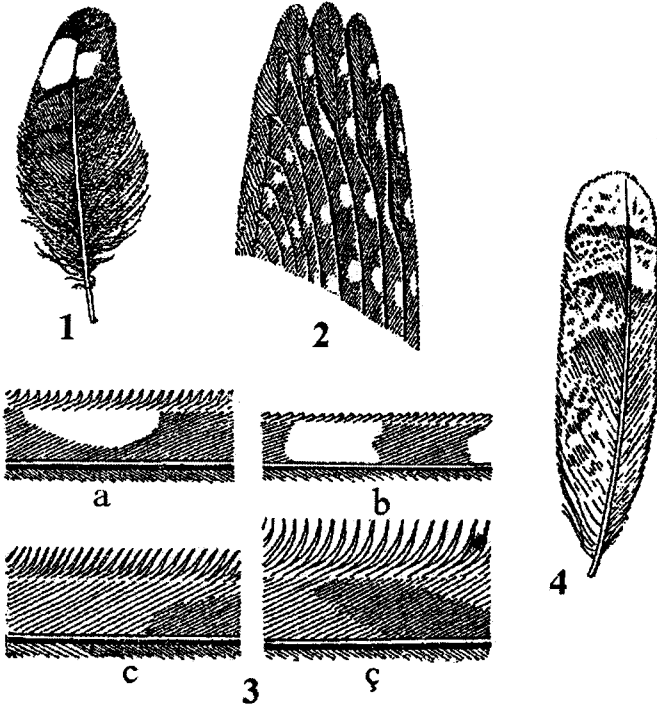
Strigidae – Bayquşlar

Müxtəlif boylu gecə quşlarıdır. Azərbaycan faunasında ən kiçiyi 90-100 q, irisi 3000-3500q kütləyə malikdir. Lələk örtüyü yumşaq və boşnaqdır, tam səssiz uçuş. Qanadları enli, quyruğu gödəkdir. Ayaqları caynaqlarına qədər lələklə örtülüdür. Gözləri çox iridir. Üz hissəsində sıx və gödək lələklər kənarlara əyilib yastı «üz lövhəsi» əmələ gətirir. Gözləri iridir. Bəzində uzun lələklərdən ibarət «xarici» qulaq var. Qonduğu yerdə şaquli vəziyyətdə («sütun» kimi) dayanır. Yumurtaları ağ və yumrudur. Azərbaycanda 6 növü var, biri (meşə bayquşu) reproduksiya üçün gəlir, qalanlar oturaqdır. Hər cütün ayrıca yuva sahəsi olur. Əsas qidası siçanabənzər gəmiricilərdir.

Bayquşların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (7) Qanadı 200 mm-dən uzundur.
- 2 (3) Qarın tərəfində və bədənənin yanlarında uzununa naxışlar var. 1 və 2-ci çalma lələklərinin xarici yelpiyi diş-dişdir: *Yapalaqca* – *Strix* (səh. 227).
- 3 (2) Lələk örtüyünün rəngi başqadır.
- 4 (8) Başının yanlarında bir topa lələk uzanıb «qulaq» əmələ gətirmişdir.
- 5 (6) Qanadı 330 mm-dən qısadır: *Bayquş* – *Asio* (səh. 226).
- 6 (5) Qanadı 400 mm-dən uzundur: *Yapalaq* – *Bubo* (səh. 225).
- 7 (1) Qanadı 200 mm-dən qısa, 120 mm-dən uzundur: *Bayquşcuq* – *Otus* (səh. 227).
- 8 (4) Başında «qulaq» əmələ gətirən uzun lələk topası yoxdur.
- 9 (10) Quyruğu qanadın uzunluğunun 2/3 hissəsindən uzundur. 4-cü çalma lələyinin kənar yelpiyində kəsik yoxdur.

- 10 (9) Quyruğu qanadın uzunluğunun yarısı qədərdir. 4-cü çalma lələyinin xarici yelpiyinin uc hissəsi daralmışdır. Birinci çalma lələyinin xarici yelpiyindəki «dişlərin» hündürlüyü aydın görünür: *Xarabacıl – Athene* (səh. 227).

Şəkil 54. Bəzi bayquşların spesifik əlamətləri

1-Meşə bayquşu – *Otus scops* (çiyin lələyi), 2-Adi xarabacıl – *Athene noctua* (qanadın zirvəsi), 3-birinci çalma lələyinin yelpiyinin dişlikləri: *a*-Adi xarabacıl, *b*-Meşə bayquşunda, *c*-Bataqlıq bayquşunda (*Asio flammeus*), *ç*-Qulaqlı bayquşda (*A. otus*), 4-Boz yapalaqça – *Strix aluco* (sükan lələyi).

Yapalaq - *Bubo* cinsinin Azərbaycanda bir növü var (şəkil 40.3).

191. *Bubo bubo* – Böyük yapalaq (19.3)

G ö r k ə m i . Bel tərəfi kürən və sarımtıl fon üzərində qara-qonur rəngli uzununa və eninə naxışlar olan bəzəkliidir. Qarın tərəfi kürən-sarımtıl-ağdır. Ayağı caynaqlarına qədər lələklə örtülüdür. Dimdiyinin altı ağıdır. Dimdiyindən qulaqlarına tərəf «V» formalı qaşları uzanır. Qanadı quyruğundan qısaadır. Dimdiyi və caynaqları qaradır. Səsi dərindən gələn uyultudur – «u-xuu». Xarici «qulaqları» aydın görünür. Gözləri narıncı-qırmızımtıldır. $Q=420-450$ mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanda insan ayağı dəyməyən qaranlıq aran və dağ meşələrində oturaq yaşayır. Ağac koğuşunda, mağarada, bəzən xaraba damda və başqa quşların yuvasında nəsil verir. Siçan və xırda quşdan tetraya və dovşana qədər müxtəlif boylu heyvanları ovlayır. Sayı azdır.

Azərbaycan faunasına *Asio* cinsinin 2 növü var.

Bayquş cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Qanadı 350 mm-dən qısadır.
- 2 (3) «Qulaqları» yaxşı inkişaf etmişdir. Belində və çiyində köndələn, qarın tərəfində isə köndələn və uzununa tünd rəngli naxışlar var. Birinci çalma lələyinin xarici yelpiyində uzun (yelpiyin yarısı qədər) «dişlər» yerləşir: *Qulaqlı bayquş – Asio otus* (şəkil 54.3).
- 3 (2) «Qulaqları» qısadır (20 mm) və zəif inkişaf etmişdir. Belində və çiyində köndələn naxışlar yoxdur. Qarın tərəfindəki naxışlar yalnız uzununa yerləşir. Birinci çalma lələyinin xarici yelpiyindəki «dişlər» gödəkdir (yelpiyin üçdə biri qədər və daha az): *Bataqlıq bayquşu – Asio flammeus*.

192. *Asio otus* – Qulaqlı bayquş (19.1)

G ö r k ə m i . Ortaboy bayquşdur. Qulaqları uzundur (55 mm-ə qədər). Üst tərəfi mərmər naxışlı qonur, alt tərəfi isə sarımtıl-pas rənglidir və üzərində iri cizgilər uzanır. Səsi boğuş çıxır: «xu-xuuu». Yanaqları sarımtıl-qəhvəyidir. Dimdiyi ilə gözləri arasında alınına qədər «X» formalı ağ zolaq

uzanır. Cavan quşun başı və qulaqları ağ olur. $Q=\sigma^{\circ}$ – 280-315 mm, ♀ – 285-312 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali-Qərbi Afrika, Şimali Amerika. Azərbaycanda meşələrdə və köhnə bağlarda yaşayır. Sağsağan, qarğa, zağca və başqa quşların köhnə yuvasında, bəzən də ağac koğuşunda nəsil verir. Payızda 3-5 quşdan ibarət kiçik qruplar əmələ gətirir. Siçanabənzər gəmiricilər ilə qidalanır, qışda quş da ovlayır.

193. *Asio flammeus* - Bataqlıq bayquşu (19.2)

G ö r k ə m i . Qulaqlı bayquşa oxşayır, lakin «qulaqları» görünmür. Beli qonur, qarın tərəfi sarımtıl-oxra rənglidir. Dimdiyi qara, gözləri sarıdır. Gözləri ətrafında tutğun rəngli halqa var. Üz dairəsi ağımtıldır. Havada olanda qanadlarının tinində qara ləkə görünür. Yerin səthinə yaxın alçaqdan dalğa formalı sakit uçur. Yazda reproduksiyanın əvvəlində erkək quş qanadlarını yanına çırparaq səciyyəvi səs çıxarır – «bu-bu-bu-buu».

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Afrika, Amerika. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda yaşayır. Bataqlıq quşu adlanmasına baxmayaraq, bozqır sahələrdə daha çox olur. Quru yerdə otdan yuva tikir, 5-6 yumurta verir. Sutkanın ala-qaranlıq saatlarında, bəzən gündüz ov edir. Əsas qidası (90%) siçanabənzər gəmiricilərdir.

Otus – Bayquşcuq, Athene – Xarabacıl və Strix – Yapalaqca cinslərinin Azərbaycan faunasında hərəsinin bir növü var (şəkil 54).

194. *Otus scops* – Meşə bayquşu (19.5)

G ö r k ə m i . Azərbaycan faunasında ən kiçik bayquşdur. Üst tərəfi pasaoxşar-boz, alt tərəfi isə açıq rənglidir və üzərində tünd rəngli naxışlar uzanır. «Qulaqları» aydın görünür. Üz dairəsi «X» formalı ağ zolaq ilə qulaqlara birləşir.

Pəncə lüləsi lələklə örtülüdür, lakin barmaqların dibini əhatə etmir. Dişi quşun rəngi solğundur, ona görə naxışları daha aydın görünür. Hava qaralandan səhərə qədər 1-3 dəqiqədə bir dəfə monoton qəmli səsi eşidilir: «splyu-yu». Ona görə «İsa-Musa» quş da adlanır. Q=138-160 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika-da yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikanın ekvator bölgəsinə və Asiyanın cənub-qərb hissəsinə köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün apreldə gəlir, sentyabrda qayıdır. Meşələrin işıqlı kənar hissəsində, bağda və parkda məskunlaşır. Ağac koğuşunda, yağanda və başqa örtülü və yarımmörtülü şəraitdə nəsil verir. Müxtəlif cücülərlə qidalanır. Faydalı quşdur.

195. *Athene noctua* – Dam xarabacılı (19.6)

G ö r k ə m i . «Üz dairəsi» tam deyil (aşağı hissəsi görünür). Bel tərəfi açıq-qonurdur və üzərində sarı cizgilər var, qarın tərəfi isə ağımtıldır. Qanadları üzərində ağ xallar dairə formalıdır. Başında açıq rəngli naxışlar uzanır. Uçuşu dalğavaridir. Gündüz istədiyi obyektin foks nöqtəsini tutmaq üçün başını irəli-geri çəkir. Adi səsi «ku-vit, ku-vit» kimi eşidilir, lakin bəzi halda uvultulu olur. Q=♂ – 163-170 mm, ♀ – 166-173 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanda aran və dağ rayonlarda açıq sahədə oturmaq yaşayır. Lakin xaraba damları çox xoşlayır, natamam sinantrop quşdur. Örtülü şəraitdə nəsil verir. Siçanabənzər gəmiricilər və başqa xırda onurğalılar ilə qidalanır. Sutkanın əsasən alaqranlıq vaxtında, bəzən əlavə olaraq gündüz də fəal olur. Adətən damların çardağına, ağacın quru budağına və teleqraf dirəyinin zirvəsinə qonub ətrafını yaxşı izləyir.

196. *Strix aluco* – Boz yapalaqca (19.4)

G ö r k ə m i . Qarğadan az böyük yapalaqcadır. Lələk örtüyü yumşaq, həm də qu kimidir. Gözləri qaradır. Erkək quşun səsi boğunuq çıxır: «xu-xu-xuu», dişi quş isə fit verir: «kiyu-viix». Yalnız gecə fəal olur. Bel tərəfi bozdur və üzərində qonur naxışlar var, qarın tərəfi isə açıq-bozdur və üzərində cizgilər uzanır. Naxışlar hər yerində uzununa yerləşir, yalnız quyruğunda zolaqlar eninədir. Dimdiyi ağımtıldır. Bəzi fərdlərində boz rəngi kürəni rəng əvəz edir. Q=♂ – 266-296 mm, ♀ – 282-305 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Aranda və dağda olur. Meşədə və bağlarda məskunlaşır. Əsasən ağac koğuşunda, bəzən yarım açıq şəraitdə nəsil verir. Şiçanabənzər gəmiricilər ilə qidalanır, qışda quş da ovlayır.

3.15. CAPRIMULGIFORMES – KEÇİSAĞANKİMİLƏR

Orta böyüklükdə gecə quşlarıdır. Pəncə lüləsi və dimdiyi 30 mm-dən qısadır. Yerdə çətin gəzir. Qanadları və quyruğu uzundur, yaxşı uçuş. Ağız enlidir, onun künclərində və kənarlarında qıl formalı lələklər var (havadan cücü ovlamasını asanlaşdırır). Gözləri böyükdür. Yumurtası normal – ellips formasındadır. Monoqam və immaturoinatdır. Azərbaycan faunasına bir növü daxildir (şəkil 56.4-5).

197. *Caprimulgus europaeus* – Adi keçisağan (19.7)

G ö r k ə m i . Qaratoyuqdan az iridir. Qanadları və quyruğu uzundur. Ayaqları gödək və zəifdir. Lələkləri yumşaqdır. Dimdiyi gödək, yastı, ağız yarığı çox böyükdür. Rəngi tutqun boz-qonurdur. Qanadlarının örtük lələklərinin ucu ağımtıl-sarı olduğu üçün köndələn zolaqlar əmələ gətirir. Başında və çiyinlərində qara zolaq uzanır. Erkək quşun quyruğunun və qanadlarının kənar lələklərində iri ağ ləkələr var. Q=♂ – 168-187 mm, ♀ – 176-185 mm.

H ə y a t ı . Gecə quşudur. Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycana nəsil vermək

üçün gəlir, apreldə gəlir, sentyabr-oktyabrda qayıdır. Heç bir yuva tikmir, quru yerdə və ya xəzəlin içində yumurtlayıb kürt yatır. İnkişaf tipinə görə acizbalalı quşdur. Havadan cücü ovlayır, çox faydalıdır.

3.16. APODIFORMES – UZUNQANADKİMİLƏR

Kiçik – qaranquşdan az iri quşlardır. Qanadları uzun, ayaqları qısaadır. Barmaqlarının hamısı önə tərəf yönəlmişdir. Caynaqları itidir (hamar qayadan yapışmasını təmin edir). Yerdə gəzməkdən və ağaca qonmaqdan məhrumdur. Dimdiyi qısa və üçkünc formalıdır. Sükan lələklərinin oxu uc hissədən yelpiksizdir və iynə kimi irəli çıxıbdir. Çox rahat və sürətlə uçar, hətta su içməsi və seksual əlaqəsi də uça-uça olur.

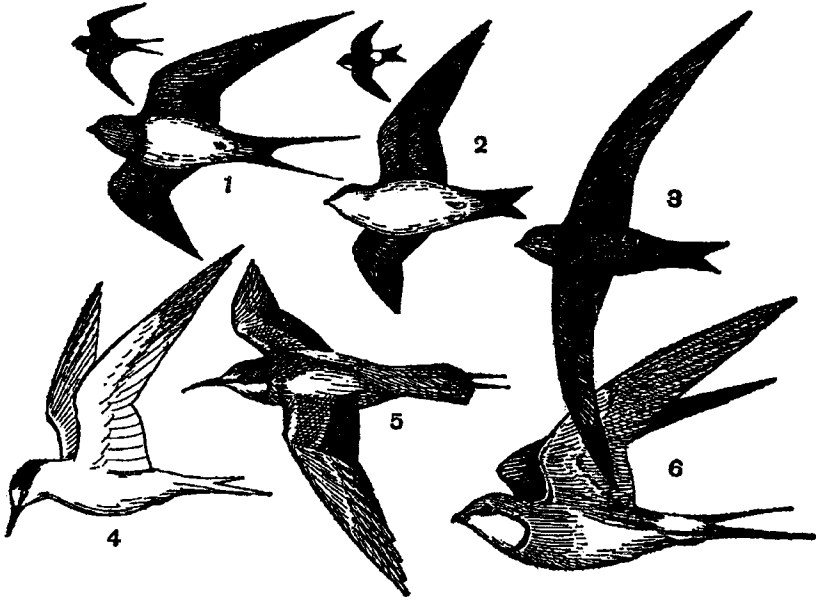
Azərbaycan faunasına daxil olan növləri 1 fəsiləyə və 1 cinsə daxildir.

Apodidae – Uzunqanadlılar

Çox sürətlə uçan kiçik quşlardır. Qaranquşa oxşayır, lakin aypara formalı qanadları o qədər uzundur ki, onların ucu quyruğundan arxaya çıxır. Əsas rəngi qara-qonur, bəzi yeri ağdır. Gündüz fəal olur. Acizbalalı quşlardır. Barmaqları hamısı önə tərəf yönəlib, ona görə budağa qonmaqdan məhrumdur. Koloniya əmələ gətirirlər, örtülü şəraitdə nəsil verir. Yumurtaları ağdır. Havadan cücü ovlayır. Azərbaycan faunasına 3 növü daxildir. Onlardan kiçik uzunqanad – *Apus affinis* azıb gələn-dir, digər iki növü nəsil vermək üçün gəlir.

Uzunqanad cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Quyruğunun ucu demək olar ki, düzdür. Orta sükan lələkləri kənardakılardan cəmi 4 mm gödəkdir. Sükan lələkləri açıq qonur rəngdədir. Qanadı 150 mm-dən çox deyildir: *Kiçik uzunqanad* – *Apus affinus* (şəkil 56.6).

Şəkil 55. Oxşar uçuşlu bəzi quşlar

1-Adi kəndqaranquşu – *Hirundo rustica*, 2-Adi şəhərqaranquşu – *Delichon urbica*, 3-Qara uzunqanad – *Apus apus*, 4-Kiçik susüpürən – *Sterna albifrons*, 5-Qızılı qızlarquşu – *Merops apiaster*, 6-Çəmən haçaquyruğu – *Glareola pratincola*.

- 2 (1) Əlamətləri başqadır. Quyruğu haçalıdır.
 3 (4) Qarnının lələkləri ağdır. Döşündə qonur rəngli köndələn zolaq var. Qanadı 215 mm-dən uzundur: *Ağqarın uzunqanad – Apus melba*.
 4 (3) Qarnının üzəri və döşü eyni rəngdə olub, qonurdur və döşündə heç bir zolaq yoxdur. Qanadı 185 mm-dən az deyildir: *Qara uzunqanad – Apus apus* (şəkil 55.3).

198. *Apus affinus* – Kiçik uzunqanad (20.2)

G ö r k ə m i . Başının və boynunun üstü, qanadları və quyruğu qonur, beli, döşü və qarnı qara, boğazı və quyruqüstü ağdır. Quyruğunun haçası dayazdır. Q=127-133mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Afrikada yayılmışdır. Azərbaycan faunasına azıb gələn quş kimi daxil edilmişdir. Afrikada və Hindistanda qaşlayır.

199. Apus apus – Qara uzunqanad (20.3)

G ö r k ə m i . Lələk örtüyü qonur-qara, yalnız boğazı çirкли-ağdır. Qanadlarının tini qaramtıl-qəhvəyidir. Səsi zingiltilidir – «vzz-vzzz». Q=165-179 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrika-da yayılıb. Azərbaycanın hər yerində görmək mümkündür. Apreldə gəlib, avqustda köçüb gedir. Sayı çoxdur. Nəsil verməsi gec başlayır (iyun). Təkcə cücüləri deyil, yuva tikmək üçün materialı da havadan tutur. Natamam sinantropdur.

200. Apus melba – Ağqarın uzunqanad (20.1)

G ö r k ə m i . Qara uzunqanaddan iridir. Boğazının, döşünün və qarın hissəsinin ağ olması ilə başqa uzunqanadlardan fərqlənir. Döşündə tünd rəngli köndələn zolaq var. Qalan yerləri bozumtul-qonurdur. Səsi kəskin çıxır: «skrii-skrii». Q=207-228 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyanın cənub hissəsində və Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün hər yerdən Afrikaya köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün may ayında gəlir, avqustda köçüb gedir. Dağətəyi və dağlıq rayonlarda qayalıqda məskunlaşır. Koloniya əmələ gətirir, lakin nadir quşdur.

3.17. CORACIIFORMES – GÖYCƏQARĞAKİMİLƏR

Orta və kiçik boylu quşlardır. Qanadları parlaq göy və ya xud yaşıldır. Çalma lələkləri qısa, lakin üzərində köndələn ağ zolaqlar var. Ayaqları qısa, Dimdiyi ayaqlarından iki dəfə və daha çox uzundur. Burun dəlikləri yarıq formalıdır. Azərbaycan faunasına 4 fəsiləsi daxildir.

Göycəqarğakimilərin fəsilələrini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Başında kürən pas rəngində, qara və ağ ləkələri olan uzun kəkil var. Dimdiyi biz formasında uzundur və azca aşağıya əyilmişdir: *Hophoplar – Upupidae* (səh. 236).
- 2 (1) Başında kəkil yoxdur, varsa da rəngi başqadır. Dimdiyinin quruluşu da başqa cürdür.
- 3 (4) Ön barmaqları yalnız dibdən bitişikdir: *Göycəqarğalar – Coraciidae* (səh. 233).
- 4 (3) Orta və kənar barmaqlarının 2/3 hissəsi bitişikdir.
- 5 (6) Dimdiyi düzdür. Qarnı kürən və ya ağdır: *Zərricələr – Alcedinidae* (səh. 234).
- 6 (5) Dimdiyi az əyridir. Qarın tərəfi yaşıl və ya göy, bel tərəfi qızılı və ya yaşıldır: *Qızlarquşular – Meropidae* (səh. 235).

Göycəqarğaların – Coraciidae Azərbaycan faunasına bircə növü daxildir.

201. *Coracias garrulus* – Adi göycəqarğa (18.10)

G ö r k ə m i . Sığırçıdan iridir. Ümumi rəngi yaşıl-göydür; bel tərəfi qəhvəyi-gil rənginə çalır, quyruğunda və qanadları üzərində tünd-göy yerləri var. Qaşları və boğazı ağdır. Cavan quşun alnı, döşü və qarnı açıq sarımtıldır, çinadını üzərində tutgun rəngli xırda cizgilər var. Adi səsi kəskin cırıltılıdır: «rak-rak», lakin reproduksiya dövrünün əvvəllərində tez-tez «kra-kra-kra-kra-kra» edir. Ona görə bu quşa «dra-dra» da deyilir. Qarğa kimi ləng uçuş, rəngi də göydür, ona görə milli adı göycəqarğadır. Q=182-206 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikanın Şimal-Qərb hissəsində yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarına reproduksiya üçün gəlir. Apreldə gəlib, avqust-sentyabrda köçüb gedir. Örtülü şəraitdə (ağac koğuşunda, yarığanda, tikililərin çardağı altında və s.) nəsil verir. Acizbalalı quşdur. 1950-ci illərə qədər sayı çox idi, indi azdır. Əsas qidası cücü, kiçik kərtənkələ, ilan və siçandır. Zıyanvericiləri qırmaq üçün səpilən zəhərli maddələr göycəqarğaya da neqativ təsir edib, onu azaltmışdır. Faydalı

quşdur.

Alcedinidae – Zərricələr

Dimdiyi düz və iti, ayaqları kiçik quşlardır. Tirələrdə torpağı qazıb özünə yuva hazırlaması ilə əlaqədar barmaqları dib hissədən bir-birinə bitişikdir. Balıq ilə qidalanır. Ona görə balıqcıl da adlanır. Azərbaycan faunasında 2 növü qeyd olunub. Onlardan biri (qırmızıdimdik balıqcıl – *Halcyon smyrnensis*) XIX yüzillikdə Lənkəran meşələrində çoxlu balıq olan çayların sahilində nadir olmuşdur. Ola bilsin ki, çayda balığın azalması nəticəsində nəsli kəsilibdir.

Zərricələrin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Ümumi rəngi əlvandır.
- 2 (3) Quyruğu dimdiyindən qısadır, yaxud ona bərabərdir. Rəngi mavi-kürəndir, çinədanı, döşü və quyruğunun altı açıq kürəndir. Qanadı 90 mm-dən qısadır: *Zərricə – Alcedo*.
- 3 (2) Qanadı 118 mm-dən uzundur. Rəngi göydür, lakin quyruğuna doğru yaşıla çalır. Çinədanı və döşü ağdır, dimdiyi qırmızıya çalır: *Balıqcıl – Halcyon*.

Azərbaycan faunasına **Halsyon – Balıqcıl** və **Alcedo – Zərricə** cinslərinin hərəsinin 1 növü daxildir.

202. Halsyon smyrnensis-Qırmızıdimdik balıqcıl (18.13)

G ö r k ə m i . Sığırçından kiçikdir. Üst tərəfi göydür. Başı qonur, boğazı ağ, dimdiyi qırmızı, döşünün ortası ağdır. Qanadlarının alt tərəfi birrəng kürəndir, lakin iri ağ ləkəsi var. Döşünün yanları və qarnı şabalıdı-qəhvəyidir. Q=123-130 mm.

H ə y a t ı . Asiyada yayılmışdır. Arealının şimal hissəsi Türkiyəyə qədərdir. Azərbaycan faunasında 1884 və 1908-ci illərdə Lənkəran yaxınlığında əldə edilmişdir. Lakin sonrakı 100 ildə təsadüf olunmayıbdır. Ola bilsin ki, azıb gələn quş

olmuşdur.

203. *Alcedo atthis* – Balıqçıl zərricə (18.12)

G ö r k ə m i . Sərçədən iridir. Üst tərəfi göyümtül-yaşıl, boğazı ağımtıl, qarın tərəfi isə pas rəngli – kürənidir. Dimdiyi qırmızımtıl-qonurdur. Dimdiyinin dibindən peysərinə ucu ağ qurtaran enli qəhvəyi zolaq gedir. Başında nazik köndələn naxışlar var. Q=66-80 mm. Çox vaxt suyun səthi ilə uçur. Səsi kəskin çıxır – «pikk-pikk».

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarında oturaq yaşayır. Sahil quşudur. Torpağı qazıb yuva düzəldir. Qidasını (xırda balıq və su cücüləri) görəndə özünü suya daş kimi atıb ovunu dimdiyində çıxarır.

Meropsidae – Qızlarquşular

Sığırçın böyüklükdə quşlardır. Qanadları və quyruğu uzun və itidir. Sükan lələklərinin mərkəzi cütü başqalarından çox uzundur. Dimdiyi nazik, uzun və aşağıya tərəf az əyridir. Ayaqları gödəkdir. Torpağı qazıb özünə yuva hazırlaması ilə əlaqədar ön barmaqları dib tərəfdən yarısına qədər bir-birinə bitişikdir (onları güclü edir). Adətən məftil üzərinə və ağacın quru budağına qonur, torpaq yolda, tozda «çimirlər». Arı və başqa cücü ilə qidalanır, onları havadan təqib edib ovlayır. Azərbaycan faunasına iki növü daxildir, hər ikisi buraya reproduksiya üçün gəlir. Koloniya halında yaşayırlar.

Qızlarquşu cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Rəngi qızılı-mavi, yaxud yaşıldır.
- 2 (3) Ümumi rəngi qızılı-mavidir. Peysəri kürən-qəhvəyi, boğazı sarı, alnı ağdır: *Qızılı qızlarquşu – Merops apiaster*.
- 3 (2) Ümumi rəngi yaşıldır. Boğazı kürən-qəhvəyi, alnı, qaşları və yanaqları mavidir: *Yaşıl qızlarquşu – Merops superciliosus*.

204. *Merops apiaster* – Qızılı qızlarquşu (20.5)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Bel tərəfi qızılı-qəhvəyi, boğazı sarı, alnı ağımtıl, qanadları qonur-göy, quyruğu yaşıl, qarnı mavi-göydür. Dimdiyi qarıdır. Dimdiyindən peysərinə uzanan qara zolaq dimdiyin dibindən seçilmir. Sarı boğazı mavi döşündən qara zolaqla ayrılır. Cavan quşun başı və beli yaşiltəhərdir. Orta sükan lələklərinin ucu biz kimi nazikdir. Q=140-156mm. Səsi ucadır - «kryu-kryu, kryu-kryu».

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda nəsil verir, yayın sonunda qida üçün alp çəmənliyinə qədər qalxır. Arı saxlanan yerdə zərərli, başqa yerlərdə isə faydalı quşdur. Apreldə gəlir, sentyabr-oktyabrda köçüb gedir.

205. *Merops superciliosus* – Yaşıl qızlarquşu (20.4)

G ö r k ə m i . Əvvəlki növə oxşayır, lakin əsas rəngi yaşıldır. Alnı mavi, boğazı pas kimi sarı, çinadanı şabalıdkürəndir. Quyruğunun ucunun nazik hissəsi əvvəlki növə nisbətən uzundur. Gözünün üstündən peysərinə uzanan zolaq və alnı mavidir. Çinadanı ilə döşü arasında heç bir zolaq yoxdur. Q=140-160 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Nisbətən gec gəlib, tez köçür (may, avqust-sentyabr). Səhrada və yarımsəhrada məskunlaşır. Bəzi yerlərdə (Lənkəran ətrafı) koloniyası çox böyük olur - 2000 cütə qədər. Əsasən düz yerdə (siçan kimi), bəzən yarığanda yuva qazır. Yuvası dərin olur; 100-320 sm.

Upupidae – Hop-hoplar

Bu fəsilənin **Hop-hop** – *Upupa* cinsinin Azərbaycanda 1 növü var (şəkil 13.5).

206. Şanapipik hop-hop – *Upupa epops* (20.6)

G ö r k ə m i . Sağsağandan kiçik əlvan quşdur. Ümumi rəngi kürəndir. Başında yelpiyə oxşar enli və qara zolaqlı kəkil var, ona görə «şanapipik» də adlanır. Dimdiyi uzun, nazik və aşağıya tərəf az əyridir, onu torpağa batırıb cücüləri və soxulcanı çıxarır. Qanadları və quyruğu qaradır, lakin üzərində enli ağ zolaqlar var. Qarın tərəfi ağımtıldır. Uçuşu ləng və dalğalıdır. Səsi tutqundur – «hop-hop-hop». İlan kimi fisıldamağı bacarır. Q=136-156 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və Cənubi Asiyaya köçürlər. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Tez gəlib, gec qayır; burada martın əvvəlindən oktyabra qədər qalır. Aran və dağətəyi rayonlarda müxtəlif şəraitdə (açıq sahə, seyrək meşə, bağ, park, kənd-qəsəbə) məskunlaşır. Örtülü şəraitdə nəsil verir. Acizbəlalıdır. Onurğasız heyvanlar ilə qidalanır, çox faydalıdır.

3.18. PICIFORMES – AĞACDƏLƏNKİMİLƏR

Orta və kiçik boylu əsl meşə quşlarıdır. Barmaqlarının ikisi önə, ikisi isə arxaya tərəf yönəlmişdir. Dimdiyi iskenə kimi düz, ucu iti və güclüdür. Burun dəlikləri önə tərəf yönəlmiş sərt qıl lələklərlə örtülüdür. Başı iri, boynu yoğun və güclü, dili uzundur. Ayaqları qısadır. Caynaqları əyri və möhkəmdir. Sukan lələkləri elastik-sərt və ucu itidir. Örtülü şəraitdə nəsil verir, immaturonatdır.

Azərbaycan faunasına 1 fəsiləsi daxildir.

Picidae – Ağacdələnlər

Orta boylu və kiçik quşlardır. Dimdiyi düz və iskenə kimidir. Başı iridir. Ayaqları qısa və güclüdür. Barmaqlarının ikisi önə, ikisi isə arxaya tərəf çevrilibdir. Quyruğu yay kimi sərt və ucu itidir. Bu əlamətlər ağacdələnə ağacın gövdəsində şaquli

dayanıb, oduncaqda dəlik açmasına imkan yaradır. Dimdiyini quru ağaca tez-tez döyüb «təbil» çalır. Qanadları enli və kütdür, ona görə çox uzağa uça bilmir. Azərbaycan faunasına 9 növü daxil edilmişdir. Onlardan çalbaş yaşılağacdələn (*Picus canus*) 100 ildən çoxdur ki, yoxdur; ağbel əlvanağacdələn isə bəzi qışda Qərbi Azərbaycan meşələrində görünür. Buruqboyun – *Jynx torquilla* nəsil vermək üçün gəlir, qalan 6 növ oturaq yaşayır.

Ağacdələnlərin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Sükan lələkləri yumşaqdır və onların ucu enlidir. Quyruğu az dəyirmidir, kənar sükan lələkləri ortadakılardan az qısadır: *Buruqboyun – Jynx* (şəkil 56.8).
- 2 (1) Sükan lələkləri yay kimi sərtidir və ucu itidir. Quyruğu pazvadır, kənar sükan lələkləri ortadakılardan çox qısadır.
- 3 (4) Rəngi qaradır. Qanadı 200 mm-dən uzundur: *Qaraağacdələn – Dryocopus* (səh. 239).
- 4 (3) Rəngi qara deyildir, qanadı 200 mm-dən qısadır.
- 5 (6) Bel tərəfinin əsas rəngi yaşıl və ya yaşılıtəhərdir: *Yaşıllağacdələn – Picus* (səh. 239).
- 6 (5) Bel tərəfində yaşıl və ya yaşılıtəhər rəng yoxdur. Rəngi əlvandır (ağ, qara və qırmızı qarışığı): *Əlvanağacdələn – Dendrocopos* (səh. 240).

Azərbaycan faunasında **Buruqboyun – Jynx**, **Qaraağacdələn – Dryocopus** və **Yaşıllağacdələn – Picus** cinslərinin hərəsinin 1 növü var.

207. *Jynx torquilla* – Adi buruqboyun (21.6)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda ağacdələndir. Üst tərəfi qonur-boz, alt tərəfi isə açıq-bozdur. Başında, boynunun üstündə və belində olan tutğun rəngli naxışlar birləşərək zolaq formada uzanır. Quyruğu və qanadları köndələn zolaqlı kürəndir. Qarın tərəfində naxışlar nazik və köndələndir. Başqa ağacdələnlərdən fərqli olaraq dimdiyi zəif, sükan lələkləri yumşaqdır, ona görə ağacda şaquli dayana bilmir. Boynunu ilan kimi burur. Bərk səsi var – «kyay-kyay-kyay».

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycana nəsil vermək üçün apreldə gəlib, avqustda qayıdır. Afrikada və Asiyanın cənub hissəsində qışlayır. Sayı çox deyil. Əsas qidası qarışqadır.

Picus – Yaşılağacdələn

Azərbaycan faunasına bu cinsin 1 növü – **Kişnəyən yaşılağacdələn – Picus viridis** daxildir.

208. Picus viridis – Kişnəyən yaşılağacdələn (20.7)

G ö r k ə m i . Göyərçindən kiçik orta boylu ağacdələndir. Bel tərəfi yaşıl, qarın tərəfi yaşıla çalan ağ, qanadları və quyruğu qonurdur. Başının və boynunun üstü qırmızı, alını, «bığları» və dimdiyi qaradır. Cavan quşun başında qırmızı rəng zəif olur, boğazı, çinadanı və döşü qara naxışlıdır. Q=153-170 mm.

H ə y a t ı . Meşədə, bağda və parkda yaşayır. Sıx meşədən çəkinir. Tək-tək və ya cüt halda, balaları yuvasından uçuğu ilk günlərdə ailəvi müşahidə edilir. Ağacın gövdəsinə, bəzən qarışqa yuvası olan yerə qonur. At kimi kişnəyir: «kley-kley-kley». Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda aranda və dağların meşə qurşağında məskunlaşıb. Oturaq quşdur. Əsas qidası qarışqadır.

Dryocopus – Qaraağacdələn

Azərbaycan faunasına bu cinsin 1 növü – **Dryocopus martius – Adi qaraağacdələn** daxildir.

209. Dryocopus martius – Adi qaraağacdələn (20.8)

G ö r k ə m i . İri ağacdələndir (qarğa böyüklükdə). Ümumi rəngi tutqun-qaradır. Erkəyinin təpəsi və peysəri, dişisinin isə ancaq peysəri al-qırmızıdır. Ağacın gövdəsinə, bəzən

dibinə qonur. Tək-tək və ya cüt halda rast gəlir. Səsi bərkdir: «kri-kri-kri», bəzən burnundan çıxan tın-tın olur («klyuee»). Ehtiyatlı və sayıq quşdur, gizlənməyi xoşlayır.

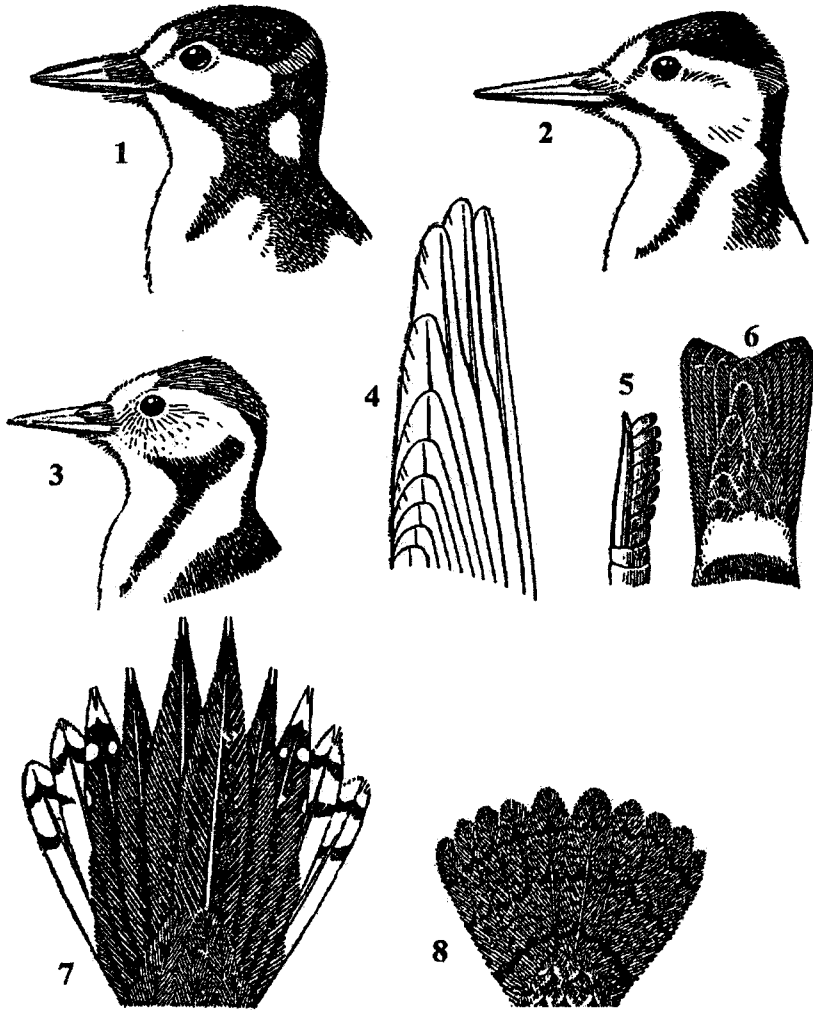
H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda dağ meşələrində oturaq yaşayır. Sıx meşələrə üstünlük verir. Qarışqa yeyir, cücülərin sürfələrini çox xoşlayır. Sayı azdır.

Dendrocopos – Əlvanağacdələn

Azərbaycan faunasına bu çinsin 5 növü daxildir.

Əlvanağacdələn cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Kiçik quşdur, qanadının uzunluğu 110 mm-dən qısadır.
- 2 (3) 2-ci çalma lələyi 7-cidən gödəkdir. Yaşlı quşların təpəsi qırmızı və ya qaradır: **Kiçik əlvanağacdələn – Dendrocopos minor.**
- 3 (2) Rəngi və ölçüləri başqadır.
- 4 (1) Nisbətən iridir. Qanadı 120 mm-dən az deyildir.
- 5 (6) Bədəninin yanları və qarın nahiyəsi kükürd kimi sarıdır: **Ortaboy əlvanağacdələn – Dendrocopos medius.**
- 6 (5) Bədəninin yanları və qarın nahiyəsi sarı deyil.
- 7 (8) Bədəninin bel tərəfi ağdır və ya onun rənginə çox ağ qarışmışdır: **Ağbel əlvanağacdələn – Dendrocopos leucotos.**
- 8 (7) Bel tərəfi qaradır.
- 9 (10) Yanaqları ağdır və boynunun yanındakı ağ rənglə birləşir. Sükan lələklərinin altında köndələn ağ zolaqlar yoxdur. Ağız yarığı küncündən arxaya tərəf uzanan qara zolaq peysərinin qara rəngi ilə birləşmir: **Suriya əlvanağacdələn – Dendrocopos syriacus** (şəkil 56.2).
- 10 (9) Yanaqları ağdır, lakin bu rəng boynunun yanı ilə uzanan ağ rənglə birləşmir, arada köndələn qara zolaq var. Sükan lələklərinin altında köndələn ağ zolaqlar var. Ağız yarığı küncündən arxaya uzanan qara zolaq peysərin qara rəngi ilə birləşir: **Böyük əlvanağacdələn – Dendrocopos major.**

Şəkil 56. Bəzi quşların spesifik əlamətləri

1- Böyük əlvanağacdələni – *Dendrocopas major*, 2-Suriya əlvanağacdələni – *D. syriacus*, 3-Ortaboy əlvanağacdələni – *D. medius*, 4-Adi keçisağan-Caprimulgus europaeus (qanadın zirvəsi), 5- Adi keçisağanın orta barmağının caynağı, 6-Kiçik uzunqanad – *Apus affinus* (quyruğu), 7-Böyük əlvanağacdələni – *Dendrocopas major* (quyruğu), 8-Adi buruqboyun – *Jynx torquilla* (quyruğu).

210. *Dendrocopos major* - Böyük əlvanağacdələn (21.1)

G ö r k ə m i . Sığırçından iri ağacdələndir. Əsas rəngi ağ-qaradır. Beli, başının və boynunun üstü, qanadları, quyruğu, dimdiyindən peysərinə uzanan zolaq qara, quyruğunun alt-dib hissəsi qırmızı, bədənin qalan hissəsi ağdır. Qanadı köndələn ağ zolaqları xalları dağınıqdır. Cavanlarının başının üstü, erkəyinin isə peysəri qırmızıdır. Ağız yarığından peysərinə uzanan qara zolaq yanaqlarının ağ rəngini boynunun ağ rəngindən ayırır. Sükan lələklərinin alt tərəfi köndələn ağ zolaqlıdır. Cavan quşun başının üstü tam qırmızıdır. Uçuşu dalğavaridir. Həmişə ağaca qonur, yerdə nadir halda görünür. Tək-tək və ya cüt halda yaşayır. Səsi kəskindir: «kik-kik».

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Meşədə, bağda və parkda məskunlaşır. Azərbaycanın aran və dağ rayonlarında oturaq yaşayır, ancaq Abşeron və Qobustanda yoxdur. Əsas qidası müxtəlif cücülərdir. Ağacların «həkimisi» adlanır (şəkil 56.1 və 7).

211. *Dendrocopos syriacus* – Suriya əlvanağacdələni (21.2)

G ö r k ə m i . İri əlvanağacdələnə çox oxşayır. Lakin yanağının ağ rəngi boynunun yanındakı ağ zolaqla birləşir. Qanadı üzərindəki köndələn ağ zolaqları əmələ gətirən xallar nizamlı və iridir. Sükan lələklərinin altında köndələn ağ zolaqlar zəifdir (pozulmuş kimi görünür). Cavan quşun döşündə köndələn zolaqlar var. Q=120-132 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda aranda və bəzi dağətəyi rayonlarda (Zuvand, Ordubad) məskunlaşmışdır. Tuqay meşəni və köhnə bağları xoşlayır, sıx meşədən çəkinir. Başqa ağacdələnlərə nisbətən yerə tez-tez qonub qidalanır, hətta qamış gövdəsinə qonub qida axtarır. Əsas qidası müxtəlif cücülərdir. Oturaqdır.

212. *Dendrocopos medius* – Ortaboy əlvanağacdələ (21.4)

G ö r k ə m i . Bədəninin yanlarının və qarın hissəsinin yumurta sarısı rəngində olmasına görə başqa növ əlvanağacdələndən aydın fərqlənir. Çiyinlərində və qanadlarının üzərində enli ağ zolaqlar var. Başının üstü və quyruqaltı lələklər qırmızıdır. Boğazının yanları ilə uzanan qara zolaq nə ağız yarığı küncünə, nə də peysərinə çatmır. Erkəyinin başının üzəri qırmızıdır, dişisində isə həmin qırmızı rəng arxa tərəfdən narıncı zolaqla əhatə olunmuşdur. Cavan quşda qırmızı rəng zəif olur. Səsinə görə yaxın qohumlarına oxşayır, lakin tez-tez səslənir: «kik-kik-kik, kik-kik...». Q=126-132 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda əsasən dağətəyi seyrək meşələrdə və köhnə bağlarda məskunlaşmış. Ona görə Böyük Qafqaza nisbətən Kiçik Qafqazda yayılması genişdir. Müxtəlif cücülər ilə qidalanan faydalı quşdur.

213. *Dendrocopos leucotos* – Ağbel əlvanağacdələ (21.5)

G ö r k ə m i . Belinin ön hissəsi və peysəri berrəng qarıdır. Belinin aşağı hissəsi ağdır, lakin tək-tək qara cizgiləri var. Döşü ağdır və üzərində uzununa qara ləkələr var. Erkəyinin başı qırmızıdır, dişi quşun başı qara, cavan quşun başı isə narıncı-çəhrayıdır. Qanadları üzərində enli ağ zolaqlar var, ona görə beli ağ görünür. Q=138-153 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada enliyarpaq və qarışıq meşələrdə yaşayır. Oturaq quşdur, lakin qışda kiçik məsafəli köçlər edir. Azərbaycanda Balakən-Zaqatala rayonlarında qışda təsadüf olunur. Burada nəsil verməsi dəqiq məlum deyildir.

214. *Dendrocopos minor* – Kiçik əlvanağacdələ (21.3)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda ağacdələndir – 21-25 q. Rəngi aladır (ağ-qara). Boynunun üstü, belinin irəli hissəsi, qa-

nadları və quyruğu qara, qalan lələkləri ağdır. Erkəyinin başı qırmızı, dişininki ağ, cavan quşda isə qonurdur. Çox vaxt ağacın budaqlarına qonur. Səsi kiçik qızılqışı xatırladır: «kiki-kikiki». Q=81-98 mm.

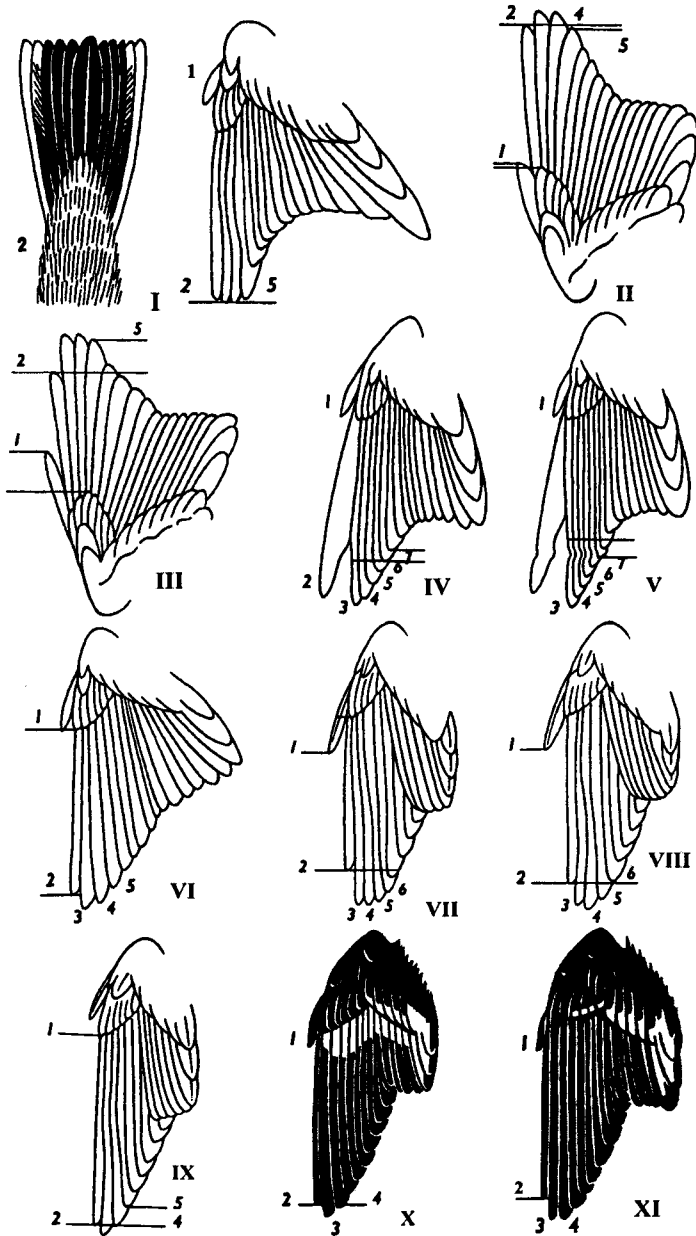
H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda dağətəyi və bəzi aran rayonlarda seyrək meşələrdə və köhnə meyvə bağlarında oturaq məskunlaşmışdır. Sayı azdır, tək-tək təsadüf edilir. Cücü yeyən quşdur.

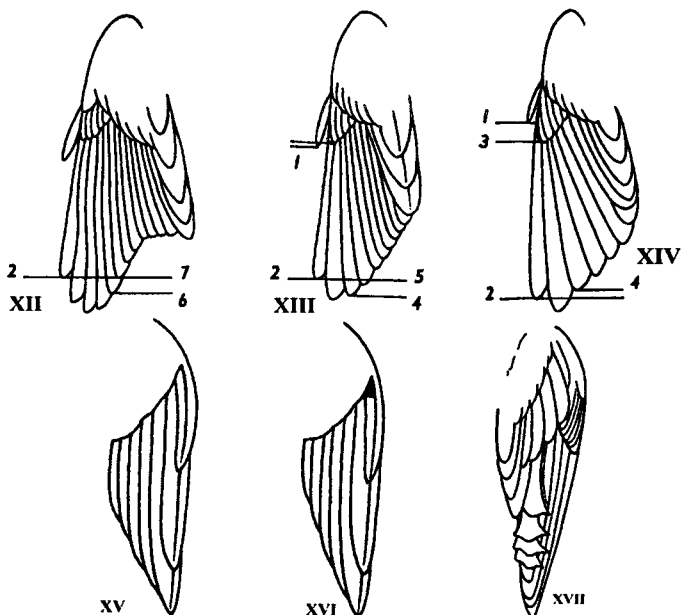
3.19. SƏRÇƏKİMİLƏR – PASSERIFORMES

Quşlar sinfinin 2/3 hissəsi sərçəkimilərə daxildir. Çox növü kiçik və oxuyan, bəziləri isə iri və çıxırqan quşlardır. Ayaq barmaqlarının biri arxaya, üçü isə önə tərəf yönəlmişdir. Müxtəlif şəraitdə məskunlaşır, lakin çoxu meşə və kolluqda yaşayır. Dimdiyi pəncə lüləsindən qısadır. Monoqam və immaturonatdırlar. Azərbaycan faunasına 22 fəsiləsi və 153 növü daxildir (42%), qanadları müxtəlifdir (şəkil 57).

Sərçəkimilərin fəsiləsini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Pəncə lüləsinin arxa tərəfi qalxancıqlarla örtülüdür. Arxa barmağının caynağı nazik, uzun və düzdür: *Turağaylar – Alaudidae* (səh. 259).
- 2 (1) Pəncə lüləsinin arxa tərəfi ilə iki qalxancıq uzanıb, bucaq altında birləşməklə til əmələ gətirir. Arxa barmağın caynağı az-çox əyridir.
- 3 (4) Qanadı dar və pəncə lüləsinə nisbətən 8 dəfədən çox uzundur. Dimdiyi yastı, qısa və enlidir. Ağız yarığı gözlərinə çatır: *Qaranquşlar – Hirundinidae* (səh. 254)
- 4 (3) Qanadının pəncə lüləsindən uzunluğu 8 dəfədən azdır. Dimdiyi yastı deyil, ağız yarığı gözlərinə çatmır.
- 5 (6) Qanadın dib hissəsindəki çalma lələklərinin ucu onun zirvəsinə çatır və ya az qısadır: *Haçaqanadlılar – Motacillidae* (səh. 267)

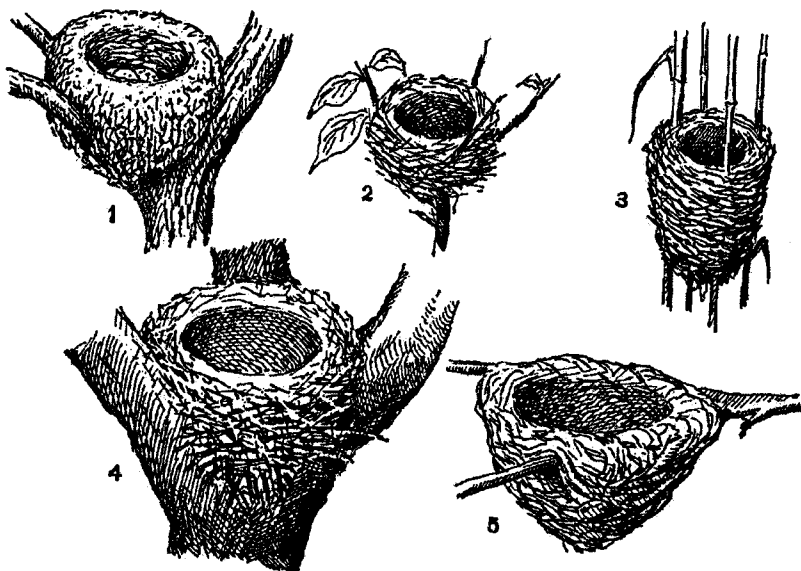

Şəkil 57. Sərçəkimilərin qanadlarında çalma lələklərinin spesifik əlamətləri (şəkildəki rəqəmlər lələklərin sıra sayını göstərir)

I-Çəmən haçaqanadı – *Anthus pratensis*, II-Qaraalın alaçöhrə – *Lanius minor*, III-Boz alaçöhrə – *Lanius excubitor*, IV-Kolluq (bataqlıq) qamışcılı – *Acrocephalus palustris*, V-Avar qamışcılı – *Acrocephalus schirpaceus*, VI-Meşə zövzeyi – *Hippolais icterina*, VII-Kölgəlik yarpaqgüdəni – *Phylloscopus collybita*, VIII-Bahar yarpaqgüdəni – *Phylloscopus trochilus*, IX-Cır-cır yarpaqgüdəni – *Phylloscopus sibilatrix*, X-Ağboyun alaca – *Ficedula albicollis*, XI-Milçəkqapan alaca – *Ficedula hypoleuca*, XII-Qaraca odquyruq – *Phoenicurus ochrurus*, XIII-Cənub bülbülü – *Luscinia megarhynchos*, XIV-Adi bülbül – *Luscinia luscinia*, XV-Adi süzər – *Certhia familiaris*, XVI-Qısabarmaq süzər – *Certhia brachydactyla*, XVII-Adi baltadimdik – *Coccothraustes coccothraustes*.

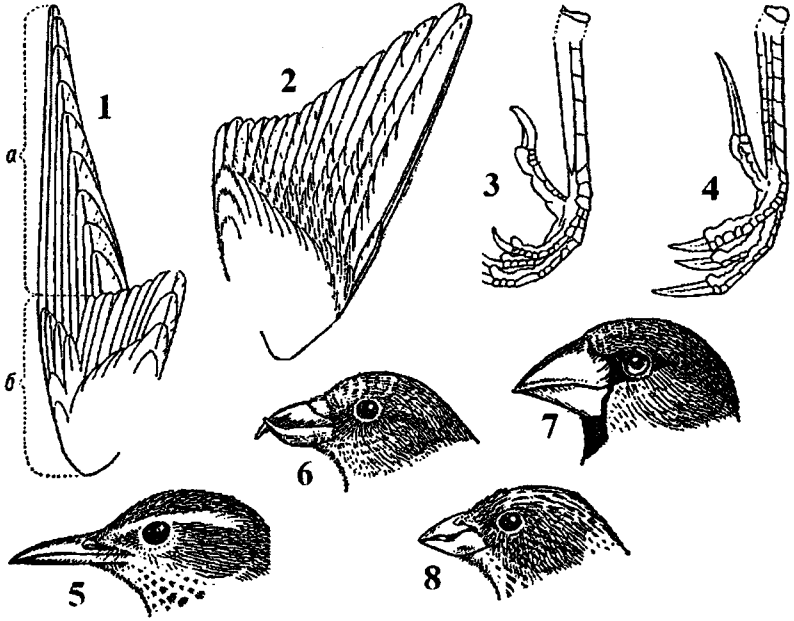
- 6 (5) Qanadın dib hissəsindəki çalma lələklərinin ucu onun zirvəsinə çatmır (10 mm-dən çox qısadır).
- 7 (12) Ağız yarığı küncündən gözüne, oradan qulağına tərəf başın yanları ilə enli qara və ya qaramtıl zolaq uzanır. Dimdiyinin ucu qarmaq kimidir. Üst dimdiyinin kənarları həmin qarmağa yaxın az kəsik, sonra isə dişcik kimidir.

Şəkil 58. Sərçəkimilərin bəzi növlərinin yuvaları

1-Meşə hörücüsü – *Fringilla coeleps*, 2-Pöhrəçil – *Sylvia* növləri, 3-Qamışçıl – *Acrocephalus* növləri, 4-Qaratoyuq – *Turdus* növləri, 5-Adi sarıköynək – *Orriolus orriolus*.

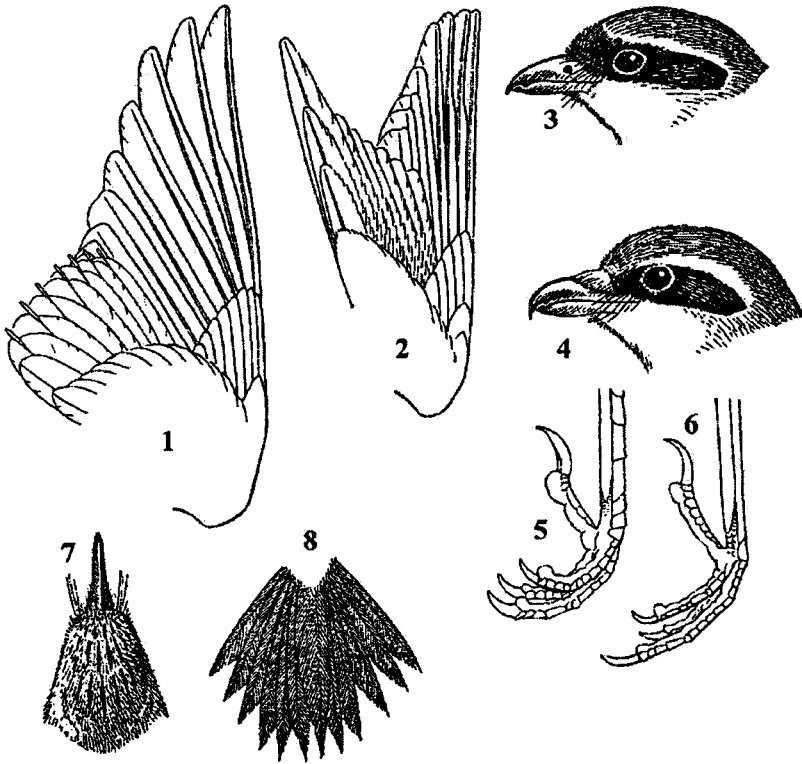
- 8 (9) Üst dimdiyindəki dişcik iridir. Başı kəkilsizdir. Quyuğunun ucunda qara zolaq yoxdur: *Alaçöhrələr – Lanidae* (səh. 275).
- 9 (8) Dimdiyinin və lələklərinin əlamətləri başqa cürdür.
- 10 (11) Quyuğunun ucu qırmızı və sarı haşiyəlidir. II dərəcəli çalma lələklərinin ucunda qırmızı haşiyə və ya xallar var. Başında iri qəhvəyi-boz kəkil var: *Ardicquşular – Bombycillidae* (səh. 288)
- 11 (10) Lələklərinin əlamətləri başqa cürdür.
- 12 (7) Ağız yarığı küncündən başının yanları ilə qulağına tərəf uzanan qara zolaq yoxdur. Belə zolaq varsa da, üst dimdiyində dişcik yoxdur.
- 13 (14) Qanadı 110 mm-dən, pəncə lüləsi isə 35 mm-dən uzundur. Burun dəlikləri sərt qıllarla örtülüdür (yetkin zağçadan başqa): *Qarğa – Corvidae* (səh. 281).

Şəkil 59. Bəzi sərçəkimilərin spesifik əlamətləri

1-Adi kəndqaranquşu – *Hirundo rustica*, *a*-II dərəcəli çalma lələklərinin birincisinin ucundan qanadın zirvəsinə qədər olan məsafə, 2-Qaratoyuğu gamışcıl – *Acrocephalus arundinaceus*, 3-Qaratoyuq – *Turdus*, 4-Adi tarlurağayı – *Alauda arvensis* (pəncə lüləsinin arxa tərəfi dəyirmi), 5-Ağqaş qaratoyuq – *Turdus iliacus*, 6- Küknar çataldimdiyi – *Loxia curvirostra*, 7-Adi baltadimdik – *Coccothraustes coccothraustes*, 8-Tarla vələmirquşu – *Emberiza calandra*

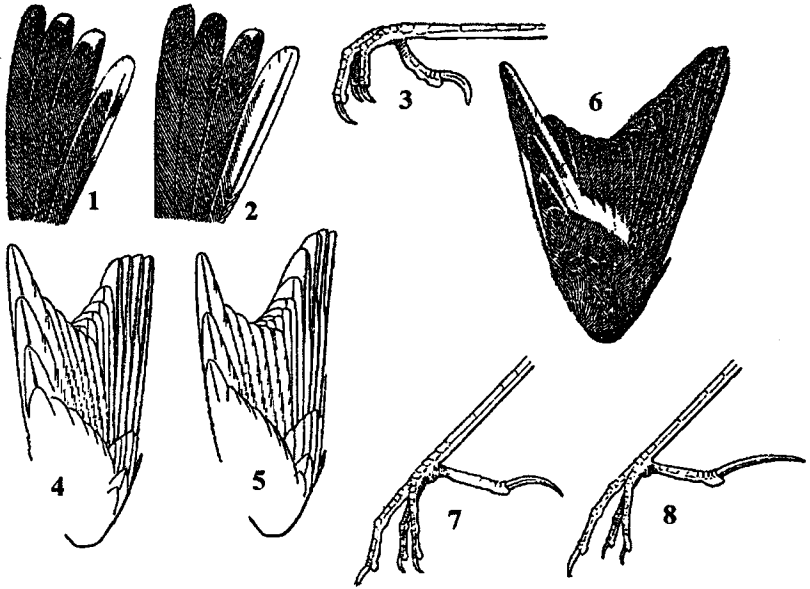
- 14 (13) Qanadı 110 mm-dən, pəncə lüləsi isə 35 mm-dən qısadır. Burun dəlikləri qıllarla örtülü deyildir.
- 15 (18) Quyuğu pilləkən formalıdır – kənar sükan lələkləri ortadakılardan 2-3 dəfə qısadır.
- 16 (17) Mərkəzi sükan lələkləri, kənardakılara bərabərdir və ya onlardan qısadır. Belinin əsas rəngi qara və qonurdur.
- 17 (16) Sükan lələklərinin mərkəzi cütü ən uzun və açıq rənglidir. Belində qara və qonur rəng yoxdur. Başının üstü bozdur: *Qarıbacələr (ikinci hissəsi) – Paradoxornithidae* (səh. 336).

Şəkil 60. Sərçəkimilərin bəzi növlərinin spesifik əlamətləri

1-Adi ardıcquşu – *Bombycilla garrulus*, 2-Ağ titrəkquyruq – *Motasilla alba*, 3-Qaraalın alaçöhrə – *Lanius minor*, 4-Boz alaçöhrə – *Lanius excubitor* (burun dəliyi lələklərlə örtülüdür), 5-Qara sığırçın – *Sturnus vulgaris*, 6-Çil qaratoyuq – *Turdus pilaris* (pəncə lüləsinin ön tərəfi bütöv bir qalxancıqla örtülüdür), 7-Yarpaqgüdən oynaqan – *Scotocerca inquieta*. 8-Adi süzər – *Certhia familiaris* (sükan lələklərinin ucu sərt və itidir).

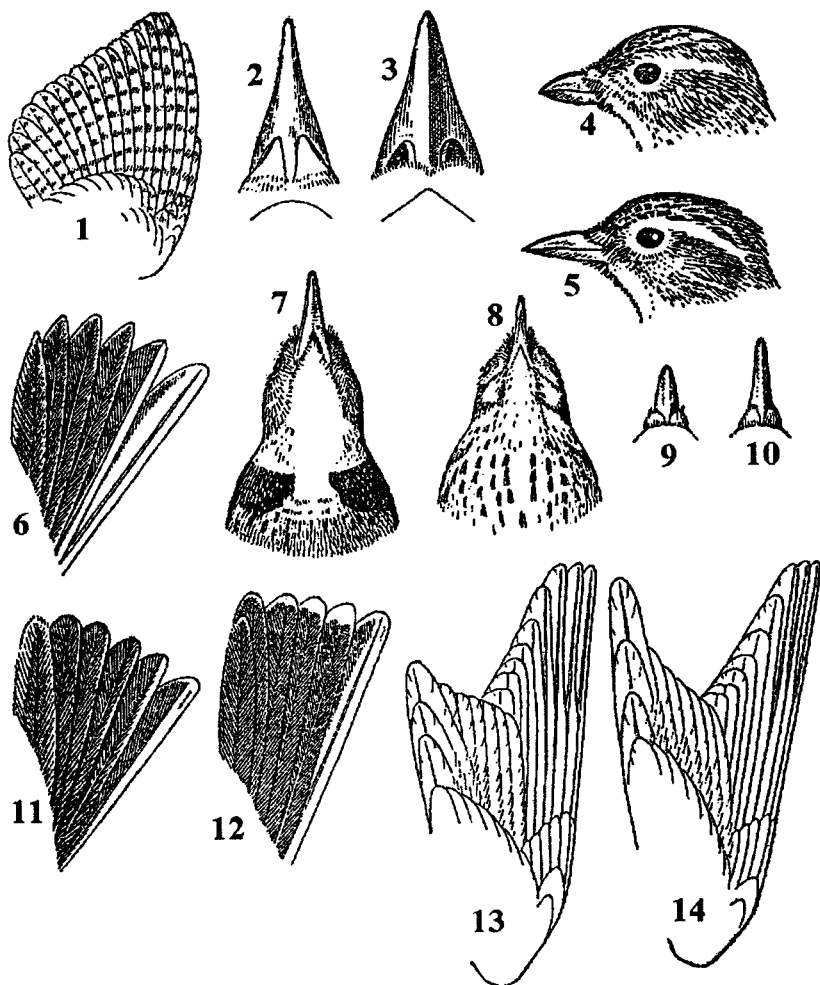
- 18 (15) Quyuğu çox da pilləkənli deyil, kənar sükan lələklərinin ortadakılardan qısalığı 2 dəfədən azdır.
- 19 (20) Dimdiyi nazik, biz kimi uzun, ucu aşağıya qövs kimi əyri-dir. Sükan lələklərinin ucu sərt və sivridir: *Süzərlər* – *Certhiidae* (səh. 344).
- 20 (19) Dimdiyi qövs kimi əyri deyil. Sükan lələklərinin ucu dəy-irmi və yumşaqdır.

Şəkil 61. Bəzi sərçəkimilərin quyruğu, qanadları və ayaqları
 1-Ağbiq pöhrəçil – *Sylvia mystacea*, 2-Çərənçi pöhrəçil – *S. curruca*, 3-Bataqlıq qamışcılı – *Acrocephalus palustris*, 4-Sarıbaş titrəkquyruq – *Motacilla citreola*, 5-Sarı titrəkquyruq – *M. flava*, 6-Dağ titrəkquyruğu – *M. cinerea*, 7-Meşə haçaqanadı – *Anthus trivialis*, 8-Çəmən haçaqanadı – *A. pratensis*.

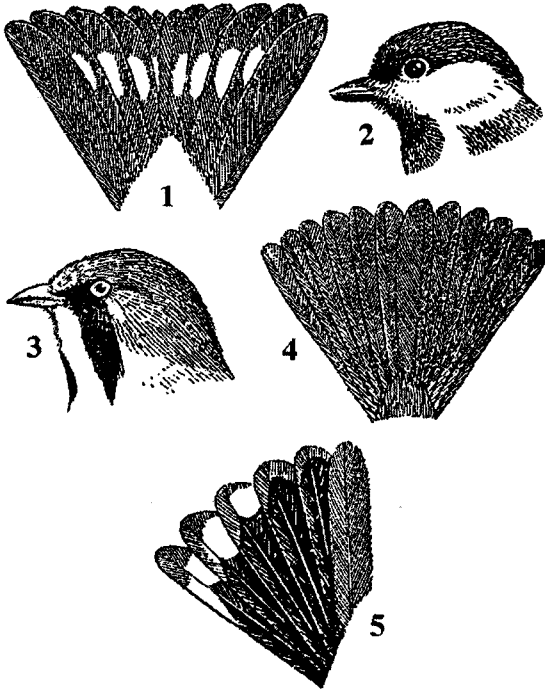
- 21 (26)** Üst dimdiyinin dibində irəliyə yönəlmiş sərt qıllar burun dəliklərini örtür.
- 22 (23)** Dimdiyi 12 mm-dən uzundur. Quyruğunun uzunluğu qanadının 1/2-1/3 hissəsi qədərdir. Beli mavi-bozdur: *Cilovular* – *Sittidae* (səh. 341).
- 23 (22)** Dimdiyi 12 mm-dən qısadır. Quyruğunun uzunluğu qanadının 2/3 hissəsindən çoxdur. Beli mavi-boz deyil.
- 24 (25)** Dimdiyi konus kimi və ya yanlardan az basıqdır. Onun eni hündürlüyünə bərabər və ya azdır. Üst dimdiyinin qarmaq kimi aşağıya əyri deyil. Ağız yarığının küncələrində qıl lələklər yoxdur: *Ariquşlar* – *Paridae* (səh. 337).

- 25 (24) Dimdiyi qısa, dibdən enli və yastıdır. Onun eni hündürlüyündən çoxdur. Üst dimdiyinin ucu qarmaq kimi əyridir. Ağız yarığının künclərində sərt və uzun qıllar var: *Milçəkqapanlar – Muscicapidae* (səh. 312).
- 26 (21) Burun dəlikləri qıl lələklərlə örtülüdür deyil.
- 27 (28) Dimdiyinin əsas hissəsi enli və yastıdır. Üst dimdiyinin ucu itidir. Profildən baxanda dimdiyinin orta hissəsi qabarıq görünür: *Çərəncilər – Prunellidae* (səh. 290).
- 28 (27) Dimdiyinin əsas hissəsi yastı deyil, onun quruluşu başqa cürdür.
- 29 (32) Pəncə lüləsinin önü bir ədəd uzun qalxancıqla örtülüdür, bəzi növündə barmaqların əsasında bir neçə xırda qalxancıq var.
- 30 (31) Quyuğunun uzunluğu pəncə lüləsi və orta barmağın birgə uzunluğundan çoxdur. Burun dəlikləri açıqdır: *Qaratoyuqlar – Turdidae* (səh. 315).
- 31 (30) Quyuğu qısa, onun uzunluğu pəncə lüləsi və orta barmağın birgə uzunluğundan azdır. Burun dəlikləri zərli dəri ilə örtülüdür: *Sudaçaparlar – Cinclidae* (səh. 289).
- 32 (29) Pəncə lüləsinin ön tərəfi bir sıra xırda qalxancıqla örtülüdür (lupa ilə baxmalı).
- 33 (34) Çalma və sükan lələklərinin xarici yelpiyində köndələn qara zolaqlar var: *Bilibattanlar – Troglodytidae* (səh. 288).
- 34 (33) Əsas və sükan lələkləri üzərində köndələn qara zolaqlar aydın görünür.
- 35 (36) Əsas rəngi sarı və yaşıldır. Quyuğunun üst və alt örtükləri sarımtıl-yaşıldır. I çalma lələyi II-nin yarısı qədərdir: *Sarıköynəklər – Oriolidae* (səh. 279)
- 36 (35) Rəngində sarı və yaşıl yoxdur. I çalma lələyi II-nin yarısından qısadır.
- 37 (38) Qanadı 102 mm-dən uzundur. Dimdiyinə üst tərəfdən baxanda onun yanları qabarıq görünür. Yetkin quşun rəngində metal parlaqlığı var: *Sığırçınlar – Sturnidae* (səh. 279).
- 38 (37) Qanadı 102 mm-dən qısadır. Rəngində metal parlaqlığı yoxdur.

Şəkil 62. Sərçəkimilərin bir neçə növünün spesifik əlamətləri

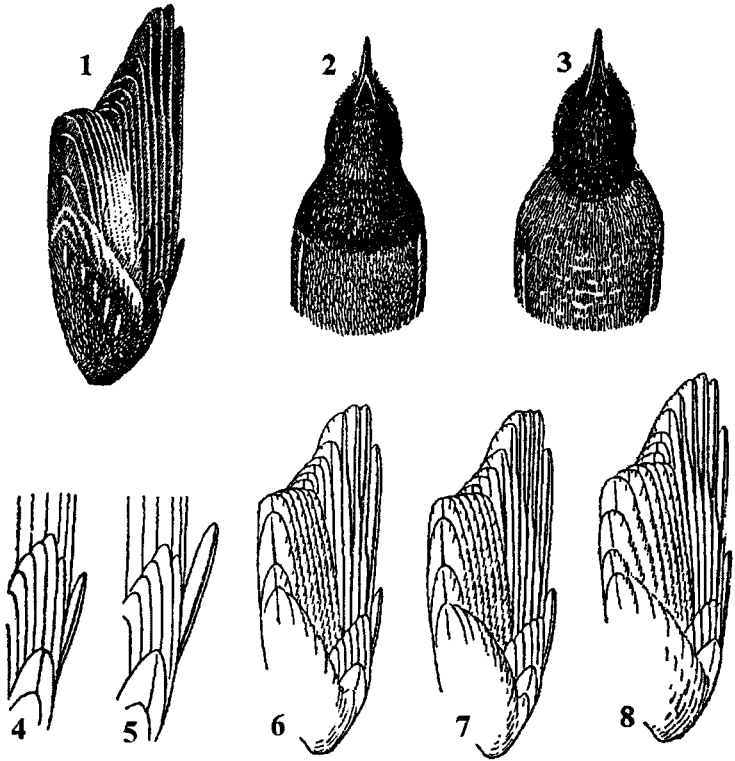
1-Adi bilibitdən – *Troglodytes troglodytes*, 2-Alp çərəncisi – *Prunella collaris*, 3-Çəkçəki – *Saxicola*, 4-Kiçik turağayça – *Calandrella cinerea*, 5-Tarlaturağayı – *Alauda*, 6-onun quyruğu, 7-Bozqırturağayı – *Melanocorypha*, 8-Meşəturağayı – *Lullula*, 9-Kiçik turağayça – *Calandrella cinerea*, 10-Adi tarlaturağayı – *Alauda arvensis*, 11-Alp buynuzlu turağay – *Erephophila alpestris*, 12-Adi bozqırturağayı – *Melanocorypha calandra*, 13-Boz turağayça – *Calandrella rufescens*, 14-Kiçik turağayça – *C. cinerea*.

Şəkil 63. Bəzi kiçik quşların spesifik əlamətləri

1-Qayalıq dağqaranquşu – *Ptyonoprogne rupestris*, 2-Hirkan arıquşu – *Parus hyrcanus*, 3-Arıquşaoxşar bığlıca – *Panurus biarmicus*, 4-Abıca arıquş – *Parus coeruleus*, 5-Adi çilovlu – *Sitta europaea*.

- 39 (40) Ağız yarığı künclərində qıl formalı sərt lələklər var: *Pöhrəcillər – Sylvidae* (səh. 292).
- 40(39) Ağız yarığı küncündə «qıl» yoxdur.
- 41 (42) Dimdiyi qısa və yoğundur, onun uzunluğu qışın başının uzunluğunun yarısı qədərdir: *Vələmirquşular – Emberizidae* (səh. 361).
- 42 (41) Dimdiyi çox da uzun deyil.
- 43 (44) Dimdiyin hündürlüyü 5 mm-dən çoxdur: *Hörücülər – Fringillidae* və *Sərçələr - Passeridae* (səh. 345).
- 44 (43) Dimdiyi hündürlüyü 5 mm-dən azdır.
- 43 (44) Burun dəliyi kiçik və sərt lələklə örtülüdür. Başı (təpə) narıncı və ya sarıdır, onun kənarları ilə enli qara zolaqlar uzanır: *Kralquşlar – Regulidae* (səh. 311).

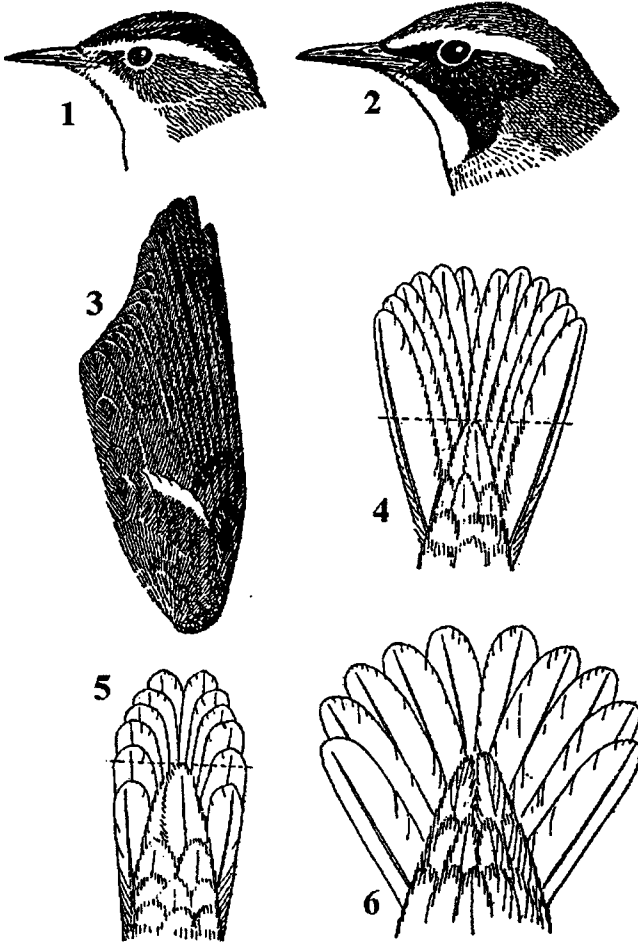
Şəkil 64. Bəzi sərçəkimilərin spesifik əlamətləri

1-Ağçinadan qaratoyuq – *Turdus torquatus*, 2-Qaraca odquyruq - *Phoenicurus ochruros*, 3-Adi odquyruq – *Ph.phoenicurus*, 4-Adi bülbül – *Luscinia luscinia*, 5-Cənub bülbülü – *L. megarhynchos*, 6-Adi odquyruq (I dərəcəli çalma lələklərindən 3-5-cilərin kənar yelpiyi daralmışdır), 7-Qaraca odquyruq (I dərəcəli çalma lələklərindən 3-6-cıların kənar yelpiyi daralmışdır), 8-Qırmızıbel odquyruq – *Phoenicurus erythronotus*

3.19.1. Hirundinidae – Qaranquşlar

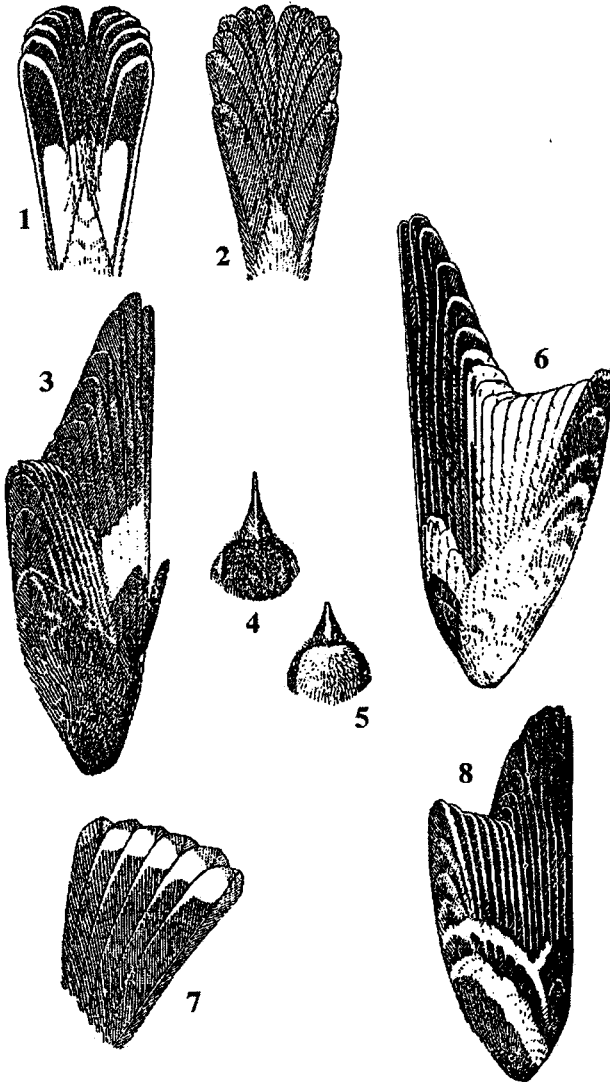
Sərçə böyüklükdə quşlardır. Qanadları uzun və iti, ayaqları gödək və zəif, quyruğu haçalı, dimdiyi yastı və enlidir. Erkəkləri və dişiləri zahirən bir-birinə oxşayır. Cücü ilə qidalanırlar və onları havadan ovlayırlar. Azərbaycan faunasına 4 növü daxildir. Onlar nəsil vermək üçün gəlir, qışlamaq üçün köçüb Afri-

kaya və başqa isti ölkələrə uçurlar. İldə adətən iki dəfə nəsil verirlər (şəkil 73.5-6).

Şəkil 65. Bəzi sərçəkimilərin spesifik əlamətləri

1-Gizlin qamışcıl – *Acrocephalus schaeenobaeus*, 2-Bülbülü ağboğaz – *Irania gutturalis*, 3-Yarpaqgüdən – *Phylloscopus*, 4-Pöhrəcil – *Sylvia*, 5-Sisək – *Locustella* (quyruğun alt örtük lələkləri çox uzundur), 6-Bülbülü enliqyruq – *Cettia cetti*.

Şəkil 66. Bəzi quşların spesifik əlamətləri

1-Adi alaçöhrə – *Lanius collurio*, 2-Sibir alaçöhrəsi – *L. cristatus* (müqayisə üçün), 3-Qaraalın alaçöhrə – *Lanius minor*, 4-Yalançı bülbülçə – *Spinus spinus*, 5-Qırmızıbaş hörücüyəoxşar – *Serinus pusillus*, 6-Alp qarsərçəsi – *Montifringilla alpicola*, 7-Adi qayasərçəsi – *Petronia petronia* (quyruğun yarısı), 8-Adi hörücü – *Fringilla coeleps*.

Qaranquşların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Pəncə lüləsi və barmaqları lələklə örtülüdür: *Şəhərqaranquşu – Delichon*.
- 2 (1) Pəncə lüləsi və barmaqları lələksizdir.
- 3 (5) Beli göy və yaşıl parıltılı metal kimi qaradır
- 4 (6) Quyuğu çox haçalıdır. Qarın tərəfinin çox hissəsi ağdır: *Kəndqaranquşu – Hirundo* (şəkil 59.1).
- 5 (3) Beli qonurdur və metal parlaqlığı yoxdur.
- 6 (4) Quyuğu az haçalıdır. Qarın tərəfi ağ, boz və qonurdur.
- 7 (8) Sükan lələkləri üzərində ağ xallar var. Qarın tərəfi boz-qonurdur: *Dağqaranquşu–Ptyonoprogne* (şəkil 63.1).
- 8 (7) Sükan lələkləri berrəngdir (xalları yoxdur). Qarın lələkləri ağımtıldır: *Sahilqaranquşu – Riparia*.

Azərbaycan faunasına qaranquşların hər cinsindən bir növü daxildir. Hamısı buraya nəsil vermək üçün gəlir (4 növ).

215. Riparia riparia – Adi sahilqaranquşu (21.8)

G ö r k ə m i. Bəzi yerdə sahil qaranquşu adlanır. Boğazı, döşü və qarını ağ, qalan yeri bozumtul-qonurdur. Quyuğunun haçası çox deyil. Döşündə bozumtul-qonur köndələn zolaq var. Pəncə lüləsinin arxa tərəfində topa lələk var. Səsi zəifdir: «çirr-çirr». Q=96-118 mm.

H ə y a t ı. Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimal-Qərbi Afrika, Şimali Amerika. Qışlamaq üçün Afrikaya və Asiyanın cənubuna köçür. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarında məskunlaşır. Sahil və yarpaqların divarında torpağı dəlib yuva qazır. Koloniya əmələ gətirir, sonra da sürü ilə yaşayır.

216. Ptyonoprogne rupestris – Qayalıq dağqaranquşu (21.7)

G ö r k ə m i. Sadəcə dağ qaranquşu da adlanır. Ümumi rəngi boz-qonurdur. Quyuğu üzərində dəyirmi ağ xallar var və haçası zəifdir. Bel tərəfi berrəng tutğun-qonur, qarın tərəfi nisbətən açıq rənglidir: boğazı və döşü çirkli-ağ, qalan hissəsi

tüstü kimi qonurdur. Cavan quşun belində lələklər açıq haşiyəlidir. Səsi zəif civildir. Q=122-135 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və Asiyanın cənub hissəsinə köçür. Azərbaycanın dağlıq rayonlarında məskunlaşır. Sıldırım qayanın divarında gildən yuva tikir, onun üstü açıq olur. Koloniya halında nəsil verir, sonra da sürü halında yaşayır. Apreldə gəlib, sentyabrda qaydır.

217. *Hirundo rustica* – Adi kəndqaranquşu (21.9)

G ö r k ə m i . Kənd qaranquşu adlanır, ona görə ki, kənd şəraitini daha çox sevir. Quyruğunun haçası dərin, ucu itidir. Alnı və boğazı pas kimi – qəhvəyidir. Bel tərəfi, qanadları, quyruğu və çinadanı üzərində enli köndələn zolaq parlaq göyümtül-qaradır. Quyruğu üzərində iri ağ xallar var. Döşü və qarnı ağımtıl-kürəndir. Çinadanı üzərində tünd rəngli köndələn zolaq görünür. Səsi zildir: «tvi-vit». Mahnısı civildir: «tili-vili, tili-vili-trr». Q=109-130 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimali Afrika, Şimali Amerika. Asiyanın cənub hissəsində və Afrikada qışlayır. Azərbaycanın insan yaşayan hər yerində məskunlaşır. Təbii reproduksiya yerləri (mağara, koğuş və s.) ilə əlaqəsini kəsib, yalnız insanla qonşuluq edir. Deməli, tam sinantropdur. Müxtəlif tikililərin divarında, karnizlərin altında və bu kimi hissələrində gildən və yaş torpaqdan yuva tikir. Yuvasının üstü açıq olur. Kiçik koloniyalar əmələ gətirir, sonra da sürü halında yaşayır. Alçaqda uça bilir. Bəzən qanadlarını otun və kolun üzərinə çırpmaqla cücüləri uçurub havaya qaldırır və sonra da ovlayır. Kütləvi quşdur. Faydası da çoxdur. Mart ayında gəlir, sentyabr-oktyabrda qaydır.

218. *Delichon urbica* – Adi şəhərqaranquşu (21.10)

G ö r k ə m i . Bəzi yerdə sadəcə olaraq şəhər qaranquşu adlanır. Ona görə ki, kənd şəraitinə nisbətən şəhərə

üstünlük verir. Bel tərəfi, qanadları və quyruğu göyümtülqaradır. Lakin qurşağında ağ rəngli enli hissə var (uzuqdan görünür). Alt tərəfinin hər yeri ağdır. Quyruğunun haçası üçbucaq formalıdır və aydın görünür, lakin kəndqaranquşunda olduğu qədər dərin deyildir. Səsi zildir: «tirrç-tirrç». Cavan quşun qarın tərəfində tüstü rənginə çalar var. Q=97-117 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrika da yayılıb. Cənubi Asiyada və Afrikada qışlayır. Azərbaycan da Xəzər dənizi sahilindən yüksək dağlara qədər yayılıb. Sıldırım qayalıq quşudur. Lakin çox yerdə, o cümlədən Azərbaycanda natamam sinantropdur, yəni əksəriyyəti insan tikililərində, az hissəsi isə təbii yaşama yerlərində (mağara, qaya) nəsil verir. Tikililərin karnizi altında, divarlarında gildən şar formalı yuva tikir, ancaq yan tərəfdən özü girib-çıxa bilən yol qoyur.

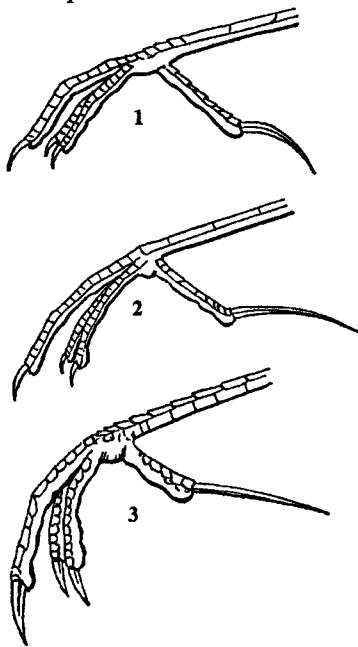
3.19.2. Alaudidae – Turağaylar

Sığırcın böyüklüyə qədər kiçik quşlardır. Qanadları enli, quyruğu gödəkdir. Pəncə lüləsi bir neçə qalxancıqla örtülüb və arxa tərəfdən dairəvidir. Arxa barmağının caynağı digərlərindən uzun və düzdür. Yer quşlarıdır. Hamısının yuvası yerdə olur. Cücü və ot bitkilərinin toxumu ilə qidalanır. Azərbaycan faunasına 6 cinsi və 10 növü daxildir. Bunlardan qara bozqırturağayı (çölturağayı) – *Melanocorypha yeltoniensis* bəzi illərdə miqrasiya dövründə görünür. Ağqanad bozqırturağayı – *M. leucoptera* nadir halda qışda olur. Qalan növlər Azərbaycanda stabil yaşayır. Reproduksiya dövründə cüt-cüt olur, sonralar sürü halında yaşayırlar.

Turağayların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (12) Beli qonur-bozdur, üzərində tünd cizgilər uzanır və ya qaramtıl lələklərin ağ haşiyəsi var.
- 2 (3) Başında şiş uclu kəkil var: *Kəkilliturağay* – *Galerida* (səh. 261).
- 3 (2) Başında kəkil aydın görünür.

- 4 (11) II dərəcəli çalma lələkləri tamam qaradır və ya ucu ağ haşiyəli qurtaran qaradır.

Şəkil 67. Haçaqanadın və Tarlaturağayının ayaqları

1-Meşə haçaqanadı – *Anthus trivialis*, 2-Çəmən haçaqanadı – *Anthus pratensis*, 3-Adi tarlaturağayı – *Alauda arvensis*.

- 5 (10) Dimdiyi kiçik və nazikdir, onun uzunluğu 13 mm-dən, hündürlüyü 7 mm-dən azdır.
- 6 (9) Sükan lələklərinin ucunda ağ və ya sarımtıl xallar yoxdur. Quyuğun üst örtük lələklərinin oxu istiqamətində qonur zolaq uzanır. I çalma lələyinin uzunluğu 15 mm-dən qısadır.
- 7 (8) Dimdiyin hündürlüyü (burun dəliyindən ölçməklə) onun uzunluğunun yarısından azdır. Pəncə lüləsi 22-mm-dən uzundur. Birinci çalma lələyi aydın görünür – (10 mm): *Tarlaturağayı* – *Alauda* (səh. 266).
- 8 (7) Dimdiyin hündürlüyü (burun dəliyindən ölçməklə) onun uzunluğunun yarısından çoxdur. Pəncə lüləsi 22-mm-dən qısadır. Birinci çalma lələyi örtük lələklərinin altında qalır görünür (5 mm): *Turağayçı* – *Calandrella* (səh. 261).

- 9 (6) Sükan lələklərinin bir neçəsinin ucunda ağ və ya sarımtıl xallar var. Quyruğun üst örtük lələklərinin oxu istiqamətində tünd zolaq yoxdur. Birinci çalma lələyi 15 mm və daha uzundur: *Meşəturağayı – Lullula* (səh. 266).
- 10 (5) Dimdiyi iri və hündürdür: hündürlüyü 7 mm-dən, uzunluğu isə 13 mm-dən çoxdur: *Bozqirturağayı – Melanocorypha* (səh. 263).
- 11 (4) II dərəcəli çalma lələklərinin əsas hissəsi tünd, ucu isə ağdır. Ona görə qanadlarında iri ağ xal (ləkə) görünür: *Bozqirturağayı – Melanocorypha*.
- 12 (1) Beli birtəng qum kimi boz və ya çəhrayıya çalan bozdur, üzərində uzununa cizgilər yoxdur.
- 13 (14) Başının yanlarında buynuz oxşayan lələk topası var. Qanadları və təpəsi qara, beli isə sarımtıl-boz və ya çəhrayı-bozdur: *Buynuzturağay – Eremophila* (səh. 265).

Azərbaycanda *Galerida – Kəkilliturağay* cinsindən 1 növ yaşayır.

219. *Galerida cristata* – Adi kəkilliturağay (22.2)

G ö r k ə m i . Sığırcından az kiçikdir. Bel tərəfi enli na-xışlı qonur-boz, qarın tərəfi isə çirkli-ağdır. Döşündə qonur cizgilər uzanır. Başında dibi enli, ucu şiş kəkil var. Qanadlarının altı oxra rənglidir. Cavan quş əlvan olur: beli qara ləkəli qonur-boz, çalma lələkləri açıq rəngli haşiyələnmişdir. Səsi xoşdur: «iri-iri-tri-triii». Q=94-118mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikanın şimal yarısında yayılıb. Azərbaycanda dəniz sahilindən dağların orta qurşağının yuxarı kənarına qədər müşahidə edilir. Yarımsəhra, bozqır, çəmənlik, seyrək kolluq, əkin sahələri, kəndlərin, yolların və şəhərlərin kənarlarında açıq sahələrdə oturaq məskunlaşır. Qış otlaqlarını və mal-qara örüşlərini xoşlayır. Yerdə yuva tikir, amma yuvası görünməz olur. İldə iki dəfə nəsil verir.

Calandrella – Turağayça

Sərsə böyüklükdə kiçik turağaylardır. Quraq bozqırlarda məskunlaşırlar. Dimdiyi konusvari nazik, ayaqları uzundur. Arxa barmağının caynağı obirilərdən çox da fərqli deyil. Bitki və cücü ilə qidalanırlar. Azərbaycan faunasına iki növü daxildir, hər ikisi oturaq yaşayır.

Turağayça cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Yığılmış halda olan qanadın II dərəcəli çalma lələklərinin ən uzununu qanadın zirvəsinə çatır və ya ondan az (15 mm qədər) geri qalır. Çinadanın yanlarında qara xallar var: *Kiçik turağayça – Calandrella cinerea* (şəkil 62.14).
- 2 (1) Yığılmış halda olan qanadın II dərəcəli çalma lələklərinin ən uzununu qanad zirvəsinə çatmır, ondan 15 mm və daha çox geri qalır. Çinadanı üzərində tutqun cizgilər, onun yanlarında isə qara xallar yoxdur.
- 3 (4) V çalma lələyinin xarici yelpiyinin uc hissəsi daralmışdır. Həmin lələyin ucu qanadın zirvəsindən 5 mm və daha çox geri qalır. Belinin rəngi qarın tərəfinə nisbətən çox tündür: *Boz turağayça – Calandrella rufescens*.

220. Calandrella cinerea – Kiçik turağayça (22.3)

Görkəmi.Sərçədən kiçikdir. Bel tərəfi uzununa naxışlı qonur, qanadları və quyruğu qonur, qarın tərəfi ağımtıl, qaşları və quyruğunun kənarları oxra rənglidir. Döşündə nıxaşlar yoxdur, döşünün yanlarında isə qonur ləkələr var. Qanadının zirvəsini 2-4-cü lələklər təşkil edir. Səsi qısa civiltələrdən ibarətdir, havada oxuyur: «vitti-vitti, vitti, triy-ti-ti-ti». Q=88-98 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda oturaq quşdur, aranda və dağətəyi rayonlarda olan bozqır və yarımsəhra sahələrdə məskunlaşıb. Yerdə otun dibində yuva tikir.

221. Calandrella rufescens – Boz turağayça (22.5)

G ö r k ə m i . Sərçə boydadır. Rəngi kiçik turağayçada

olduğu kimidir, lakin bunun döşündə naxışlar var, o da uzaqdan görünür. Qanadının haçası dayazdır. Həyat tərzinə görə də kiçik turağayçaya yaxındır. Q=86-105 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir, tək-tək hallarda nadir qışlayır. Aran rayonlarda quraq bozqırlarda və yarımsəhra sahələrdə məskunlaşır.

Melanocorypha – Bozqırturağayı

Sığırcın böyüklükdə iri turağaydır. Bədini sıx, yığcam, dimdiyi yoğun və uzundur. II dərəcəli çalma lələklərinin axırncıları digərlərindən uzun deyildir. Yayda bitki və cücü, qışda isə əsasən bitki ilə qidalanır. Azərbaycan faunasına 4 növü daxildir.

Bozqırturağayı cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadların alt örtük lələkləri qara və ya qaramtıldır: *Qara bozqırturağayı – Melanocorypha yeltoniensis*.
- 2 (1) Qanadın alt örtük lələkləri boz, qonur və ya açıq rənglidir.
- 3 (4) Qanadın orta hissəsində II dərəcəli çalma lələklərinin ucu və kənar sükan lələklərinin çox hissəsi ağdır: *Adi bozqırturağayı – M. Calandra* (şəkil 62.12).
- 4 (3) II dərəcəli çalma lələklərinin ucu ağ deyil. Kənar sükan lələklərinin çox hissəsi qonurdur. Döşündə xırda qonur cizgilər yoxdur.
- 5 (6) II dərəcəli çalma lələklərinin uc hissəsi ağdır, boynunun yanlarında iri qara ləkə (xal) var: *İkixallı bozqırturağayı – M. bimaculata*.
- 6 (7) Boynunun yanlarında iri qara ləkə yoxdur. Qanadında enli ağ zolaq var: *Ağqanad bozqırturağayı – M. leucoptera*.

222. Melanocorypha calandra – Adi bozqırturağayı (çölturağayı) (22.7)

G ö r k ə m i . Sığırcın böyüklükdə turağaydır. Bel tərfi

qonur-bozdur və üzərində uzununa naxışlar var, qarın tərəfi isə ağdır. Qanadlarının arxa kənarında və quyruğunun kənarında enli ağ zolaq uzanır. Çinadanı üzərində qara yaxalıq var. II dərəcəli çalma lələklərinin ucu ağdır. Qanadının altı bozuntul-qonurdur. Kənar sükan lələkləri ağdır. Cavan quşun lələklərində açıq rəngli haşiyə var. Müxtəlif quşların səsini yamsılayır. Adətən yerə qonur. Havada, kol üzərində və yerdə mahını oxuyur. Q=113-139 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrika-da yayılıb. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda məskunlaşır. Açıq sahə quşudur, bozqır və taxıl əkinin sahəsində yaşayır. Yovşanlıq yarım səhranı çox xoşlayır. Aprel ayında yerdə otun arasında yuva tikib nəsil verməyə başlayır. Bəzi cütü ildə iki dəfə nəsil verir. Oturaqdır.

223. *Melanocorypha bimaculata* – İkixallı bozqırturağayı (22.8)

G ö r k ə m i . Adi bozqırturağaya oxşayır. Lakin qanadlarının arxa kənarında ağ zolaq yoxdur. Boynunun yanlarında iri qara ləkə (xal) var. Quyruğunun kənarlarında ağ zolaq əvəzinə xırda ağ xallar var. Döşündə naxış yoxdur. II dərəcəli çalma lələklərinin ucu ağ deyil. Döşündə iki böyük qara ləkə var. Sükan lələklərinin ucu ağdır. Q=109-123 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Cənubi Qafqazda yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və Hindistana qədər köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Gilli, qumsal, daşlı-çınqıllı, seyrək bitkili dağətəyi bozqırlarda (Zuvand, Naxçıvan) məskunlaşır. Xüsusi statusla qorunmalıdır.

224. *Melanocorypha leucoptera* – Ağqanad bozqırturağayı (22.6)

G ö r k ə m i . Başının üstü, çiyinləri, boynunun yanları və quyruqüstü lələklər kürəndir. Papağı açıq-kürəndir. Beli qonur-bozdur. Quyruğu, qanadları və belindəki cizgilər qaram-

tıl-qonurdur. Bədənin alt tərəfi ağdır. Quyruğunun kənarlarında ağ zolaq uzanır. Qanadları üzərində köndələn enli ağ zolaq var. II dərəcəli çalma lələkləri yarısına qədər ağdır. Çinadanın yanlarında qara ləkə yoxdur. Q=105-122 mm.

H ə y a t ı . Əsasən Avropada, qismən də Asiyada yayılmışdır. Azərbaycanda köçmə dövründə olur və Xəzər dənizi sahilində nadir quş kimi qışlayır.

225. *Melanocorypha yeltonensis* – Qara bozqırturağayı (22.9)

G ö r k ə m i . Erkək quşda qara rəng çoxluq təşkil edir. Lakin lələklərin ağımtıl haşiyəsi qara rəngi gizlədir. Qışda bel tərəfi kül kimi boz olur, lakin qara lələklər də görünür. Qanadlarının altı qara-qonurdur. Dişi quşun bel tərəfi çoxlu naxışlı qonurdur, qarın tərəfi isə ağımtıldır. Döşündə qonur cizgilər uzanır. Cavan quş dişiyə oxşayır. Q=110-142 mm.

H ə y a t ı . Avrasiyada yayılıbdır. Şorəkə torpaqlı yovşanlıq bozqırları və çəmənləri xoşlayır. Qışlamaq üçün Çinə qədər köç edir və müxtəlif yerlərdə təsadüf olunur. Azərbaycanda əsasən köç dövründə qeyd edilmişdir. Bəzi illərdə nadir qışlayır.

Azərbaycan faunasına **Kəkilliturağay, Buynuzluturağay, Meşəturağayı** və **Tarlaturağayı** cinslərinin hərəsindən bir növ daxildir (şəkil 62.8, 10, 11).

226. *Eremophila alpestris* – Alp buynuzluturağayı (22.10)

G ö r k ə m i . Sığırçından kiçikdir. Başının yanlarında uzun lələklərdən ibarət «buynuz» var. Bel tərəfi çəhrayı rəngə çalan bozdur. Qanadları, quyruğu, «buynuzları», başında, üzündə və döşündə olan enli zolaqlar və ləkələr qaradır. Peysəri və boynunun ardı çəhrayı çalarlıdır. Dişi quşun rəngi solğundur. Qarın tərəfi, alnı, boğazı və quyruğunun kənarlarındakı

zolaqlar ağdır. Səsi zəif fit kimidir – «fiyi-fi-titi», mahnısı ci-viltidir. Q=98-123 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimali Afrika, Şimali Amerika. Dağlıq və tundra quşudur. Azərbaycanda yüksək dağ qurşaqlarında açıq sahələrdə (çəmənlik) məskunlaşmış. Yaylaqları (otlaqları) xoşlayır. Yuvası yerdə olur. Qışda bir hissəsi dərələrə enir.

227. *Lullula arborea* – Adi meşəturağayı (22.1)

G ö r k ə m i . Sərçə böyüklükdə turağaydır. Bel tərəfi, «yanaqları», qanadları və quyruğu qonurtəhər-qəhvəyidir. Qarın tərəfi, gözləri üstündə və quyruğunun kənarlarında olan zolaqlar ağdır. Döşündə ensiz, belində enli qonur naxışlar uzanır, başında kiçik kəkil var. II-IV sükan lələklərinin ucu üçbucaq formalı ağ ləkələrlə qurtarır. Yer quşudur, amma bəzən ağaca və kola qonur. Yüksək havada oxuyur: «yuli-yuli-yuli-yul-yul-yuli-yulyu-yulyu». Q=88-98 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada, Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışda Asiyanın cənub-qərb hissəsinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda dağ meşələri qurşağında yayılıb. Meşənin seyrək kənar hissəsində, kolluqda və meşə talalarında məskunlaşır. Yuvası yerdə olur. Oturaq quşdur, lakin qışda bir hissəsi dərələrə və dağətəyinə, bəzi hallarda arana qədər enir.

228. *Alauda arvensis* – Adi tarlaturağayı (22.4)

G ö r k ə m i . Sərçədən az iridir. Bədənin üst tərəfi bozumtul-qonurdur və üzərində enli qonur cizgilər uzanır. Alt tərəfi çirkli-ağımtıldır, döşündə – nazik qonur cizgilər var. Quyruğunun kənarları açıq rəngli zolaqlıdır. Başında enli kəkil var. Adi səsi zəifdir «çri-ik» və ya « çrr-ik». Q=99-124 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda Kür-Araz ovalığından yüksək dağlara qədər yayılmışdır. Açıq sahə quşudur. Qışda müəyyən qədər arana enir, hətta Azərbaycana nisbətən daha isti ölkələrə mi-

qrasiya edir.

3.19.3. Motacillidae – Haçaqanadlılar (çaydaçapanlar)

Sərçə böyüklükdə kiçik quşlardır. Bunların heç biri çayın içərində (suda) hərəkət etmir. Lakin hamısının qanadında ikinci dərəcəli çalma lələkləri uzun olduğu üçün qanad haçalı görünür. Ayaqları uzun, dimdiyi nazik, biz kimi düzdür. Cücülər ilə qidalanırlar. Azərbaycan faunasına 2 cinsi, 10 növü daxildir. Bunlardan 4 növ miqrasiya dövründə olur: Qalan 6 növ stabil yaşayır. Əsas qidasını cücülər təşkil edir.

Şəkil 68. Haçaqanadın və Titrəkquyruğun ayaqları

1-Meşə haçaqanadı – *Anthus trivialis*, 2-Çəmən haçaqanadı – *A. pratensis*, 3-Sarı titrəkquyruq - *Motacilla flava*.

Haçaqanadlıların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Quyuğu qısadır; qanadının uzunluğundan 10 mm-dən çox geri qalır. Belində və təpəsində lələklərin oxu istiqamətində qara cizgilər uzanır: *Haçaqanad* – *Anthus* (səh. 268).
- 2 (1) Quyuğu qanadının uzunluğu qədərdir və ya daha uzundur. Belində lələklərin oxu boyunca cizgilər yoxdur. Təpəsinin lələkləri berrəngdir
- 3 (4) Quyuğunun ucu haçalı deyildir, hətta az dəyirmidir. Sükan

lələkləri berrəngdir. Döşündə tünd rəngli köndələnlə zolaq yoxdur və ya bircə zolaqdır: *Titrəkquyruq – Motacilla* (səh. 271).

Anthus – Haçaqanad

Bu cinsə daxil olan quşların quyruğu qanadından qısaqdır. Qanadın uc hissəsində yerləşən 3 ədəd lələk onun zirvəsini təşkil edir. Azərbaycan faunasına 5 növü daxildir.

Haçaqanad cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

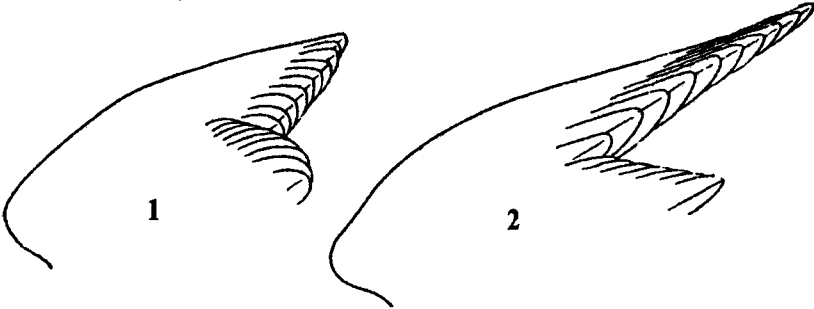
- 1 (10) Arxa barmağın caynağı uzun və az əyridir (turağayın arxa caynağını xatırladır), onun uzunluğu barmağın özü qədərdir və ya ondan da uzundur.
- 2 (3) Yetkin quşun bədəninin yanlarında tünd rəngli uzununa cizgilər və xallar yoxdur, cavan quşda isə açıq rəngli xallar xallar zəif görünür: *Tarla haçaqanadı – Anthus compestris*.
- 3 (2) Bədənin yanlarında lələklərin oxu istiqamətində uzanan xallar aydın görünür.
- 4 (7) Quyruğunun örtük lələkləri və beli berrəngdir (onun üzərində tünd-qəhvəyi xallar varsa da çətin seçilir).
- 5 (6) Belində lələklərin oxu istiqamətində cizgilər zəif görünür. Boğazı, çinadanı və döşü zəif çəhrayıdır: *Dağ haçaqanadı – A. spinoletta*.
- 6 (5) Belində qonur-qara cizgilər uzanır: *Çəmən haçaqanadı – A. pratensis* (şəkil 57.I).
- 7 (4) Belinin və quyruğunun örtük lələkləri üzərində qaramtlı cizgilər aydın görünür.
- 8 (9) Belində lələklərin ağ haşiyəsi yoxdur, onun yanlarında ağ zolaq da yoxdur. Kənardan II sükan lələyi üzərindəki ağ xal 2 mm-dən qısaqdır. Boğazı kürəni çaxır rənglidir: *Qırmızıdöş haçaqanad – A. cervina*.
- 9 (8) Rəngi və əlamətləri başqadır.
- 10 (1) Arxa barmağının caynağı qısaqdır və xeyli əyridir, onun uzunluğu barmağın özündən qısaqdır.
- 11 (12) Beli qonur-oxra rənglidir, onun üzərində tünd cizgilər var. Qaşının üstündən sarımtıl rəngli nazik zolaq uzanır. Qaşıl-

nın ön tərəfindəki lələklərdə uzununa yerləşən cizgilər yoxdur: *Meşə haçaqanadı* – *A. trivialis* (şəkil 61.7).

229. *Anthus campestris* – Tarla haçaqanadı (23.8)

G ö r k ə m i . Sərçə boydadır. Ümumi rəngi bozdur. Bel tərəfi tünd naxışlı pasaoxşar-qonur, quyruğunun kənarları və «qaşları» ağdır. Qarın tərəfi ağimtil oxra rəngində, döşü və bədəninin yanları qonura çalır. Belində lələklərin açıq rəngli haşiyəsi onları pulcuğa oxşadır. Qanadların altı ağimtil-oxra rənglidir. Adi səsi qısadır: «tvi» və ya «tsiriyuy». Q=78-96 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün çox yerdən Afrikaya və Asiyanın cənub-qərb hissəsinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir, bəzən az miqdarda qalib qışlayır. Aran, dağətəyi və orta dağ qurşağında məskunlaşır. Açıq sahələri tutur. Yuvası yerdə olur.

Şəkil 69. Haçaqanad və Zövizək qanadlarının forması
1-Meşə haçaqanadı – *Anthus trivialis*, 2-Zövizək - *Hippalais*.

230. *Anthus trivialis* – Meşə haçaqanadı (23.9)

G ö r k ə m i . Bədənin üst tərəfi zeytuni-bozdur, başında və belində qonur cizgilər var. Qarın tərəfi və quyruğunun kənarları ağdır. Boynunun yanlarında və döşündə iri qara-qonur

naxışlar var. Arxa barmağının caynağı nisbətən qısa və əyridir. Ağacın və kolun başına qonub oxuyur. Adi səsi qısaadır: «tsit-tsit», mahnısı zildir: «sip-sip-sip-sia-sia-sia». Q=79-92 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və Asiyanın cənub-qərb hissəsinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Dağ meşə qurşağında və yaylaqda məskunlaşır, meşənin seyrək kənar hissəsini və kolluğu tutur. Yerdə yuva tikir. Apreldə gəlib, oktyabrda qaydır.

231. *Anthus pratensis* – Çəmənlik haçaqanadı (23.7)

G ö r k ə m i . Meşə haçaqanadına çox oxşayır, ancaq arxa barmağının caynağı uzundur və əyrisi azdır. Qanadlarının alt örtüyü və qoltuq lələkləri ağdır, lakin haşiyəsi limonu sarıdır. Cavan quş sarımtıl zeytuni rəngə çalır. Mahnısı monotondur və havada oxuyur: «it-it-itititi», çağırması qısaadır: «pit». Q=71-87 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Şimali Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycana da qışlamaq üçün gəlir. Oktyabrda gəlib, mart-apreldə qaydır. Əsasən aran rayonlarda qışlayır, miqrasiya vaxtında isə çox yerdə görünür.

232. *Anthus cervinus* – Qırmızıdös haçaqanad (23.11)

G ö r k ə m i . Bel tərəfinin rəngi meşə haçaqanadında olduğu kimidir. Erkək quşun qaşları, başının yanları, boğazı, çinadanı və döşü kürəni-qırmızıdır. Dışisinin və cavan quşun boğazı, çinadanı və döşü qırmızımtıl rəngə çalır. Qanadlarının alt örtüyü və qoltuq lələkləri açıq-qonurdur. Q=75-87 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyanın tundra və meşə-tundra zonalarında yayılmışdır. Qışlamaq üçün Asiyanın cənub-şərqinə və Afrikanın Şimal yarısına miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur (aprel-may ayları).

233. Anthus spinoletta – Dağ haçaqanadı (23.10)

G ö r k ə m i . Başının və quyruğunun üstü boz, beli qonur-boz, qanadları və quyruğu qonur, qarnı və quyruğunun kənarları ağdır. Boğazı, çinadanı və döşü çəhrayı rəngə çalır və bu növ üçün səciyyəvidir. Payızda tünd rəngli naxışlar lələklərin bozuntul-zeytuni haşiyələri altında qalıb zəif görünür. Dışı və cavan quşların qarın tərəfində tünd naxışlar pozulmuş kimi görünür. Qidasını yerdən götürür, yerdə və havada oxuyur. Adı səsi zəifdir «tsit-tsit». Q=75-96 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Amerika. Avrasiyada nəsil verənlər qışlamaq üçün Qərbi Avropaya, Şimali Afrikaya və Cənubi Asiyaya köçürlər. Azərbaycanda oturaq quşdur. Reproduksiya dövründə yüksək yaylaqlarda olur, qışda isə əksəri aşağılara enir. Yuvasını daşların arasında və otun altında gizlədir. İldə iki dəfə nəsil verir.

Motacilla – Titrəkquyruq (çaydaçapan)

Sərçə böyüklükdə kiçik quşlardır. Rəngi əlvandır: ağ, qara, boz, sarı və sarımtıl-yaşıl. Adətən sahilə çevik hərəkət etməklə və quyruğunu aşağı-yuxarı titrətməklə cücüləri qorxudub hərəkətə gətirir, onların görünməsini asanlaşdırır. Azərbaycan faunasına 6 növü daxildir.

Titrəkquyruq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Ala rənglidir (ağ-qara), sarı və yaşıl rəngi yoxdur: ***Ağ titrəkquyruq – Motacilla alba*** (şəkil 60.2).
- 2 (1) Rəngində xeyli sarı və yaşıl var.
- 3 (4) Arxa caynağı barmağın özündən qısadır. Quyruğu bədəninəndən uzundur. Qanadının dib hissəsində yerləşən çalma lələklərinin əsası ağdır: ***Dağ titrəkquyruğu – M. cinerea*** (şəkil 61.6).
- 4 (3) Arxa barmağın caynağı onun özündən uzundur. Qanadın dib lələklərinin əsası ağ deyil (rənglidir). Quyruğu bədəninəndən qısadır.

- 5 (8) Başının üst tərəfi sarı deyil.
- 6 (7) Başının üstü boz və ya ağımtıldır: *Sarı titrəkquyruq* – *M. flava* (şəkil 61.5).
- 7 (6) Başının üstü və yanları qaradır: *Qarabaş titrəkquyruq* – *M. feldegg*.
- 8 (5) Başının üstü sarıdır və ya yaşıla çalır.
- 9 (10) Beli qara və ya bozdur. IV çalma lələyi III-dən 3-5 mm qısaadır. II-IV çalma lələkləri uc hissələrində daralmışlar: *Sarıbaş titrəkquyruq* – *M. citreola* (şəkil 61.4).
- 10 (9) Beli sarımtıl-yaşıl və ya bozumtul yaşıldır. IV çalma lələyi III-dən 1-2 mm qısaadır. Çalma lələklərindən yalnız II-III-lərin uc hissəsi daralmışdır: *Sarıbel titrəkquyruq* – *M. lutea*.

Bunlardan *Sarı*, *Sarıbel* və *Sarıbaş titrəkquyruqlar* Azərbaycanda köçmə vaxtında olurlar. Ağ titrəkquyruq oturaqdır, qalan 2 növü əsasən nəsil vermək üçün gəlirlər.

234. *Motacilla flava* – Sarı titrəkquyruq (23.4)

G ö r k ə m i . Sərçə böyüklükdədir. Erkəyinin başının üstü boz və ya qara, qarın tərəfi tamam sarıdır. Beli zeytuniyaşıl, qanadları və quyruğu qonurtəhər-qaradır, quyruğunun kənarlarında ağ zolaq var. Dişi quşun üst tərəfi solğun, alt tərəfi sarımtıldır. Qışda erkək və dişi quşların rəngi arasında fərq azalır. Cavan quşun bel tərəfi qonurtəhər, qarın tərəfi oxra rənglidir, boğazının yanlarında və çinadanı üzərində qara-qonur naxışlar var. Q=73-86 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Cənubi Asiyaya və Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda Kür-Araz ovalığı və Xəzər sahili düzənliklərdə sürülərlə miqrasiya edir. Qidasını yerdən götürür. Payızda (oktyabr ayında) çoxu köçüb gedir, tək-tək qalıb qışlayır. Miqrasiya vaxtında müxtəlif ölkələrdən gəlib keçən quşların hesabına Xəzərin sahilində kütləvi olur.

235. *Motasilla feldegg* – Qarabaş titrəkquyruq (23.5)

G ö r k ə m i . Sarı titrəkquyuğa oxşayır. Son illərə qədər onun yarımnoyü hesab olunurdu. Lakin erkəyinin başının üstü və yanları qaradır. Qaşı yoxdur. Başının qara rəngi boyuna qədər çatır. Beli yaşıl zeytunu rəngdədir. Qarın tərəfi parlaq sarıdır, çənəsinin altı ağımtıldır. Dişi quşun bel tərəfi zeytuni rəngə çalır. Erkəkdən fərqli olaraq açıq-sarı qaşları var. Q=74-86 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılmışdır. Azərbaycanın Kiçik Qafqaz hissəsində dağın orta qurşağından subalp qurşağına qədər olan göllərin, çayların sahilində subasar çəmənliklərdə məskunlaşır. Naxçıvan MR-da Qanlı-göl və Bata-bat ətrafında adi quşdur. Suyu yaxın olan çəmənliklərdə, bataqlıq ot cəngəliyində məskunlaşır. Dağətəyi və dağ göllərinin sahilini daha çox xoşlayır. Hündür otun ucuna və kol üzərinə qonur. Qidasını (cücüləri) yerdən götürür, bəzən havadan da ovlaya bilir. Mal-qaranın cəlb etdiyi cücüləri ovlamağa çalışır. May ayında yerdə yuva tikir, 4-5 yumurta qoyub bala çıxır. Sentyabrda uçub gedir. Afrikada və Hindistanda qışlayır.

236. *Motacilla lutea* – Sarıbel titrəkquyruq (23.3)

G ö r k ə m i . Erkək quşun beli yaşiltəhər-sarı, qanadları və quyuğu qonurdur. Quyuğunun kənarları ağ zolaqlıdır. Başı və alt tərəfinin hər yeri sarıdır. Dişi quşun və cavanların rəngi solğundur; beli, başı və döşü qonura çalır. Qaşları sarıdır. Q=76-87 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılmışdır. Qışlamaq üçün Şərqi Afrikaya, Hindistana və Cənub-Şərqi Asiyaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Xəzər dənizi sahilində mart-aprel aylarında yaz köçü müşahidə olunur.

237. *Motacilla citreola* – Sarıbaş titrəkquyruq (23.6)

G ö r k ə m i . Erkəyinin beli qaramtıl-boz, qanadları və quyuğu qaradır. Quyuğunun kənarlarında ağ zolaq var. Baş

və qarın tərəfi parlaq sarıdır. Dışisinin rəngi nisbətən solğundur, başının üstü yaşıltəhər-bozdur. Q=71-94 mm.

H ə y a t ı . Avropanın və Asiyanın tundra zonasında və yüksək dağların bataqlıq çəmənliklərində yayılmışdır. qışlamaq üçün Asiyanın cənub hissəsinə miqrasiya edir. Azərbaycan faunasında miqrasiya dövründə olur. Sayı azdır.

238. *Motacilla cinerea* – Dağ titrəkquyruğu (23.2)

G ö r k ə m i . Quyruğu bədənindən uzundur. Bel tərəfi zeytuni-boz, quyruğu və qanadları qonur-qara, boğazı və qarnı ağımtıl, quyruğunun dibi üstü kimidir, kənarlarında isə ağ zolaq var. Bədəninin qalan hissəsi sarımtıldır. Bahar fəslində erkəyinin boğazı qara olur. Səsi zildir «tsit-tsit». Cavan quşun bel tərəfi bozumtul, qarın tərəfi oxra rənglidir. Q=77-87 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda dağların bütün qurşağında çay, bulaq və göllərin sahilində məskunlaşır. Qayada və yerdə yuva tikir. Qışlamaq üçün çox hissəsi isti ölkələrə köçür, az miqdarda aran rayonlarda qalır. Qidasını (cücüləri) yerdən götürür, bəzən havadan və ağacdən ovlayır. Ümumən oturaqdır.

239. *Motacilla alba* – Ağ titrəkquyruq (23.1)

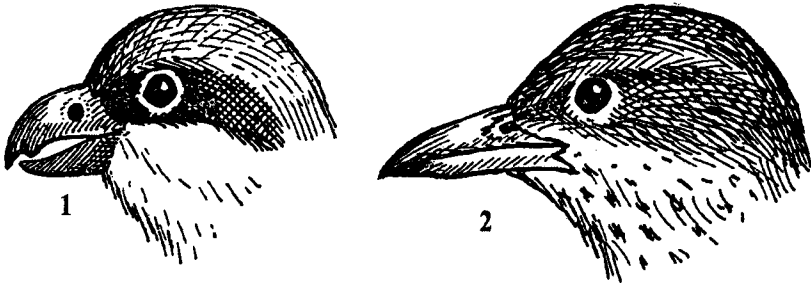
G ö r k ə m i . Ala (qara-ağ rəngli) quşdur. Bədənin üst tərəfi, boğazı, döşünün yuxarı hissəsi, qanadları və quyruğu qaradır. Alnı, gözətrafi zolağı, quyruğunun kənarları, qanadı üzərindəki zolaqlar və bədənin alt tərəfi ağdır. Səsi bərk - «tsiti-teyuri», bəzən isə qısa: «tçerliçi» çıxır. Mahnısı da həmin səslərin təkrarından ibarətdir. Dışı quşun rəngi solğundur. Döşündə və yanlarında mötərizə işarəsi formalı naxışlar var. Cavan quşun bel tərəfi tutğun rəngli köndələn zolaqlıdır. Q=78-99 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda Xəzər dənizi sahilindən yüksək dağlara qədər hər cür su sahilində, o cümlədən kənd və şəhərlərdə

məskunlaşb nəsil verir. Yerdə, ağac koğuşunda və müxtəlif tikililərdə yarımərtülü şəraitdə yuva tikir. İldə iki dəfə nəsil verir. Qışlamaq üçün isti ölkələrə köçür, az miqdarda Azərbaycanda qalib qışlayır. Cücü yeyir, onları yerdən və koldan götürür, hətta havadan da ovlayır.

3.19.4. Laniidae – Alaçöhrələr

Azərbaycan faunasına 5 növü daxildir və hamısı bir cinsə (Alaçöhrə - *Lanius*) aiddir. Bunlar kiçik quşlardır. Lələk örtüyü sıx deyil və yumşaqdır. Dimdiyi güclü və ucu qarmaq kimi əyridir. Üst dimdiyində «dişcik» kimi çıxıntı var. Qanadları gödəkdir və küt qurtarır. Ayaqları güclü, caynaqları iti və əyridir. Ona görə ki, yırtıcılığa meyllidir. Qidasını kiçik onurğalılar və müxtəlif onurğasız heyvanlar təşkil edir. Artıq ovladığı qəniməti tikana keçirib «ehtiyat saxlayır». Adətən ağaca, kola və başqa hündür predmet üzərinə qonub sakit qalır, lakin quyruğunu tez-tez yelləyir. Müxtəlif quşların səsini yamsılayır.

Şəkil 70. Alaçöhrə və Qaratoyuq növlərinin dimdiyi.
1-Alaçöhrə – *Lanius*, 2 – Qaratoyuq – *Turdus*.

Alaçöhrə cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Qanadı 105 mm-dən uzundur. Rəngi aladır; qara, ağ, boz.
2 (3) Yetgin quşun alnı ağdır. Qanadın uzunluğu quyruğun uzunluğu qədərdir. II çalma lələyi III-dən qısadır (5 mm və daha çox):
Boz alaçöhrə – Lanius excubitor (şəkil 57.III).

- 3 (2) Yetgin quşun alını qaradır. Qanadı quyruğundan xeyli uzundur. II çalma lələyi V-dən az qısadır (1-3 mm): *Qaraalın alaçöhrə* – *L. minor* (şəkil 66.3).
- 4 (1) Qanadı 105 mm-dən qısadır. Yetgin quşun rəngində qəhvəyi, kürən və qırmızımtıl rənglər var.
- 5 (8) Çiyin lələkləri ağdır.
- 6 (7) Başının və boynunun üstü şabalıdı-kürəndir, heç olmasa, kürən lələkləri var var. Kənar sükan lələklərinin əsası ağdır, onun üzərində tünd xallar, ucunda isə tünd zolaq var. Quyruğu qanadından qısadır: *Qırmızıbaş alaçöhrə* – *L. senator*.
- 7 (6) Rəngi və əlamətləri başqa cürdür.
- 8 (5) Çiyin lələkləri ağ deyildir.
- 9 (10) Beli birrəngdir (tünd rəngli zolaqları çətin seçilir). Dimdiyinin hündürlüyü 9 mm-dən azdır. Mərkəzi sükan lələyinin eni 8-10 mm, onun uzunluğu kənardakılardan 6-14 mm çoxdur: *Adi alaçöhrə* – *L. collurio* (şəkil 66.1).
- 10 (9) Mərkəzi sükan lələyinin eni 5-8 mm-dir, onun uzunluğu kənardakılardan 17-27 mm çoxdur: *Sibir alaçöhrəsi* – *L. cristatus* (şəkil 66.2).

240. *Lanus cristatus* – Sibir alaçöhrəsi (24.4)

G ö r k ə m i . Sığırçıdan kiçikdir. Qanadlarının və quyruğunun uzunluğu təxminən eynidir. Sükan lələkləri bərrəngdir. Başının üstü kürən, quyruqüstü pas kimi-kürəndir. Boğazı ağ, döşü və qarnı sarımtıl, bədəninin yanları açıq-kürən, quyruğu qonur-kürəndir. Dişi quşun rəngi solğundur. Onun döşündə və yanlarında mötərizə işarəsi formalı naxışlar var. Cavan quşun bel tərəfi tutğun rəngli köndələnlə zolaqlıdır. Q=82-91 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Çəmənlikdə, talada və meşənin kənarında olan seyrek kolluğu xoşlayır. Qışlamaq üçün Asiyanın cənubuna (Hindistandan İndoneziyaya qədər) miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Sayı az deyildir.

241. *Lanius collurio* – Adi alaçöhrə (24.5)

G ö r k ə m i . Sığırçından kiçikdir. Sibir alaçöhrəsinə çox oxşayır. Erkəyinin beli, başının üstü, quyruğu və qanadları müxtəlif çalarlı gil kimi qəhvəyidir. Sükan lələklərinin dibi (aşağıdan baxanda) ağdır və mərkəzi cütdən başqa hamısının ağ haşiyəsi var. Quyruğu qanadından qısadır. Alnında nazik qara zolaq var. Başının üstü, boynunun ardı və quyruqüstü lələklər bozdur. Boğazı, qarnının orta hissəsi, döşü və bədəninin yanları çəhrayı rəngə çalır. Həyəcan səsi «çək-çək», bəzən «çjyaa-çjyaa» kimi eşidilir. Cavan quşun bel və qarın tərəfində mötərizə işarəsi formalı naxışlar var, mərkəzi sükan lələkləri kürəndir. Q=84-99 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya, Ərəbistan yarımadasına və Hindistana köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aranda və dağda geniş yayılıb, lakin dağətəyi kollarlara üstünlük verir. Kol olan bağlarda və meşə kənarında da yaşayır. Yolkənarı yaşıllığı və tarlaqoruyucu meşə zolaqlarını həvəslə mənimsəyir. Kolda və alçaq ağacda yuva tikir. Sentyabrda köçüb gedir, apreldə qayıdır.

242. *Lanius senator* – Qırmızıbaş alaçöhrə (24.3)

Başının üstü qırmızımtıl qəhvəyidir. Belinin yuxarı hissəsi, qanadları və quyruğu qaradır. Belinin aşağı hissəsi bozdur, quyruğun üst örtüyü ağımtıldır. Alnının arxa hissəsindən nal kimi başlayıb gözlərinə və qulaqlarına uzanan zolaq da qaradır. Alını, bədəninin alt tərəfi ağdır; Çiyinlərində enli, quyruğunun kənarlarında nisbətən ensiz ağ zolaq var. Səsi kəskindir: «kreks-kreks» və ya «skerr-skerr». Qanadlarının üzərində kiçik ağ «caynaq» var. Dişi quşun döşündə mötərizə işarəsi formalı tünd rəngli naxış görünür; beli tünd-bozdur. Cavan quşun bel tərəfi köndələn naxışlı qonurtəhər çirkli-ağdır; qarın tərəfi ağdır və naxışı azdır. Q=93-102 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya və Ərəbistan yarımadasına köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aranda və dağətəyi ray-

onlarda quru iqlimli kolluqlarda məskunlaşır. Kol üzərində yuva tikir. May ayında gəlir, avqustun axırlarında köçüb getməyə başlayır. Sayı azdır. Xüsusi statusla qorunmalıdır.

243. *Lanius minor* – Qaraalın alaçöhrə (24.2)

G ö r k ə m i . Sığırcın böyüklükdədir. II çalma lələyi V-dən uzundur. Alnı, gözlərindən keçən zolaq, төpəsi, qanadları və quyruğu qara, bədəninin və başının üstü boz, qanadları üzərində «aynacıq», quyruğunun kənarları və qarın tərəfi ağdır. Döşü və yanları çəhrayı rəngə çalır. Səsi kəskin çıxır: «çok-çok», bəzən «çjuyek-çok». Cavan quşun alnı qara deyil. Q=106-123 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aran və dağətəyi rayonlarda açıq sahə əhatəsində kol və seyrək ağac olan yerlərdə məskunlaşır. Meyvə bağlarını və qoruyucu meşə zolaqlarını həvəslə mənimsəyir. Ağacda və hündür kolda tikanlı çöplərdən və yaş otdan yuva tikir. Apreldə-mayda gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

244. *Lanius exubitor* – Boz alaçöhrə (24.1)

Sığırcından xeyli böyükdür. Burun dəlikləri lələklə örtülüdür. Başının üstü, beli və quyruqüstü lələkləri kül kimi bozdur. Quyruğu, qanadları və gözlərindən keçən enli zolaq qarıdır. Qarın tərəfi, quyruğunun kənarları, qanadları üzərindəki zolaqlar və II dərəcəli çalma lələklərinin üstü ağdır. Başının yanlarından başlayıb gözlərindən keçən enli qara zolağın üstündə nazik ağ zolaq var. Dişi quşun rəngi erkəyə nisbətən tünd, cavan quşun isə rəngi daha da tünd olur. Səsi kobuddur: «çek-çek». Q=110-123 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Afrika, Şimali Amerika. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir və miqrasiya edərkən buradan keçir. Seyrək kol və ağac olan açıq sahələrdə və meşə kənarlarında müşahidə edilir. Noyabrda gəlir,

mart ayında qayıdır.

3.19.5. Oriolidae – Sarıköynəklər

Azərbaycan faunasına 1 növü daxildir

245. Oriolus oriolus – Adi sarıköynək (24.6)

G ö r k ə m i . Sığırcından az böyükdür. Erkəyinin lələklərinin əksəriyyəti tünd-sarıdır. Qanadları, quyruğu və gözündən keçən zolaq qaradır. Lakin quyruğunda enli zolaqlar və qanadları üzərində xallar da sarıdır. Gözlərindən ağız yarığının küncünə kiçik qara zolaq uzanır. qanadları üzərində sarı «aynacıq» var. Quyruğunun ucu da sarıdır. Dişi və cavan quşların üst tərəfi sarımtıl-ağdır, qanadları qara-qonurdur. Adi səsi kəskindir: «vjyayaaa», lakin mahnısı çox xoş musiqi səsinə xatırladır: «fliyu-tiu-liu». Beləliklə, özü gözəl, mahnısı xoşdur.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və Hindistana qədər köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Ağac olan hər yerdə məskunlaşır, yalnız sıx meşəni xoşlamır. Hündür ağacların nazik budağının haçası arasında zəmbil formalı yuva hörür. Əsas qidasını cücü təşkil edir, hətta tüklü tırtılları həvəslə yeyir. Tut, albalı və bu kimi giləmeyvədən də imtina etmir (şəkil 58.5).

3.19.6. Sturnidae – Sığırcılar

Kiçik quşlardır. Lələk örtüyü sıxdır. Dimdiyi və ayaqları güclüdür. Rəngi müxtəlifdir, çoxunda metal parlaqlığı var. Qidasını cücülər, meyvə və giləmeyvə təşkil edir. Azərbaycan faunasına 2 növü daxildir. Bunlardan başqa Orta Asiyadan gətirilib Bakıya buraxılmış *Mayna – Acridotherus tristis* burada nəsil verib yaşaya bilər. Sığırcılar - reproduksiya üçün koloniya əmələ gətirir, sonralar da sürü halında yaşayırlar.

Sığırcıların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Başında kəkil yoxdur.
- 2 (3) Hər yeri qara və ya qaramtıldır. Burun dəlikləri lələklə örtülü deyil. Dimdiyi konus formalıdır, onun hündürlüyü eni qədərdir: *Sığırçı – Sturnus* (şəkil 60.5).
- 3 (2) Rəngi tam qara deyil. Dimdiyi konus formalı deyil.
- 4 (1) Başında kəkil var.
- 5 (6) Yetgin quşun rəngi çəhrayı və ağ ilə qara rəngin növbələşməsindən əmələ gələn aladır. Quyruğun alt örtüyü tutqundur: *Alasığırçı – Pastor*.

Azərbaycan faunasına bu cinslərin hərəsindən 1 növ daxildir.

246. *Sturnus vulgaris* – Qara sığırçı (24.7)

G ö r k ə m i . Əsas rəngi metal parlaqlı qara, quyruğu və qanadları qonurdur. Belində seyrək ağ xallar olur. Payızda-qışda ağ xalları çoxalır (çil). Səsi kəskin cırıltıdan ibarətdir. Mahnısı başqa quşların yamsılanmasıdır. Cavan quş qonur, boğazı ağdır, döşündə ağımtıl cizgilər uzanır, quyruğunun üstü kürənə çalır. Q=118-135 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün həmin qitələrin cənubuna tərəf miqrasiya edir. Azərbaycanda Xəzərin sahilindən dağ meşələrinin yuxarı kənarlarına qədər yayılıb, bəzi yerdə daha da yuxarıya qılxır. Lakin qışda dağətəyinə və düzənliyə enir, dağda isə kəndlərdə və qəsəbələrdə qalır. Ağac koğuşunda, torpaq yarganlarda başqa quşların qazdığı köhnə yuvalarda, insan tikililərinin çardağı altında və kərpicləri arasında örtülü şəraitdə ilde iki dəfə nəsil verirlər. Sayı çox olan kütləvi quşdur. Zıyanverici cücüləri qırmaqla fayda verir. Üzümə və başqa giləmeyvəyə qısa vaxtda zərər verdiyi sahələrdən uzaqlaşdırmaq mümkündür.

247. *Pastor roseus* – Çəhrayı alasığırçı (24.8)

G ö r k ə m i. Bu sığırçıya muradquşu və ya çəhrayı sığırçı da deyilir. Başında kəkil var. Erkəyinin başı, boynu, qanadları, quyruğu və quyruqaltı lələkləri metal parlaqlı qara, qalan lələkləri isə çəhrayıdır. Səsi və mahnısı kəskin cırıltıdan və xırıltıdan ibarətdir. Dişi quşda çəhrayı rəng çirklı görünür, qara əvəzinə isə qonurdur. Cavan quşun üst tərəfi qonur, alt tərəfi çirklı-ağdır, döşündə tünd rəngli kiçik ləkələr olur. Q=119-135 mm.

H ə y a t ı. Asiyada və Avropada yayılıb. Qışlamaq üçün Asiyanın cənub hissələrinə miqrasiya edir. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda açıq sahələrdə məskunlaşıb nəsil verir. Lakin reproduksiya yeri stabil deyil. Kütləvi çeyirtkə sürülərini izləyir, onlar çox olan yerdə koloniya əmələ gətirir. Elə buna görə də muradquşu adlanır. Qayada, yarğanda və qışlaqlarda (zirzəmidə) yuva tikir. Mayın birinci yarısında gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

3.19.7. Corvidae – Qarğalar

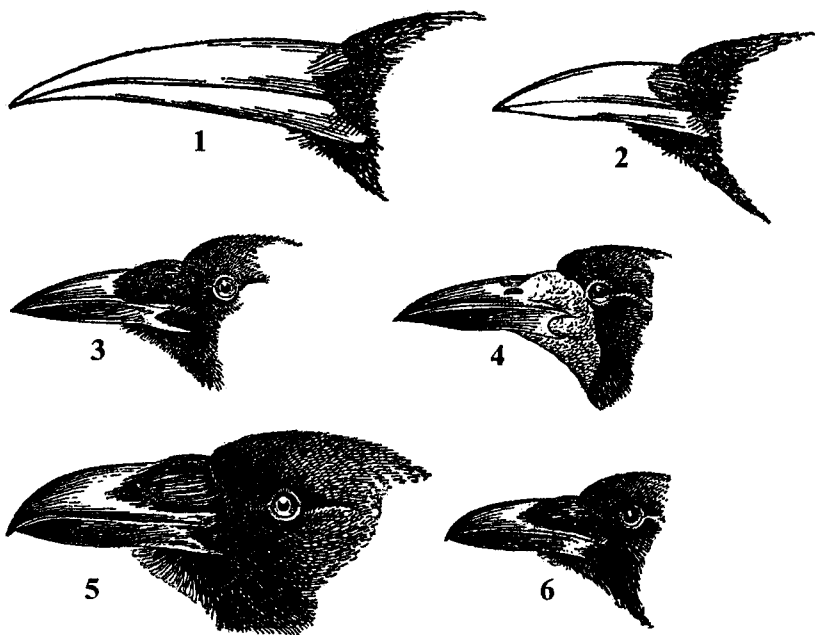
Ortaboy və iri quşlardır. Dimdiyi güclüdür, burun dəlikləri irəli yönəlmiş qıl kimi sərt lələklərlə örtülüdür (yetkin zağça müstəsnaqlı təşkil edir). Lələk örtüyü sıxdır. Erkəkləri və dişiləri zahirən oxşardır. Polifaq quşlardır, yəni eyni vaxtda bitki və heyvan mənşəli qidadan istifadə edirlər. İnsan ilə qonşuluq etməyə meyllidirlər. Azərbaycan faunasına 4 cinsi və 9 növü daxildir. Lakin qara qarğa – *Corvus corone* bəzi illərdə Araz çayı vadisində görünür. Qalanı oturaq yaşayır (şəkil 71).

Qarğaların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Qanadı 250 mm-dən uzundur. Rəngi qara və ya bozuntul-qaradır. Qüzehçəsi tünd rənglidir.
- 2 (3) Dimdiyi və ayaqları qaradır. Burun dəliklərini örtən qıl formalı lələklərin uzunluğu dimdiyin yarısına qədər çatır və ya daha uzundur: *Qarğa – Corvus* (səh. 285).
- 3 (2) Dimdiyi və ayaqları qırmızı və ya parlaq sarıdır. Burun dəliklərini örtən qıllar dimdiyin yarısına qədər çatmır: *Dağqarğası – Pyrrhocorax* (səh. 284).

- 4 (1) Qanadı 250 mm-dən qısadır. Qara-boz rəngli olsa da, qüzehçəsi ağ və ya açıq rənglidir.
- 5 (6) Qanadının üst örtük lələkləri (iriləri) göydür, üzərində köndələn qara və ağ zolaqlar var. Quyuğun alt örtük lələkləri ağdır: *Zığ-zığ* – *Qarrulus* (səh. 282).
- 6 (5) Qanadın üst örtük lələkləri göy deyil. Quyuğun alt örtük lələkləri ağ deyil.
- 7 (8) Rəngi aladır (ağ-qara). Quyuğu tam qara, pilləkən formalı və quşun qanadından xeyli uzundur: *Sağsağan* – *Pica* (səh. 283).

Azərbaycan faunasına *Zığ-zığ* və *Sağsağan* cinslərinin hərəsindən 1 növ daxildir.

Şəkil 71. Qarğaların başı

1-Qırmızıdimdik dağqarğası – *Pyrrhocorax pyrrhocorax*, 2-Sarıdimdik dağqarğası – *Pyrrhocorax graculus*, 3-Zağça qarğa – *Corvus frugilegus* (cavamı), 4-Zağça qarğa (yetkini), 5-Quzğun qarğa – *Corvus corax*, 6-Qara qarğa – *C. corone*.

248. Garrulus glandarius – Adi zığ-zığ (25.6)

G ö r k ə m i . Sağsağan böyüklükdə quşdur. Lələk örtüyü boş və yumşaqdır. Başında enli kəkil var. Qanadları qısa və enli, quyruğu isə nisbətən uzundur. Başının üstü, qanadları və quyruğu qara, quyruqüstü lələkləri isə ağdır. Çiyin lələkləri qara zolaqlı parlaq mavidir. Qalan lələkləri kürəni-qəhvəyi-bozdur. Səsi kəskin çığırtıdır: «çjee-çjee». Mahnısı başqa quşları yamsılamaqdan ibarətdir. Meşə quşu olduğu üçün uzağa uçmağı xoşlamır, yerin səthinə alçaqdan uçar və istiqamətini tez dəyişə bilir. Dimdiyi qaramtıl, ayaqları açıq çəhrayıdır. Q=160-200 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Oturaq yaşayır. Azərbaycanda ağac bitkiləri olan hər yerdə (meşə, bağ, park) məskunlaşıb yaşayır. Yalnız Abşeron yarımadasında və Qobustanda yoxdur (hələlik). Ağacda yuva tikir. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, sonralar isə kiçik qruplarla yaşayır. Qidasını yerdən və ağacdan götürür. Cücü yeməsi faydalıdır, lakin kiçik dinc quşların yuvasını dağıtmaq la zərər də verir. Yerli əhali ovlayıb ətindən istifadə edir.

249. Pica pica – Adi (ala) sağsağan (25.7)

G ö r k ə m i . Quyruğu çox uzun və pilləlidir, yəni orta sükan lələklərindən kənara tərəf getdikcə gödəlir. Rəngi aladır. Döşü, qarnı, çiyinlərində və qanadları üzərində olan enli zolaqlar ağdır. Başı, boynu, beli, qanadları, quyruğu və quyruqüstü lələkləri metal parıltılı qaradır. Qanadları qısadır. Uçuşu ləngdir, tez-tez qanad çapmaq hesabına uçar. Yerdə gəzəndə quyruğunu yuxarı qaldırmalı olur. Səsi bərk və kəskin cırıltıdan ibarətdir. Q=175-220 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimal-Qərbi Afrika, Şimali Amerika. Azərbaycanda ağac və kol olan hər yerdə yaşayır. Geniş açıq sahədən və sıx meşədən qaçır. Ağacda və kolda quru çöplərdən iri yuva tikir, onun içərisinə

palçıq suvayır və üstünü tikanlı kollar ilə örtür. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, sonralar sürü halında yaşayır. Qidasını yerdən və ağacdan götürür.

Pyrrhacorax – Dağqarğası

Burun dəlikləri üst dimdiyin kənarlarına yaxın yerləşir. Qanadlarının zirvəsini IV-V çalma lələkləri təşkil edir. Cinsin 2 növü var.

Dağqarğası cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Dimdiyi sarı və ya qırmızıdır.
- 2 (3) Dimdiyi tünd qırmızıdır, onun uzunluğu başın uzunluğu qədərdir: *Qırmızıdimdik dağqarğası – Pyrrhacorax pyrrhacorax*.
- 3 (2) Dimdiyi sarıdır, onun uzunluğu başın uzunluğundan qısadır: *Sarıdimdik dağqarğası – P. graculus*.

250. Pyrrhacorax pyrrhacorax – Qırmızıdimdik dağqarğası (25.8)

G ö r k ə m i . Zağça qarğadan kiçikdir. Rəngi göy çalarlı qaradır. Dimdiyi və ayaqları qırmızıdır. Qanadları uzun, quyruğu nisbətən qısadır. Dimdiyi aşağıya az əyridir. Səsi cingiltilidir: «kliaa-kliaa». Q=272-338 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda yüksək dağ qurşağında, bəzi yerdə (Qobustan, Zuvand, Naxçıvan) dağətəyində məskunlaşmışdır. Açıq sahə quşudur. Reproduksiya dövründə koloniya əmələ gətirir, sonralar da sürü halında yaşayır. Qaya üzərində yuva tikir. Qidasını yerdən götürür. Yerli əhali ovlayıb ətindən istifadə edir.

251. Pyrrhacorax graculus – Sarıdimdik dağqarğası (25.9)

G ö r k ə m i . Bu quşa alp dolaşası da deyilir, lakin dolaşa deyil. Dolaşadan (tağan) böyükdür. Həm də qanadları və

quyruğu uzundur. Dimdiyi sarı, ayaqları qırmızıdır. Səsi zərifdir: «kiri-kiri», bəzən zil səs çıxarır: «kria». Q=253-304 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Yüksək dağlarda (qayalıq və çəmənlikdə) yaşayır, sıldırım qaya üzərində koloniya əmələ gətirir, nəsil verdikdən sonra da sürü halında yaşayır. Oturaq quşdur, lakin qalın qar düşəndən sonra dərələrə və yamaclara enir. Qidasını yerdən və koldan götürür.

Corvus – Qarğa

Azərbaycan faunasına bu cinsin 5 növü daxildir.

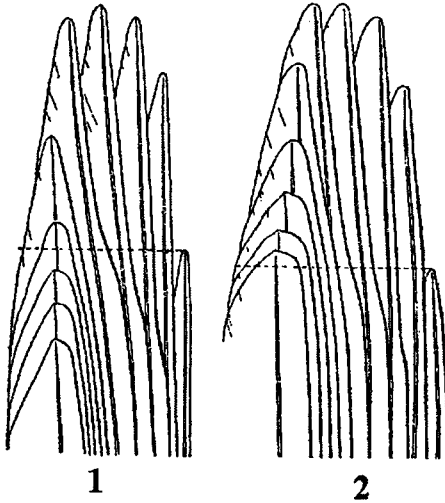
Qarğa cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadı 370 mm-dən, pəncə lüləsi 64 mm-dən uzundur. Quyruğu paz formalıdır. I dərəcəli çalma lələklərinin ucu sivridir: *Quzğun qarğa – Corvus corax.*
- 2 (1) Qanadı 370 mm-dən, pəncə lüləsi 64 mm-dən qısadır. Quyruğunun ucu düz və ya dəyirmidir. I dərəcəli çalma lələklərinin ucu sivri deyil.
- 3 (4) Üst dimdiyinin ucu aşağıya əyridir. Beli və qarın tərəfi bozdur. Dimdiyinin əsası lələklə örtülüdür, rəngi boz-xallı qaradır və göy metal kimi parıldaıyır: *Boz qarğa – C. cornix.*
- 4 (3) Rəngi qaradır. Yetkin quşun başı və boynu bənövşəyi rəngə çalır: *Qara qarğı – C. corone.*
- 5 (6) Üst dimdiyinin ucu aşağıya əyri deyil.
- 6 (5) Yaşlı quşun dimdiyinin dibi lələksizdir (cavan quşda lələklidir). Rəngi bənövşəyi parıldayan qaradır: *Zağça qarğa – C. frugilegus.*
- 7 (8) Rəngi və ölçüləri başqadır.
- 8 (7) Başının üstü və boynu boz, beli, qanadları və dimdiyi qaradır. Bədəninin alt tərəfi ağımtıldır. Quyruğunun alt örtük lələkləri qaramtıldır. Qüzehçəsi ağdır: *Dolaşa qarğa – C. monedula.*

252. Corvus monedula – Dolaşa qarğa (25.5)

G ö r k ə m i . Başının və boynunun üstü boz, qalan ləkələri qaradır, beli və çiyi göy metal rənginə çalır. Boynunun yanları ağımtıldır. Gözləri ağımtıl-mavi görünür. Ümumi rəngi qaradır. Zil səsi var: «kaa-kaa». Q=209-252 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda məskunlaşıb. Kür sahili tuqay meşədə ağac koğuşunda, açıq sahədə yarpaqlarda başqa quşların torpaqda qazdığı köhnə yuvalarda və dağətəyi qayaların çatları arasında yuva tikib nəsil verir. Koloniya əmələ gətirir, bəzi yerdə tək yuvası olur. Adətən zağça və boz qarğalara birləşib qarışıq sürü əmələ gətirirlər. Qışda alaqranlıq havada bozqırlara və əkin sahələrinə uçub bütün gün ərzində qidalanırlar, axşam hava qaraldıqdan sonra gecələmə yerinə (meşəyə, bağa, parka, hündür binaların dammına, qamışlığa) qayıdırlar. Belə qarışıq sürülər çox səs-küylü olur. Qidasını yerdən, bəzən ağacdan götürür. Əsas qidasını cücülər təşkil edir. Faydalı quşdur.

Şəkil 72. Qarğanın qanadları.

1-Quzğun qarğa – *Corvus corax*; 2-Qara qarğa – *C. corone*.

253. Corvus frugilegus – Zağça qarğa (25.4)

G ö r k ə m i . Rəngi göy metala çalan qaradır. Yetkin quşun dimdiyinin ətrafı lələksiz çirkli-ağ dəridir. Cavan quşun dimdiyinin dibi lələklidir və önə yönəlmiş sərt bıqları aydın görünür. Q=287-350 mm. Səsi xırıltılıdır: «kraaaa».

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün cənuba tərəf miqrasiya edir, lakin soyuq şimal rayonlarda kənd və şəhərlərdə qalıb qışlayanı da olur. Azərbaycanda oturaq quşdur. Reproduksiya dövründə aran rayonlarda təbii və mədəni sahələrdə hündür ağac, açıq sahə və içməli su olan yerlərdə koloniya əmələ gətirir (ağacda). Sonralar isə açıq sahələrdə sürü halında qidalanır, gecələmək üçün əlçatmaz ağaclara və sıx qamışlığa qayıdıb gecəleyir. Bu dövrdə dağətəyi rayonlara da qalxıb qida axtarır. Nəsil vermək, qidalanmaq və gecələmək üçün şəhərlərdən geniş istifadə edir. Qidasını yerdən və ağacdan götürür. Yerli ovçuluq əhəmiyyəti var, əti yeyilir. Sayı çoxdur.

254. Corvus corone – Qara qarğa (25.2)

G ö r k ə m i . Davranışına görə qarğaya oxşayır. Bəzi mütəxəssislər bunu boz qarğanın yarımnoyü hesab edirlər. Xalq arasında zağçaya yanlış olaraq qara qarğa deyənlər də var. Rəngi qaradır. Yetgin quşun başı və brynu bənövşəyi çarlarıdır. Q=310-375 mm.

H ə y a t ı . Asiyada, qismən də Avropada yayılmışdır. Meşə, park və hətta qamışlıqda məskunlaşır. Reproduksiyadan sonra yaxın məsafəyə yem miqrasiyası dövründə Araz çayı vadisində müşahidə edilir.

255. Corvus cornix – Boz qarğa (25.3)

G ö r k ə m i . Başı, qanadları və quyruğu qara, qalan lələkləri çirkli – bozdur. Səsi xırıltılıdır: «karr-karr». Q=292-340 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Soyuq şimal rayonlardan qışlamaq üçün çoxu cənuba tərəf miqrasiya edir, müəyyən qədər şəhərlərin ətrafında qalıb qışlayır. Azərbaycanda oturaq quşdur və qışlamaq üçün buraya gələnlər də var. Ona görə qışda sayı çoxalır. Xəzərin sahilindən yüksək dağlara qədər ağac, kol, sıldırım qaya və yarğan olan hər yerdə, o cümlədən kənd və şəhərlərdə məskunlaşır. 1990-cı illərdən başlayaraq Bakı şəhərində də nəsil verir. Həyat tərzinə görə yırtıcı quşdur. Bir neçə qarğa birləşib, bataqlıq qunduzunu ovlaya bilər. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, başqa vaxtda sürü halında yaşayır. Təbii şəraitdə qaya üzərində, kolda, qamışda və ağacda, mədəni şəraitdə isə yalnız hündür ağacda və elektrik xətlərinin hündür dirəklərinin ucunda yuva tikir. Siçanabənzər gəmiriciləri və zərərli cücüləri yeməsi faydalı, dinc quşların yuvasını dağıtması isə zərərliyədir. Məsələn, Bakı şəhərində bu quş lazım deyil, ovçuluq təsərrüfatları sahəsində də az olsa və ya heç olmasa yaxşıdır.

256. *Corvus corax* – Quzğun qarğa (25.1)

G ö r k ə m i . Buna iri qarğa da deyilir (qarğaların ən irisidir). Rəngi metal çalarlı qaradır. Quyuğu pilləli paz formalıdır. Səsi bərk – «kruk-kruk» və qarılılıdır. Q=385-530 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Afrika və Şimali Amerika. Oturaq quşdur. Azərbaycanda orta və yüksək dağ qurşaqlarında məskunlaşıb, qaya üzərində, bəzən də ağacda yuva tikir. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, başqa vaxtlarda kiçik qruplarla yaşayır. Qışda dərələrə və dağətəyi rayonlara, hətta dəniz sahilinə enir. Əsas qidası siçanabənzər gəmiricilər, iri cücülər və leşdir.

3.19.8. *Bombycillidae* – Ardıcquşlar

Azərbaycan faunasına *Bombycillidae* – Ardıcquşlar fəsiləsinin *Bombycilla* – Ardıcquş cinsinin 1 növü daxildir.

257. Bombycilla garrulus – Adi ardıcquş (26.1)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Rəngi əlvandır: qara, ağ, Sarı, kürən, qəhvəyi, boz, qırmızı və s. Başında kürən rəngli böyük kəkil var. Dimdiyindən gözlərinə uzanan zolaq, boğazı, quyruğu və qanadları qaradır. Bel tərəfi çaxır kimi bozumdur. Quyruqüstü təmiz ağdır. Qarın tərəfi kürəni-boz, quyruqaltı qəhvəyidir. Çalma lələklərinin xarici yelpiyinin ucu ağımtıldır. II dərəcəli çalma lələklərinin ucu isə qırmızıdır. Sükan lələklərinin ucu sarıdır. Səsi zərifdir: «sviriri-sviriri». Dişi quşun kəkili kiçikdir. Cavan quş qonur-boz rəngdə olur, qanadında qırmızı yoxdur, boğazı çirkli-ağdır. Q=107-119 mm.

H ə y a t ı . Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın meşə zonalarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Koreya və Şərqi Çinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur və bəzi illərdə qışlayır. Meşə, bağ və parklarda müxtəlif giləmeyvələrlə qidalanır.

3.19.9. Cinclidae – Sudaçaparlar (Susərçələri) –

Azərbaycan faunasına tək cə 1 növü daxildir.

258. Cinclus cinclus – Adi sudaçapar (26.2)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda quşdur. Su sərçəsi adlanır, lakin sərçə deyil. Bədəni və quyruğu yığcam-qısadır. Boğazı, çinədanı və döşü təmiz ağdır. Beli, boynunun və başının üstü və yanları, quyruğu və quyruqüstü lələklər bozdur. Səsi kəskindir «dzit-dzit». Cavan quşun qarın tərəfi köndələn naxışlı çirkli çirkli-ağdır. Bel tərəfi tünd-bozdur, üzərində pulcuqvari qaramtil naxışlar var. Q=80-98 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Axar suların sahilində yaşayır. Azərbaycanda dağ çayları boyunca məskunlaşıb, oturaq yaşayır, qışda nisbətən aşağı enir. Suda olan cücülər ilə qidalanır. Suya baş vurub, çayın dibində bərk qaçır və cücüləri tapıb yeyir. Dincəlmək üçün sahildə olan iri daş və qaya üzərinə qonur. Uzaq məsafəyə yox, bir daşdan uçub başqasına enir. Suyun səthinə yaxın alçaqdan uçar. Suya yaxın yerdə yuva tikib nəsil verir. Suyun altından həmişə bol qida tapa bildiyi üçün Talış dağlarında qışda yuvalaması halları müşahidə edilir.

3.19.10. Troglodytidae – Bilibittanlar

Azərbaycan faunasına təkçə 1 növü daxildir

259. Troglodytes troglodytes – Adi bilibittan (26.3)

G ö r k ə m i . Azərbaycanca ən kiçik quşdur, bədəni qoz boydadır. Çox hərəkətlidir. Quyruğu qısadır və onu həmişə yuxarı qaldırıb dik saxlayır. Qanadları qısa və dəyirmidir (şəkil 62.1, səh.). Üst tərəfi, qanadları və quyruğu köndələn naxışlı şabalıdı-qonur, alt tərəfi isə köndələn naxışlı bozumtuldur. Kəskin səsi var: «çerr-çerr». Q=43-55 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimal-Qərbi Afrika, Şimali Amerika. Azərbaycanda dağətəyi və dağlıq rayonlarda məskunlaşıb, cəngəllik olan müxtəlif şəraitdə yaşayır. Oturaq quşdur, lakin soyuqlar düşəndə arana da enir. Tək-tək və ya cüt-cüt görünür. Yerə və ya kola qonur. Şar formalı yuvasını şibyə basmış gövdə üzərində, ağac kökü altında və ya quru çırpı arasında qurur. Giriş yolu yuvanın yanında olur. İldə iki dəfə nəsil verir. Xırda cücülər və başqa onurğasızlarla qidalanır.

3.19.11. Prunellidae – Çərənçilər

Sərçədən çox kiçik quşlardır. Quyruğunun ucu düz, bəzində isə az haçalıdır. Dimdiyi düz, yastı, dibdən genişdir. Lələk örtüyü boşdur. Erkekkləri və dişiləri zahirən oxşardır. Kiçik onurğasızlar ilə qidalanır, qışda bəzi növü bitki toxumu da yeyir. Azərbaycan faunasına bir cinsə – Çərənçi – Prunella aid olan 3 növ daxildir.

Çərənçi cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (6) Kənar sükan lələkləri berrəngdir (xalsız) I çalma lələyi qanadın tinindəki örtük lələklərinə bərabərdir və ya ondan az uzundur. II çalma lələyi III-V-dən 4-5 mm qısadır. Qanadı 83 mm-dən uzun deyil. Pəncə lüləsi 20 mm-dən qısadır.
- 2 (3) Döşü bozdur. Gözünün üstündə «qaş» yoxdur və ya aydın

deyil: *Meşə çərənçisi – Prunella modularis*.

- 3 (2) Gözünün üstündə aydın görünən ağ zolaq («qaş») var. Döşü sarımtıl, beli qum kimi bozdur.
- 4 (5) Başının yanları qaradır. Belində qaramtıl cizgilər uzanır: *Aladöş çərənçi – P. ocularis*.
- 5 (4) Başının yanları və belində cizgilər qara və qaramtıl deyil.
- 6 (1) Sükan lələklərinin ucunda (mərkəzi cütdən başqa) ağ və ya sarı rəngli iri xallar var. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələklərindən qısadır. II çalma lələyi III-IV-lərə bərabərdir. Qanadı 83 mm-dən, pəncə lüləsi isə 22 mm-dən uzundur.
- 7 (8) Dimdiyinin əsas hissəsi sarıdır. Quyruğunun üst örtük lələkləri qonurdur və üzərində tünd cizgilər uzanır. II çalma lələyi III-dən qısadır: *Alp çərənçisi – P. collaris* (şəkil 62.2)

260. *Prunella collaris* – Alp çərənçisi (26.4)

G ö r k ə m i . Çərənçilərin ən irisidir. Ümumi rəngi qonur-boz, qanadları və quyruğu qonur-qaradır. Qanadları üzərində iki köndələn ağ zolaq var. Quyruğunun kənarları ağdır. Boğazı köndələn qara zolaqlı ağımtıl, bədən yanları pas kimi kürəndir. Quyruqüstü şabalıdı-kürən, döşü boz-qonurdur. Səsi berk deyil «çirk-çirk». Cavan qüşün bel tərəfi boz-qonur, qarın tərəfi uzununa cizgiləri olan boz-oxra rənglidir. Q=91-112 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda yüksək dağlarda məskunlaşıb, oturaq yaşayır, qışda dərələrə də enir. Sayı çox deyil. Qayaların yarığında və daş altında yuva tikir. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, başqa vaxtlarda tək-tək və ya sürü halında yaşayır.

261. *Prunella ocularis* – Aladöş çərənçi (26.6)

G ö r k ə m i . Başının üstü, beli və quyruqüstü lələkləri qonur-bozdur, belində və başının yanlarında qara naxışlar var. Qanadları və quyruğu qonur, başının üstü və yanları qonur-qara, qaşı və boğazı ağımtıl, qarın tərəfi ağımtıl oxra rənglidir. Boğazının yanlarında ağımtıl lələklərin ucunda üsbucaq formalı qaramtıl ləkələr var. Qaşları aydın seçilir. Mahmısı çox da

yüksək olmayan zəngulədir. Q=72-77 mm.

H ə y a t ı . Cənubi Qafqazda, Türkiyədə və İranda yayılıb. Azərbaycanda Naxçıvanın və Talışın dağ bozqırlarında qeyd edilib. Sayı azdır. Quraqlığa davamlı kolları nəsəl verir.

262. *Prunella modularis* – Meşə çərənçisi (26.5)

G ö r k ə m i . Bel tərəfi tünd narıqlı qonur-kürəni, qarın tərəfi bozdur. Başının üstü və boynunun ardı qonur cizgili bozdur. Belində qaramtil cizgilər var. Quyruqüstü hissəsi zeytuni-bozdur. Cavan quşun üst tərəfi kürən, beli tünd cizgili çirklili sarımtıldır. Mahnısı yaxşı eşidilən zəngulədir – «tririri». Q=65-70 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün həmin qitələrin cənub hissəsinə miqrasiya edir. Azərbaycanda nəsəl verir və qışlayır. Dağ-meşə qurşağında kol və pöhrəlikdən ibarət meşə altlığında məskunlaşır. Oturaqdır. Qışlamaq üçün arana da köçür.

3.19.12. *Sylvidae* – Pöhrəcillər

Sığırcın – sərçə boyda və daha da kiçik quşlardır. Azərbaycan faunasına pöhrəcillərin 8 cinsi və 26 növü daxildir. Hamısının dimdiyi biz kimi nazikdir. Pöhrəlik və kol olan yerlərdə məskən salırlar. Kol topasında və cavan pöhrəlikdə gizlənilirlər. Əsas qidası cücülərdir.

Pöhrəcillərin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (16) Sükan lələkləri 6 cürdür.
- 2 (9) Alının önündəki lələklərin ucu tük kimi sivridir. Quyruğu pilləkən formalı deyil.
- 3 (4) «Qaşı» yoxdur. Kənar sükan lələkləri ağdır, ağ deyilsə, ağ xalları və ağ haşiyəsi var: *Pöhrəcil* – *Sylvia* (səh. 302).
- 4 (3) «Qaşı» ağ və ya sarımtıldır. Kənar sükan lələklərində ağ rəng yoxdur.
- 5 (6) Quyruğunun ucu düz və ya az oyuqdur (3 mm). Dimdiyinin

- eni (burun dəlikləri olan yerindən) 4 mm-dən çox deyil: *Yarpaqgüdən* – *Phylloscopus* (səh. 306) (şəkil 73.4).
- 6 (5) Quyruğunun ucu dəyirmidir.
- 7 (8) Çalma lələklərinin II-si VII-dən qısadır. Dimdiyi 9,5 mm-dən azdır, onun eni hündürlüyündən çox deyil: *Yarpaqgüdən* – *Phylloscopus* (səh. 306).
- 8 (7) Çalma lələklərinin II-si VII-dən uzundur. Dimdiyin eni onun hündürlüyündən çoxdur, uzunluğu, çox növdə 9,5 mm-dən artıqdır: *Zövzək* – *Hippolais* (səh. 300).
- 9 (2) Alnının önündəki lələklərin ucu tük kimi nazik deyil. Quyruğu pilləkən formalıdır.
- 10 (13) Çalma lələklərindən II-si VII-dən uzundur. Qanad tininin örtük lələkləri I çalma lələyindən uzundur (qısa olsa da 3 mm qədər qısadır).
- 11 (12) Ağız yarığının küncələrində uzun, yoğun və sərt qıllar var. Kənar sükan lələyi quyruğun ən uzun lələyinin 3/4 hissəsindən qısa deyil: *Qamışcıl* – *Acrocephalus* (səh. 296).
- 12 (11) Ağız yarığının küncələrində qıllar yoxdur və pis görünür. Kənar sükan lələyi quyruğun ən uzun lələklərinin 3/4 hissəsindən qısadır: *Sisək* – *Locustella* (səh. 294).
- 13 (10) Çalma lələklərinin II-si VII-dən qısadır. Qanad tininin örtük lələkləri I çalma lələyindən qısadır (3 mm qədər və daha çox)
- 14 (15) Bel tərəfinin lələkləri sarımtıldır, onların oxu istiqamətində qonur zolaqlar uzanır. Qanadın ortasındakı II dərəcəli çalma lələklərində açıq rəngli enli haşiyə var var. Arxa barmağın caynağı 6 mm-dən uzundur: *Nazikdimdik* – *Luscinola* (səh. 295).
- 15 (14) Rəngi və ölçüləri başqadır.
- 16 (1) Sükan lələkləri 5 cütdür.
- 17 (18) Başının üstündə uzununa qaramtlı cizgilər yoxdur. Sükan lələklərinin ucu ağ deyil. Quyruğu enlidir və ucu dəfirdir: *Enliqyruq* – *Settia* (səh. 293) (şəkil 65.6).
- 18 (17) Başının üstündə bir neçə cərgə qaramtlı cizgilər uzanır. Kənar sükan lələyinin ucu ağdır. Quyruğu pilləkən formalıdır: *Oynağan* – *Scotocerca* (səh. 311).

Azərbaycan faunasına *Cettia* – *Enliqyruq* cinsinin 1 növü daxildir.

263. *Cettia cetti* – Bülbülü enli quyruq (26.7)

G ö r k ə m i . Quyruğu enli və ucu dairəvidir. Üst tərəfi pas kimi qonur, alt tərəfi çirkli ağ, bədənün yanları bozumtul-qonurdur, «qaşları» açıq rənglidir. Erkək quş oxumaq üçün ot bitkilərinin ucuna qonur. Mahmısı qısa və zildir «tsit-tsvit-tsvoy-tsvoy-tsvoy». Q=50-69 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda rütubətli cəngəllikdə məskunlaşır. Sıx otluq və kolluqları xoşlayır. Oturaq yaşayır. Sayı çox deyil.

Azərbaycan faunasına *Locustella* – Sisək cinsinin 3 növü daxildir. Hamısı miqrantdır.

Locustella- *Sisək* cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Bel tərəfində tutğun rəngli ləkələr uzanır.
- 2 (3) Döşündə və bədənün yanlarında ləkə yoxdur, varsa da lələklərin haşiyəsi altında qalıb görünür: *Adi sisək* – *Locustella naevia*.
- 3 (2) Rəngi başqadır.
- 4 (1) Bel tərəfi berrəngdir (ləkəsiz).
- 5 (6) Boğazında tutğun cizgilər uzanır. I dərəcəli çalma lələyi onun örtük lələklərindən qısadır. Quyruğun alt örtük lələklərinin ucu açıq rənglidir: *Çay sisəyi* – *Locustella fluviatilis*.
- 5 (6) Boğazı və çinadamı naxışsızdır. I dərəcəli çalma lələyi Ən uzun örtük lələyinə çatır. Quyruğun alt örtük lələklərinin ucu ağımtıl deyil: *Bülbülü sisək* – *Locustella luscinioides*.

264. *Locustella luscinioides* – Bülbülü sisək (26.9)

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçikdir. Bədənün üst tərəfi kürən-qonur, alt tərəfi ağımtıl-oxra rənglidir. Bədənün yanları və quyruğunun altı qonurtəhər, qarın hissəsi ağımtıldır. Q=64-73 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikanın Şimal-Şərq və tropik hissəsinə miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Azıb gəlməsi ehtimal olunur. Çay sahili rütubətli kolluqlarda təsadüf edilir.

265. *Locustella fluviatilis* – Çay sisəyi (26.10)

G ö r k ə m i . Bel tərəfi zeytuni-qonur, qarın tərəfi ağımtıl-qonurdur. Qarının orta hissəsi ağ, kənarları oxratəhər-bozdur. Quyuğunun alt örtük lələklərinin ucu açıq rənglidir. Boynunda, çinadanında və döşündə uzununa naxışlar var. Cavan quşun qarın tərəfi yaşiltəhər sarıya çalır. Q=68-79 mm.

H ə y a t ı . Avropada, qismən də Asiyada yayılıb. Rütubətli yerlərdə pöhrəlik və kolluq sahillərdə məskunlaşır. Qışlamaq üçün Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur.

266. *Locustella naevia*-Adi sisək (26.8)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi zeytuni-qonurdur və üzərində qara-qonur ləkələri var. Alt tərəfi açıq-qonurtəhərdir. Boğazı və qarnı ağdır, döşü və yanları oxra rənginə çalır. Cavan quşun boğazı və çinadamı üzərində xırda cizgilər var. Q=53-61 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün İspaniyaya, İrana, Hindistana və Şimal-Qərbi Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Sahildə və dərələrdə olan hündür otluqda və rütubətli kolluqlarda təsadüf olunur. Sayı azdır.

***Lusciniola* – Nazikdimdik**

Bizdə 1 növü var.

267. *Lusciniola melanopogon* – Qamışıl nazikdimdik (27.1)

G ö r k ə m i . Sərçədən də kiçik quşdur. Quyuğu pillə-

kən formalıdır. Bel tərəfi enli qaramtıl uzununa naxışlar olan zeytuni-qonurdur. Başı sarımtıl-bozdur, üzərində qonur ləkələr uzanır və «qaşları» üstündə tünd zolaqlar var. Qaşları enli və ağdır. Qarın tərəfi kürəni-ağdır. Döşü və quyruqaltı lələkləri qonur rəngə çalır. Səsi bərk deyil «çyurr». Mahmısı bərk cırıltı və fit qarışığıdır. Q=56-64 mm.

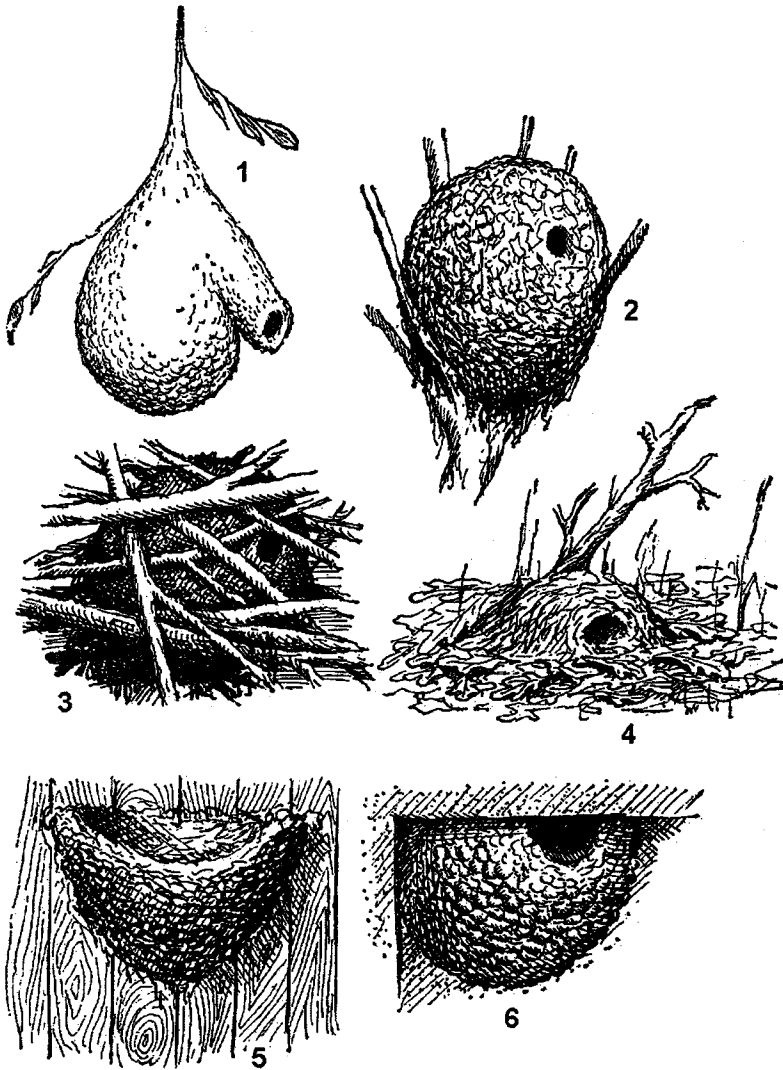
H ə y a t ı . Avropada və Asiyada nəsil verir, az miqdarda Cənubi Qafqazda və Asiyada qalıb qışlayır. Azərbaycanda aran və bəzi dağətəyi rayonlarda nəsil verir, bəzi illərdə Lənkeran düzənliyində az miqdarda qışlayır. Sahildə olan qamış cəngəlliyində və başqa kolluqda məskunlaşır. Mart-aprel ayında gəlir, oktyabrda əsas hissəsi köçüb gedir.

Acrocephalus – Qamışcıl

Qamışcıl cinsinin Azərbaycanda 4 növü var. Buraya nəsil vermək üçün gəlirlər (şəkil 58.3).

Qamışcıl cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qaratoyuq böyüklükdədir. Pəncə lüləsi 27 mm-dən, quyruğu 62 mm-dən, arxa barmağı (caynaqla birlikdə) 16 mm-dən uzundur: *Qaratoyuğabənzər qamışcıl – Acrocephalus arundinaceus* (şəkil 59.2).
- 2 (1) Qaratoyuqdan kiçikdir. Pəncə lüləsi, quyruğu və arxa barmağı da nisbətən qısaadır.
- 3 (6) Başının üstü berrəngdir, zolağı və cizgiləri yoxdur.
- 4 (5) Quyruğunun üst örtüyünün rəngi belinin rəngindən az fərqlənir. Arxa barmağının uzunluğu onun caynağı qədərdir: *Avar qamışcılı – A. schirpaceus* (şəkil 57.V).
- 5 (4) Quyruğunun üstü və beli eyni rənglidir. Arxa barmağı caynağından uzundur: *Kolluq qamışcılı – A. palustris* (şəkil 74.B).
- 6 (3) Belinin üstü berrəng deyil, qaramtıl cizgiləri var. Gözünün üstündən tünd zolaqlar uzanır.
- 7 (8) Təpəsinin hər yerində tünd rəngli çoxlu cizgilər uzanır. Lakin quyruğunun üst örtüyündə heç bir cizgi yoxdur. Başında enli zolaq da yoxdur: *Gizlin qamışcıl – Acrocephalus schoenobaenus* (şəkil 74.A).

Şəkil 73. Sərçəkimilərin bəzi növlərinin yuvası

1-Adi pəsnəqquş – *Remiz pendulinus*, 2-Arıqşaoxşar uzunquyruq - *Aegithalos caudatus*, 3-Adi bilibittan – *Troglodytes troglodytes*, 4-Yarpaqgüdən – *Phylloscopus* növləri, 5- Adi kəndqaranquşu – *Hirundo rustica*, 6-Adi şəhərqaranquşu – *Delichon urbana*.

268. *Acrocephalus schoenobaenus* – Gizlin qamışçıl (27.3)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi kürəni-qonur, alt tərəfi isə ağımtıldır. Başında və belində qara və qonur naxışlar uzanır. Bədəninin yanları oxra rənglidir. Qaşları enli və açıq-oxra rənglidir. Səsi çox da bərk deyil «çr-çr-çr» və ya «fiyuiti-kli-kli». Mahnısı cırıltılı səslər yığımıdır. Q=62-71 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycana nəsil vermək gəlir. Su sahilində sıx cəngəllikdə məskunlaşır. Qamış və başqa kol üzərində alçaqda yuva tikir. Mayın əvvəlində gəlib, sentyabrda qayıdır (şəkil 65.1).

269. *Acrocephalus palustris* – Kolluq qamışçılı (27.4)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi açıq-qonur, alt tərəfi isə kürən çalarlı ağımtıldır. Arxa barmağı onun caynağından uzundur. II çalma lələkləri V-dən qısadır. Onun daxili yelpiyinin kəsiyi V ilə VIII-nin ucları arasına uyğun gəlir (şəkil 74.B). Cavan quşda oxra rəngi çoxdur. Səsi kəskindir «çek-çek-çer». Q=61-72 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda dağətəyi və dağ qurşağında meşəsiz vadilərdə və talalarda olan rütubətli hündür otluqda və kolluqda məskunlaşıb nəsil verir. Aran rayonlarında miqrasiya dövründə müşahidə edilir.

270. *Acrocephalus scirpaceus* – Avar qamışçılı (27.5)

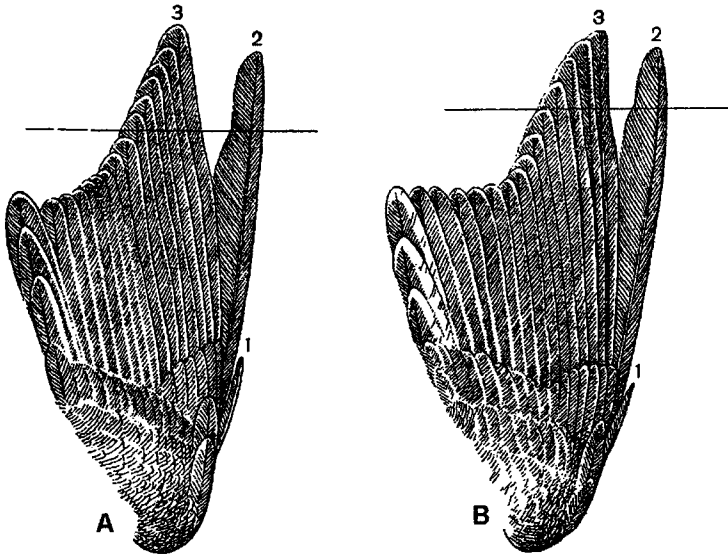
G ö r k ə m i . Kolluq qamışçılına çox oxşayır, təbiətdə fərqləndirmək çətindir. Arxa barmağının caynağı onun özünə bərabərdir. II çalma lələyinin kəsiyi VIII ilə X lələklərin ucu arasına uyğun gəlir (şəkil 74.A). Səsi kəskindir «çerr-çerr». Mahnısı başqa quşların səsini yamsılamaqdan ibarətdir.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda aran rayonlarda avar və kol basmış dayaz bataqlıqda nəsil verir. Sayı azdır.

271. *Acrocephalus arundinaceus* – Qaratoyuğabənzər qamışcıl (27.2)

G ö r k ə m i . Sığırçın boyda quşdur. Üst tərəfi qəhvəyi-qonur, alt tərəfi isə çirkli-ağdır. II çalma lələyi VI-dan, bəzilə-rində hətta V-dən uzundur. III lələyin daxili yelpiyində kəsik yoxdur. Cavan quşun qarnı tünd oxra rənglidir. Səsi kəskindir «çok-çok». Mahmısı cırıltı səslərin toplusudur «dlin-dlin-kar-r-ra-kar-ra-beç-beç-vak-vak». Q=88-102 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarındakı sahilə və subasarlarda olan qamış və avar cəngəlliyində məs-kunlaşıb nəsil verir. Sayı çoxdur. Su anbarları və suvarma ka-nalları sahilində əmələ gələn qamışlığı tez mənimsəyir. Qamış və kol üzərində yuva tikib nəsil verir. Aprel ayında gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

Şəkil 74. Qamışcıl – *Acrocephalus* növlərinin qanadları
A-Gizlin qamışcıl – *Acrocephalus schoenobaenus*, B-Kolluq qamışcılı – *A. palustris*.

Hippolais – Zövvək

Zövvək cinsinin Azərbaycanda 4 növü qeyd edilmişdir. Onlardan kiçik zövvək miqrasiya dövründə müşahidə edilmişdir, qalanı nəsil vermək üçün gəlir.

Zövvək cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Beli yaşıla çalan boz, qarın tərəfi sarımtıldır. Quyuğunun ucu düz və ya az oyuq (2 mm) qurtarır: *Meşə zövvəyi – Hippolais icterina* (şəkil 57.VI).
- 2 (1) Beli boz və ya qonur-boz, qarın tərəfi ağdır. Quyuğunun ucu dəyirmidir.
- 3 (4) Dimdiyi 12 mm-dən, qanadı 73 mm-dən uzundur. Qanad tininin örtük lələkləri I çalma lələyi ilə eyni uzunluqdadır: *Səhra zövvəyi – H. languida*.
- 4 (3) Əlamətləri başqadır.
- 5 (6) Qanadının uzunluğu 67-70 mm-dir. Dimdiyinin dibindən eni 4,5 mm-dən qısadır. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələklərindən 3-5 mm uzundur: *Böyük zövvək – A. pallida*.
- 6 (5) Qanadın uzunluğu 36-64 mm-dir. Dimdiyinin dibindən eni 4,5 mm-dən qısadır. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələklərindən 5 mm və daha çox uzundur: *Kiçik zövvək – H. calligata*.

272. Hippolais icterina – Meşə zövvəyi (27.7)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi yaşiltəhər-boz, alt tərəfi isə açıq-sarıdır. Qaşları da sarıdır. Gözləri ətrafında açıq-sarı halqa var. Səsi bərkdir «vet-vet» və ya «tse-tse-dedevin», bəzən «çrek-çrek». Mahnısı başqa quşların səsini yamsılamaqdan ibarətdir. Öz səsi tın-tınıdır (xoş deyil). Q=72-84 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda Lənkəran düzənliyində və Talış dağlarının dərələrində kol basmış meşələrdə və bağlarda müşahidə edilir. Kolda və ağacda yuva tikir. Sayı azdır. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

273. Hippolais caligata – Kiçik zövvək (27.8)

G ö r k ə m i . Sərçədən xeyli kiçikdir. Bel tərəfi qonur-təhər-boz, qarın tərəfi ağımtıldır. Cavan quşun rəngi zeytuni çalarlı olur. Çox gizlin davranır. Səsi kəskindir: «çrek-çrek». Q=56-64 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Ərəbistan yarımadasının cənubuna və Hindistana miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Əsasən Xəzərin sahil rayonlarında təsadüf olunur. Qobustanda yuvalaması güman olunur.

274. Hippolais pallida – Böyük zövvək (27.10)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi solğun berrəng boz-qonur, alt tərəfi isə ağımtıldır, yanlarına tərəf tutqunlaşır. Qaşları oxraya çalan ağdır. I çalma lələyi qanadların üst örtüyündən uzuzdur. Cavan quşun rəngi sarıya çalır. Səsi kəskindir «çek-çek». Mahınısı cırıltı səsdən ibarətdir.

H ə y a t ı . Asiyada, Qafqazda və Şimali Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aran rayonlarda olan kolluqda, meşə kənarında və kol basmış bağlarda yaşayır. Su sahilini xoşlayır. Mayın əvvəlində gəlir. Kolda yuva tikir. Gizlin davranır. Sayı çox deyil. Sentyabrda köçüb gedir.

275. Hippolais languida – Səhra zövvəyi (27.9)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi, başının yanları və boynu berrəng solğun bozumtul-qonurdur. Alt tərəfi ağımtıldır, lakin yanları qonurtəhər oxraya çalır. Qaşları zəif görünür. Kənar sükan lələklərinin ucu enli ağ haşiyəlidir. Tək-tək təsadüf olunur.

H ə y a t ı . Asiyada və Cənubi Qafqazda olan səhra tipli landşaftın kolluq sahələrində nəsil verir. Azərbaycanda Kiçik Qafqazın quraq iqlimli dağətəyi yamaclarında, o cümlədən Naxçıvan MR-də nadir təsadüf edilir. Qışlamaq üçün Şərqi Af-

rikaya miqrasiya edir.

Sylvia – Pöhrəcil

Pöhrəcil cinsinin Azərbaycanda 9 növü qeyd edilmişdir. Bunlardan səhra pöhrəcili azıb gəlir, çərənçi pöhrəcil isə miqrasiya dövründə olur. Qalan 7 növü nəsil vermək üçün gəlirlər (şəkil 58.2).

Pöhrəcil cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Sükan lələkləri qonurdur (ağ xalları və haşiyəsi yoxdur).
- 2 (3) Başında «papaq» var (erkəkdə – qara, dişisində - qəhvəyi). Beli qonur-zeytun rənglidir. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələklərinin altından çıxıb görünür. II çalma lələyi IV-dən qısadır: *Qarabaş pöhrəcil – Sylvia atricapilla*.
- 3 (2) Başında «papaq» yoxdur, başı da beli kimi bozumlu qonurdur. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələkləri altında qalıb görünmür. II çalma lələyi IV-cüdən uzundur: *Bağ pöhrəcili – S. borin*.
- 4 (1) Sükan lələkləri rənginə görə fərqlidir. Kənar sükan lələkləri tam ağ, ağ xallı və ya ağ haşiyəlidir.
- 5 (6) Quyuqüstü lələklər ağımtıl haşiyəli bozdur. Yetkin quşun döşündə və bədəninin yanlarında tünd rəngli köndələn zolaqlar var. Pəncə lüləsi 23 mm-dən uzundur: *Qurğiyaoxşar pöhrəcil – S. nisoria*.
- 6 (5) Quyuqüstü lələklər ağ haşiyəsi yoxdur. Döşündə və bədəninin yanlarında köndələn tünd zolaqlar yoxdur. Pəncə lüləsi 23 mm-dən qısadır.
- 7 (8) Quyuqüstü lələkləri kürəndir. Mərkəzi sükan lələkləri kürən, kənar sükanlar ağ, qalan sükan lələkləri isə kürən haşiyəli qonurdur. Quyuğun uzunluğu 53 mm və ondan qısadır: *Səhra pöhrəcili – S. nana*.
- 8 (7) Quyuğunda kürən rəng yoxdur. Onun uzunluğu 53 mm-dən çoxdur.
- 9 (10) I çalma lələyi dar, sərt və ucu itidir, lakin qanad tininin örtük lələkləri altında qalibdir. Qanadın orta hissəsindəki II dərəcəli çalma lələklərinin enli kürən haşiyəsi var: *Boz pöhrəcil – S. communis*.
- 10(9) Əlamətləri başqadır.

- 11 (12) Qanadı 73 mm-dən, dimdiyi 12 mm-dən uzundur: *Oxuyan pöhrəcil – S. hortensis*.
- 12 (11) Qanadı 73 mm-dən, dimdiyi 12 mm-dən qısadır.
- 13 (16) Başının yanlarında tünd-qonur və ya fspid-boz zolaqlar uzanır. Sükan lələkləri açıq haşiyəli qonurdur. Kənar sükan lələklərində ağ xallar var. Döş lələkləri çəhrayı və ya bozumtuldur.
- 14 (15) II çalma lələyi VII-dən qısadır. Dimdiyi (tili üzrə) 12-13 mm-dir. Başının rəngi belindən fərqlənir. Təpəsi və peysəri daha bozdur. Mərkəzi sükan daha da bozdur: *Çərənçi pöhrəcil – S. currua* (şəkil 61.2).
- 15 (14) II çalma lələyi VII-dən uzundur və ya ona bərabərdir. Dimdiyi 13-15 mm-dir. Başı və beli eyni rənglidir. Mərkəzi sükan lələkləri qonşu sükandan fərqli deyil: *Dağ pöhrəcili – S. alchata*.
- 16 (13) Rəngi və ölçüləri başqadır.
- 17 (18) Başının üstü və yanları erkəkdə qara, dişi quşda isə bozumtuldur. Quyruğu qaramtıldır və üzərində ağ xallar var. Alt dimdiyindən boynuna doğru ağ zolaq («bığ») uzanır: *Ağbığ pöhrəcil – S. mystacea* (şəkil 61.1).

276. *Sylvia nisoria* – Qırğıyaoxşar pöhrəcil (28.1)

G ö r k ə m i . Sərçə boydadır. Erkəyi dişidən fərqlənir. Erkəyin başı, beli və quyruqüstü lələkləri kül kimi boz, qarın tərəfi isə ağımtıldır, lakin üzərində tünd rəngli şırnaq formalı köndələn bəzəklər var. Gözləri sarıdır. Səsi kəskindir «çek-çek». Mahnısı bərk fitlərin toplusudur. Dişi və cavan quşlarda boz rəng əvəzinə qonur-boz olur. Q=80-92 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda yaşayır. Kolluq quşudur. Meşə kənarını və suya yaxın kolluğu xoşlayır. Aprelin sonunda gəlir. Kol üzərində yuva tikib nəsil verir. Sentyabrda köçüb gedir.

277. *Sylvia hortensis* - Oxuyan pöhrəcil (27.11)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi, qanadları və quyruğu qonurtə-

hər-boz, başının üstü və yanları qaradır. Qarın tərəfi ağdır. Boğazı ağdır. Qarnı oxraya çalır, yanları bozdur. Dişi quşun «papağı» qonurdur, cavan quşun papağı isə tünd-boz, beli qonurdur. Quyuğunun kənarlarında ağ zolaqlar var. Səsinə görə əvvəlki növə oxşayır. Q=75-84 mm.

H ə y a t ı . Cənub-Qərbi Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya, Hindistana və Ərəbistan yarımadasına köçür. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aran, dağətəyi və orta dağ qurşağında quraq iqlimli seyrək kol olan yamaclarda məskunlaşır. Tikanlı kollarda yuva tikib nəsil verir. Sayı çox deyil.

278. *Sylvia atricapilla* – Qarabaş pöhrəcil (27.6)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi qonurtəhər-bozdur. Erkəyin başında qara parlaq «papaq» var, dişisinin və cavanların başı isə küreni-qəhvəyidir. Səsi əvvəlki növün səsinə oxşayır. Q=70-79 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya və Hindistana köçür. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda geniş yayılmışdır. Meşə kənarında, kolluqda, qoruyucu meşə zolağında və kol basmış bağlarda məskunlaşır. Kol üzərində yuva tikib nəsil verir. Sayı az deyil. Aprelin əvvəlində gəlir, sentyabr-oktyabrda köçüb gedir.

279. *Sylvia borin* –Bağ pöhrəcili (28.2)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi zeytuni-bozdur, qarın tərəfi az açıq rənglidir. Bədəninin yanları və döşü zəif oxra-boz çalarlıdır. Cavan quşun beli zeytuni, döşü və yanları isə boz-zeytuni çalarlıdır. Mahnısı tırltı zəngulədən ibarətdir. Q=73-83 mm.

H ə y a t ı . Əsasən Avropada və qismən də Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda aran rayonlarda məskunlaşır. Kolluq quşudur. Alçaq kolda yuva tikib nəsil verir. Seyrək kol olan bağları xoşlayır. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

280. Sylvia communis – Boz pöhrəcil (27.12)

G ö r k ə m i . Beli, qanadları və quyruğu qəhvəyi-qonur, boynunun və başının üstü göyümtül-boz, çiyinləri kürən, qarın tərəfi çəhrayı çalarlı-ağ, boğazı təmiz ağdır. Qanadlarının dibindəki çalma lələklərinin haşiyəsi kürəndir. Dişi quşun bel tərəfinin hər yeri (təpəsi də) qonur-bozdur. Mahnısı civiltidir: «tirlı-vityurlı-çet-çit-titirlı». Q=68-79 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada nəsil verir, qışlamaq üçün Asiyanın cənub-qərb hissəsinə, Hindistana və Afrikaya köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Aranda, dağ ətəyində və orta dağ qurşağında məskunlaşır. Kol və cavan ağac bitkisi olan hər yerdə yaşayır, lakin sıx qaranlıq meşədən çəkinir. Sayı az deyil. Kol üzərində yuva tikir. Aprel ayında gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

281. Sylvia curruca – Çərənçi pöhrəcil (28.5)

G ö r k ə m i . Boz pöhrəcilə oxşayır. Lakin ondan kiçikdir, bel tərəfi və çiyinləri bozdur, dimdiyinin dibindən gözlərinə, oradan peysərinə tünd zolaq uzanır. Qarın tərəfi ağımtıldır. Bədənin yanları bozumontul çalarlıdır. VI çalma lələyinin xarici yelpiyində kəsik yoxdur. Q=57-67 mm. Mahnısı «klyo-klyo» qarışıqlı civiltidir.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya və Hindistana miqrasiya edir. Azərbaycanda aranda və dağ-meşə qurşağında miqrasiya dövründə müşahidə edilir (aprel və sentyabr aylarında).

282. Sylvia mystacea – Ağbıq pöhrəcil (28.4)

G ö r k ə m i . Çərənçi pöhrəcilə oxşayır. Lakin rəngi ziddiyətlidir. Ağ «bıqları» var. Ağız güncündən qulağına gedən və quyruğun kənarlarındakı zolaqlar ağdır. Alt tərəfi çəhrayı çalarlı, qarın hissəsi ağımtıldır. Kənar sükan lələyində daxili yelpiyin ağ rəngi lələk oxundan kənara çıxmır. Dişi və cavan

quşların rəngi açıqdır. Tünd rəngli papağı yoxdur. Səsi bərkdir: «çerrr», mahnısı qısa civiltidir.

H ə y a t ı . Cənubi Qafqazda və Asiyada nəsil verir, qışlamaq üçün Ərəbistan yarımadasının qərb hissəsinə qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda aran və quraq iqlimli dağətəyi rayonlarda yayılıb. Seyrək kol bitkiləri olan bozqır və yarım səhəradə məskunlaşır. Seyrək ağac və kol olan meyvə bağlarını da mənimsəyir. Kol üzərində yuva tikib nəsil verir. May ayının əvvəlində gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

283. *Sylvia nana* – Səhra pöhrəcili (28.6)

G ö r k ə m i . Azərbaycan faunasında ən kiçik pöhrəcildir. Bel tərəfi açıq sarımtıl-bozudur. Qarın tərəfi ağımtıldır. Yanları oxraya çalır. Quyuğu qonurdur, onun kənarları ilə ağ zolaq uzanır. Mərkəzi sükan və quyruqüstü lələklər parlaq kürəndir (quşun belindən aydın seçilir). Q=53-61 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Ön Asiyanın cənubunda və Şimal-Şərqi Afrikada qışlayır. Azərbaycana Xəzər dənizinin şərq sahilindən azıb gəlir.

284. *Sylvia alchata* – Dağ pöhrəcili (28.3)

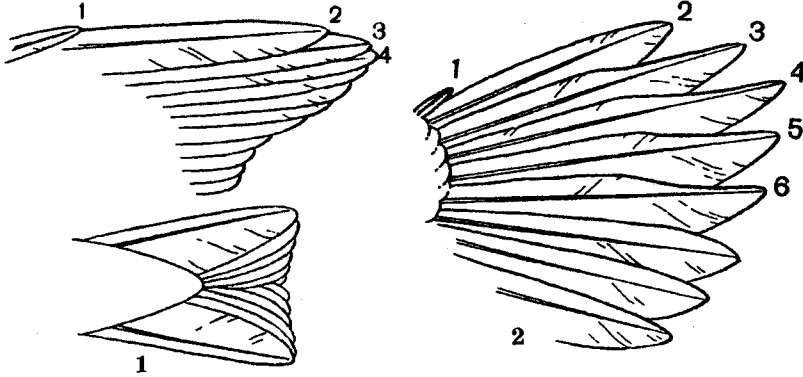
G ö r k ə m i . Çərənçi pöhrəcile oxşayır. Bel tərəfi daha çox tutğundur, qonur çaları azdır. Kənar sükan lələklərində ağ rəng zəifdir. Boğazı, döşü və qarınının yanları isə bozumtuldur. VI çalma lələyinin xarici yelpiyində kəsik var. Q=58-70 mm.

H ə y a t ı . Cənubi Qafqazda və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda orta və yüksək dağ qurşağında olur. Dərələrdə və yamaclarda olan kolluqda, qismən də meşə kənarında məskunlaşır. Kolda yuva tikib nəsil verir. Qışlamaq üçün Hindistana və Seylona qədər miqrasiya edir.

Phylloscopus – Yarpaqgüdən

Sərçədən çox kiçikdir. Quyuğu düz, dimdiyi biz kimi na-

zikedir. Bir-birinə çox oxşayır. Lakin hər birinin mahmısı spesifikdir. Azərbaycanda Yarpaqqüdən cinsinin 5 növü qeydə alınmışdır. Onlardan ikisi (bahar yarpaqqüdəni və cır-cır yarpaqqüdəni) miqrasiya dövründə müşahidə olunur, üçü isə nəsil vermək üçün gəlir.

Şəkil 75. Yarpaqqüdən – Phylloscopus növlərinin qanad və quyruğu
1- Bahar yarpaqqüdəni – Phylloscopus sibilatrix, 2-Kölgəlik yarpaqqüdəni – Ph. collybita.

Yarpaqqüdən cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Bədəninin üst tərəfi sarımtıl-yaşıldır, II çalma lələyi V-dən uzundur. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələklərinin altında qalıb az görünür: **Cır-cır yarpaqqüdən – Phylloscopus sibilatrix** (şəkil 57.IX).
- 2 (1) Bədəninin üst tərəfi zeytun rəngli və ya qəhvəyi-bozdur. II çalma lələyi V-dən qısadır. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələkləri altından çıxıb (2 mm-dən) görünür.
- 3 (10) Beli və quyruğunun üst örtüyü berrəng qəhvəyi-bozdur. Qarın tərəfi sariya çalan-bozdur.
- 4 (5) Dimdiyi 8-10 mm-dir. II çalma lələyi VI-dan uzundur: **Bahar yarpaqqüdəni – Ph. trochilus** (şəkil 57.VIII).
- 5 (4) Dimdiyi 6-8 mm-dir. II çalma lələyi VI-dan qısadır. Ayaqları qara-qonurdur.
- 6 (9) Qanadı 52 mm-dən uzundur.
- 7 (8) I çalma lələyi qanadın tipindəki örtük lələklərindən 7-9 mm uzundur. II çalma lələyinin zirvəsi VI-VII-lər arasında keçid

təşkil edir. Rəngində yazıl-sarı aydın seçilir: **Kölgəlik yarpaqqüdəni** – *Ph. collybita* (şəkil 57.VII).

- 8 (7) I çalma lələyi qanadın tinindəki örtük lələklərindən 9-12 mm uzundur. II çalma lələyinin zirvəsi VI-VII-lər arasında keçid təşkil etmir. Rəngində yaşıl-sarı yoxdur: **Qafqaz yarpaqqüdəni** – *Ph. lorenzi*.
- 9 (6) Qanadı 52 mm-dən qısadır.
- 10 (3) Beli və quyruğunun üst örtüyü berrəng deyil: beli qəhvəyi-boz, quyruğunun üst örtüyü isə yaşıl-sarıdır.
- 12 (13) Qanadları üzərində açıq rəngli tək köndələn zolaq var. Bel tərəfi yaşıldır. Qarın tərəfinin rəngi təmiz sarı deyil.
- 13 (12) Qanadları üzərində açıq rəngli köndələn zolaq bir cütdür. Bel tərəfi qonura çalan yaşıl, qarın tərəfi isə təmiz sarımtıldır: **Sarıqarın yarpaqqüdəni** – *Ph. nitidus* (şəkil 76-77).

285. *Phylloscopus throchilus* – Bahar yarpaqqüdəni (28.8)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi, qanadları və quyruğu qonur-boz, alt tərəfi sarımtıl-ağdır. Ayaqları açıq-qonurtəhərdir. II çalma lələyi VII-dən uzundur. Cavan quşun belində sarımtıl-çalar, qarını üzərində isə limonu sarı rəng var. Təhlükə signalı qısa fitdir: «fyuiti». Q=59-72 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur. Kol olan meşə və bağlarda təsadüf edilir.

286. *Phylloscopus collibita* – Kölgəlik yarpaqqüdəni (28.7)

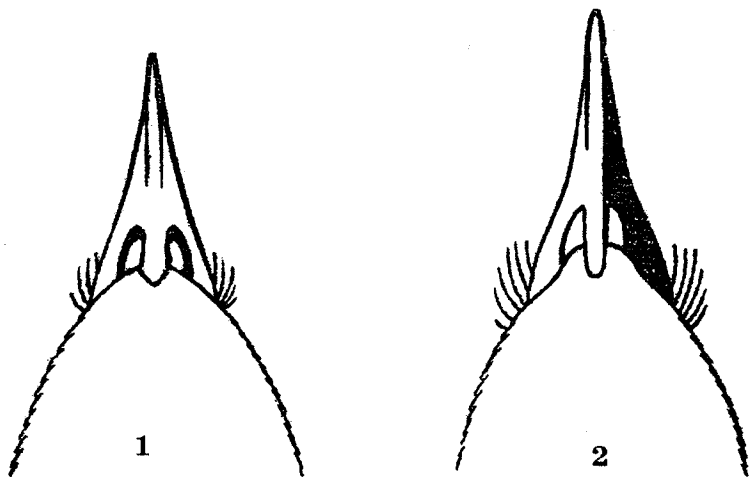
G ö r k ə m i . Sərçədən kiçikdir. Üst tərəfi, qanadları və quyruğu yaşıla çalan-boz, alt tərəfi qonurtəhərdir. Ağımtıl sarı qaşları var. Ayaqları qarıdır. II çalma lələyi VII-dən qısadır və ya ona bərabərdir. I çalma lələyi qanadın üst örtük lələklərindən çox uzundur (şəkil 77.3). Səsi qısa fitdən ibarətdir «fyuiti». Mahnısı zil səslidir «tepi-teni-tenn... tr... tr... teni-teni». Q=47-67 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada, Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya və Hindistana qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda dağ meşələri qurşağında məskunlaşır. Kolluqda və qırılmış meşə yerində çıxan pöhrəlikdə yerdə yuva tikir. Sentyabrda köçüb gedir, lakin bəzi illərdə aran rayonlarda tək-tək qışlayır.

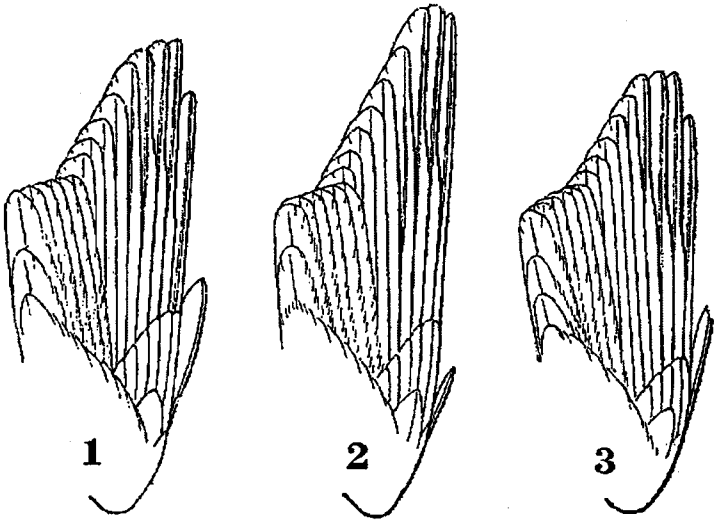
287. *Phylloscopus lorenzi* – Qafqaz yarpaqqüdəni (28.10)

G ö r k ə m i . Kölgəlik yarpaqqüdəninə oxşayır. Uzun illər *Ph. collibita* növünün yarımnövü hesab edilmişdir. Lakin qarın tərəfində sarı çalar yoxdur, hər yeri oxra rəngindədir. Səsi fərqlidir «çi-vi, çi-vi, çi-vi...». Başqa məlumata görə «tenvin-tenventein» kimi səslənir. Q=60-62 mm.

H ə y a t ı . Böyük və Kiçik Qafqazda, Talışda, Kiçik Asiyanın şərq hissəsində və Güney Azərbaycanda dağların yuxarı qurşağında yayılıb. Qüzey Azərbaycana mart-apreldə gəlir, oktyabr-noyabrda qayıdır. Bəzi illərdə aran rayonlarda tək-tək qalib qışlayır.

Şəkil 76. Yarpaqqüdənlər – *Phylloscopus* növlərinin dimdiyi
1-Sarıqarın yarpaqqüdəni – *Phylloscopus nitidus*, 2-Kölgəlik yarpaqqüdəni – *Ph. collybita*.

Şəkil 77. Yarpaqgüdən – *Phylloscopus* növlərinin qanadları
 1-Sarıqarın yarpaqgüdən – *Phylloscopus nitidus*, 2-Cır-cır yarpaqgüdən –
Ph. sibilatrix, 3-Kölgəlik yarpaqgüdəni – *Ph. collybita*.

288. *Phylloscopus sibilatrix* - Cır-cır yarpaqgüdən (28.9)

G ö r k ə m i . Bel tərəfi sarı-yaşıldır, quyruqüstü daha çox parlaqdır. Boğazı, çinadanı və döşü sarı kükürd kimi, qarnı təmiz ağdır. Qaşları parlaq sarıdır. Ayaqları sarımtıl-qonurdur. I çalma lələyi qanadın üst örtük lələklərindən xeyli qısadır (şəkil 77.2); II lələyi IV-yə bərabər, V-dən isə uzundur. Q=71-81 mm.

H ə y a t ı . Əsasən Avropada, qismən də Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur.

289. *Phylloscopus nitidus* – Sarıqarın yarpaqgüdən (28.11)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi sarımtıl-yaşıl, alt tərəfi kükürd

kimi sarıdır. Qanadları üzərində açıq rəngli köndələn zolaq var. Qaşları parlaq sarıdır. I çalma lələyi enlidir və qanadın üst örtük lələklərindən uzundur (şəkil 77.1). Səsi qısa fit kimidir «pii» və ya «peyuylı». Mahnısı bərkdir «ti-psityu-psityu-psi-ti-ti-psi». Q=60-66 mm.

H ə y a t ı . Qafqazda, Türkiyədə, İranda və Türkmənistan dağlarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Hindistana qədər miqrasiya edir. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Dağların meşə qurşağında məskunlaşır. Kolluqda, pöhrəlikdə və meyvə bağlarında yaşayır. Yuvası yerdə olur. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

Azərbaycanda **Scotoserea - Oynağan** cinsinin 1 növü qeydə alınmışdır.

289. *Scotoserca inguieta* – Pöhrəcil oynayan (28.12)

G ö r k ə m i . Sərçədən çox kiçikdir. Quyuğu uzun və tünd qonurdur. Bel tərəfi solğun-bozdur. Başında, belində və döşündə qonur naxışlar uzanır. Qarın tərəfi ağımtıldır. Bədəninin yanları çəhrayımtıl-oxra rənglidir. Quyuğunun kənarları ilə ağ zolaq uzanır. Q=44-52 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Şimali Afrikada yayılmışdır. qışlamaq üçün arealdaxili köçmələr edir. Azərbaycanda azıb gələrkən qeydə alınmışdır. Xəzər dənizinin cənub-şərq hissəsindən şərq küləyi vasitəsilə azıb gəlməsi mümkündür.

3.19.13. *Regulidae* – Kralquşlar

Sərçədən kiçik quşlardır. Azərbaycan faunasına 1 növü daxildir:

291. *Regulus regulus* – Sarıbaş kralquş (28.13)

G ö r k ə m i . Bilibittan boyda kiçik quşdur. Lələk örtüyü yumşaq, quyuğu qısadır. Üst tərəfi zeytuni-yaşıl, alt tərəfi ağımtıldır. Çiyinlərində bir cüt ağımtıl köndələn zolaq

var. Başının üstü limonu-sarıdır və enli qara zolaqla haşiyələnibdir, lakin alınına çatmır. Təpəsində parlaq-sarı ləkələr uzanır. Qanadları üzərində bir cüt köndələn ağ zolaq çəpinə uzanır. Qası yoxdur. Quyuqüstü zeytuni-yaşıldır. Dişi quşun başının üstü sarıdır, cavan quşun başının üstü isə beli ilə rəngdədir. Səsi sakitdir «tsi-tsi-tsi». Mahnısı da çox bərk deyil «tsi-fli-xin, tsi-fli-xin». Q=50-58 sm. (şəkil 83.2)

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimali Amerika. Meşə quşudur. Azərbaycanda dağ meşələrində məskunlaşmış, oturaq yaşayır. Lakin qışlamaq üçün çox hissəsi dağətəyi və aran rayonlara enir, mart ayında yenə də dağlara qalxır. Əsas qidasını cücülər təşkil edir. Reproduksiya dövründə cüt-cüt olur, sonra sürü əmələ gətirir.

3.19.14. Muscicapidae – Milçəkqapanlar

Kiçik quşlardır. Bunların dimdiyi enli və yastıdır. Ağız yarığı küncündə qıl formalı lələklər var, onlar gəriləndə ağız yarığını daha geniş edir, havadan cücü ovlamağı asanlaşdırır. Quyuğu düz, bəzində ucu az oyuqdur. Əsas qidasını cücülər təşkil edir. Adətən ağacın quru budağına qonub, cücüləri güdür. Azərbaycan faunasına 2 cinsi (Ficedula və Muscicapa), 4 növü daxildir. Bunlardan Milçəkqapan alaca – Ficedula hypoleuca miqrasiya vaxtında olur, qalanı nəsil vermək üçün gəlir.

Milçəkqapan və Alaca cinslərinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Çalma lələklərinin çoxunun əsası ağdır.
- 2 (3) II çalma lələyinin uzunluğu V-yə bərabərdir və ya ondan qısa. II dərəcəli çalma lələklərinin ağ rəngli hissəsi (əsas) qanadın üst örtük lələkləri altında qalıb görünmür. III-IV çalma lələklərinin də xarici yelpiyinin əsasında xallar yoxdur: *Milçəkqapan alaca – Ficedula hypoleuca*.
- 3 (2) II çalma lələyinin uzunluğu V-dən uzundur. II dərəcəli çalma lələklərinin ağ rəngli əsası qanadın üst örtük lələkləri

altından çıxıb aydın görünür. III-IV çalma lələklərinin də xarici yelpiyinin əsası ağdır: *Ağboyun alaca* – *F. albicollis*.

4 (1) Çalma lələkləri tünd rənglidir (xalsız).

5 (6) Dimdiyi 9 mm-dən uzundur. I çalma lələyinin ucu qanad tininin örtük lələkləri altından çıxıb görünür. Təpəsində uzununa cizgilər var: *Boz milçəkqapan* – *Muscicapa striata*.

6 (5) Dimdiyi 9 mm-dən qısadır. I çalma lələyi (rudiment) qanad tininin örtük lələkləri altında qalıb görünmür. Təpəsində uzununa cizgilər aydın deyil.

7 (8) Sükan lələklərinin (mərkəzi cütdən başqa) ağ hissəsi ümumi uzunluğunun yarısından çoxdur. Kənar sükan lələyinin daxili yelpiyində ağ xallar var: *Kiçik alaca* – *F. parva*.

292. *Ficedula hypoleuca* – Milçəkqapan alaca (28.14)

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçikdir. Erkək quşun başının üstü, boynunun ardı, beli, qanadları və quyruğu qara, alt tərəfi ağdır. Alnında nazik, qanadlarında, quyruğunun kənarlarında enli ağ zolaqlar uzanır. Dişi quşda və cavanlarda qara rəng əvəzinə boz-qonurdur. Q=75-84 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Ağac olan yerlərdə məskunlaşır. Qışlamaq üçün Afrika savannalarına miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur.

293. *Ficedula albicollis* – Ağboyun alaca (29.2)

G ö r k ə m i . Erkəyinin başının və boynunun üstü, beli, qanadları və quyruğu qaradır. Qanadları üzərindəki enli zolaq, quyruğunun kənarları və qarın tərəfi ağdır. Boynunda ağ xalta səciyyəvidir. Dişi quşun başının üstü və beli oxra-boz, quyruqüstü ağımtıl, qarnı ağdır. Kənar sükan lələklərinin yelpiyi də ağdır. Səsi «pik-pii» kimi eşidilir. Mahnısı bərk səslənir «piçi-piçi-kuliliçi». Q=76-85 mm.

H ə y a t ı . Avropada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Dağların

meşə qurşağında məskunlaşır. Ağac koğuşunda yumurtlayıb nəsil verir. Qidasını cücülər təşkil edir. Aprelin əvvəlində gəlir, oktyabrda köçüb gedir. Miqrasiya dövründə aran rayonlarda da müşahidə edilir.

294. *Ficedula parva* – Kiçik alaca (29.3)

G ö r k ə m i . Azərbaycan faunasında ən kiçik alaca növüdür. Erkəyinin başının və boynunun üstü və yanları kül kimi boz, beli və quyruqüstü qonurtəhər-boz, qanadları və quyruğu qonur, boğazı və çinədanın yuxarı hissəsi kürən, döşü, qarnı və quyruğunun kənarlarındakı enli zolaqlar ağdır. Dişi quşun və cavanların boğazında kürən rəng yoxdur. Səsi quru tırlıtı «trr» və ya fitdir «xi-li, xi-li». Mahnısı bərk zəngüledir. Q=65-71 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Asiyanın cənubuna köçür. Meşə quşudur. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Ağac bitkiləri olan hər yerdə yaşayır, lakin sayı azdır. Ağac koğuşunda və gövdədən qopmağa başlamış qabıq altında yuva tikir. Tez gəlib, gec gedir (aprel-oktyabr). Lən-kəran düzənliyində az miqdarda qalıb qışlayır.

Azərbaycan faunasına **Muscicapa** – **Milçəkqapan** cinsinin 1 növü məlumdur.

295. *Muscicapa striata* – Boz milçəkqapan (29.1)

G ö r k ə m i . Bədəninin üst tərəfi, qanadları və quyruğu qonur-bozdur, başında və belində qonur cizgilər uzanır. Alt tərəfi ağdır, lakin çinadanı və döşü qonura çalır və qonur cizgiləri var. Alnı ağımtıl cizgilidir. I çalma lələyi qanadın üst örtüyündən uzundur. Səsi bərkdir: «tsiti-titi». Q=81-90 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamıq üçün Afrikaya köçür. Meşə quşudur. Azərbaycanda ağac bitkisi olan hər yerdə yaşayır. Hətta kənd və şəhərlərə daxil olub, ağac koğuşunda və tikintilərin karnizlərində yuva tikir. Mal-qara fermalarını xoşlayır, heyvanların

cəlb etdiyi cücüləri havadan ovlayır. Aprelin ilk günlərindən gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

3.19.15. Turdidæ – Qaratoyuqlar

Orta boylu və kiçik quşlardır. Dimdiyi düzdür, azacıq aşağıya əyriliyi var. Ayaqları güclüdür. Quyruğunun ucu düz qurtarır. Qanadları dairəvi və enlidir. Rəngi müxtəlifdir. Qidası da müxtəlifdir. Azərbaycan faunasında olan çəkçəki, çaxraqçıl, tuqaycıl, daşqaratoyuq, odquyruq, şəfəqbülbül, bülbül, ağboğaz və qaratoyuq (cəmi 9 cins və 27 növ) bir fəsiləyə daxildir.

Qaratoyuqların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Dimdiyi enlidir – dibdən eni uzunluğunun 2/3 hissəsi qə-dərdir. Üst dimdiyi orta hissədən az qabarıqdır, lakin dimdik tili yoxdur. Dimdiyin dibindəki sərt qıllar burun dəliklərinin önünə qədər çatır. Qanadları 90 mm qədərdir: **Çəkçəki – Saxicola** (səh. 316).
- 2 (1) Dimdiyi dardır – dibdən eni uzunluğunun yarısından azdır. Üst dimdiyində til var. Dimdiyin dibində qıl yoxdur, varsa da seyrək və qısadır (burun dəliklərinin önünə çatmır).
- 3 (10) Sükan lələkləri (mərkəzi cütdən başqa) ikirəngdir - əsası ağ, sarı və ya kürən, uc yarısı isə qara və ya tünd qonurdur. Bəzi növlərdə quyruğun ucunda açıq rəngli xallar var.
- 4 (7) Sükan lələklərinin əsası ağ, uc hissəsi isə qara və ya ağ xallı-qaradır.
- 5 (6) Qanadı 80 mm-dən uzundur. Quyruğun üst örtük lələkləri ağ və ya oxra rənglidir: **Çaxraqçıl – Oenanthe** (səh. 318).
- 6 (5) Qanadı 80 mm-dən qısadır. Quyruğun üst örtük lələkləri qonurdur.
- 7 (4) Sükan lələklərinin əsası parlaq-kürən, uc hissəsi isə tünd qonurdur.
- 8 (9) Başı tutqun rənglidir. Quyruğunun ucunda ağ xallar var. Quyruğu pilləkən formalıdır: **Tuqaycıl – Sercotrichas** (səh. 322).
- 9 (8) Başı açıq rənglidir. Quyruğunun ucunda ağ xalları yoxdur.
- 10 (3) Sükan lələkləri birrəngdir – qara, qonur və ya kürən.
- 11 (16) Quyruğunun ucu dəyirmidir (mərkəzi sükan lələyi kənardakından 5-10 mm uzundur)

- 12 (13) Quyruğu və onun örtük lələkləri kürəni rəngə çalır. Gözlərinin üstündə ağ zolaq yoxdur: *Bülbül – Luscinia* (səh. 328).
- 13 (12) Quyruğunda və onun örtük lələklərində kürən rəng yoxdur. Gözlərinin üstündən ağ zolaq keçir.
- 14 (15) Quyruğu 65 mm-dən, qanadı isə 85 mm-dən uzundur. Dimdiyinin dibində qıllar yoxdur. II çalma lələyi VI-dan uzundur: *Ağboğaz – Irania*, (səh. 330).
- 15 (14) Quyruğu 65 mm-dən, qanadı isə 85 mm-dən qısadır. Dimdiyinin dibində gödək qıllar var. II çalma lələyi VI-dan qısadır.
- 16 (11) Quyruğunun ucu düz qurtarır (sükan lələklərinin uzunluğu eynidir).
- 17 (18) Yetkin quşun çinadanı və döşü parlaq narıncı-kürəndir, həmin hissədə lələklərin ucu daralmışdır. Bədənin üstü qonurzeytunu rəngdədir: *Şafəqbülbül – Erithacus* (səh. 327).
- 18 (17) Rəngi başqadır.
- 19 (20) Quyruğu kürən və ya qaradır. Döşündə tünd-boz lələklər yoxdur. Ayaqları qara və ya qora-qonurdur: *Odquyuq – Phoenicurus*, (səh. 324).
- 20 (19) Rəngi başqadır. Qanadı 170 mm-dən, pəncə lüləsi 48 mm-dən qısadır.
- 21 (22) Quyruğu 70 mm-dən qısadır (uzundursa, beli mavi rəngə çalır). Quyruğunun üst örtüyü kürəndir. Dimdiyinin dibi az yastı və enlidir: *Daşqaratoyuq – Monticola* (səh. 323).
- 22 (21) Quyruğu 70 mm-dən uzundur. Dimdiyinin dibi yastı və geniş deyil. Rəngi müxtəlifdir: *Qaratoyuq – Turdus* (səh. 331).

Saxicola – Çək-çəki

Sərçədən kiçik quşlardır. Ayaqları hündürdür, başı iri görünür. Ot, kol, ağac və daş üstünə qonur, bədənini şaquli saxlayır. Təhlükə hiss edəndə quyruğunu qaldırır-bendirir və bərk səs çıxarır: «tui-cek-cek». Cücülərlə qidalanır, onları yer-də və havada ovlayır. Azərbaycanda iki növü var.

Çəki-çəki cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Quyruğunun üst örtük lələkləri bozuntul oxra rəngindədir

və üzərində tünd-qonur zolaqlar uzanır. Ağ «qaşları» var. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələkləri altında qalıb görünür: *Çəmən çəki-çəkisi – Saxicola rubetra*.

2 (1) Quyuğun üst örtük lələklərinin rəngi başqadır. Qaşı yoxdur. I çalma lələyi aydın görünür.

3 (4) Boynunun yanları ağ və ya oxra rənglidir. Qanadlarının altında ağ cizgilər uzanır. Quyuğu 50 mm-dən qısadır: *Qarabaş çəki-çəki – S. torquata*.

296. *Saxicola rubetra* – Çəmənlik çəkəkisi (29.11)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi açıq cizgili bozumtuldur. Dimdiyindən gözlərinə tünd-qonur zolaq uzanır, yanaqlarında iri xalla çevrilir. Qanadları və quyuğunun ucu qonurdur. Çiyindəki enli zolaqlar, qaşı və qarnı ağdır. Boğazı və döşü açıq kürəndir. Kənar sükan lələklərinin əsas ağdır. Dişi quşun rəngi nisbətən solğundur. Boğazı və çinadanı qarnı ilə eyni rəngdədir. Mahnısı civiltidir. Otun, kolun və ağacın ən hündür yerinə qonur, teleqraf xətlərinə qonmağı daha çox xoşlayır. Q=73-81 mm.

H ə y a t ı . Avropa və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda meşəsiz dağ yamaclarında, talalarda və alp çəmənliyində məskunlaşır. Otun arasında və kolun dibində yuva tikib nəsil verir. Apreldə gəlir, sentyabrda qayıdır. Əsas qidasını cücülər və qurdlar təşkil edir.

297. *Saxicola torquata* – Qarabaş çəkəkisi (29.12)

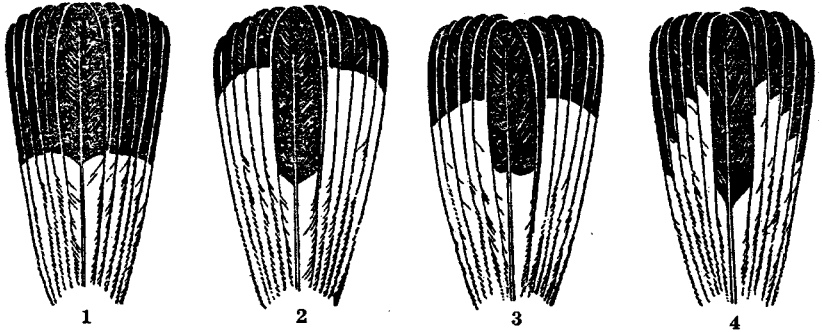
G ö r k ə m i . Erkək quşun başı, boğazı, beli, qanadları və quyuğu qara, döşü pas kimi kürən, qarnı, çiyinləri üzərindəki enli zolaqlar, quyuqüstü lələklər ağdır. Boynundakı xalta da ağdır. Qanadlarında ağ ləkə var. Dişi quşda qara rəng əvəzinə qonur-bozdur. Döşündə kürəni-sarı var. Cavan quşun lələklərində oxra rəngli haşiyə onların əsas rəngini gizlədir. Q=61-76 mm.

H ə y a t ı . Davranışı əvvəlki növdə olduğu kimidir. Avropada, Asiyada və Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Cənubi Asiyaya və Afrikaya köçür. Azərbaycanda aran və dağətəyi

rayonlarda yayılıb. Seyrək kol və ya hündür ot olan açıq sahələrdə məskunlaşır. Ot arasında və kol dibində yuva tikir. Tez gəlib gec gedir (mart-noyabr), bəzi ildə tək-tək qışlayır. Qidasını cücü və bitki toxumu təşkil edir.

Oenanthe – Çaxraqqıl

Sərçə böyüklükdə və daha kiçik quşlardır. Yerə və daş üzərinə qonur. Belə halda bədənini dik tutur, bir neçə dəfə oturub-durur, quyruğunu aşağıya-yuxarıya doğru hərəkət etdirir. Quru çaylaqları xoşlayır. Gəmiricilərin və quşların torpaqda qazdığı köhnə yuvalarda, qaya çatlarında, torpaq yarpaqlarında, körpülərin və iri daşların altında, daş hasarların boş yerlərində və s. örtülü şəraitdə yuva tikirlər. Cücüyeyən quşlardır. Azərbaycan faunasına 7 növü daxildir.

Şəkil 78. Çaxraqqıl – Oenanthe növlərinin quyruğu

1-Səhra çaxraqqılı – *Oenanthe deserti*, 2-Qaraboyun çaxraqqıl - *O. finschii*, 3-Adi çaxraqqıl – *O. oenanthe*, 4-Keçəl çaxraqqıl – *O. pleschanka*.

Çaxraqqıl cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (14) Sükan lələklərinin əsas hissəsi və quyruğunun üst örtüyü ağdır, bəzi növlərində oxra rənginə çalır.
- 2 (3) Sükan lələklərində ağ (dib yarısı) və qara (uc yarısı) hissələr bərabərdir; qara hissənin uzunluğu 30 mm-dən çoxdur.
Səhra çaxraqqılı – *Oenanthe deserti* (şəkil 78.1).
- 3 (2) Sükan lələklərinin mərkəzi cütünün qara hissəsi onun

- ümumi uzunluğunun yarısı qədərdir, başqa sükan lələklərinin qara hissəsi isə ağ hissəsindən 30 mm-dək qısadır.
- 4 (7) Sükan lələklərinin (mərkəzi cütdən başqa) qara hissəsi onun ümumi uzunluğunun 1/3-dən çoxdur.
- 5 (6) Erkək quşun boynunun yanındakı qara zolaq onun çiyindəki qara rənglə birləşir (ağ arakəsmə varsa da zəifdir): *Ala çaxraqçıl – O. hispanica*.
- 6 (5) Erkək quşun boynunun yanındakı qara zolaq onun çiyindəki qara rəngdən aralıdır: *Keçəl çaxraqçıl – O. ple-shanka* (şəkil 78.4).
- 7 (4) Sükan lələklərinin (mərkəzi cütdən başqa) qara hissəsi onun ümumi uzunluğunun 1/3-dən çox deyil.
- 8 (11) II çalma lələyi VI-dan uzundur. Qoltuq lələkləri ağ və ya ağ haşiyəli qonurdur.
- 9 (10) Pəncə lüləsi 28 mm-dən qısadır. Erkək quşun üst tərəfi boz, diş quşunku isə qonur-bozdur: *Adi çaxraqçıl – O. oenanthe* (şəkil 78.3).
- 10 (9) Pəncə lüləsi 28 mm-dən uzundur. Üst tərəfi gil rəngli bozdur: *Oynaq çaxraqçıl – O. isabellina*.
- 11 (8) II çalma lələyi VI-dan qısadır. Qoltuq lələkləri qara və ya qonurdur (haşiyəsizdir).
- 12 (13) VI çalma lələyinin xarici yelpiyinin uc hissəsi sivridir. Erkək quşun beli ağ və ya sarımtıl, dişisinininki isə qum kimi bozdur: *Qaraboyun çaxraqçıl – O. finschii* (şəkil 78.2).
- 13 (12) Rəngi və əlamətləri başqadır.
- 14 (1) Sükan lələklərinin əsas hissəsi və quyruğunun üst örtüyü kürəndir: *Kürənquyruq çaxraqçıl – O. xsantoprymna*.

298. *Oenanthe oenanthe* – Adi çaxraqçıl (29.4)

G ö r k ə m i . Erkək quşun başının üstü və beli kül kimi boz, diymdiyindən gözlərinə və qulaqlarına gedən enli zolaq, boğazı, qanadları və quyruğu qara, quyruğunun kənarları, quyruqüstü və qarın tərəfi ağdır. Quyruğunun dib tərəfdən 2/3 hissəsi ağ, qalanı qaradır (şəkil 78.3). Çalma lələklərinin haşiyəsi sarımtıldır. Döşü kürəndir. Cavan quşun rəngi kürəni qonura çalır. Daş üzərinə və yerə qonur. Səsi bərkdir «çek-çek». Mahnısı başqa səslərin yamsılanmasından ibarətdir. Havada oxuyur

və tez-tez qanad çalmaqla asılqan kimi qala bilir. Açıq sahə quşudur. Q=87-105 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimal-Qərbi Afrika, Şimali Amerikanın arktika zonası. Qışlamaq üçün Asiyanın cənub-qərb hissəsinə və Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda aran və dağlıq rayonların meşəsiz yerlərində yaşayır. Hamar düzənliyi (Muğan) xoşlamır. Torpaq yağanlarında, daşların arasında, başqa heyvanların torpaqda qazdığı yuvalarda, tikintilərin daşları arasında və s. örtülü şəraitdə yuva tikir. Tez gəlib gec gedir (mart-oktyabr). Cücü, qurd və xırda ilbiz yeyir. Cüt-cüt və ya tək-tək olur.

299. *Oenanthe pleschanka* – Keçəl çaxrıqçıl (29.6)

Ala çaxraçqıla oxşayır. Bəzi alimlər bunları eyni növ hesab edir. Lakin erkəyinin rəngi aladır – belinin ortası qara, təpəsi bozumtul, boynunun ardı ağdır. Quyruqüstü də ağdır. Mərkəzi sükan lələklərinin çox hissəsi, qalan sükan lələklərinin isə yalnız ucu qaradır. Boynunun yanlarındakı qara zolaq çiyinlərinin qara rəngi ilə birləşir. Ona görə başı «keçəl» görünür. Dışisinin və cavanların bel tərəfi qonur, quyruqüstü ağ, boğazı qaramtıl, qarın tərəfi oxra rənglidir. Q=84-102 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Ərəbistan yarımadasına və Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Aran və dağətəyi rayonlarda quraq iqlimli meşəsiz bozqır və yarımsəhra sahələrdə olan daşlı və gilli yamaclarda və yağanlarda məskunlaşır. Örtülü şəraitdə yuva tikir. Cücü ilə qidalanır.

300. *Oenanthe hispanica* – Ala çaxraçqıl (29.7)

G ö r k ə m i . Rənginə görə keçəl çaxraçqıla oxşayır. Erkəyinin boğazı, başının yanları, qanadları, quyruğunun ucu və mərkəz lələkləri qaradır. Başının üstü, quyruqüstü lələkləri, quyruğunun kənarları və qarın tərəfi ağdır. Boynunun yanlarında və boğazında olan qara rəng çiyinlərinin qara rəngi ilə

birləşmir (başının üstü və boynunun ardı bozumdur). Ona görə quş ala görünür. Sükan lələklərinin uc yarısında qara rəng kənarlardan mərkəzi cütə tərəf çoxalır, ağ rəng isə azalır (şəkil 78.4). Q=85-90 mm.

H ə y a t ı . Quraq və daşlı açıq sahələrdə yaşayır. Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Meşəsiz quraq dağlarda və aran rayonlarda məskunlaşır. Qidasını cücülər təşkil edir. Davranışı və həyat tərzi əvvəlki növdə olduğuna oxşardır.

301. *Oenanthe finschii* – Qaraboyun çaxraçqıl (29.8)

G ö r k ə m i . Erkəyinin boğazı, çinadanı, başının və boynunun yanları, qanadları, quyruğunun ucu və mərkəzi lələkləri qara, qalan lələkləri ağdır. Belində qara rəngin yoxluğu ilə keçəl çaxraqcıldan, boğazının qara rəngi ilə çiyinlərinin qara rənginin birləşməsinə görə isə ala çaxraqcıldan fərqlənir. Səsi və mahnısı adi çaxraqcılda olduğu kimidir. Q=82-93 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Cənub Qafqazda yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda Abşeron, Qobustan, Bozdağ, Naxçıvan və Zuvandda yaşayır. Gilli yarıqlarda və daşlı yamaclarda məskunlaşır. Örtülü şəraitdə yuva tikir. Çox hissəsi köçüb cənuba tərəf miqrasiya edir, az hissəsi qalıb qışlayır. Əsas qidası cücülərdir.

302. *Oenanthe deserti* – Səhra çaxraçqılı (29.5)

G ö r k ə m i . Erkək quşun başının üstü və beli bozuntul-oxra rəngli, boğazı, başının və boynunun yanları, qanadları və quyruğu qara, quyruğunun dibi, quyruqüstü lələkləri və qarın tərəfi ağdır (şəkil 78.1). Dişi quşun boğazı qonurtəhər, qanadları qonurdur. Qoltuq lələkləri qaradır. Ucu isə enli zolaqla qurtarır. Cavan quşun lələklərinin haşiyəsi onların əsas rəngini gizlədir. Q=85-102 mm.

H ə y a t ı . Asiyada, Cənubi Qafqazda və Afrikanın şı-

mal kənarında yayılıb, İranın cənubunda və Afrikada qışlayır. Azərbaycanda Abşeron, Qobustan, Bozdağ və Naxçıvanın səhra və yarımsəhra sahələrində az miqdarda nəsil verir. Sonra köçüb gedir.

303. *Oenanthe xanthopyrmyna* – Kürənquyruq çaxraçqıl (29.9)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi gil kimi bozdur, boğazı və çinadanı ağımtıl, qanadları qonur, quyruğu narıncı-kürəndir, lakin onun ucunda enli qara zolaq var. Səsi və mahnısı əvvəlki növlərdə olduğu kimidir. Cavan quşun II dərəcəli çalma lələklərinin haşiyəsi kürəndir. Q=85-94 mm.

H ə y a t ı . Dağların qayalıq yamaclarında yaşayır. Asiyada və Cənub Qafqazda yayılıb, qışlamaq üçün Misirə və Hindistana qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda Naxçıvan yaylaqlarının qayalıq yerlərində yayılıb. Sayı azdır. Tək-tək və cüt-cüt görünür. Qaya çatlarında və daşların arasında yuva tikib nəsil verir. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

304. *Oenanthe isabellina* – Oynaq çaxraçqıl (29.10)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi oxra çalarlı qonur-boz, qanadları qonur, quyruğu qara-qonur, quyruğunun dibi və quyruqüstü lələkləri ağdır. Qanadların alt örtüyü və qoltuq lələkləri ağımtıldır. I dərəcəli çalma lələklərinin daxili yelpiyinin enli ağ haşiyəsi var. Səsi digər çaxraçqıllarda olduğu kimidir. Q=92-103 mm.

H ə y a t ı . Tək-tək və cüt-cüt görünür. Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya və Hindistana qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda quraq iqlimli aran və dağətəyi rayonlarda bozqır, yarımsəhra və seyrək bitki örtüyü olan daşlıqlarda məskunlaşır. Siçanabənzər gəmiricilərin köhnə yuvasında nəsil verir. Tez gəlib gec gedir (mart-noyabr). Bəzi ildə Abşeronda və Qobustanda az miqdarda qalib qışlayır. Cücü ilə qidalanır.

Azərbaycan faunasına **Cercostrichas** – Tuğayçıl cinsinin

1 növü daxildir.

305. *Cercostrichas galactotes* – Bülbülü tuqayçıl (30.1)

Sərçədən xeyli iri quşdur. Hündür ayaqlıdır, quyruğu uzun və paz formalıdır. Üst tərəfi bozumtul qəhvəyi, alt tərəfi və «qaşları» ağımtıldır. Quyruğu əsasən parlaq qəhvəyi-kürəndir ucunda enli qara və dar ağ zolaqlar uzanır. Dışisinin üst tərəfi xırda cizgili-boz, alt tərəfi isə solğun oxra rənglidir və üzərində pulcuq formalı tünd naxışlar var. Cavan quşun lələkləri açıq rəngli haşiyəlidir (cavan erkəyin qarnı kürən olur). Səsi kəskindir: «ttsin-ttsi». Mahnısı fit və cəh-cəh qarışığından ibarətdir. Q=79-92 mm.

H ə y a t ı . Yerə və kola qonur. Yerə qonan kimi quyruğunu qaldırır-endirir, uçarkən isə şana kimi geniş açır. Avropada, Asiyada və Afrikanın şimal və şərq hissəsində yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və ön Asiyanın cənub hissəsinə miqrasiya edir. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda yayılıb. Seyrək yulğun, böyürtkan, itburnu və başqa kol bitən bozqır və yarımsəhra sahələrdə məskunlaşır. Kolda və yerdə yuva tikir. Aprelin son günlərində gəlir, sentyabrda köçüb gedir. Cücü ilə qidalanır.

Monticola – Daşqaratoyuq

Sığırçın böyüklükdə quşlardır. Quyruğu qısa, rəngi parlaqdır. Azərbaycan faunasına 2 növü daxildir. Cücü və giləmeyvə ilə qidalanırlar. Daş üzərinə qonmağı xoşlayır.

Daşqaratoyuq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Peysəri və başının üstü mavidir.
- 2 (3) Quyruğu kürən, onun üst örtüyü isə ağdır. Quyruğunun uzunluğu 70 mm qədərdir: *Əlvan daşqaratoyuq – Monticola saxatilis.*
- 3 (2) Quyruğu qonur-qaradır, onun üst örtüyü göyümtüldür və ya göy rəngə çalır. Quyruğu 70 mm-dən uzundur: *Göy daşqaratoyuq – M. solitarius.*

306. *Monticola saxatilis* – Əlvan daşqaratoyuq (30.2)

G ö r k ə m i . Sığırçın boyda, əlvan rəngli, qısa quyruqlu quşdur. Erkəyinin başı və boynu boz-mavi, beli və qanadları tünd qonur, quyruqüstü lələkləri ağdır, döşü, qarnı və quyruğu pas kimi kürəndir. Sükan lələklərinin əsas rəngi parlaq-kürəndir. Dişi və cavan quşların rəngi köndələn qonur cizgili kürəni-bozdur. Q=109-127 mm.

H ə y a t ı . Qaya və daş üzərinə qonur, tez-tez quyruğunu tərpedir və yatıb qalxır. Səsi fit kimidir – «fiyuiti». Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrikaya köçür. Azərbaycanda yüksək dağ qurşağı (alp çəmənliyi və daha yüksək) üçün səciyyəvidir. Meşəsiz yamaqlarla seyrək kol, iri daş və qaya olan dərələrə də enir. Qaya çatlarında və daşların arasında yuva tikir. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir.

307. *Monticola solitarius* – Göy daşqaratoyuq (30.3)

G ö r k ə m i . Erkəyin rəngi bozumtul-mavidir. Hətta sükan lələklərində kürəni çalar yoxdur. Lakin qanadları və quyruğu qonur-qaradır. Dişi quşun bel tərəfi qonurtəhər-boz, qarın tərəfi isə oxra rənglidir və üzərində pulcuq formalı tünd naxışlar var. Cavanları dişiyə oxşayır. Q=110-128 mm.

H ə y a t ı . Yerə, daş üzərinə və qayalara qonur. Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Asiyanın cənubuna və Afrikaya köçür. Azərbaycanda dağ bozqırlarında (Şuşa, Naxçıvan, Zuvand) məskunlaşır. Qaya, iri daşlar və seyrək kol olan yamaqları xoşlayır. Qaya çatlarında və daşların arasında yuva tikib nəsil verir. İyul ayında pərvaz balaları görünür. Sentyabrda köçüb gedir.

Phoenicurus – Odquyruq

Sərçədən kiçik quşlardır. Yerə, qaya və daş üzərinə, bəzi növləri isə ağaca və kola qonur. Haraya qonrsa, orada quyruğu-

nu tez-tez endirib-qaldırır. Cücü yeyirlər. İldə iki dəfə nəsil verirlər. Azərbaycan faunasına 4 növü daxildir.

Odquyruq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadı 90 mm-dən, pəncə lüləsi 25 mm-dən uzundur. Sükan lələkləri berrəngdir (kürən). Qarnı qırmızımtıl-kürənidir: *Qırmızıqarın odquyruq – Phoenicurus erythrogaster*.
- 2 (1) Qanadı 90 mm-dən, pəncə lüləsi 25 mm-dən qısadır. Mərkezi sükan lələkləri başqalarından tünd rənglidir. Qarın tərəfi qırmızımtıl deyil.
- 3 (4) II çalma lələyi VI-ya bərabər, VII-dən isə uzundur. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələklərinin altından az (5 mm qədər) çıxır. III-V çalma lələklərinin xarici yelpiyinin ucu daralmışdır. Açıq rəngli qaşları var: *Adi odquyruq – Ph. phoenicurus* (şəkil 64.3; 64.6).
- 4 (3) II çalma lələyi VII-yə bərabərdir və ya ondan qısadır. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələkləri altından çox (5 mm-dən çox) çıxır. Xarici yelpiyinin ucu daralmış olan lələklər III-VI-lardır. «Qaşı» yoxdur.
- 5 (6) Çiyinin ön hissəsində ağ xallar var. Erkək quşun beli qırmızımtıl-kürən, dişininki isə kürəniyə çalan-qonırdur. Boğazı və döşü qırmızımtıl-kürəndir: *Qırmızıbel odquyruq – Ph. erythronotus* (şəkil 64.8).
- 6 (5) Çiyində ağ xal yoxdur. Erkək quşun beli boz-qonur, boğazı və döşü qaradır, dişininki isə oxraya çalan bozdur: *Qaraca odquyruq – Ph. ochrurus* (şəkil 57. XII).

Bu növlərdən qırmızıbel odquyruq Azərbaycanda azıbgələn quş kimi qeyd edilmiş, qalan növləri isə stabil olan quşlardır.

308. Phoenicurus phoenicurus – Adi odquyruq (30.7)

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçik və qamətli quşdur. Erkəyi dişisindən fərqlənir. Onun başının – boynunun üstü və beli kül kimi boz, alnı ağ, başının yanları və boğazı qara, qanadları qo-

nur, quyruğu və döşü parlaq-kürəndir. Buna görə odquyruq adlanır. I çalma lələklərinin lələyi qanad tininin örtük lələkləri altından az (5 mm) görünür. II çalma lələyi VI-ya bərabərdir. III və IV çalma lələklərinin xarici yelpiyinin ucu daralmışdır. Dişi quş qonurtəhər-bozdur. Onun quyruğu kürən, qarnı ağımıldır. Q=71-84 mm.

H ə y a t ı . Qonduğu yerdə tez-tez quyruğunu dartır, elə bil əsir. Meşə quşudur. Ağacın aşağı hissəsinə, kola və yerə qonur. Bəzən ağacın ucuna qonub oxuyur. Səsi bərk çıxır «fiiti-ti-tik». Mahnısı zəngulədir. Avropada, Asiyada, Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Afrikaya və Ərəbstan yarımadasının cənubuna köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir. Dağətəyi və dağ-meşə qurşağında olan meşə, bağ və parklarda məskunlaşır. Ağac koğuşunda və başqa örtülü şəraitdə yuva tikib nəsil verir. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir. Əsas qidası cücülərdir.

309. *Phoenicurus ochrurus* – Qaraca odquyruq (30.8)

G ö r k ə m i . Erkək quşun başının üstü və beli kül kimi boz, başının yanları, boğazı, döşü və qanadlarının tını qara, qarnı və quyruğu kürəndir. Qanadları üzərində böyük ağ ləkə var. Dişi quşun quyruğu kürən, başqa yerləri qonur-bozdur. Çalma lələklərində VI-nın xarici yelpiyi daralmışdır. Q=76-86 mm.

H ə y a t ı . Qaya və daşlara qonur. Səsi bərkdir: «fyuiti-tik-tik». Mahnısı qısa cirilti və cəh-cəhdir. Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qərbi Avropanın cənub hissəsində, Şimali Afrikada və Ərəbstan yarımadasında qışlayır. Azərbaycanda dağların meşəsiz hissələrində yaşayır. Qaya çatlarında, tikintilərin daşları arasında və bu kimi örtülü şəraitdə yuva tikib nəsil verir. Tez gəlib, gec gedir (mart-oktyabr). Cücü yeyir.

310. *Phoenicurus erythronotus* – Qırmızıbel odquyruq (30.9)

G ö r k ə m i . Erkəyinin beli qırmızımtıl-kürəndir. Ba-

şının üstü və boynunun ardı kül kimi bozdur. Boğazı, döşü, qarnı və quyruqüstü kürəndir. Başının yanları qaradır. Dışisinin əsas rəngi oxra-qonurdur. Qarın tərəfi və quyruqüstü qonurtəhər-bozdur. Q=81-88 mm.

H ə y a t ı . Arealı Asiyada yerləşir. Dağların subalp qurşağında seyrək ağac və kol olan sahələrdə məskunlaşır. Azərbaycanda azıb gələn quş kimi Sara adasında əldə edilmişdir.

311. *Phoenicurus erythrogaster* – Qırmızıqarın odquyruq (30.5)

Əvvəlki odquyruq növlərindən iridir. Erkək quş əlvandır (ağ, qara, kürən, qırmızımtıl). Onun başının üstü, boynunun ardı və qanadları üzərindəki enli zolaqlar ağdır. Beli, qanadları, başının yanları, boğazı və çinadanı qaradır. Quyruğu, döşü, qarnı və quyruqüstü lələkləri pas kimi qırmızımtıldır. Dişi quş oxra-qonurtəhər rənglidir, onun quyruqüstü kürən, qarın tərəfi qonur-bozdur. Q=93-110 mm.

H ə y a t ı . Adətən iri daş üzərinə və kolun ucuna qonur. Səsi bərk çıxır: «tiiti-tik-tik». Asiyada və Böyük Qafqazda dağların həmişə qar olan yüksəkliyi yaxınlığında qayalarda məskən salıb nəsil verir. Oturaqdır. Qışlamaq üçün dağətəyi qurşağa qə-dər enir. Sayı azdır.

Azərbaycan faunasına *Erithacus* – Şəfəqbülbül cinsinin 1 növü daxildir.

312. *Erithacus rubecula* – Qafqaz şəfəqbülbülü (30.4)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda quşdur. Əsas rəngi boz-narıncıdır. Erkəyinin bədəninin üstü, quyruğu və qanadları zeytuni-boz, alını, başının və boynunun yanları, boğazı və döşü narıncı-kürən, qarnı ağdır.

H ə y a t ı . Tək və cüt-cüt olur. Yerə, kola və ağaca qonur. Oxuyanda şaquli dayanır və qanadlarını az açır. Mahnısı cingiltili zəngüledir. Avropada, Şimal-Qərbi Afrikada, Kiçik

Asiyada, İranda və Cənubi Qafqazda yayılıbdır. Qışlamaq üçün şimal rayonlardan Misirə qədər miqrasiya edir, cənub quşları isə dağlardan dərələrə və arana enməklə kifayətlənir. Azərbaycanda dağların meşə qurşağında və dağətəyində olur. Meşədə, bağda və parkda olan kolluqda məskunlaşır. Oturaqdır. Yerdə və ağac koğuşunda yuva tikib nəsil verir. Qışlamaq üçün çox hissəsi arana enir. Qidasını cücü və başqa onurğasızlar, bitki toxumu və meyvə təşkil edir. Sayı çoxdur.

Luscinia – Bül-bül

Sərçə böyüklükdə və ondan az iri quşlardır. Quyuğunun ucu düz və ya dəyirmidir. Ağaca və kola qonur. Quyuğunu aşağıya sallayıb yuxarıya qaldırmaqla müntəzəm yelləyir. Erkək quş oxuyarkən sakit dayanır, başını qaldırır, boğazını şişirir və cəh-cəh vurur. Kiçik onurğasızlar ilə qidalanır, onları yerdən və koldan götürür. Azərbaycan faunasına 3 növü daxildir. Bunlardan Adi bülbül – *Luscinia luscinia* miqrasiya dövründə olur, 2 növü isə nəsil vermək üçün gəlir.

Bülbül cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

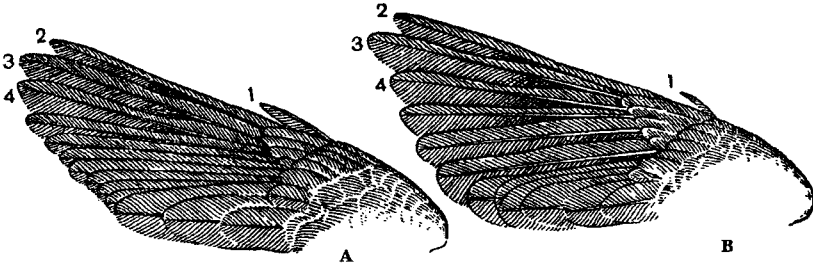
- 1 (2) Quyuğu kürəndir, onun orta hissəsində uzununa, uc hissəsində isə köndələn qara zolaqlar var: *Seyrə bülbül* – *Luscinia svecica*.
- 2 (1) Quyuğu zolaqsız qonurtəhər-qəhvəyidir.
- 3 (4) II çalma lələyi IV-dan uzundur. I çalma lələyi (rüdument) qanad tininin örtük lələklərindən 10 mm geridə qalır (onların altında qalmışdır). Quyuğun üst örtüyü zeytun rənglidir: *Adi bülbül* – *L. luscinia* (şəkil 57. XIV).
- 4 (3) II çalma lələyi IV-dən qısadır. I çalma lələyi qanad tininin örtük lələkləri altından az da olsa irəli çıxır. Quyuğun üst örtüyü kürəndir: *Cənub bülbülü* – *L. megarhynchos*.

Bunlardan adi bülbül miqrasiya dövründə olur, ikisi isə buraya nəsil vermək üçün gəlir.

313. *Luscinia megarhynchos* – Cənub bülbülü (31.1)

G ö r k ə m i . Quyruğu nisbətən uzun və ucu az dairəvidir. Bədəninin üst tərəfi, qanadları və quyruğu qonur-qəhvəyidir (açıq rəng), qarın tərəfi çirkli-ağdır. Qanadları və quyruqüstü kürəndir. I çalma lələyi qanadın üst örtüyündən az uzundur (şəkil 79.A). II çalma lələyi IV-dən qısadır. Q=78-95 mm.

H ə y a t ı . Yerə, kola və ağacın alt budaqlarına qonur. Adi səsi zəifdir: «fiuti-trr», mahnısı isə uzaqdan eşidilir, xoş və mürəkkəb zəngulədir. Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Mərkəzi Afrikaya köçür. Azərbaycanda aran və dağətəyi rayonlarda kolluqda yaşayır. Meşə və bağların kol olan hissələrində məskunlaşıb nəsil verir. Yuvası yerdə və ya kolun dibinə yaxın alçaq hissəsində olur. Aprelin ortalarında gəlir, sentyabrda, oktyabrda köçüb gedir. Qidasını cücü, qurd və başqa onurğasızlar təşkil edir. Sayı çoxdur.

Şəkil 79. Bülbül – *Luscinia* növlərinin qanadları
A- Cənub bülbül – *Luscinia megarhynchos*, B-Adi bülbül – *L. luscinia*.

314. *Luscinia luscinia* – Adi bülbül (31.2)

G ö r k ə m i . Qərb bülbülünə oxşayır, lakin rəngi tündür. Quyruğun üst örtüyü beli ilə eyni rəngdədir (qaratəhər-qəhvəyi). Döşü və çinadanı boz-qonura çalır. II çalma lələyi IV-dən uzundur. I çalma lələyi qanadın tinini örtən lələklərin altında qalıb görünmür. Q=82-92 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb nəsil verir. Qış-

lamaq üçün Şərqi Afrikaya miqrasiya edir. Azərbaycanda miqrasiya dövründə olur.

315. *Luscinia svecica* – Seyrə bülbül (31.3)

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçik əlvan quşdur: zeytuni-boz, qonur, qara, göy, kürən, ağ. Erkəyinin bel tərəfi zeytuni-boz, qanadları qonurdur. Quyruğu kürəndir və ortasında uzununa, ucunda isə köndələn qara zolaq var. Boğazı və döşü kürən və qara haşiyəli parlaq-göydür. Qarnı ağdır. «Qaşları» enli və ağdır. Dişi quşun və cavanların boğazı mavi xallarla haşiyəyə alınmış ağımtıl olur. Q=67-77 mm.

H ə y a t ı . Yerə və kola qonur. Erkək oxuyarkən başını və quyruğunu qaldırır. Səsi bərkdir: «çark-çark». Mahnısı cəh-cəhdir. Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Şimali Afrikaya və Asiyanın cənubuna köçür. Naxçıvanda nəsil verir, Azərbaycanın başqa yerlərində miqrasiya dövründə müşahidə edilmiş, nəsil verməsi dəqiq məlum deyil. Yuvası yerdə olur. Miqrasiya dövründə (yaz və payız) sayca adi quşdur.

Ağboğaz – *Irania* cinsinin Azərbaycanda 1 növü var (şəkil 65.2).

316. *Irania gutturalis* – İran ağboğazı (31.4)

G ö r k ə m i . Sərçədən böyük və nisbətən uzunayaq quşdur. Erkəyinin bel tərəfi kül kimi boz, başının və boynunun yanları, qanadları və quyruğu qara, «qaşı», boğazı və qarnı ağ, döşü və bədəninin yanları narıncıdır. Dişisinin beli qonurtəhər bozdur, döşü qonurtəhər-zeytuni və kürəni rənglərə çalır. Q=86-100 mm.

H ə y a t ı . Yerə, daşa və kola qonur. Qonduğu yerdə quyruğunu açır və yığır, eyni vaxtda yelləyir. Mahnısı bərk cəh-cəhdir. Adi səsi zəif fitdir. Asiyada və Cənubi Qafqazda yayılıb. Qışlamaq üçün Cənub-Şərqi Asiyaya köçür. Azərbaycanda Naxçıvan üçün səciyyəvidir. Quru iqlimli dağ ya-

maclarında olan seyrək kolluqda məskən salır. Yuvası kolda, bəzən də yerdə olur. Sayı azdır. Nadir quş olduğu üçün Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilib qorunur.

Turdus – Qaratoyuq

Sığırçından azi iri, bədəni yığcam-qamətli quşlardır. Ağac və kol olan yerlərdə məskunlaşırlar. Ağac və kol üzərində fincan formalı yuva tikir və onun içərisinə lil və yaş torpaq suvayır. Onurğasız heyvanlar və giləmeyvə ilə qidalanır. Yerə tökülmüş xəzəli dimdiyi vasitəsilə götürüb atır, onun altında gizlənmiş soxulcanı və cücüləri tapıb yeyir. Azərbaycan faunasına 8 növü daxildir.

Qaratoyuq cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) I-VI çalma lələklərinin xarici yelpiyinin uc hissəsi sivridir. Erkək quşun bel tərəfi qara, dişininki isə tünd qonurdur. Qoltuq lələkləri qara və ya qaramtıl qonurdur: *Qara qaratoyuq – Turdus merula*.
- 2 (1) Yalnız III-V çalma lələklərinin xarici yelpiyinin uc hissəsi sivridir. Qoltuq lələkləri açıq rənglidir (ağ, oxra, kürən və ya bozumtul).
- 3 (6) Qanadı 140 mm və daha uzundur. Qoltuğu və qanadının alt örtüyü təmiz ağdır (xalsız).
- 4 (5) Peysəri, beli və quyruğunun üst örtüyü berrəng-qonurdur (qəhvəyi rəngi yoxdur). Qarın tərəfi ağımtıldır və üzərində tünd xallar-cizgilər var. Kənar sükan lələklərinin ucu ağ xallıdır: *Çil qaratoyuq – T. viseivorus*.
- 5 (4) Peysəri və quyruğunun üst örtüyü boz, beli isə şabalıdı-qonurdur. Qarın hissəsində və döşünün ortasında cizgilər yoxdur. Kənar sükan lələklərinin ucu xalsızdır: *Xallı qaratoyuq – T. pilaris* (şəkil 60.6).
- 6 (3) Qanadı 140 mm-dən qısadır. Qoltuğu və qanadının alt örtüyü boz, kürən, bəzilərinde ağ haşiyəlidir.
- 7 (10) Quyruğu və qanadının alt örtüyü bozdur, bəzilərinde isə həmin lələklər ağ haşiyəlidir.
- 8 (9) Çinadamı üzərində köndələn enli zolaq var (erkək quşda –

- ağ, dişidə – ağ-qonur, cavanda – sarımtıl). Çalma lələkləri və qanadın üst örtüyü ağamtil haşiyəlidir: *Ağçinadan qaratoyuq* – *T. torquatus*. (şəkil 64.1).
- 9 (8) Bədənin alt tərəfi açıq-bozdur. Çinadanı üzərində açıq rəngli köndələn zolaq yoxdur.
- 10 (7) Quyruğu və qanadının alt örtüyü kürən və ya oxra rənglidir.
- 11 (16) Qanadı 125 mm-dən qısadır. Quyruğu qara və ya buynuz rənglidir (kürəni lələkləri yoxdur).
- 12 (13) Enli ağ «qaşı» var. Qoltuğu və qanadın alt örtüyü kərpic rəngli-kürəndir. Pəncə lüləsi 30 mm-dən qısadır: *Ağqaş qaratoyuq* – *T. iliacus* (şəkil 59.5).
- 13 (12) Enli ağ «qaşı» yoxdur. Pəncə lüləsi 30 mm-dən uzundur. Qoltuğu və qanadın alt örtüyü açıq kürən və ya oxra rənglidir.
- 14 (15) II çalma lələyi V-dən uzundur. Baldır lələkləri ağımtildir. Bədənin yanları oxra rənginə çalan ağdır. Qarnı üzərində dairəvi və az uzunsov çillər var: *Oxuyan qaratoyuq* – *T. philomelos*.
- 15 (14) Baldır lələkləri və bədənin yanları oxra rənglidir. Qarnı üzərindəki çillərin forması başqadır.
- 16 (11) Qanadı 125 mm-dən uzundur. Sükan lələkləri (mərkəzi cütdən başqa) kürəndir və ya kürənə çalır.
- 17 (18) II dərəcəli çalma lələklərinin və qanadın üst örtüyünün kürəni enli haşiyəsi yoxdur: *Qaraçinadan qaratoyuq* – *T. ruficollis*.

317. *Turdus ruficollis* – Qırmızıçinadan qaratoyuq (31.7)

G ö r k ə m i . Erkəyinin beli, başının üstü, qanadları və quyruğunun orta cütü zeytuni-boz, quyruğu qonur-kürən, başının yanları, boğazı və çinadanı pas kimi-qəhvəyi, döşü və qarnı ağdır. Dışisinin döşündə kürəni çalar, çinadanı üzərində isə tünd rəngli cizgilər var. Q=124-140 mm.

H ə y a t ı . Ağaca və kola qonur. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, sonralar isə sürü ilə olur. Asiyada yayılıb. Azərbaycanın cənub rayonlarına (Zuvand, Naxçıvan) qışlamaq üçün gəlir. Qalın qar düşən bəzi ildə kütləvi qışlayır. Qidasını xırda onurğasızlar və giləmeyvə təşkil edir.

318. Turdus atrogularis – Qaraçinadan qaratoyuq (31.6)

G ö r k ə m i . Bundan əvvəlki növə çox oxşayır. Son illərə qədər hər ikisi bir növ hesab edilirdi. Erkəyinin beli, başının üstü, qanadları və sükan lələklərinin orta cütü zeytuni-boz, başının yanları, boğazı və çinadanı qara, döşü və qarnı açıq-bozdur. Kənar sükan lələkləri qonurdur. Dışisinin döşündə qonurtəhər çalar, boğazı və çinadanı üzərində tünd rəngli cizgilər var. Q=125-143 mm.

H ə y a t ı . Asiyanın Cənub-Şərqi qərbində yayılıb. Ağaca və kola qonur. Bu yerlərə qalın qar düşən illərdə müxtəlif istiqamətə miqrasiya edir, o cümlədən Azərbaycana gəlib qışlayır. Qırmızıçinadan qaratoyuq ilə qarışıq sürülər əmələ gətirir. Erkən yazda köçüb gedir.

319. Turdus pilaris – Xallı qaratoyuq (31.5)

G ö r k ə m i . Sığırcından iridir. Başının və boynunun üstü, quyruqüstü lələkləri mavi-boz, beli şabalıdı-qonur, qanadları və quyruğu qaramtıl-qonur, alt tərəfi ağdır, lakin döşündə və bədəninin yanlarında üçbucaq formalı qara-qara cizgilər var. Cavan quşun beli açıq rəngli naxışlıdır. Q=135-152 mm.

H ə y a t ı . Sürü ilə olur. Səs-küylü quşdur. Səsi bərk cırtlıdır. Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Şimali-Afrikaya qədər miqrasiya edir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda qışda olur. Burada əsas qidasını giləmeyvə təşkil edir.

320. Turdus torquatus – Ağdöş qaratoyuq (32.1)

G ö r k ə m i . İri qaratoyuqdur. Erkəyinin ümumi rəngi qonur-qaradır. Lakin çinadanı üzərində aypara formalı iri ağ ləkə var. Ona görə ağdöş adlanır. Qanad lələkləri üzərində ağ zolaqlar uzanır, ona görə quş uçanda qanadları ağ görünür. Dışı quşun çinadanı üzərindəki ağ zolaq tüstü kimi-bozdur. Cavan quşun rəngi çox cizgilidir. Q=132-146 mm.

H ə y a t ı . Dağ meşəsinin yuxarı kənarında və alp qurşağında kolluq və qayalıq üçün səciyyəvidir. Səsi kəskin çıxır: «trek-çek-çek», bəzən «tsii». Mahnısı xoş fitlərdən ibarətdir. Avropada və Asiyada yayılıb. Dağlıq quşudur. Qışlamaq üçün Aralıq dənizi rayonlarına və Şimal-Qərbi Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda oturaq quşdur, lakin qışda bir hissəsi dərələrə enir, mart ayında qayıdır. Yuvası kol dibində və qaya çıxıntısı üzərində olur. Əsas qidasını yayda onurğasızlar, qışda giləmeyvə təşkil edir.

321. *Turdus merula* – Qara qaratomyuq (32.2)

G ö r k ə m i . Erkək quşun ümumi rəngi qara, dimdiyi narıncıdır. Dişisi və cavanları boz-qonur, dimdiyi qaramtıl-bozdur. Səsi kəskindir: «terre-çok-çok». Mahnısı qəmli fleyta səsinə oxşayır. Q=112-146 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Şimal-Qərbi Afrikada və Asiyada yayılıb. Əsasən oturaq quşdur. Azərbaycanda ağac və kolluq olan dağətəyi və dağlıq rayonlarda olurdu. XX yüzilliyin ikinci yarısında suvarma şəbəkəsinin və yaşıllığın çoxalması nəticəsində aran rayonlara, hətta Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə yayılmışdır. Yuvası kolda və ağacda olur. Qidasını cücü, soxulcan və s. onurğasızlar təşkil edir. Giləmeyvə də yeyir. Sayı çoxdur.

322. *Turdus iliacus* – Ağqaş qaratomyuq (31.10)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi zeytuni-boz, alt tərəfi ağdır, lakin üzərində qaramtıl naxışlar uzanır. Gözləri üstündən enli ağ «qaşları» keçir. Bədənin yanları pas kimi kürəndir. Səsi bərk cırıltıdır: «ttse-tek-tek». Yerə, ağaca və kola qonur. Qanadların alt örtük lələkləri kərpici-kürəndir. Cavan quşun belində sarı ləkələr, qarın tərəfində isə dairəvi tünd naxışlar var. Q=110-112 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün Şimali Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycana da qışla-

maq üçün gəlir və əsasən aran rayonlarda meşə, bağ, kolluq və parklarda qışlayır. Burada əsas qidasını giləmeyvə təşkil edir.

323. *Turdus philomelos* – Oxuyan qaratoyuq (31.9)

G ö r k ə m i . Ağqaş qaratoyuğa oxşayır, lakin «qaş» və bədənün yanlarında kürən rəng yoxdur, alt tərəfində ağ fonda yerləşən qara naxışlar damcı formasındadır. Reproduksiya vaxtında cüt-cüt, başqa vaxtda isə sürü halında olur. Erkək quş ağacda hə-rəkətsiz dayanıb oxuyur. Mahnısı uzaqdan eşidilir: «sprildon-sprildon-çaypiti-çaypiti-vitiyu-vitiyu». Q=109-124mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Şimal rayonlarında nəsil verənlər qışlamaq üçün cənuba tərəf Şimali Afrikaya qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda ilin bütün mövsümlərində olur. Burada dağ və dağətəyi rayonlarda, meşə və bağlarda məskunlaşmışdır. Yuvası ağacda və kolda olur, onun içərisini palçıq ilə suvayır. Qışda bir hissəsi arana enir. Cücü və giləmeyvə ilə qidalanır.

324. *Turdus viscivorus* – Çil qaratoyuq (31.8)

G ö r k ə m i . İri qaratoyuqdur. Üst tərəfi, qanadları və quyruğu zeytuni-boz, alt tərəfi ağdır, lakin üzərində damcı formalı qara naxışlar var. Qanadlarının altı və qoltuqaltı lələklər berrəng ağdır. Boğazı da naxışsızdır. Cavan quşun belində açıq rəngli cizgilər uzanır. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, başqa vaxtda sürü halında yaşayır. Ehtiyatlı quşdur. Səsi bərk cırlıtdır: «trrr». Mahnısı fleyta səsinə oxşayır. Q=141-176 mm.

H ə y a t ı . Ağacda (hündürdə) yuva tikir. Avropada, Asiyada və Şimali-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün Avropa və Asiyanın cənubuna tərəf miqrasiya edir. Azərbaycanda dağ meşələrində məskunlaşmış, oturaq yaşayır, lakin qışda bir hissəsi dərələrə və dağətəyi rayonlara enir. Meşənin işıqlı kənar hissəsini xoşlayır. Onurğasızlarla qidalanır, payızda və qışda giləmeyvə də yeyir.

3.19.16. Paradoxornithidae – Qəribəcələr

Qəribə quşlardır. Dimdiyi gödək və dibdən yoğundur. Ona görə yoğundimdik də adlanır. Quyuğu uzun və pilləkən formalıdır. Qanadları qısa və kütdür. Lələk örtüyü yumşaq və boşnaqdır. Cavanlar ilk illərində lələklərini tam dəyişirlər. Azərbaycan faunasına 2 cinsi daxildir.

Qəribəcələrin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Quyuğu və ya «bığ»ı uzundur.
- 2 (3) Dimdiyi çox da hündür deyil, ucu itidir: *Bığlıca – Panurus* (şəkil 63.3).
- 3 (2) Dimdiyi çox hündürdür və ucu kütdür. Quyuğu uzun və pilləkən kimidir. *Uzunquyruq – Aegithalos* (şəkil 73.2).

Azərbaycanda bu cinslərin hərəsindən 1 növü var.

325. *Panurus biarmicus* – Arıquşu bığlıca (32.3)

G ö r k ə m i . Quyuğu uzun, pilləkənvari, ucu itidir. Üst tərəfi qəhvəyi-kürəndir. Başının üstü mavi-boz, beli kürən-təhərdir. Boğazı və döşü ağdır. Dimdiyinin altında uzun qara lələklərdən ibarət «bıqları» sallanır. Quyuqüstü qaradır. Bədənin yanları çəhrayı rəngə salır. Cavan quşun bıqları yoxdur, bel tərəfi çirkli-oxra rənglidir, belinin ortasında qara ləkə var. Qamış və avar cəngəliyində yaşayır. Səsi cingiltilidir: «cvin-cvin». Q=57-66 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, oturaq quşdur. Azərbaycanın aran rayonlarında çay, göl sahilində avar cəngəliyində və qamışlıqda məskunlaşır. Qamış kolu üzərində suya yaxın hissədə dərin fincan formalı yuvası olur. Reproduksiya dövründən sonra sürü halında yaşayır. Qidasını cücü və bitki toxumları təşkil edir. Oturaqdır.

326. Aegithalos caudatus – Arıquşu uzunquyruq (32.11)

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçik uzun və pilləkənvari quyruğu olan quşdur. Beli mavi-boz, qanadları və quyruğu qaradır. Çiyinlərində çəhrayı zolaqlar var. Başı, qarın tərəfi və quyruğunun kənarları ağdır. Cavan quşun başının yanlarında tünd rəngli zolaqlar daha çoxdur. Meşə quşudur. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, sonra sürü halında yaşayır. Həmişə səs çıxarır: «çerr-çerr». Q=56-67 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıbdır. Oturaq quşdur. Azərbaycanda Kür-Araz vadisində və dağ meşələrinin aşağı qurşağında məskunlaşıbdır. Meşə, bağ və parkda yaşayır. Su kənarını xoşlayır. Reproduksiyası tez başlayır (mart). Ağacın nazik budaqlarının haçası arasında şar formalı yuva tikir (şəkil 73.2). İldə iki dəfə nəsil verir. Əsas qidasını cücülər təşkil edir. Qalın qar düşəndə bir hissəsi arana enir.

3.19.17. Paridae – Arıquşlar

Çox xırda quşlardır. Dimdiyi gödək və düz, ayaqları uzun və güclüdür. Lələk örtüyü sıx, lakin yumşaqdır. Qanadları nisbətən qısadır. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, payızda və qışda isə sürü halında, bəzi yerlərdə tək-tək yaşayır. Bəzən bir neçə növ birləşib qarışıq sürü əmələ gətirir. Əsas qidası cücülərdir. Payızda və qışda toxum da yeyirlər. Toxumu ayağının altında saxlayıb dimdiyi ilə parçalayır. Azərbaycanda 7 növü var. Kəkilli arıquş - *Parus cristatus* təsadüfən azıb gəlir, 6 növü oturaq yaşayır.

Arıquşların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Quyruğu qanadından qısadır
- 2 (3) I çalma lələyi qanad tini örtüyünün altından az çıxır (5 mm qədər). Qanadın üst örtüyü kürəndir və ya lələklər kürəni haşiyəlidir. Üst dimdiyinin tili düzdür. Qulaq dəliyini örtən lələklər qonur-qaradır: ***Pəsnəkquş – Remiz.***
- 3 (2) I çalma lələyi qanad tini örtüyünün altından çox çıxır (5

mm-dən çox). Üst dimdiyin tili az qabarıqdır. Qanadın üst örtüyündə kürəni rəng yoxdur. Qulaq dəliyini örtən lələklər ağımtıldır: *Ariquş – Parus*.

Azərbaycanda **Remiz – Pəsnəkquşun** 2 növü var.

Pəsnəkquş cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Qanadın üst örtüyü kürəndir.
- 2 (3) Başı qəhvəyi və ya qarıdır: *Adi pəsnəkquş – Remiz pendulinus* (şəkil 73.1).
- 3 (2) Başının və boynunun üst tərəfi bozuntul-ağımtıldır: *Qamışlıq pəsnəkquşu – Remiz makronyx*.

327. Remiz pendulinus – Adi pəsnəkquş (32.4)

G ö r k ə m i . Sərçədən çox kiçikdir. Beli və çiyinləri qəhvəyidir, dimdiyindən qulaqlarına qədər enli qara zolaq uzanır. Qanadları və quyruğu açıq zolaqlı qaramtıldır. Qarın tərəfi oxraya çalan ağdır. Başı qara olur. Qamış gövdəsinə və ağacın nazik budağına rahat dırmanır. Zərif fit səsi çıxarır: «tsii-tsii». Q=49-60 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün soyuq rayonlardan cənub rayonlara miqrasiya edir. Azərbaycanın aran və dağətəyi rayonlarında suya yaxın qamışlıq, pöhrəlik və tək-tək ağac olan sahələrdə məskunlaşır. Söyüd və başqa ağacın su üzərinə sallanan nazik budağında corab formalı yuva tikir, onu bitki uçağınından və nazik liflərdən toxuyur, özü girə bilən yol qoyur. Qidasını xırda cücülər təşkil edir. Sayı çoxdur. Oturaq yaşayır.

328. Remiz makronyx – Qamışlıq pəsnəkquşu (32.5)

G ö r k ə m i . Adi pəsnəkquşdan əsas morfoloji fərqi başının və boynunun üstünün ağımtıl-boz olmasıdır. Boğazı və döşü qaramtıldır. Q=50-56 mm.

H ə y a t ı . Arealı Asiyada yerləşir. Çay və göl sahillə-

rində məskunlaşır. Qamışda yuva tikir. Azərbaycanda Lənkəran düənliyində yayılmışdır. Biologiyası az öyrənilmişdir, adi pəsnəkquşda olduğuna yaxındır, lakin ağacda yuva tikməyi xoşlamır. Oturaqdır.

Parus – Arıquş

Dimdiyi qısaadır. Burun dəlikləri dəyirmidir və sərt lələklərlə örtülüdür. Quyuğu düz, bəzi növlərində isə az oyuqdur.

Arıquş cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Başında qara lələklərdən ibarət ucu sivri və ağ haşiyəli kəkili var: *Kəkilli arıquş – Paru cristatus*.
- 2 (1) Başında kəkil yoxdur.
- 3 (4) Quyuğu qanadından xeyli qısaadır və ucu düzdür. Kənar sükan lələkləri abı-bozdur. Təpəsi göydür: *Abıca arıquş – P. caeruleus* (şəkil 63.4).
- 4 (3) Quyuğu və qanadı eyni uzunluqdadır. Quyuğu qabarıq qurtarır, kənar sükan lələklərin ucu ağdır.
- 5 (6) Döşünün və qarnının ortası ilə qara-qaramtıl enli zolaq uzanır: *Böyük arıquş – P. major*.
- 6 (5) Döşü və qarnının ortası ilə uzanan qara zolaq yoxdur.
- 7 (8) Qanadı üzərində iki köndələn ağ zolaq var. Qanadın uzunluğu 70 mm-dən çox deyil: *Qara arıquş – P. ater*.
- 8 (7) Qanadı 70 mm-dən uzundur, onun üzərində köndələn ağ zolaq yoxdur.
- 9 (11) Başındakı qara «papağın» arxa tərəfi quşun belinə çatmır. Qanadın üst örtük lələklərində ağ haşiyə yoxdur. Dimdiyin hündürlüyü 4 mm-dən çoxdur.
- 10 (11) Döşü və qarnının orta hissəsi təmiz ağ, bədəninin yanları isə oxra rənglidir: *Hirkan arıquşu – P. hyrcanus* (şəkil 63.2)

329. Parus hyrcanus – Hirkan arıquşu (32.9)

G ö r k ə m i . Döşü və qarnının orta hissəsi təmiz ağ, bədəninin yanları oxra rənglidir. Səsi cingiltidir: «tsi-tsi» və ya

«tsi-tsi-tsi».

H ə y a t ı . Elburusda və Talışda yayılmış meşə quşudur. Azərbaycanda yalnız Talış meşəsində yaşayır. Nadir quş olduğu üçün Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilmişdir.

330. *Parus cristatus* – Kəkili arıquş (32.10)

G ö r k ə m i . Başında şiş kəkili var. Başı qaradır, lakin lələklərin ağ haşiyəsi olduğu üçün pulcuqvari naxışlı görünür. Beli zeytuni-qonurdur. Boğazında üçbucaq formalı qara ləkə var. Qarın hissəsi açıq rənglidir. Cavan quşun kəkili kiçik, döşündəki ləkə solğundur. Q=61-68 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Cənubi Qafqazda yayılıb. Oturaq yaşayır. Meşə quşudur. Azərbaycan faunasında azıb gələn quş hesab olunur (Alazan dərəsində Çardaxlı kəndi ətrafında təsadüf edilmişdir).

331. *Parus ater* – Qara arıquş (32.8)

G ö r k ə m i . Beli zeytuni-boz, qanadları və quyruğu qonur-boz, başı və döşünün yuxarı hissəsi qara, yanaqları, peysərindəki ləkə və döşü ağ, qarnı və bədənin yanları oxraya çalan ağımtıldır. Səsi cingiltili çıxır: «tsi-pi, tsi-pi» və ya «ti-ti-tuyu». Q=55-70 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərb Afrikada yayılıbdır. Meşə quşudur. Azərbaycanda dağətəyi və dağ-meşə qurşağında məskunlaşmışdır. Bağda və parkda da yaşayır. Ağac koğuşunda çox tez (mart) yuva tikir. İldə iki dəfə nəsil verir.

332. *Parus caeruleus* – Abıca arıquş (32.6)

G ö r k ə m i . «Papağı», qanadları və quyruğu mavi rəngdə, beli yaşıl, alnı və yanaqları ağ, boğazı, yanaqlarının ətrafı və döşündəki zolaq qara, döşü və qarın hissəsi sarıdır. Ağacın və kolun nazik budaqlarına asanlıqla dırmana bilir, həttə yarpağa qonur. Səsi fərqlidir «tsi-tsi-tsirrzi». Mahmısı qısa

cəh-cəhdir. Q=59-70 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Kür-Araz vadisində və dağ-meşə qurşağında ağac və kol olan hər yerdə yaşayır. Dağ meşəsinin yuxarı kənarında sıx meşəyə nisbətən daha çoxdur. Ağac koğuşunda yuva tikib nəsil verir. Sayı çoxdur. 1990-cı illərdən Bakıda da nəsil verir.

333. *Parus major* – Böyük arıquş (32.7)

G ö r k ə m i . Arıquşlar arasında irisidir. Başı, boğazı, döşünün ortasında uzanan enli zolaq və quyruqüstü lələkləri qaradır. Qanadları və quyruğu mavi, beli yaşıl-boz, yanaqları və peysərindəki ləkə ağdır. Döşü və qarnı sarı və ya ağımtıldır. Səsi zildir: «pini-pini-çerjj». Mahnısı bərk fit kimidir: «tsi-tsi-pi, in-ça-in-ça». Q=65-77 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərb Afrikada yayılıb. Azərbaycanda ağac olan hər yerdə (meşə, bağ, park) yaşayır. Koğuşda, hətta dəmir boruda yuva tikir. İldə iki dəfə nəsil verir. Sayı çoxdur. Oturaqdır.

3.19.18. *Sittidae* – Cilovlular

Sərçə boyda kiçik quşlardır. Dimdiyi düz və ucu iti, ayaqları əyri caynaqlı, gödək və güclüdür. Lələk örtüyü sıx və yumşaqdır. Quyruğu gödəkdir və ucu düz qurtarır. Ağacın gövdəsində və ya sıldırım qaya divarında çox vaxt başaşağı vəziyyətdə cəld hərəkət edir. Reproduksiya dövründə tək və ya cüt halda görünür, başqa vaxtda adətən arıquş sürüsünə qarışır. Qidasını cücülər, qismən də bitki toxumu təşkil edir. Azərbaycanda 2 cinsi və 4 növü var.

Cilovluların cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Başının üstü və beli bozdur.
- 2 (3) Qanadın zirvəsini III-V çalma lələkləri təşkil edir. Dimdiyi düz və ucu sivridir: *Cilovlu* – *Sitta*.
- 3 (2) Qanadın zirvəsini III-IV və ya IV-V çalma lələkləri təşkil

edir. Dimdiyi nazik və aşağıya əyridir: *Dırmanc – Tichodroma*.

Sitta – Cilovlu

Azərbaycan faunasına bu cinsin 3 növü daxildir.

Cilovlu cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Mərkəzi sükan boz, qalanları isə qara və ya qonurdur (bunların yalnız ucu açıq rənglidir). Bədəninin yanları və quyruğunun alt örtüyü kürəni-qəhvəyidir.
- 2 (3) Başının üstü boz, bədənin alt tərəfi ağımtıldır. Döşündə xalları yoxdur: *Adi cilovlu – Sitta europaea* (şəkil 63.5).
- 3 (2) Rəngi başqadır.
- 4 (1) Kənar sükan lələkləri bozdur və ucunda ağ xallar yoxdur. Bədənin yanları və quyruğun alt örtüyü oxra rənglidir.
- 5 (6) Qanadı 83 mm-dən uzundur. Dimdiyinin hündürlüyü (burun dəliyi hissədən) 5 mm-dən çoxdur. Qulaq dəliyini örtən lələklər oxra rənglidir: *Böyük cilovlu – S. tephronata*.
- 6 (5) Qanadı 83 mm qədərdir. Dimdiyinin hündürlüyü 5 mm-dən azdır. Qulaq dəliyini örtən lələklər təmiz ağdır: *Kiçik cilovlu – S. neumayer.*

334. *Sitta europaea* – Adi cilovlu (33.4)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi berrəng mavi-boz, qanadları və quyruğu qonur-qaradır. Dimdiyinin dibindən qulaqlarına tərəf enli qara zolaq uzanır, bu zolaq at yüyənindəki cilovu xatırladır. Quyruğunda ağ ləkələr var. Boğazı ağ, döşü və qarın hissəsi ağımtıl kürən, bədənin yanları isə ağımtıl naxışlı qəhvəyidir. Meşə quşudur. Çox hərəkətli və səs küylüdür. Səsi bərkdir: «tuortuour-tuor» və ya «ttsit-ttsit». Mahnısı bərk fitlərdən ibarətdir. Q=71-93 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün yerli miqrasiya edir. Azərbaycanda ağac bitkiləri olan hər yerdə (meşə, bağ, və park) məskunlaşır, yalnız Abşeronda yoxdur. Ağac koğuşunda yuva tikir və onun

ağzını palçıq ilə suvayıb daraldır. Sayı az deyil. Oturaqdır.

335. *Sitta neumayer* – Qaya cilovlusu (33.6)

G ö r k ə m i . Adi cilovluya oxşayır, lakin bədənün yanları qəhvəyi deyil, açıq oxraya çalan kürəndir. Qayalıq quşudur, qaya və daş üzərinə qonur və onun divarına cəld dırmanır. Palçıqdan kiçik dibçək formalı yuva tikir və yan tərəfdən giriş yolu qoyur. Fit səsi çıxarır: «poy-tyuy-tyuy» və «sit-sit». Mahnısı da həmin fitlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Q=73-84 mm.

H ə y a t ı . Cənubi Qafqazda, Balkan yarımadasında, Kiçik Asiyada, Fələstində və İranın qərb hissəsində yayılıb. Azərbaycanda Xəzər sahilindən yaylaqlara qədər çılpaq yamaclarda və qayalarda məskunlaşmışdır. Oturaq quşdur, qışda yaylaqlardan aşağı yamaclara enir. Sayı az deyil.

336. *Sitta tephronota* – Böyük cilovlu (33.5)

G ö r k ə m i . Əvvəlki növlərə oxşayır, təbiətdə fərqləndirmək çətindir. Yaxından baxanda nisbətən iri olması ilə fərqlənir. Q=82-94 mm.

H ə y a t ı . Asiyanın cənub-qərb hissəsində, Ermənistanda və Azərbaycanda (Naxçıvan) yayılıb. Oturaq yaşayır. Sayı azdır. Bozqır dağların qaya və seyrek kol olan yamaclarında, dağətəyi qurşaqda yarıqanlı təpəliklərdə məskunlaşır. Sayı azdır. Xüsusi statusla qorunmalıdır.

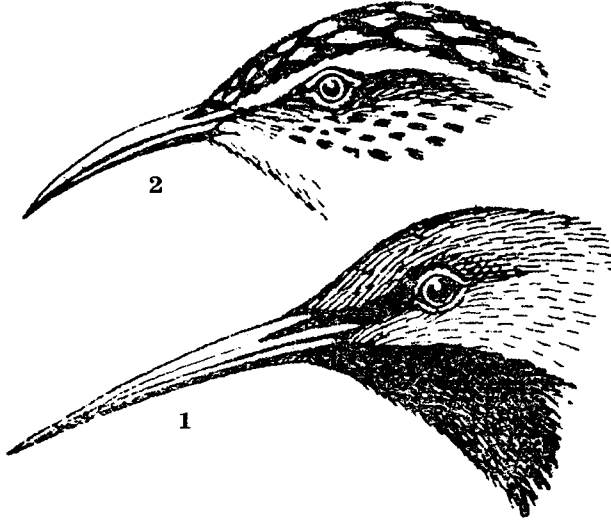
Azərbaycan faunasına *Tichodroma* – Dırman cinsinin 1 növü daxildir.

337. *Tichodroma muraria* – Adi dırman (33.1)

G ö r k ə m i . Dimdiyi nazik və uzundur. Başının üstü, beli, döşü və qarnı kül kimi boz, qanadları, quyruğu (bahar mövsümündə həm də boğazı) qaradır (şəkil 80.2). Qanadları

üzərində qırmızı-malina rəngli enli zolaq var. Quyuğunun və qanadlarının ucu iri ağ xallarla qurtarır (payızda və qışda boğazı ağ olur). Qanadları özünə nisbətən enlidir. Tez-tez qanad çalmaqla sıldırım qayalara cəld dırmanır. Kəpənək kimi sakit uçuş. Səsi də zəif fitdir: «teiuu». Q=92-106 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda dağətəyindən yüksək dağlara qədər olan qaya və yarıqlarda məskunlaşmışdır. Oturaqdır. Qışda bir hissəsi arana qədər enir. Cücü ilə qidalanır. Sayı azdır.

Şəkil 80. Bəzi quşların dimdiyinin forması
1-Dırmanc – Tichodroma, 2-Süzər – Certhia.

3.19.19. Certhiidae – Süzərlər

Çox kiçik quşlardır. Dimdiyi uzun, nazik və aşağıya əyridir. Lələk örtüyü sıx, lakin yumşaqdır. Barmaqları uzun, cayanqları itidir. Ağac gövdəsinə rahat dırmanır. Qanadları enlidir. Qidası xırda cücülərdir, onları ağac gövdəsinin dar çatlarından çıxara bilir. Azərbaycanda 2 növü var.

Süzər cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Sükan lələkləri sərt və ucu şişdir.
- 2 (3) Arxa barmağının caynağı 9 mm-dən qısa deyil. Qarın tərəfi təmiz ağdır: *Adi süzər* – *Certhia familiaris* (şəkil 57. XV).
- 3 (2) Arxa barmağının caynağı 7,5 mm qədərdir. Qarın tərəfi təmiz ağ deyil: *Qısabarmaq süzər* – *C.brachydactyla* (şəkil 57. XVI).

338. Certhia familiaris – Adi süzər (33.2)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi uzununa ağimtil naxışlı qonur-qəhvəyi, qanadları və quyruğu köndələn açıq zolaqlı qonurdur. Alt tərəfi ağdır. Səsi zəifdir: «ttsii-ttsii». Mahnısı cəh-cəh vurmaqdır. Q=61-67 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb – Avropa, Asiya, Şimali Amerika. Oturaq quşdur. Azərbaycanda dağ-meşə qurşağında yaşayır. Ağac koğuşunda yuva tikib nəsil verir. Qışda dağətəyi və aran rayonlara da enir.

339. Certhia brachydactyla – Qısabarmaq süzər (33.3)

G ö r k ə m i . Əvvəlki növə çox oxşayır. Lakin I çalma lələyinin dibində qara ləkə var. Arxa barmağının caynağı adi süzərdə olduğundan qısadır. Q=57-67 mm.

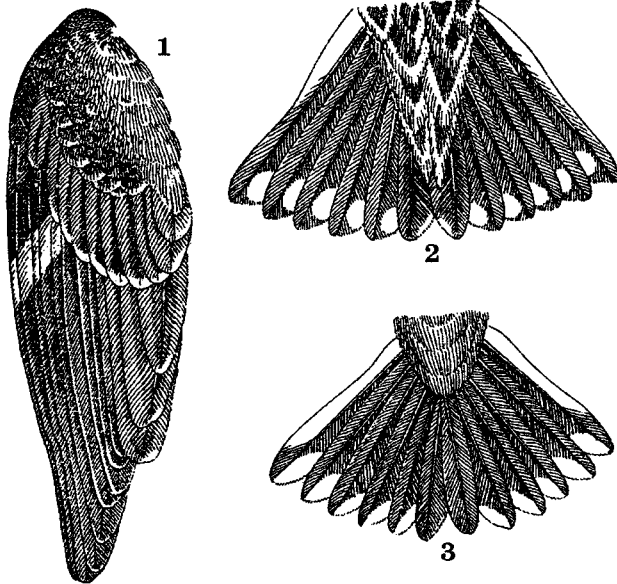
H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda yalnız Talış meşəsində (Astara) müəyyən edilib. Biologiyası zəif öyrənilib. Oturaqdır.

3.19.20. Passeridae – Sərçələr

Yığcam bədənli kiçik quşlardır. Qanadları və quyruğu nisbətən gödəkdir. Dimdiyi yoğun, qısa və ucu itidir. Böyük və kiçik, sərbəst və qarışıq koloniya əmələ gətirir, nəsil vermə dövründən sonra sürü halında yaşayırlar. Qidasını cücülər, dən və giləmeyvə təşkil edir. Oturaq yaşayır və regional köçmələr edirlər. Azərbaycan faunasına 4 cinsi və 6 növü daxildir.

Sərçələrin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Sükan lələklərinin çoxu, qanadın ortasındakı II dərəcəli çalma lələkləri və qanadın üst örtüyünün çox hissəsi ağdır: *Qarsərçəsi – Montifringilla* (səh. 348).
- 2 (1) Sükan, çalma lələkləri və qanadın üst örtüyü tünd rənglidir (bəzi növlərdə ağ xallar da var).
- 3 (6) Sükan lələklərinin daxili yelpiyinin ucunda ağ xallar (iri və dairəvi) var.
- 4 (5) Belində tünd qonur cizgilər, boğazında yumurta sarısı rəngində böyük ləkə var: *Qayasərçəsi – Petronia* (səh. 348).
- 5 (4) Beli cizgisiz berrəngdir, boğazında sarı ləkə yoxdur: *Qısabarmaq – Carpospiza* (səh. 348).
- 6 (3) Sükan lələklərində ağ xallar yoxdur, varsa da yalnız xarici yelpikdədir və uzunsovdur: *Sərçə – Passer* (səh. 347).

Şəkil 81. Hörücülərin bəzi növlərinin qanad və quyruğu
1-Çöl sərçəsi – *Passer montanus*, 2-Adi qayasərçəsi – *Petronia petronia*, 3-Sərçəvi qısabarmaq – *Carpospiza brachydactyla*.

Passer – Sərçə

Bu cinsin Azərbaycan faunasına 3 növü daxildir.

Sərçə cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qulaqları ətrafında qara-qonur ləkə var: *Çöl sərçəsi – Passer montanus* (şəkil 85.4).
- 2 (1) Qulaqları ətrafında qara-qonur ləkə yoxdur.
- 3 (4) Başının üstü bozdur. Döşünün ön hissəsi qaradır. Bədəninin yanları naxışsızdır: *Dam sərçəsi – P. domesticus* (şəkil 84.2).
- 4 (3) Başının üstü boz deyil. Bədəninin yanlarında ürək formalı qara naxışlar uzanır.
- 5 (6) Başının üstü qəhvəyidir. Dimdiyinin uzunluğu 11-12,5 mm-dir. Döşünün hər yeri qaradır: *Afal (qaradöş) sərçə – P. hispaniolensis* (şəkil 85.2).

340. *Passer domesticus* – Dam sərçəsi (33.7)

G ö r k ə m i . İnsan yaşayan hər yerdə olur, ona görə dam sərçəsi adlanır. Erkəyinin başının üstü boz, boğazı və döşünün yuxarı hissəsi qaradır. Dimdiyindən qulaqlarına tərəf uzanan enli zolaq qəhvəyi, çiyinlərində olan zolaqlar və qarın hissəsi ağımtıldır. Dışısının ümumi rəngi solğun-bozdur. Səsi bərkdir: «civ-civ». Q=70-81 mm.

H ə y a t ı . Geniş yayılıb: Avropa, Asiya, Şimali Afrika; insan vasitəsilə Şimali və Cənubi Amerikaya, Cənubi Afrikaya, Avstraliyaya, Yeni Zelandiyaya və s. yerlərə təsadüfən yayılıbdir. Oturaq yaşayır. Azərbaycanda tamam sinantropdur, yəni yalnız insan yaşayan yerlərdə ildə 3-5 dəfə nəsil verir. Sayı çoxdur.

341. *Passer hispaniolensis* – Afal və ya qaradöş sərçə (33.8)

G ö r k ə m i . Dam sərçəsinə oxşayır. Lakin erkəyinin döşünün hər yeri qara, başının üstü qəhvəyi, yanaqları ağdır.

Bədənin yanlarında ürək formalı qara naxışlar uzanır. Q=72-83 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada, Şimali Afrikada yayılıb. Azərbaycanın aran və bezi dağətəyi rayonlarında (Ağsu, Qobustan) yaşayır. Koloniya əmələ gətirir, ildə iki dəfə nəsil verir. Qışlamaq üçün bir hissəsi isti ölkələrə köçür, bir hissəsi isə Şirvanda, Mildə, Muğanda və Lənkəran düzənliyində qalıb qışlayır. Taxıl əkini üçün zərərli, ona görə yerli əhali bu quşa afal (zərərli) sərçə deyir. Sayı çoxdur.

342. *Passer montanus* – Çöl sərçəsi (33.9)

G ö r k ə m i . Dam sərçəsindən kiçikdir. Beli qonur naxışlı-qəhvəyi, qanadları və quyruğu qonurdur. Başının üstü şabalıdı-qəhvəyi, yanları isə ağdır. Yanaqlarında qara ləkə var. Boğazı qara, döşü və qarnı ağımtıldır. Səsi kəskindir: «çirriçirri». Q=62-76 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, insan vastəsilə ABŞ və Avstraliyaya gedib çıxıbdir. Azərbaycanda aranda, dağətəyi və orta dağ qurşağında olan seyrək meşədə, bağda və parkda yaşayır. Əsasən ağac koğuşunda, qismən də körpülərin altında, dəmir borularda və başqa örtülü şəraitdə yuva tikir. İldə iki dəfə nəsil verir. Sayına görə adi quşdur. Oturaqdır.

Qayasərçəsi – *Petronia*, Qısabariaq – *Carpospisia* və Qarsərçəsi – *Montifringilla* cinslərinin hərəsindən Azərbaycanda 1 növ var (şəkil 81.2-3).

343. *Petronia petronia* – Adi qayasərçəsi (33.11)

G ö r k ə m i . Ümumi rəngi qonur-bozudur. Belində və yanlarında qonur cizgilər uzanır. Başında və gözləri üstündə açıq və tünd zolaqlar uzanır. Döşündə limonu-sarı rəngli iri ləkə səciyyəvidir. Quyruğunun ucunda iri ağ xallar düzülübdir (şəkil 81.2, s.). Yerə və qaya üzərinə qonur. Səsi bərk çıxır: «qi-yu-ib». Q=90-105 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Oturaq yaşayır və bəzi yerdən cənuba tərəf köçür. Azərbaycanda aran və dağlıq rayonların meşəsiz qaya və yarğan olan sahələrində yaşayır. Sayı az deyil. Qaya çatlarında və yarğanlarda yuva tikir. Qidasını cücülər və bitki toxumu təşkil edir. Payızda köçüb gedir, bəzi ildə tək-tək qalib qışlayır.

344. Carospiza brachydactyla – Sərçəvi qısabarmaq (33.12)

G ö r k ə m i . Qayasərçəyə oxşayır. Lakin berrəng qonurtəhər-bozdur. Dam sərçəsinin dişisinə də oxşayır, lakin quyruğunun ucundakı ağ ləkələr aydın fərqləndirir (şəkil 81.3). Səsi civiltidir. Q=86-100 mm.

H ə y a t ı . Yerə və daş üzərinə qonur. Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Naxçıvanda bitki örtüyü kasıb olan alçaq dağ və təpələrin yamaclarında məskunlaşmışdır. Qayaların, yarğanların və daş hasarların çatları arasında yuva tikir. Qışlamaq üçün Ərəbstan yarımadasına və Şimal-Şərqi Afrikaya köçür. Sayı azdır.

345. Montifringilla nivalis – Alp qarsərçəsi (33.10)

G ö r k ə m i . Sərçədən az iridir. Qanadları uzun və itidir. Quyruğunun ucu düzdür. Beli qəhvəyi-qonur, başı bozdur. Qanadları, quyruğu və boğazındakı ləkə qaradır. Döşü, qarnı, quyruğunun kənarlarında və qanadı üzərindəki enli zolaqlar ağdır. Qaya və iri daşlar üzərinə qonur. Qidasını yerdən götürür. Səsi bərk civiltidir. Mahnısı kəskin yorucu səsdir. Q=103-123 mm.

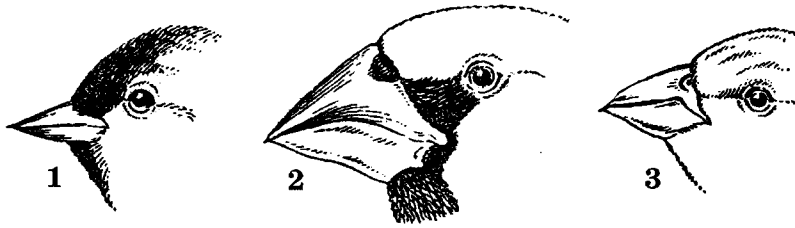
H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda yüksək dağ yaylaqlarında məskunlaşmışdır. Koloniya əmələ gətirir. Qaya çatlarında və siçanabənzər gəmiricilərin yuvasında nəsil verir. Sayı azdır. Oturaqdır. Qışda bir hissəsi dərələrə enir.

3.19.21. Fringillidae – Hörücülər

Sığırçından iri olmayan və kiçik quşlardır. Dimdiyi yoğun, güclü və ucu itidir. Dən və cücü yeyir, balalarını isə cücülərlə bəsləyib böyüdür. Azərbaycan faunasına 12 cinsi və 15 növü daxildir. Bunlardan küknar çataldimdiyi – *Loxia curvirostra* (şəkil 85.1) qalın qar yağan bəzi illərdə gəlir, qalanı stabil yaşayır. Yuva dövründə cüt-cüt, sonralar qrup və sürü halında yaşayırlar.

Hörücülərin cinslərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (5) Dimdiyi yoğunudur, onun hündürlüyü (dibindən 13 mm) uzunluğuna təxminən bərabərdir.
- 2 (3) Quyuğu 60 mm-dən qısadır. Qanadının orta hissəsindəki I və II çalma lələklərinin yelpiyi uc hissədən genişlənməmişdir. Sükan lələklərinin ucunda ağ xallar var: *Batadimdik* – *Coccothrustes*, (səh. 359) (şəkil 57.XVII).
- 3 (2) Quyuğu 60 mm-dən uzundur. Çalma lələklərinin ucu enli deyil. Sükan lələklərinin ucunda ağ xallar yoxdur.
- 4 (6) Dimdiyi asimmetrikdir: üst dimdiyin ucu sola və aşağıya, alt dimdiyin ucu isə sağa və yuxarıya əyridir (əksinə də ola bilər): *Çataldimdik* – *Loxia* (səh. 359) (şəkil 59.6).
- 5 (1) Dimdiyin hündürlüyü (13 mm-dən az) uzunluğuna nisbətən azdır.
- 6 (4) Dimdiyi simmetrikdir.
- 7 (8) Başının üstü və çalma lələkləri qara, beli boz, quyuğunun üst örtüyü ağ, döşü qırmızı (erkekədə) və ya bozumtuldur (dişidə). Sükan lələkləri göy metal rənginə çalan qaradır: *Qarquşu* – *Pyrrhula*, (səh. 359).
- 8 (7) Sükan lələklərində metal parıltısı yoxdur
- 9 (10) Kənar sükan lələklərinin orta hissəsində iri uzunsov ağ xallar var. Qanadlarında təmiz sarı «ayna», dimdiyi ətrafında al qırmızı halqa var: *Payızbülbulü* – *Carduelis*, (səh. 354).
- 10 (9) Kənar sükan lələkləri ağdır və ya ağ haşiyəli tutqundur, ağ xalları yoxdur, varsa da, lələyin ucundadır. Qanadında sarı «ayna»sı yoxdur, varsa da yaşıldır. Dimdiyinin dibində qırmızı halqa yoxdur («papağı» və ya başı bütövlükdə qırmızı ola bilər).

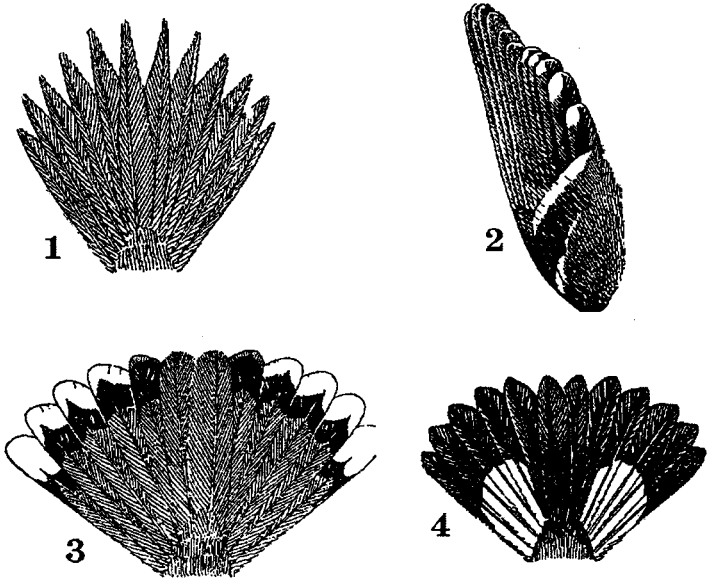

Şəkil 82. Bəzi quşlarda başın forması

1-Yalançı bülbülçə – *Spinus spinus*, 2-Adi baltdimdik – *Coccothraustes coccothraustes*, 3-Tarla vələmirquşu – *Emberiza calandra*.

- 11 (12) Dimdiyi qabarıq və qısadır (8 mm-dən az): **Hörücüyəoxşar** – *Serinus* (səh. 354) (şəkil 66.5).
- 12 (11) Dimdiyi 8 mm-dən uzundur və forması başqadır.
- 13 (16) Qanadlarında limonu-sarı yerləri var. Quyuğun üst örtüyü yaşıl və ya zeytun rənglidir.
- 14 (15) Qanadı 75 mm-dən, pəncə lüləsi 17 mm-dən uzundur. Qanadlarının üst örtüyü berrəngdir (naxışsız): **Yaşılca** – *Chloris* (səh. 354).
- 15 (14) Qanadlarının üst örtüyündə köndələn yaşıl zolaqlar var: **Bülbülçə** – *Spinus* (səh. 354) (şəkil 66.4).
- 16 (13) Qanadları üzərində limonu-sarı rəng yoxdur. Quyuğunun üst örtüyü yaşıl deyil.
- 17 (20) Pəncə lüləsi 17 mm-dən qısadır. Sükan lələklərinin (orta cütdən başqa) daxili yelpiyində enli ağ haşiyə var.
- 18 (19) Boğazı qara və ya qaramtıdır. Qanadında iki ədəd ağ köndələn zolaq var. Dimdiyinin hündürlüyü 6 mm-dən azdır: **Kətanquşu** – *Acanthis* (səh. 355).
- 19 (18) Rəngi və ölçüləri başqadır.
- 20 (17) Pəncə lüləsi 17 mm-dən uzundur. Sükan lələklərinin haşiyəsi başqadır.
- 21 (24) Sükan lələkləri ağ haşiyəlidir (yelpiyin bir və ya hər iki tərəfi).
- 22 (23) Kənar sükan lələkləri ağ haşiyəli, ortadakılar isə tam qarıdır: **Qırmızıqanad** – *Rhodopechys* (səh. 357).
- 23 (22) Sükan lələklərinin haşiyəsi başqa formalıdır.
- 24 (21) Sükan lələklərində ağ haşiyə yoxdur (ancaq xallar ola bilər).

- 25 (28) Dimdiyi qısa və yoğundur, onun dibdən hündürlüyü enindən çox, uzunluğuna isə təxminən bərabərdir.
- 26 (27) II çalma lələyi III-dən qısadır. Dimdiyi düzdür. Pəncə lüləsi 19 mm-dən uzundur. *Mərməkquşu* – *Carpodacus* (səh. 358).
- 27 (26) II çalma lələyi III-dən uzundur. Dimdiyi qabarıq, rəngi çəhrayı və ya sarıdır. Pəncə lüləsi 19 mm-dən qısadır: *Qarquşaoxsar* – *Bucanetes* (səh. 357).
- 28 (25) Dimdiyi uzunsovdur, hündürlüyü eninə bərabərdir.
- 29 (30) Quyuğunun üst örtüyü yaşıl çalır və ya ağdır. Qanadları üzərində ağ «ayna» aydın görünür: *Hörücü* – *Fringilla* (səh. 352).

Şəkil 83. Bəzi meşə quşlarının quyruğu və qanadları
1-Adi süzər – *Certhia familiaris*, 2-Sarıbaş kralquş – *Regulus regulus*, 3-Bülbülü tuğaycıl – *Cercotrichas galactotes*, 4-Kiçik alaca – *Ficedula parva*.

Fringilla – Hörücü (meşəsərçəsi)

Azərbaycan faunasına 2 növü daxildir:

Hörücü cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (4) Əsas rəngi aladır.
- 2 (3) Quyuğunun üst örtüyü yaşıl və ya qonur-yaşıldır: *Adi hörücü – Fringilla coelebs* (şəkil 66.8).
- 3 (2) Quyuğunun üst örtüyü ağdır: *Qarlıq hörücüsü – F. montifringilla* (şəkil 66.6).

346. Fringilla coeleps – Adi hörücü (meşəsərçəsi) (34.1)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda quşdur. Dimdiyi çox da yoğun olmayan konusvaridir. Qanadları və quyuğu qara-qonur, quyuğun kənarlarında və çiyinlərində olan zolaqlar ağdır. Bahar fəslində erkək quşun başının üstü boz-göy, beli şabalıdı, alını qara, bədən alt tərəfi qırmızı-qəhvəyi olur. Payızda başının üstü qonurlaşır. Reproduksiya dövründə cüt-cüt, başqa vaxtlarda sürü halında yaşayır. Yerə, ağaca və kola qonur. Səsi zildir: «pinik-pinik». Mahnısı zəngulədir və sonu «fiit-fiit-lya-lya-vi-çiu-kik» ilə qurtarır. Q=85-94 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda dağ-meşə qurşağında və dağətəyi regionlarda yaşayır. Oturaqdır. Qışlamaq üçün müəyyən qədər arın rayonlarına miqrasiya edir. Meşədə, bağda və parkda məskunlaşır. Ağacda yuva tikir, onu şibyə ilə gizlədir. Qidasını bitki toxumu və cücülər təşkil edir. Sayı çoxdur.

347. Fringilla montifringilla – Qarlıq hörücüsü (34.2)

G ö r k ə m i . Əvvəlki növə oxşayır. Erkəyinin başı, beli, qanadları və quyuğu bahar fəslində qara, payızda qonurtəhər olur. Boğazı, quyuqüstü lələkləri, çiyinlərindəki zolaqlar və qarnı ağdır. Döşü və çiyinlərindəki enli zolaqlar narıncıdır. Dişi quşun və cavanların rəngi solğundur. Səsi kəskindir: «çji» və ya qısa – «tk-tk-tk». Mahnısı kobuddur: «çjjj». Q=81-96 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün cənuba tərəf miqrasiya edir, o cümlədən Azərbaycana gəlir.

Burada aran və dağətəyi rayonlarda qışlayır. Bitki toxumları və cücülər ilə qidalanır. Sayı çoxdur.

Hörücüyəoxşar, Yaşılca, Bülbülcə və Payızbülbulü cinslərinin hərəsindən Azərbaycan faunasına 1 növ daxildir.

348. *Serinus pusillus* – Qırmızıbaş hörücüyəoxşar (34.6)

G ö r k ə m i . Yetkin quşun alov qırmızı «papağı» var. Boğazı, çinadanı və başı qarıdır. Quyuqüstü lələkləri narıncı, qarnı ağ, qalan lələkləri sarı-narıncıdır və üzərində qaramtıl cizgilər uzanır. Yerə, daşa, kola və ağaca qonur. Q=67-79 mm.

H ə y a t ı . Qərbi Avropada, Qafqazda, Kiçik Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Qışlamaq üçün cənuba tərəf köçür. Azərbaycanda subalp və alp yaylaqlarında yaşayır. Seyrək kol və qaya olan sahələri xoşlayır. Qaya çatlarında və kol-da yuva tikir. Oturaqdır. Qışlamaq üçün noyabrdan başlayaraq dərələrə və dağətəyinə enir, apreldə qaydır. Qidasını bitki toxumu və cücülər təşkil edir. Sayı az deyil.

349. *Chloris chloris* – Adi yaşılca (34.5)

G ö r k ə m i . Erkəyi sarı-yaşıldır, qarın tərəfi çox parlaqdır. Başının üstü bozdur. Lakin diş quşun üst tərəfi bozumtul-yaşıl, alt tərəfi çirkli-ağdır. Quyuğunun ucu oyuqdur. Səsi sırıltılı zəngüledir. Mahnısı həmin səsin toplusudur və kəskin vıjıltı ilə qurtarır: «vjijj». Q=78-95 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Şimal-Qərbi Afrikada, Kiçik Asiyada və İranın şimal hissəsində yayılıb. Oturaq quşdur, yalnız regional köçmələr edir. Azərbaycanda ağac olan hər yerdə (meşə, bağ, park) yaşayır. Lakin sıx meşədən çəkinir, dağa tərəf dərələr, meşə kənarları və kəndlər üzrə qalxır. Ağacda və insan tikililərinin çardağı altında yuva tikir. 1980-cı illərdən Abşeron yarımadasında və Bakıda da nəsil verir. Qışda bir hissəsi dağlardan arana enir və geniş yayılır. Sayı çoxdur.

350. *Spinus spinus* – Yalançı bülbülçə (34.7)

G ö r k ə m i . Sərçədən çox kiçikdir. Dimdiyi qısa və itidir. Quyuğunun ucu oyuqdur. Erkəyinin rəngi yaşıl-sarıdır. Başında «papağı», çənəsinin altındakı ləkə, qanadları və quyruğu qaradır. Qanadları üzərində və quyruğunda sarı zolaqlar uzanır. Qarnı ağdır. Nazik budaqlarda qida axtararkən tez-tez başaşağı sallanmış vəziyyətdə görünür. Səsi bərk çıxır: «tiillitiii». Mahnısı «tsivi-tivi-tsivi-tivi-keee» səslərindən ibarətdir. Q=65-75 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışda qida miqrasiyası edir. Azərbaycanda dağ meşələrində məskunlaşır, meşə qurşağının yuxarı hissəsini xoşlayır. Hündür ağacda yuva tikib nəsil verir. Oturaqdır. Soyuqlar düşəndə aşağıya, hətta düzənliyə də enir. Belə vaxtda Bakı parklarında böyük sürülərlə olur.

351. *Carduelis carduelis* – Adi payızbülbulü (34.4)

G ö r k ə m i . Sərçə boyda quşdur. Dimdiyi nisbətən uzun, konus formalı və itidir. Rəngi parlaqdır. Dimdiyi ətrafında qırmızı rəngli enli halqa (maska) var. Qanadları və quyruğu qaradır. Qanadları üzərində sarı rəngli köndələn zolaqlar var. Başının üstü qara, beli qəhvəyidir. Səsi zildir: «piti-teili-piti». Mahnısı zəngələdir. Q=70-88 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda aran və dağlarda olan kolluqda, qırılmış meşə yerində əmələ gələn pöhrəlikdə, hər cür yaşıllıqda yaşayır. Ağacda yuva tikib nəsil verir. Oturaqdır. Qışlamaq üçün dağlardan dərələrə, hətta aranıqlığa enir. Bakıda 1990-cı illərdən nəsil verir. Toxum xoşlayır.

***Acanthis* – Kətanquşu**

Azərbaycan faunasında bu cinsə 2 növ daxildir.

Sıx meşəni və geniş açıqlığı xoşlamır. Kol və ağac üzərində yuva tikir. Oturaqdır. Qışlamaq üçün dağətəyinə və arana enir. Qidasını bitki toxumu, tumurcuq və cücülər təşkil edir.

353. *Acanthis flavirostris* – Dağ kətanquşu (34.3)

G ö r k ə m i . Üst tərəfi qonur-bozdur və üzərində enli qonur cizgilər uzanır. Alt tərəfi və quyruğunun kənarları ağdır. Çinadamı və döşü oxra rənglidir. Havada ağ görünür. Erkəyinin quyruqüstü lələkləri parlaq çəhrayıdır. Səsi bərk çıxır: «pii-ti-ti». Mahnısı civilti toplusudur. Q=71-80,5 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qafqazda və Cənub Qafqazda müstəqil yayılma sahəsi var. Azərbaycanda yüksək dağ yaylaqlarında məskunlaşıb. Kol üzərində yuva tikib nəsil verir. Oturaqdır. Qışda bir hissəsi dərələrə enir. Qidasını bitki toxumları və cücülər təşkil edir.

Qırmızıqanad və Qarquşaoxşar cinslərinin hərəsindən Azərbaycan faunasına bir növ daxildir.

354. *Rhodopechys sanguinea* – Mərciməkçil qırmızıqanad (34.10)

G ö r k ə m i . Sərçədən az böyükdür. Dimdiyi yoğun, konus formalı və sarıdır (ucu qara). Erkəyinin üst tərəfi və döşünün kənarları tünd naxışlı qonur-qəhvəyidir. Qanadları, quyruğu və «papağı» qonur-qaradır. Qarnı və quyruğunun kənarları ağdır. Qanadları üzərində enli çəhrayı zolaqlar var. Quyruğunun ucu düz qurtarır. Adətən yerə və qaya üzərinə qonur. Səsi gah kobud civilti, gah da zərif fitdir. Mahnısı həmin səslərin toplusudur. Q=97-106 mm.

H ə y a t ı . Cənubi Qafqazda və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Naxçıvan dağlarının gilli yarpaqlığında və qayalı yamaclarında yaşayır. Yerdə daşların arasında yuva tikir. Oturaqdır. Qışda arana da enir. Nadir quşdur.

355. *Bucanetes githagineus* – Səhraçıl qarquşaoxşar (34.11)

G ö r k ə m i . Sərçədən kiçikdir. Ümumi rəngi gil kimi bozumtuldur. Qanadları üzərində çəhrayı zolaqlar var, döşü də çəhrayı rəngə çalır. Qarnı ağdır. Dimdiyi açıq rəngli, gödək, yoğun və konus formalıdır. Səhra və yarımsəhra quşudur. Yerə qonur. Səsi təmizdir: «ke-ke-ke». Q=83-91 mm.

H ə y a t ı . Cənub Qafqazda, Asiyada və Şimal Afrikada yayılıb. Oturaq quşdur. Azərbaycanda Naxçıvanın Darıdağ hissəsində (Aza kəndi ətrafı) qeyd edilmişdir. Qaya çatlarında və daşların arasında yuva tikib nəsil verir. Oturaqdır. Qışda kiçik sürü əmələ gətirir. Sayı azdır.

Carpodacus – Mərcməkquşu

Yetkin erkək quşun əsas rəngi qırmızı və çəhrayı çalarlara bürünmüşdür. Azərbaycan faunasına 2 növü daxildir.

Mərcməkquşu cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Qanadı 96 mm-dən, pəncə lüləsi 22 mm-dən uzundur: *İri mərcməkquşu* – *Carpodacus rubicilla* (şəkil 84.1).
- 2 (1) Qanadı 96 mm-dən, pəncə lüləsi 22 mm-dən qısadır.
- 3 (4) II çalma lələyi IV-dən xeyli uzundur. Beli berrəngdir (tünd rəngli cizgilər qarışıqdır): *Adi mərcməkquşu* – *C. erythrinus*.

356. *Carpodacus erythrinus* – Adi mərcməkquşu (34.9)

G ö r k ə m i . Sərçədən az böyükdür. Erkəyinin beli, qanadları və quyruğu qonur-qırmızı; başı, çinadanı və döşü isə parlaq-qırmızıdır. Qarnı çəhrayıdır. Dişi quşlar və cavanlar yaşiltəhər-bozdur. Səsi zəifdir: «çuy-i», mahnısı isə bərk fit kimidir «çiu-viçiu». Yerə, kola və ağaca qonur. Q=78-85 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Hindistana və Cənub-Şərq Çinə qədər miqrasiya edir. Azər-

baycanda orta və yüksək dağ qurşaqlarında yaşayır. Meşə kənarında və dərələrdə olan kolluqlarda məskunlaşıb nəsil verir. Kol üzərində yuva tikir. Aprel-may aylarında gəlir, sentyabrda köçüb gedir. Miqrasiya dövründə aran düzənliklərində də olur. Qidasını bitki və cücülər təşkil edir.

357. *Carpodacus rubicilla* – Böyük mərciməkquşu (34.12)

G ö r k ə m i. Sığırçın boyda quşdur. Dimdiyi açıq rəngli və yoğundur. Erkəyinin beli qırmızı-boz, quyruğu və qanadları qonurdur. Qalan lələk örtüyü malina kimi qırmızıdır və üzərində ağ rəngli xırda səpgilər var. Səsi çox güclü olmayan fitdir: «fiy-uin-fiyuin». Mahnısı fitlər toplusudur. Q=104-130 mm.

H ə y a t ı. Dağlıq quşudur. Qafqazda və Asiyada yayılıb. Oturaq yaşayır. Azərbaycanın Böyük Qafqaz hissəsinin yüksək dağ qurşağında məskunlaşıbdır. Seyrək kol bitkiləri olan sıldırım qayalıqlarda və daş yığınları arasında yuva tikib nəsil verir. Qışda dağ meşələrinin yuxarı kənarına qədər enir.

Çataldimdik Azərbaycanda təsadüfən qışda görünür. Azərbaycan faunasında **Qarquşu** və **Baltadimdik** cinslərinin hərəsindən bir növ yaşayır.

358. *Loxia curvirostra* – Küknar çataldimdiyi (34.13)

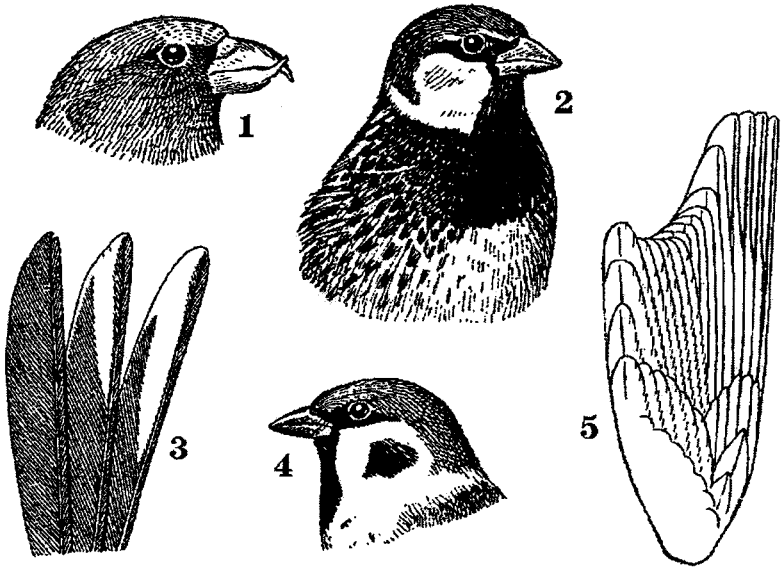
G ö r k ə m i. Sərçədən böyükdür. Alt və üst dimdiyi uc hissədə qayçı kimi çarpazlaşır. Alt dimdiyin eni (dib hissədən) 13 mm-dən azdır. Qanadları və quyruğu qara-qonurdur. Erkəyinin ümumi rəngi qonur-qırmızıdır, təpəsi və quyruqüstü daha çox parlaqdır; belində narıncı çalar var. Dişisi zeytuni-bozdur; beli xalı, qarın tərəfi berrəngdir; quyruqüstü sarı-yaşıldır. Cavan quşun belində yaşıl çalar daha çoxdur. Q=81-108 mm.

H ə y a t ı. Arealı genişdir: Palearktika və Şimali Amerika. İynəyarpaq meşələr üçün spesifikdir. Azərbaycanın dağ meşələrində qışda təsadüf olunur. Şam qozasını xoşlayır. Sürü

əmələ gətirir. Havada uçarkən səs-küylü olur, ağaca qonduqdan sonra sakitləşir. Səsi bərkdir: «kle-kle, kle-kle».

359. *Pyrrhula pyrrhula* – Adi qarquşu (35.9)

G ö r k ə m i . Sərçə boydadır. Erkəyinin «papağı», qanadları və quyruğu qara, beli mavi-boz, quyruqüstü, quyruqaltı lələkləri və qanadları üzərində nazik köndələn zolaqlar ağıdır. Bədənin alt tərəfi qırmızıdır. Səsi melodiyalı fitdir: «fiyu-fiyu». Mahnısı cırıltı səslərin toplusudur. Q=77-97 mm.

Şəkil 85. Dənyyəən quşların spesifik əlamətləri

1-Küknar çataldimdiyi – *Loxia curvirastra*, 2-Qaradöş sərçə – *Passer hispaniolensis*, 3-Adi vələmirquşu – *Emberiza citrinella* (kənar sükan lələkləri), 4-Çöl sərçəsi – *Passer montanus*, 5 – Vələmirquşu –*Emberiza* (qanadın 1-4-cü lələkləri bərabərdir).

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıbdır. Oturaq quşdur. Azərbaycanda dağ meşələrinin yuxarı kənarında və yaylaq

dərələrində olan kolluqda məskunlaşmışdır. Alçaq ağacda yuva tikib nəsil verir. Qışda dağətəyinə qədər enir. Qidasını vələs, küknar toxumları, çaytikanı giləmeyvəsi təşkil edir.

360. *Coccothraustes coccothraustes* – Adi baltadimdik (35.8)

G ö r k ə m i . Sığırcın boydadır. Dimdiyi yoğun və kütləlidir (şəkil 59.7). Quyuğu qısadır. Erkəyinin başı qonur-qəhvəyi, boğazı, dimdiyi ətrafındakı zolaq (halqa), qanadları və quyuğu qaradır. Beli şabalıdı rəngdədir, çiyinlərində enli ağımtil zolaq var. Alt tərəfi çəhrayı çalarlı-bozdur. Qarnı, eləcə də quyuğunda və qanadlarında olan ləkələr ağdır. Dişi quşun rəngi solğundur.

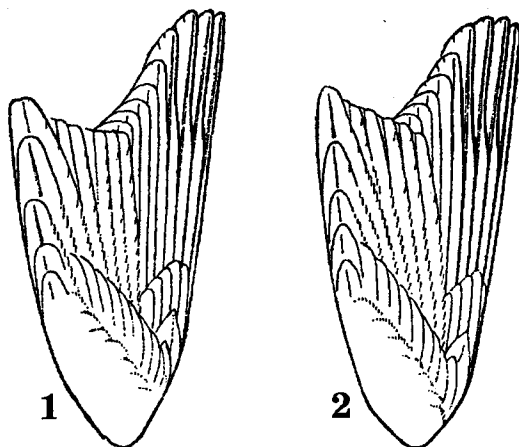
H ə y a t ı . Avropada, Asiyada və Şimal-Qərbi Afrikada yayılıb. Oturaq quşdur, ancaq regional miqrasiya edir. Azərbaycanda dağ-meşə qurşağında (meşə, bağ, park) yaşayır. Burada yuva tikib nəsil verir. Qışda bir hissəsi aran rayonlarına enir. Çəyirdəkli meyvə və giləmeyvələr (albalı, gavalı, fındıq, gü-nəbaxan və s.), müxtəlif bitki toxumları (ardıc, şam) bu quşun əsas qidasıdır. Sayı az deyil. Bəzi yerdə müəyyən zərər verir.

3.19.22. *Emberizidae* – Vələmirquşlar

Təxminən sərçə və sığırcın boyda kiçik quşlardır. Dimdiyi qismən konus formalıdır, bəzində şişkin və kütdür. Dimdiyi yanlardan basıqdır, onun alt və üst yarısının kənarları oyuqdur, ona görə quş ağızını örtəndə alt və üst dimdik yarıq qalır, tam qapana bilmir. Bu da quşun yediyi meyvənin çəyirdəyini atmağı asanlaşdırır. Yerə, kola, bəzən ağaca qonurlar. Qidasını bitki və cücülər təşkil edir, onu yerdən götürür. Reproduksiya dövründə cüt-cüt olur, başqa vaxtlarda kiçik sürü halında yaşayırlar. Azərbaycan faunasına 7 növü daxildir. Onların hamısı bir cinsə (*Vələmirquşu* - *Emberiza*) aiddir.

Vələmirquşu cinsinin növlərini təyin etmək üçün açarlar

- 1 (2) Pəncə lüləsi 23 mm-dən uzundur: *Tarla vələmirquşu* – *Emberiza calandra* (şəkil 82.3).
- 2 (1) Pəncə lüləsi 23 mm-dən qısadır.
- 3 (12) I dərəcəli çalma lələklərindən II-V-lərin xarici yelpiyinin uc hissəsi sivridir.
 - 4 (7) Qarın tərəfində limon kimi sarı hissə var.
 - 5 (6) II çalma lələyi V-dən uzundur (5 mm). Quyuğun üst örtüyü kürəndir: *Adi vələmirquşu* – *E. sitrinella*.
 - 6 (5) II çalma lələyi V-dən uzun deyil. Quyuğun üst örtüyü qonurdur.
 - 7 (4) Qarın tərəfində limonu-sarı rəng yoxdur, hər yeri ağımtıl və ya kürəndir.
 - 8 (9) Qarın tərəfi kürən-qəhvəyi və ya kürəndir. Quyuğun alt örtüyü oxra rənglidir: *Dağ vələmirquşu* – *E. cia*.
 - 9 (8) Qarın tərəfi və quyuğunun alt örtüyü ağımtıldır (qəhvəyi deyil).
- 10 (11) Qanadının xırda örtük lələkləri pas rənglidir: *Qamışlıq vələmirquşu* – *E. schoeniclus*.
- 11 (10) Qanadının xırda örtük lələkləri bozdur.
 - 12 (3) I dərəcəli çalma lələklərindən II-IV-lərin xarici yelpiyinin ucu sivridir (V lələyin ucu sivri deyil).
- 13 (16) Quyuğunun üst örtüyü kürəni-bozdur və üzərində cizgilər də qara olduğu üçün kontrast yaradır.
- 14 (15) Dimdiyinin hündürlüyü (dibindən) onun eninə bərabərdir. Dimdiyi 8,5 mm-dən, pəncə lüləsi 19 mm-dən uzundur: *Bağ vələmirquşu* – *E. hortulana* (şəkil 86.1).
- 15 (14) Dimdiyi 8,5 mm-dən, pəncə lüləsi 19 mm-dən qısadır.
- 16 (13) Quyuğunun üst örtüyü qum kimi bozdur. Belindəki cizgilər tünd-qonurdur və səliqəsiz yerləşmişlər: *Qayalıq vələmirquşu* – *E. buchanani*.
- 17 (18) Dimdiyi (11-14 mm) başının uzunluğunun yarısından çoxdur. I və II dərəcəli çalma lələklərinin zirvəsi arasındakı fərq 10 mm-dən çoxdur: *Qarabaş vələmirquşu* – *E. melanocephala*.

Şəkil 86. Vələmirquşu – *Emberiza* növlərinin qanadları
1-Bağ vələmirquşu – *E. hortulana*, 2-Qayalıq vələmirquşu – *E. buchanani*.

361. *Emberiza calandra* – Tarla vələmirquşu (35.2)

G ö r k ə m i . Sərçədən iridir. Üst tərəfi, qanadları və quyruğu tünd və açıq naxışlı bozumtul-qonurdur. Boğazı, döşü və qarnı uzununa naxışlı çirkli ağdır. Kolun, alçaq ağacın və hündür ot bitkisinin ucuna qonur. Kəskin səsi var: «tsik-tsik». Mahnısı qısa və quru zəngülədir. Q=86-105 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Şimali Afrikada və Asiyada yayılıb. Bəzi yerlərdə oturaq yaşayır, bəzi yerdən isə qışlamaq üçün Ərəbistan yarımadasının cənub hissəsinə və Nil çayına qədər miqrasiya edir. Azərbaycanda aran və dağ yerlərində seyrək kol və tək-tək ağac olan açıq sahələrdə məskunlaşıbdir. Yüksək yaylaqda yoxdur. Yerdə yuva tikir. Oturaqdır. Qışda dağlardan dağətəyinə və arana enir.

362. *Emberiza citrinella* – Adi vələmirquşu (35.1)

G ö r k ə m i . Erkək quşun beli və döşünün kənarlarındakı ləkələr qəhvəyidir. Başı, boğazı, döşü və qarnı sarıdır və üzərində seyrək qəhvəyi-qonur cizgilər var. Quyruğu və qa-

nadları qonurdur, quyruğun kənarları ağ zolaqlıdır. Səsi zildir: «tsik-tsik». Q=80-99 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Azərbaycana qışlamaq üçün gəlir. Əsasən dağların orta qurşağında və dağətəyi yerlərdə qışlayır, bəzi illərdə arana da enir.

363. *Emberiza cia* – Dağ vələmirquşu (35.6)

G ö r k ə m i . Erkəyin beli, döşü və qarnı kürəni-qəhvəyidir. Başı və çinadanı bozdur. Qanadları və quyruğu qonurdur, quyruğun kənarlarında ağ zolaq var. Gözlərinin üstündə açıq və qara zolaqlar var. Dimdiyindən çıxan qara zolaq qulağını dövrə vurub, dimdiyinə qayıdır. Dişi quşun və cavanların rəngi solğundur. Səsi çox bərk deyil: «tsik-tsik». Mahnısı qısa civiltidir. Q=77-90 mm.

H ə y a t ı . Avropada, Şimal-Qərbi Afrikada və Asiyada yayılıb. Azərbaycanda quraq iqlimli dağların seyrək kol və ağac olan yamaclarında yaşayır. Qışda bir hissəsi dağda qalır, bir hissəsi isə dağətəyinə və arana enir. Qidasını bitki toxumları təşkil edir, yayda cücü də yeyir.

364. *Emberiza schoeniclus* – Qamışlıq vələmirquşu (35.7)

G ö r k ə m i . Erkəyinin başı və boğazı qara, beli kürəni-boz, qanadları, quyruğu və belindəki cizgilər qonur, döşü, qarnı, quyruğun kənarlarındakı zolaqlar və dimdiyindən çinadanına gedən zolaq ağdır. Dişi quşun və cavanların başında qara rəng əvəzinə bozdur. Dimdiyi şişkindir. Səsi çox zil deyil: «tsik-tsiik», mahnısı isə bərk çıxır: «şri-şri-tiri-tiri». Q=70-90 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb. Qışlamaq üçün cənuba tərəf miqrasiya edir. Azərbaycanın aran rayonlarında ilin bütün fəsilərində olur. Sahil quşudur. Dəniz, çay və göllərin sahilində qamış və başqa kol cəngəlliyində məskunlaşır. Kolda və yerdə yuva tikib nəsil verir. Qışda şimal tərəfdən gələnlərin hesabına sayı artır. Əsas qidası bitki toxumlarıdır.

365. Emberiza hortulana – Bağ vələmirquşu (35.3)

G ö r k ə m i . Erkək quşun başı və döşü açıq-boz, boğazı sarımtıl, qanadları və quyruğu qonur, quyruğun kənarlarındakı zolaqlar ağ, qalan lələk örtüyü qəhvəyi-oxra rəngindədir (belində tünd-qonur cizgilər uzanır). Dimdiyi qırmızımtıldır. Səsi zəifdir: «tsik-tsik». Mahnısı bərkdir: «tiyu-tiyu-tiyurr». Q=79-96 mm.

H ə y a t ı . Avropada və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Şərqi Afrikaya köçür. Azərbaycana nəsil vermək üçün gəlir (aprel-sentyabr). Əsasən dağətəyi, qismən isə orta dağ qurşağı və aranda yaşayır. Seyrək kol və tək-tək ağac olan açıq sahələrdə məskunlaşır. Hündür ot bitkiləri və taxıl olan yerləri xoşlayır. Alçaq ağacın və kolun ucuna qonub oxuyur. Kolun dibində və otun-taxılın içərisində yerdə yuva tikir. Sayı çox deyil.

366. Emberiza buchanani – Qayahq vələmirquşu (35.5)

G ö r k ə m i . Başının üstü, yanaqları və boynu boz, beli qonurtəhər-bozdur, qanadları və quyruğu qonur, boğazı, «bığları», quyruğunun kənarlarındakı zolaqlar və qarın ağdır. Döşü və bədənənin yanları açıq-qəhvəyidir. Dimdiyi qırmızıdır. Yerə, kola və daş üzərinə qonur. Səsi zəifdir: «tsik-tsik». Daş üzərində və ya kolun başında oxuyur. Mahnısı zil səslə zənguledir. Q=75-90 mm.

H ə y a t ı . Cənubi Qafqazda və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Hindistana köçür. Azərbaycanda Kiçik Qafqazın daşlı orta qurşağında və Talışın dağ bozquru sahələrində məskunlaşır. Apreldə gəlir, sentyabrda köçüb gedir. Sayı azdır.

367. Emberiza melanocephala – Qarabaş vələmirquşu (35.4)

G ö r k ə m i . Erkək quşun başının üstü və yanları qara, beli və quyruqüstü lələkləri kürəni-qəhvəyi, qanadları və quyruğu qonur, qarın tərəfi parlaq-sarıdır. Səsi əvvəlki növdə ol-

duğu kimidir. Oxuyanda məftilə, kolun və ya hündür otun ucuna qonur. Mahnısı bərkdir: «ti-ti-ti-tiuriuri». Q=82-90 mm.

H ə y a t ı . Asiyada və Cənub-Şərqi Avropada yayılıb. Quraqlığa davamlı kol bitkiləri olan yerlərdə yaşayır. Qışlamaq üçün Hindistana köçür. Azərbaycana da nəsil vermək üçün gəlir. Burada aranda, dağətəyində və orta dağ qurşağında kolluqda, bağda və meşə kənarında məskunlaşır. Alçaq kol üzərində yuva tikir. Aprelin axırında gəlir, avqustun axırında köçüb gedir. Qidasını cücülər, müxtəlif bitki toxumu və taxıl dəni təşkil edir. Sayı çoxdur.

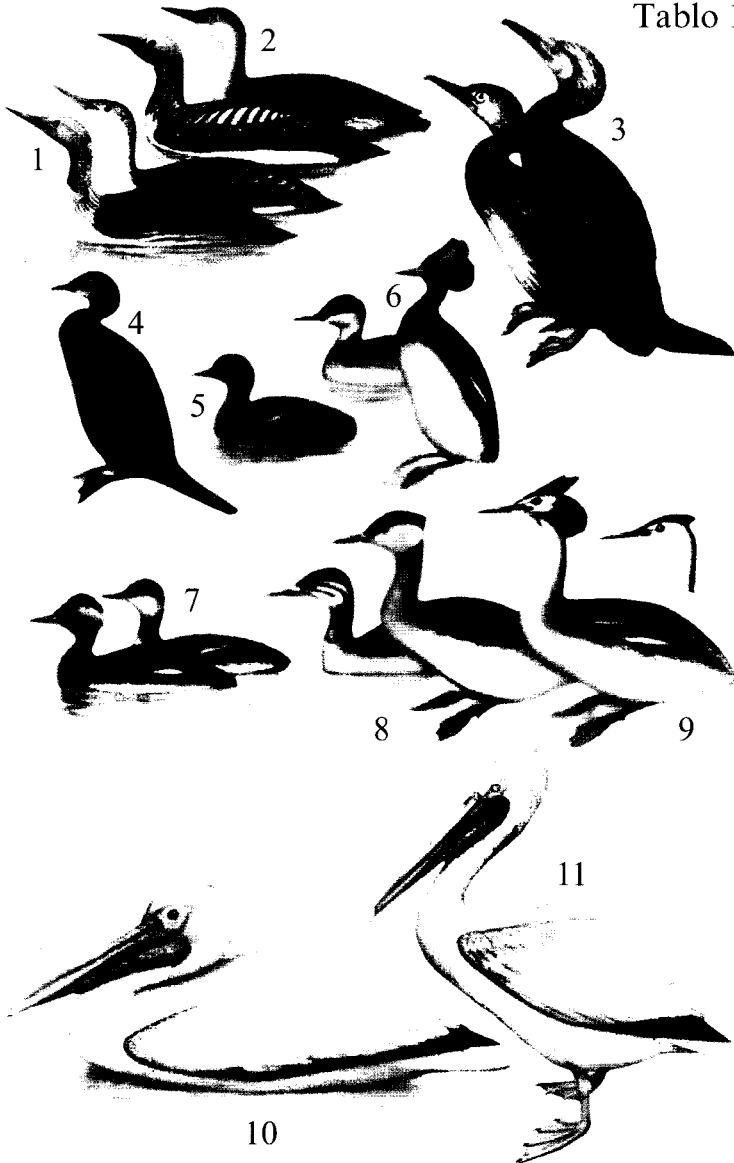
**Azərbaycan faunasına
daxil olan quşların
rəngli şəkilləri**

(367 növ)

Kitabda rəngli şəkillərin sıralanması ağ-qara şəkillərdən ayrılır. Burada səhifənin yuxarısında tablonun nömrəsi, hər quşun ətrafında isə onun nömrəsi verilir. Tablonun aşağısında quşların adından sonra mötərizədəki rəqəm onların haqqında olan məlumatın səhifəsini bildirir. Həmin səhifədə quşun növünün adından sonra mötərizədəki verilmiş rəqəmlərin arasındakı nöqtədən əvvəldə tablonun nömrəsi, nöqtədən sonra isə konkret quşun növünün nömrəsi göstərilmişdir. Məsələn, 1.1 – 1-ci tabloda 1-ci quş deməkdir.

Tablonun altında rəngli şəkilin adından sonrakı səhifəyə əsasən onun haqqında yazılmış mətni, mətnin başlığından sonra verilmiş rəqəmə görə isə tablonu və orada həmin quşun şəkilini tapmaq çətin deyil. Mətn ilə rəngli şəkil arasındakı bu cür ikitərəfli əlaqə quşun təyin edilməsini asanlaşdırır. Şəkillərin miqyas nisbətlerini tam göz-
ləmək mümkün olmayıb.

Tablo 1

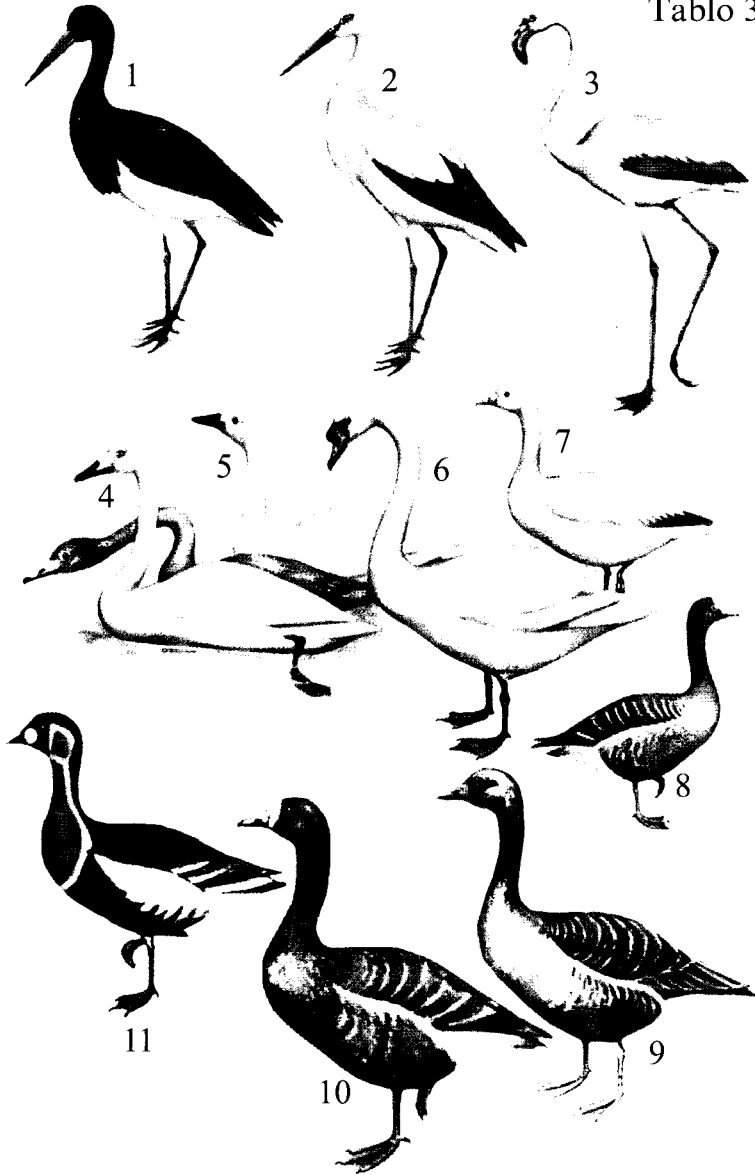
1-*Gavia stellata* (76), 2-*Gavia arctica* (76), 3-*Phalacrocorax carbo* (83), 4-*Phalacrocorax pygmaeus*(83), 5-*Podiceps ruficollis*(78), 6-*Podiceps auritus* (79), 7- *Podiceps nigricollis* (79), 8- *Podiceps grisegena* (79), 9- *Podiceps cristatus* (80), 10- *Pelecanus onocrotalus* (81), 11- *Pelecanus crispus* (82)

Tablo 2

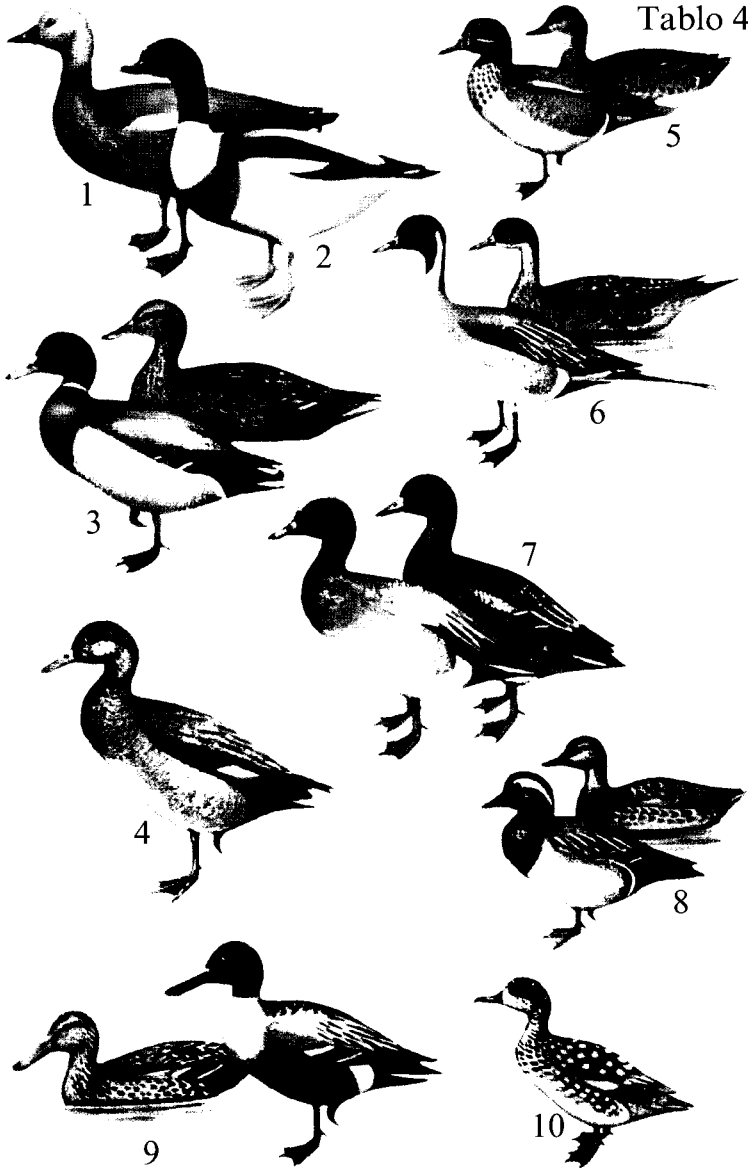
1- *Ardea purpurea* (90), 2- *Ardea cinerea* (90), 3- *N. nycticorax* (38), 4- *Botaurus stellaris* (), 5- *Ardeola ralloides* (88), 6- *Egretta garzetta* (89), 7- *Egretta alba* (89), 8- *Bulbulcus ibis* (80), 9- *Platalea leucorodia* (91), 10- *Plegadis falcinellus* (92), 11- *Ixobrychus minutus* (87), 12- *Therskiornis aethiopicus* (93)

Tablo 3

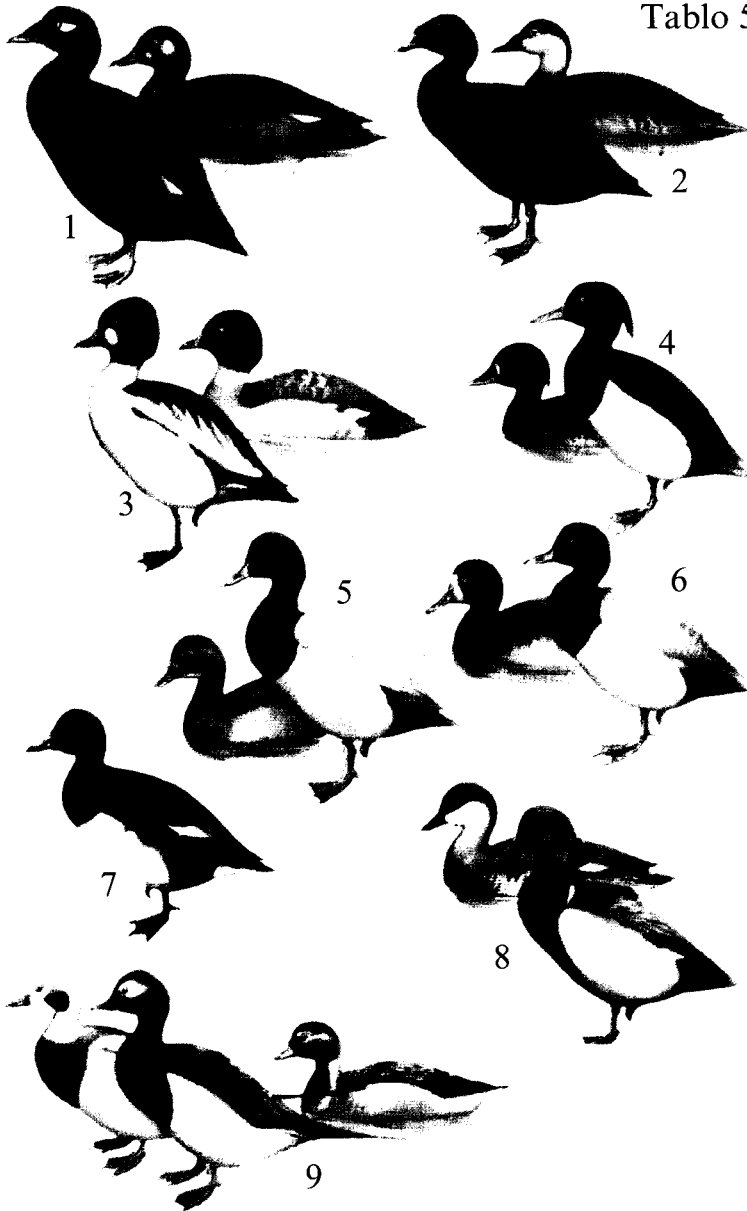
1- *Ciconia nigra* (95), 2- *Ciconia ciconia* (95), 3- *Phoenicopterus roseus* (95), 4- *Cygnus cygnus* (103), 5- *Cygnus bewickii* (103), 6- *Cygnus olor* (102), 7- *Chen caerulescens* (101), 8- *Anser erythropus* (101), 9- *Anser anser* (100), 10- *Anser albifrons* (101), *Rufibrenta ruficollis* (99).

Tablo 4

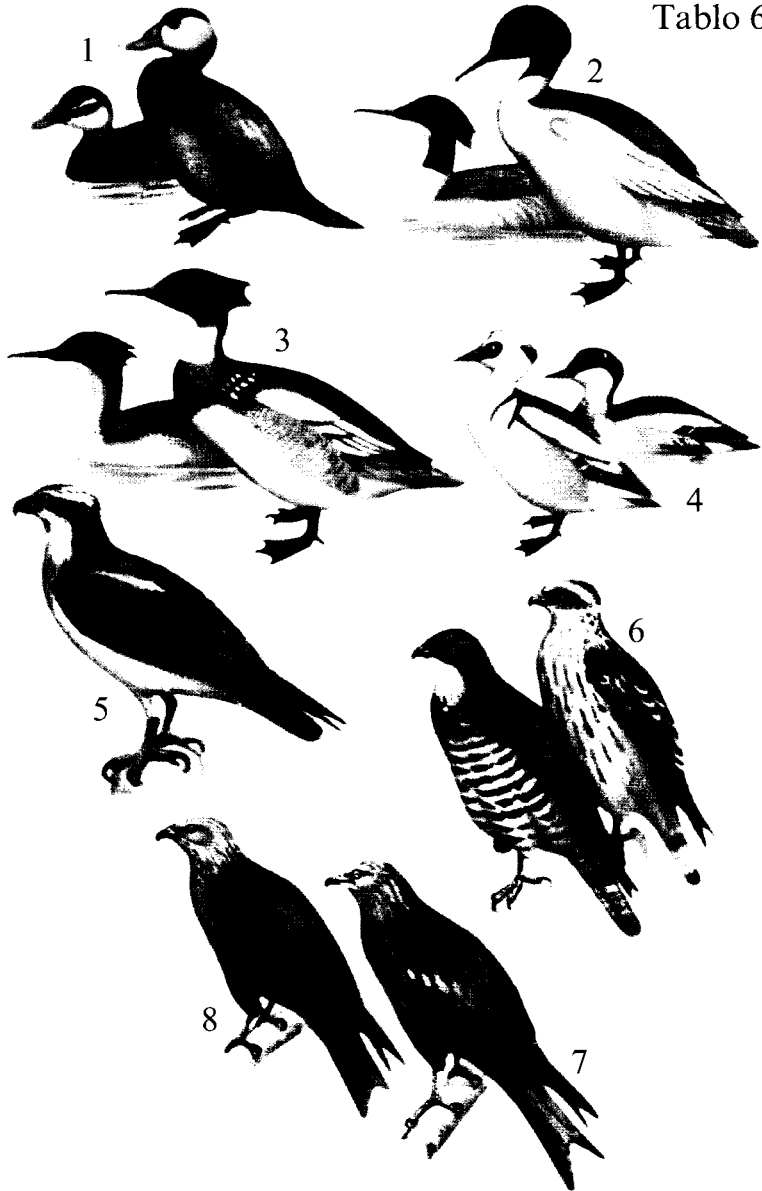
1- *Tadorna ferruginea* (105), 2- *Tadorna tadorna* (105), 3- *Anas platyrhynchos* (106), 4- *Anas strepera* (110), 5- *Anas querquedula* (112), 6- *Anas acuta* (111), 7- *Anas penelope* (111), 8- *Anas crecca* (110), 9- *Anas clypeata* (112), 10- *Anas angustirostris* (112),

Tablo 5

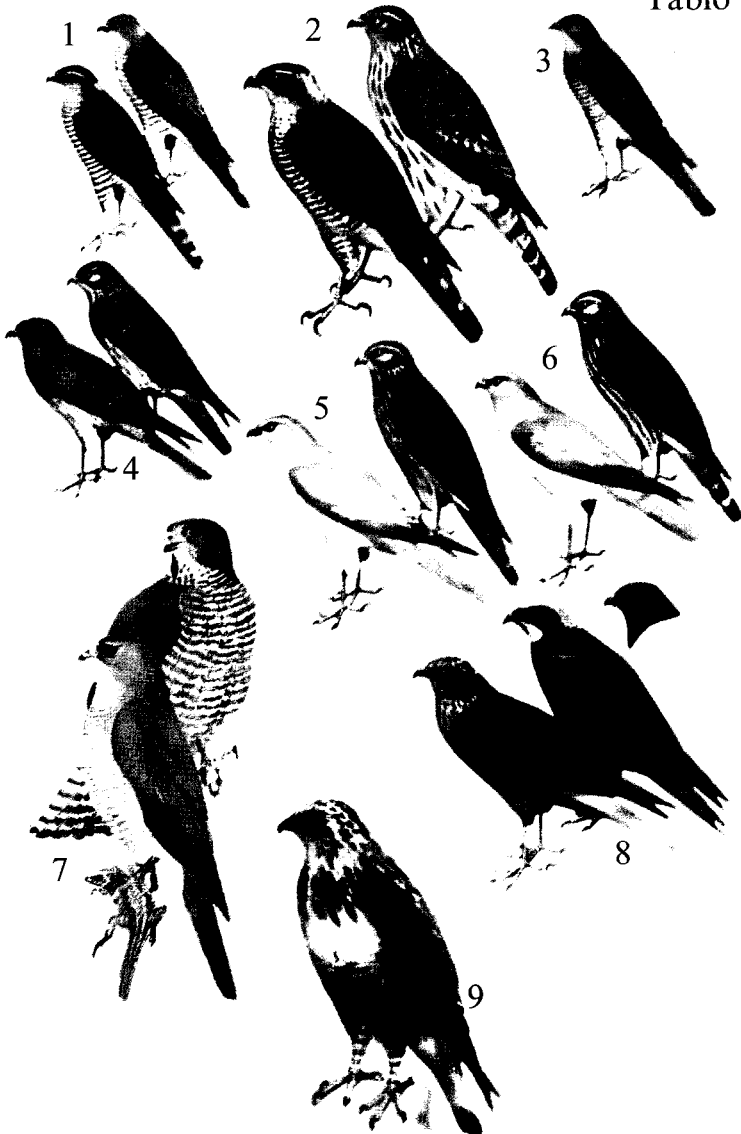
1- *Melanitta fusca* (117), 2- *Melanitta nigra* (117), 3- *Bucephala clangula* (166), 4- *Aythya fuligula* (115), 5- *Aythya ferina* (114), 6- *Aythya marila* (115), 7- *Aythya nyroca* (114), 8- *Netta rufina* (99), 9- *Clangula hyemalis* (115).

Tablo 6

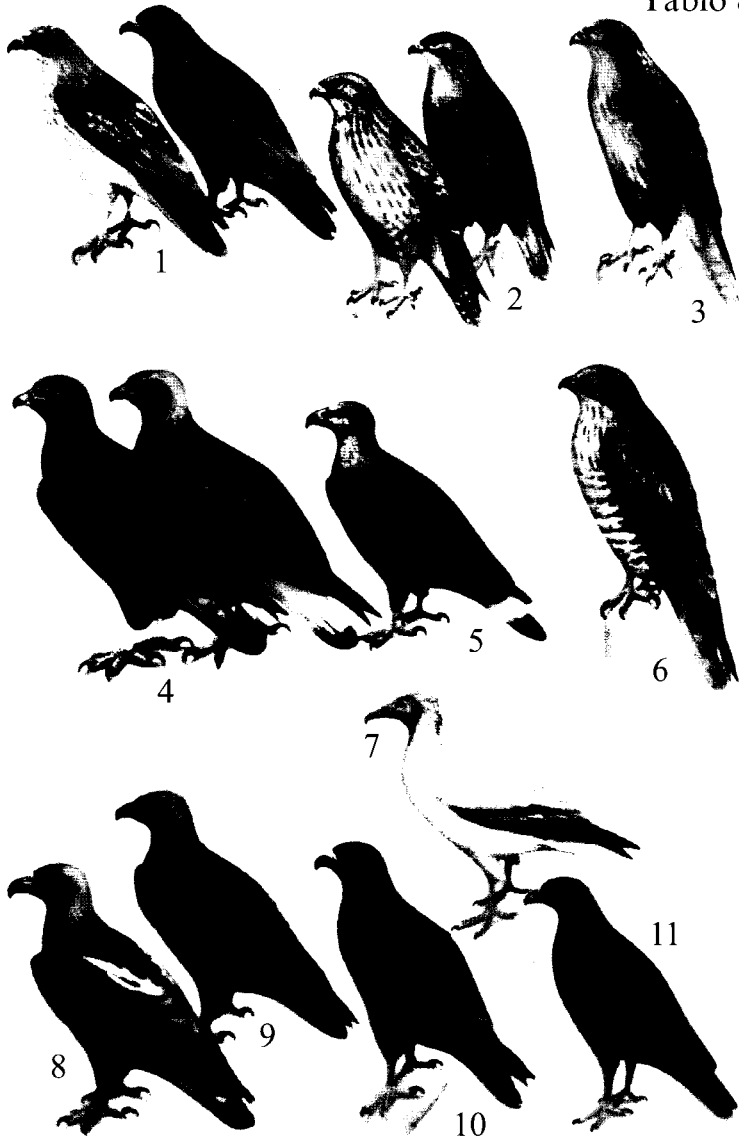
1- *Oxyura leucocephala* (117), 2- *Mergus merganser* (119), 3- *Mergus serrator* (119), 4- *Mergus albellus* (119), 5- *Pandion haliaetus* (121), 6- *Pernis apivorus* (126), 7- *Milvus milvus* (128), 8- *Milvus migrans* (130).

Tablo 7

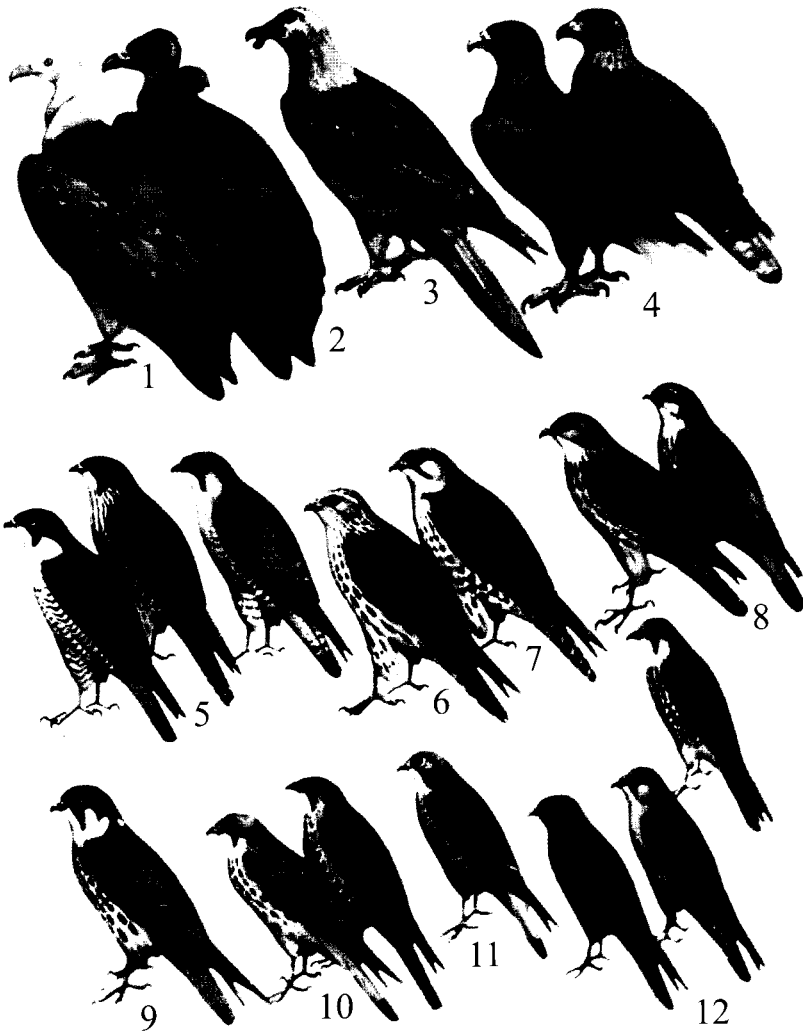
1- *Accipiter nisus* (136), 2- *Accipiter gentilis* (134), 3- *Accipiter badius* (136),
4- *Circus pygargus* (133), 5- *Circus macrourus* (131), 6- *Circus cyaneus*
(131), 7- *Accipiter brevipes* (136), 8- *Circus aeruginosus* (133), 9- *Buteo*
lagopus (137).

Tablo 8

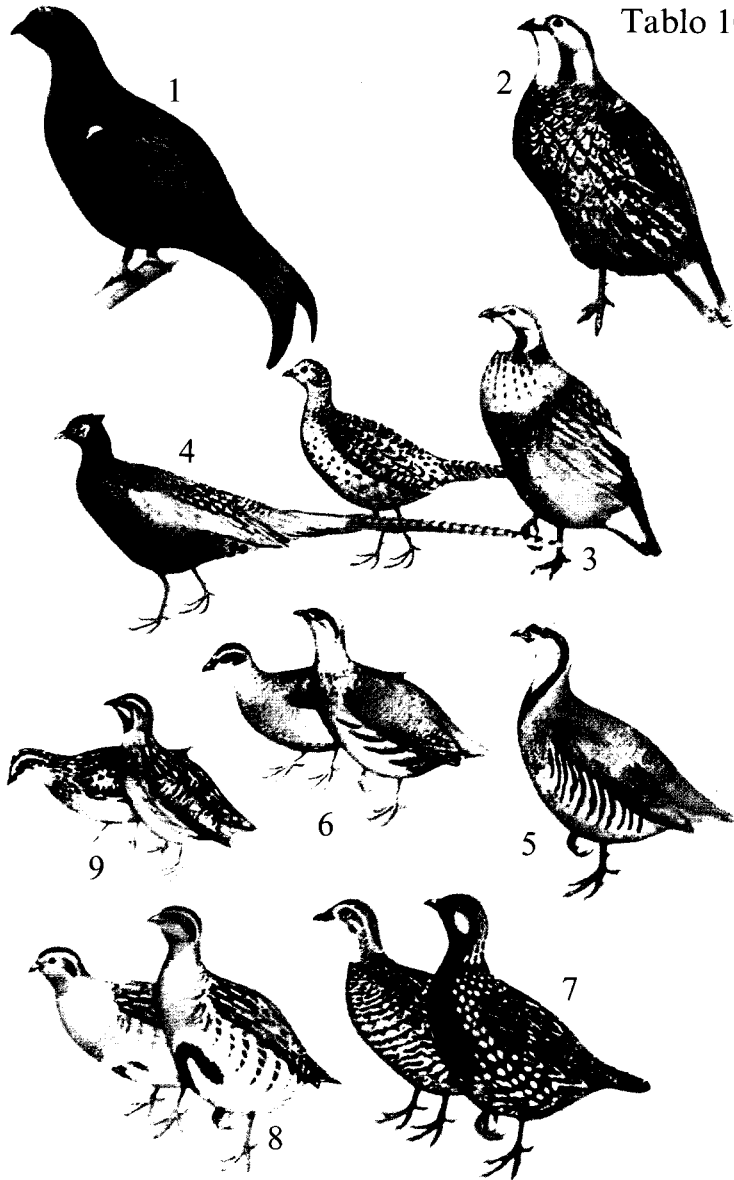
1- *Hieraetus pennatus* (139), 2- *Buteo buteo* (138), 3- *Buteo rufinus* (138), 4- *Aquila chrysaetos* (143), 5- *Haliaeetus leucoryphus* (144), 6- *Circus gallicus* (138), 7- *Neophron percnopterus* (145), 8- *Aquila heliaca* (142), 9- *Aquila rapax* (140), 10- *Aquila clanga* (142), 11- *Aquila pomarina* (142).

Tablo 9

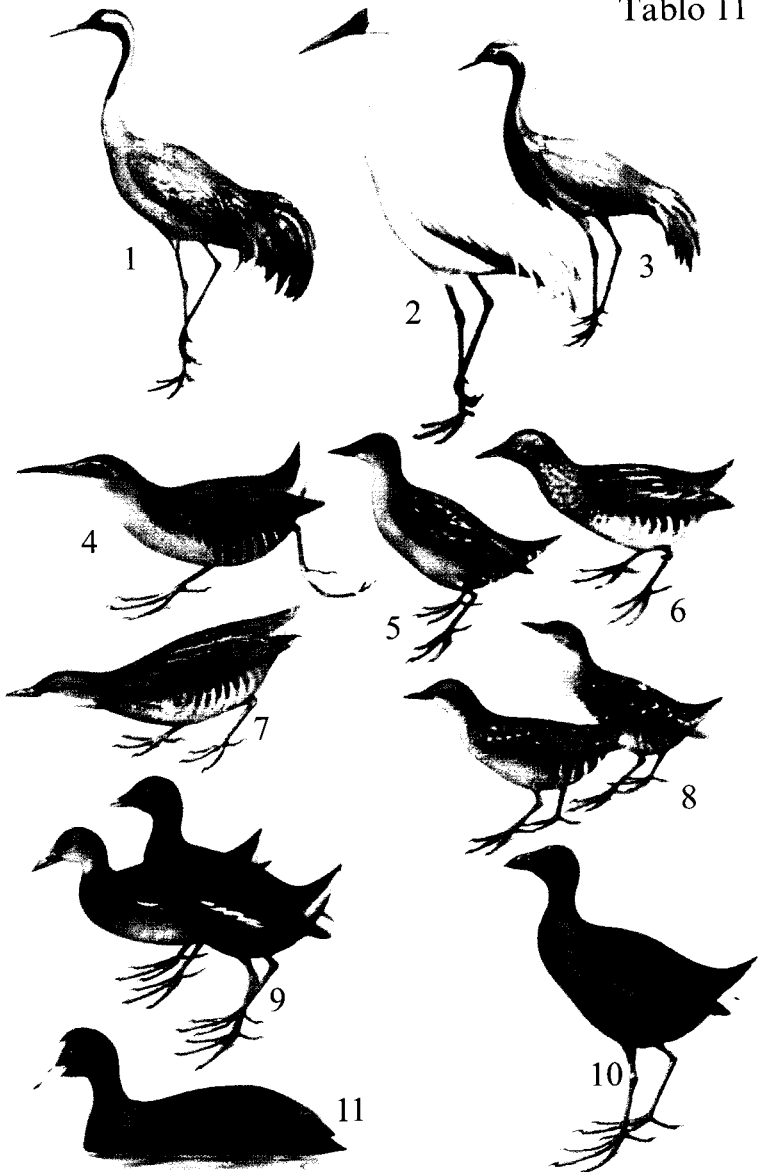
1- *Gyps fulvus* (146), 2- *Aegypius monachus* (146), 3- *Gypaetus barbatus* (145), 4- *Haliaeetus albicilla* (144), 5- *Falco peregrinus* (150), 6- *Falco cherrug* (149), 7- *Falco biarmicus* (149), 8- *Falco columbarius* (151), 9- *Falco subbuteo* (150), 10- *Falco tinnunculus* (152), 11- *Falco naumanni* (151), 12- *Falco vespertinus* (151).

Tablo 10

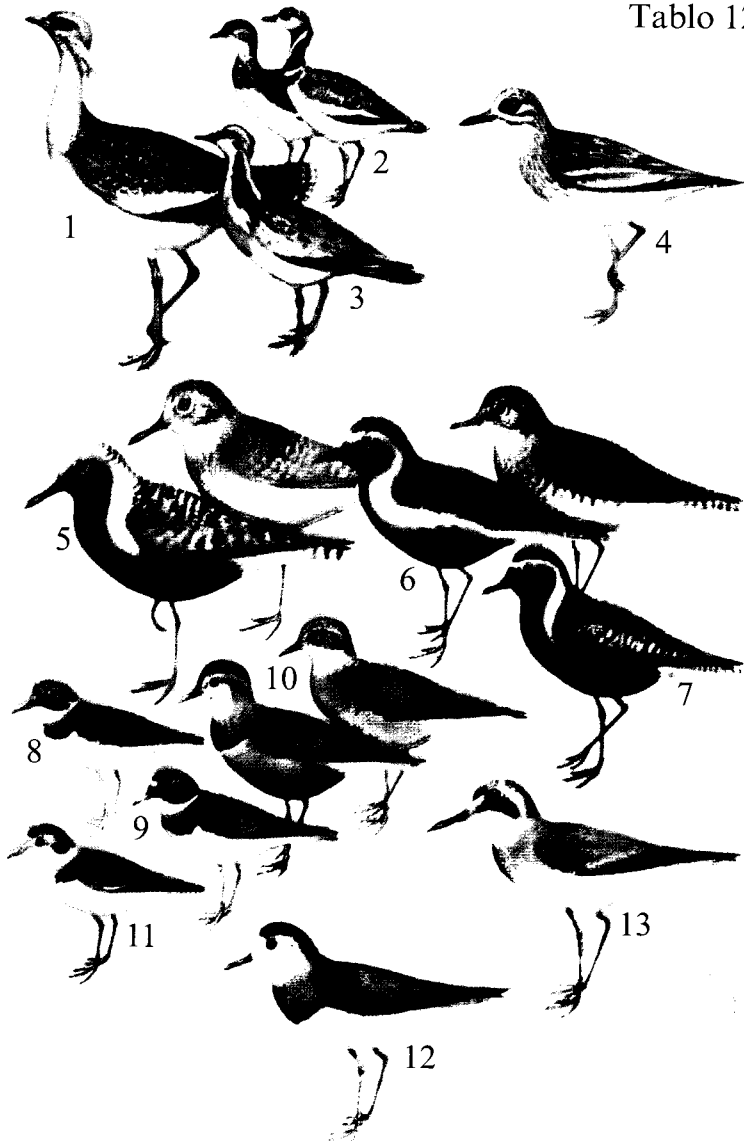
1- *Lyrurus mlokosiewiczii* (153), 2- *Tetraogallus caucasicus* (156), 3- *Tetraogallus caspius* (156), 4- *Phasianus colchicus* (159), 5- *Alectoris chukar* (157), 6- *Ammoperdix griseugularis* (157), 7- *Francolinus francolinus* (158), 8- *Perdix perdix* (158), 9- *Coturnix coturnix* (159).

Tablo 11

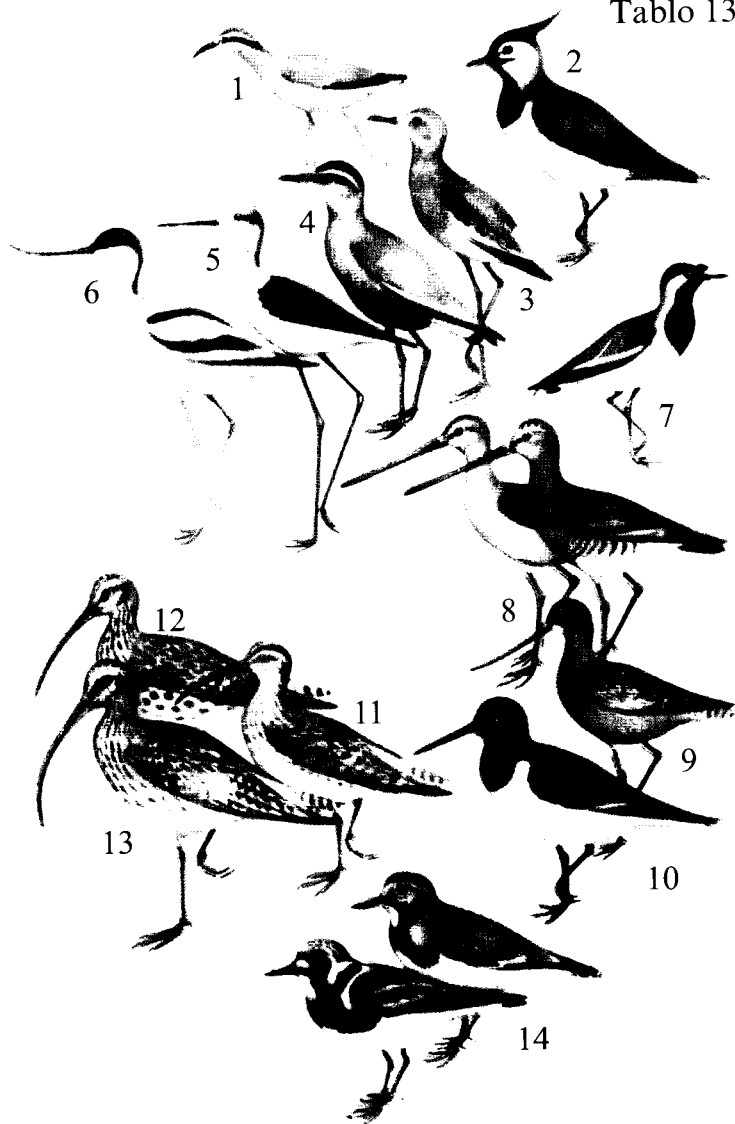
1- *Grus grus* (161), 2- *Grus leucogeranus* (162), 3- *Antropoides virgo* (162), 4- *Rallus aquaticus* (163), 5- *Porzana parva* (165), 6- *Porzana porzana* (164), 7- *Crex crex* (165), 8- *Porzana pusilla* (165), 9- *Gallinula chloropus* (166), 10- *Porphyrio porphyrio* (166), 11- *Fulica arta* (167).

Tablo 12

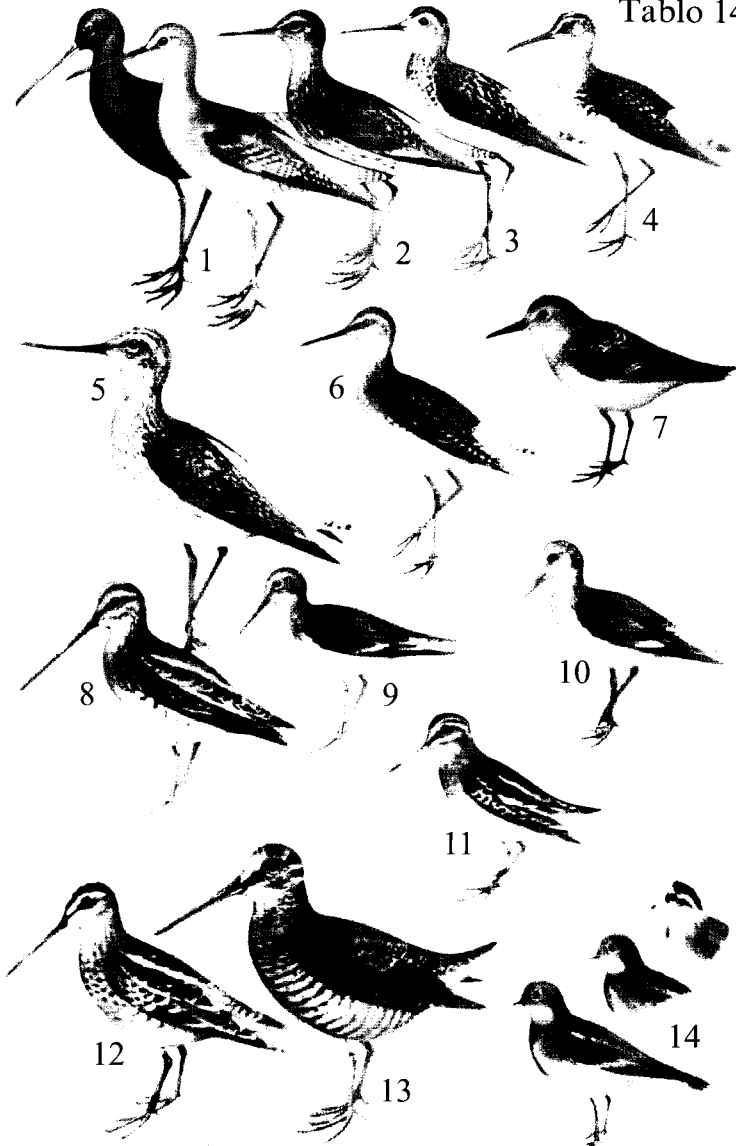
1- *Otis tarda* (168), 2- *Tetrax tetrax* (168), 3- *Chlamydotes undulata* (169), 4- *Burhinus oedicnemus* (170), 5- *Pluvialis squatarola* (173), 6- *Pluvialis apricaria* (174), 7- *Pluvialis fulva* (174), 8- *Charadrius dubius* (176), 9- *Charadrius hiaticulay* (175), 10- *Eudromias morinellus* (177), 11- *Charadrius alexandrinus* (177), 12- *Charadrius asiaticus* (177), 13- *Charadrius leschenaultii* (176).

Tablo 13

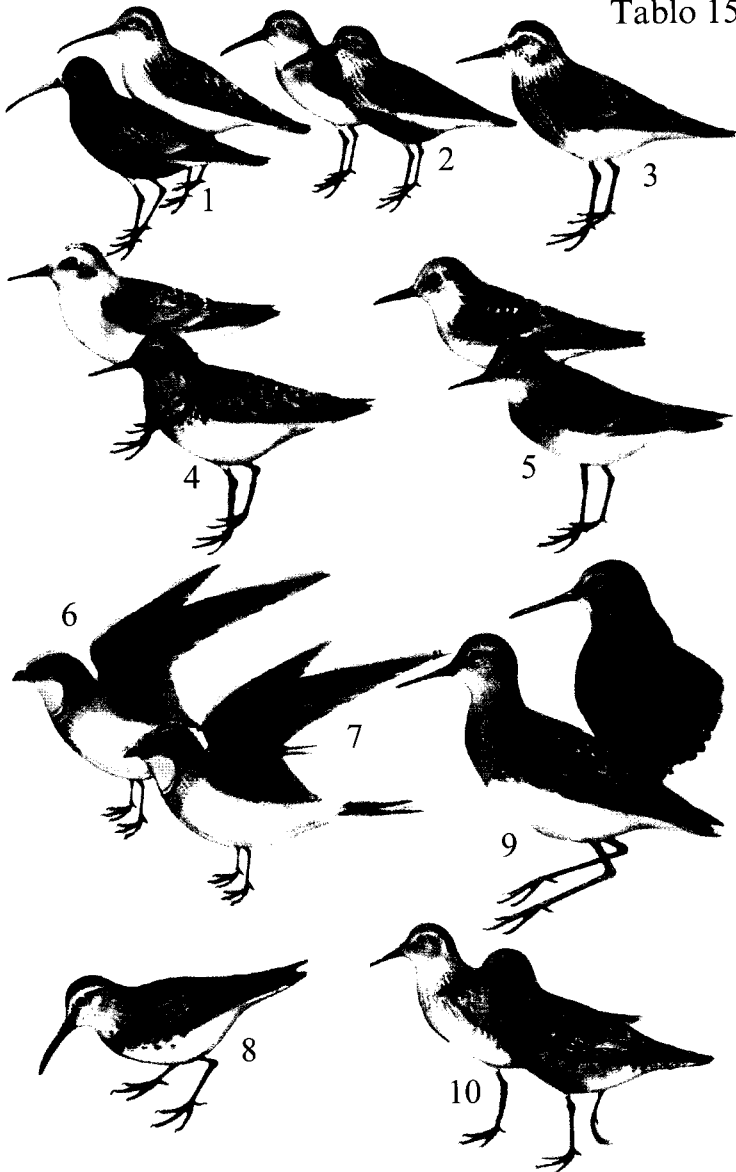
- 1- *Cursorius cursor* (202), 2- *Vanellus vanellus* (178), 3- *Vanelloshettusia leucura* (179), 4- *Chettusia gregaria* (178), 5- *Himantopus himantopus* (180), 6- *Recurvirastra avosetta* (181), 7- *Lobivanellus indicus* (179), 8- *Limosa limosa* (199), 9- *Limosa lapponica* (200), 10- *Haemantopus ostralegus* (181), 11- *Numenius phaeopus* (198), 12- *Numenius tenuirostris* (197), 13- *Numenius arquata* (198), 14- *Arenaria interpres* (180).

Tablo 14

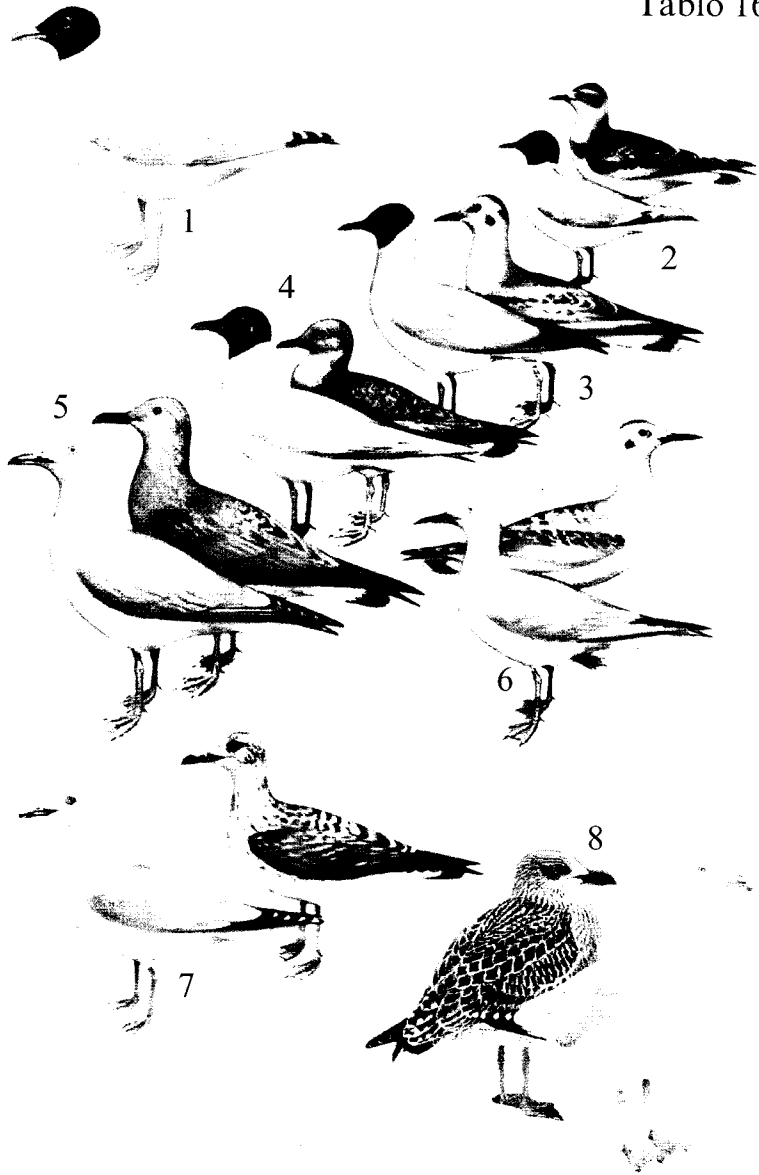
- 1-*Tringa erythropus* (188), 2-*Tringa totonus* (187), 3-*Tringa stagnatilis* (188),
 4-*Tringa ochropus* (185), 5-*Tringa nebularia* (187), 6-*Tringa glareola* (185),
 7-*Calidris minuta* (191), 8-*Gallinago gallinago* (196), 9-*Actitis hypoleucos*
 (188), 10-*Xenus cinereus* (189), 11-*Lymnecoryptes minima* (195), 12-*Galli-
 nago media* (196), 13-*Scolapax rusticola* (196), 14-*Phalaropus lobatus* (189).

Tablo 15

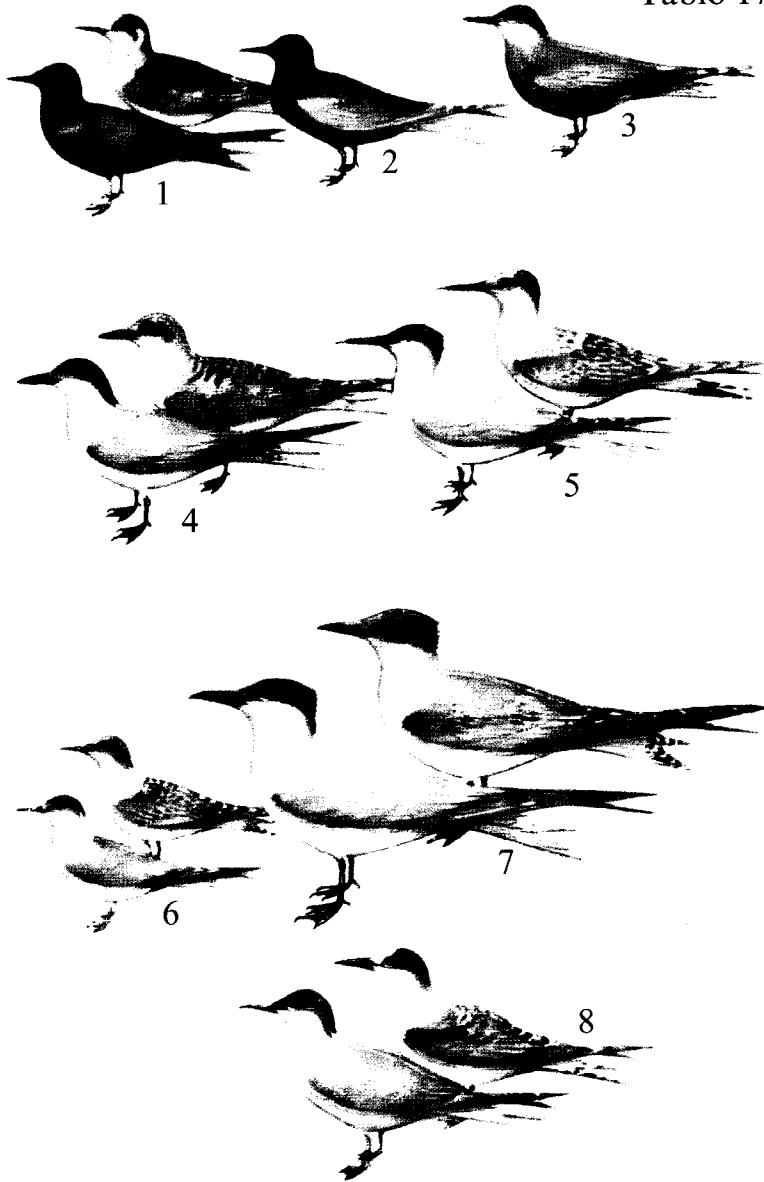
1- *Calidris ferruginea* (192), 2- *Calidris alpina* (192), 3- *Calidris melanotos* (192), 4- *Calidris alba* (193), 5- *Calidris temmincki* (191), 6- *Glareola nordmanni* (203), 7- *Glareola pratincola* (202), 8- *Limicola falcinellus* (193), 9- *Phylomachus pugnax* (190), 10- *Calidris canutus* (193).

Tablo 16

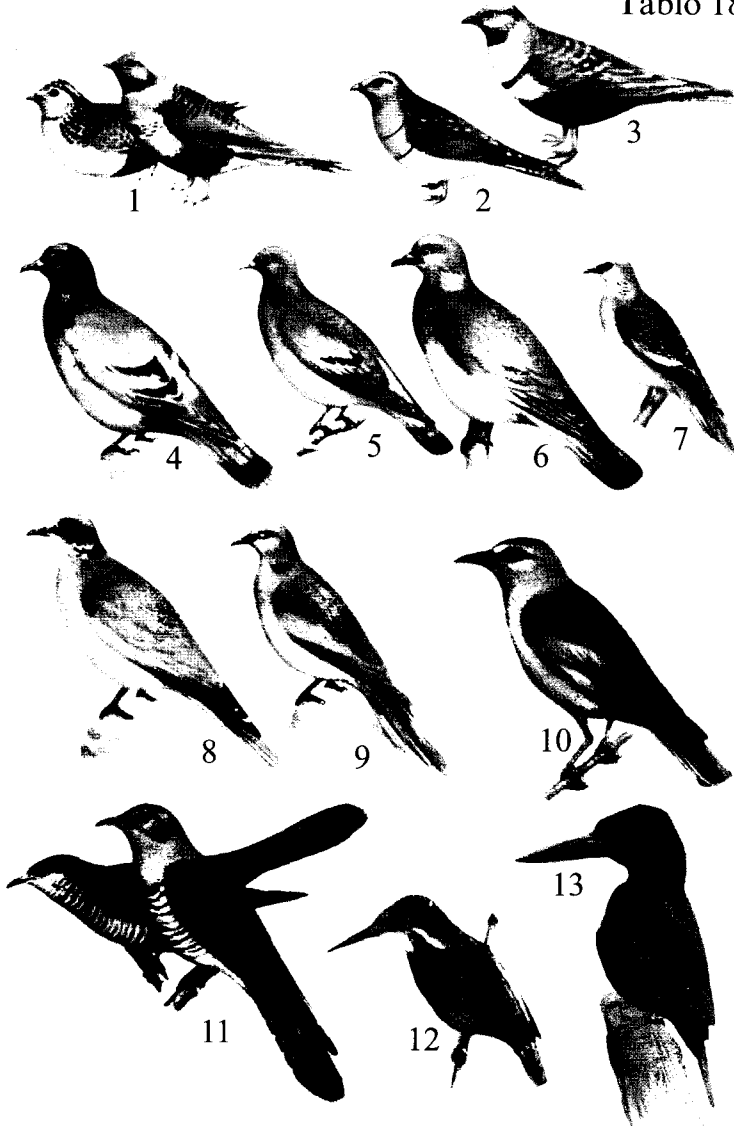
1- *Larus ichthyæetus* (206), 2- *Larus minutus* (206), 3- *Larus ridibundus* (207),
4- *Larus melanocephalus* (206), 5- *Larus canus* (209), 6- *Larus genei* (207), 7-
Larus cachinnans (208), 8- *Larus argentatus* (208).

Tablo 17

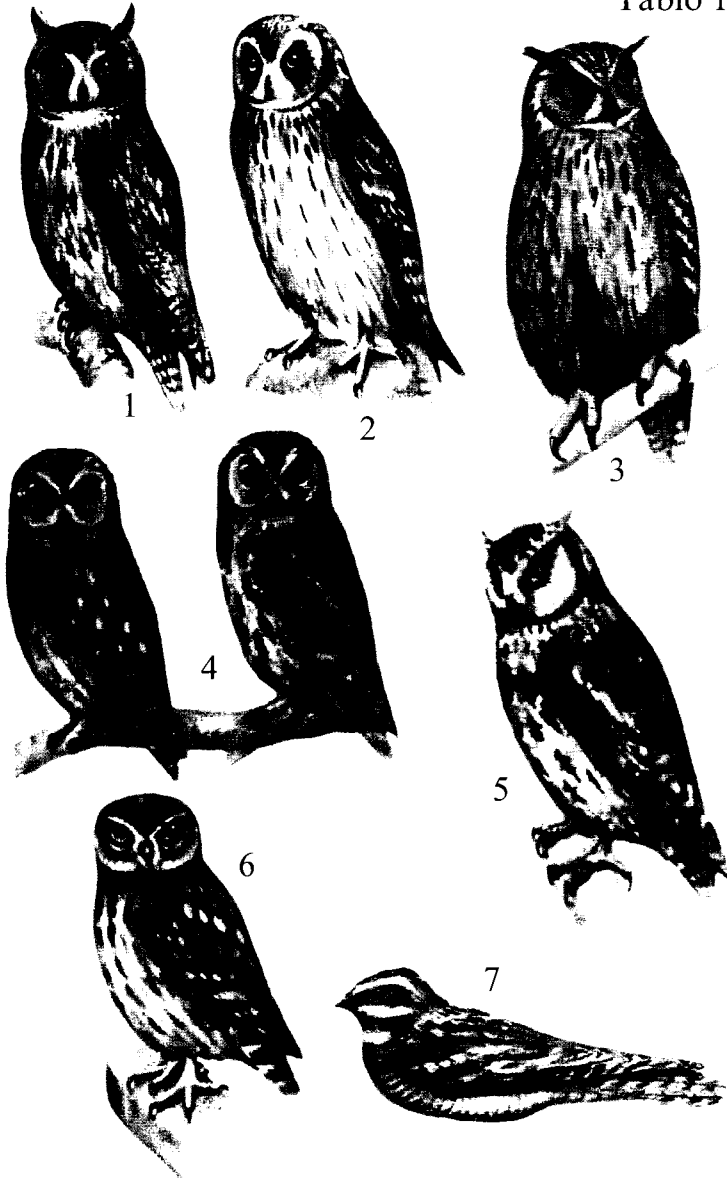
1- *Chlidonias niger* (210), 2- *Chlidonias leucopterus* (211), 3- *Chlidonias hybrida* (211), 4- *Gelochelidon nilotica* (212), 5- *Sterna sandvicensis* (213), 6- *Sterna albifrons* (214), 7- *Hydroprogne caspia* (212), 8- *Sterna hirundo* (213).

Tablo 18

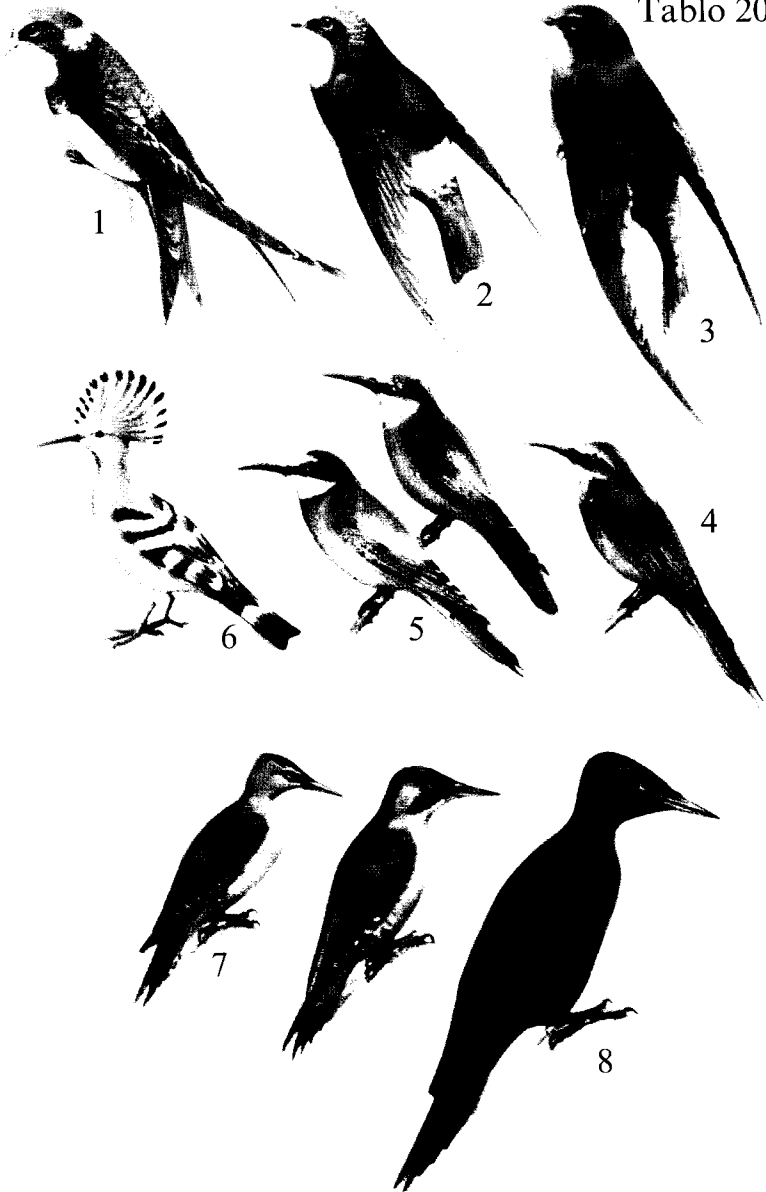
1- *Syrrhaptes paradoxus* (217), 2- *Pterocles alchata* (217), 3- *Pterocles orientalis* (216), 4- *Columba livia* (220), 5- *Columba oenas* (220), 6- *Columba palumbus* (219), 7- *Streptopelia turtur* (222), 8- *Streptopelia decaocto* (221), 9- *Streptopelia senegalensis* (222), 10- *Coracias garrulus* (233), 11- *Cuculus canorus* (223), 12- *Alcedo atthis* (235), 13- *Halcyon smyrnensis* (234).

Tablo 19

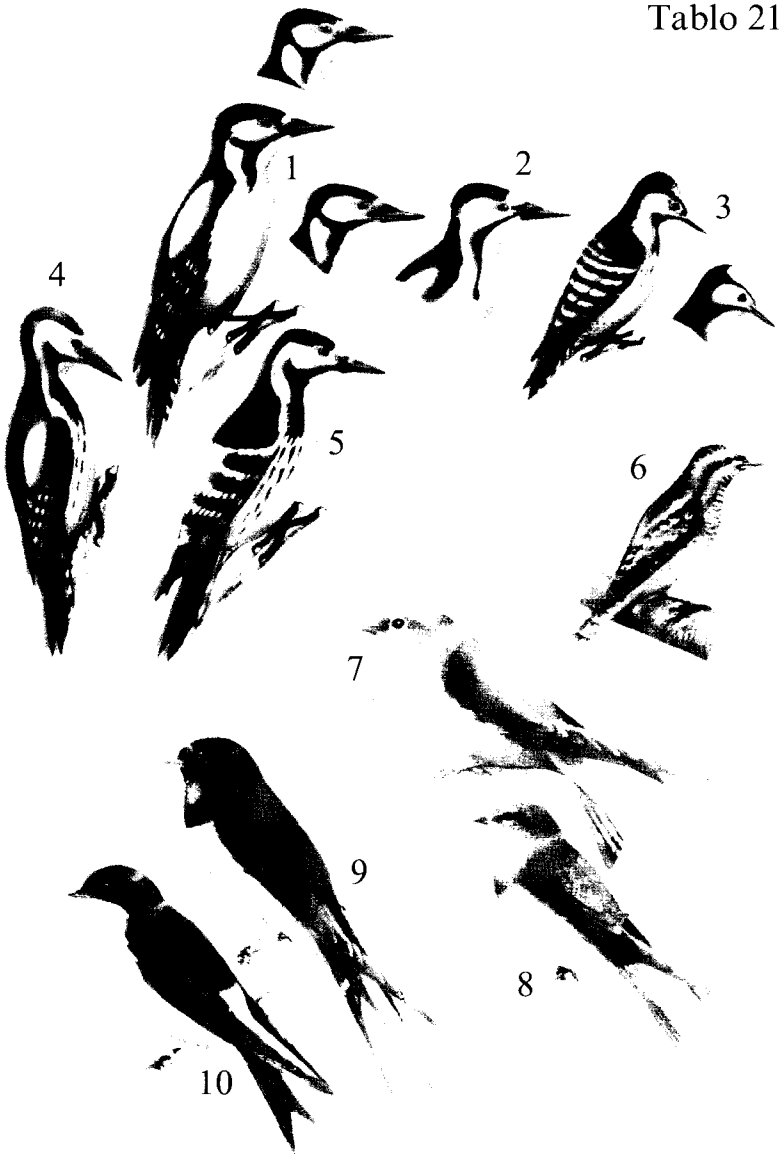
1- *Asio otus* (226), 2- *Asio flammeus* (227), 3- *Bubo bubo* (226), 4- *Strix aluco* (229), 5- *Otus scops* (227), 6- *Athene noctua* (228), 7- *Caprimulgus europaeus* (229).

Tablo 20

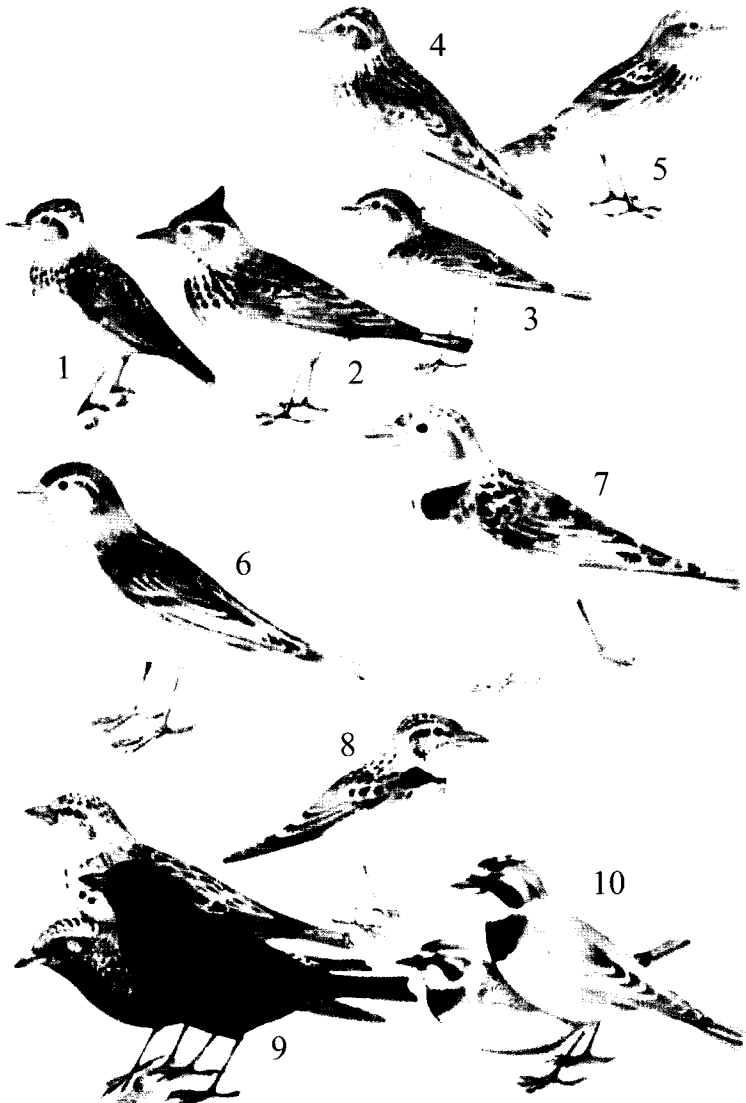
1- *Apus melba* (232), 2- *Apus affinis* (231), 3- *Apus apus* (232), 4- *Merops superciliosus* (236), 5- *Merops apiaster* (236), 6- *Upupa epops* (237), 7- *Picus viridis* (239), 8- *Dryocopus martius* (239).

Tablo 21

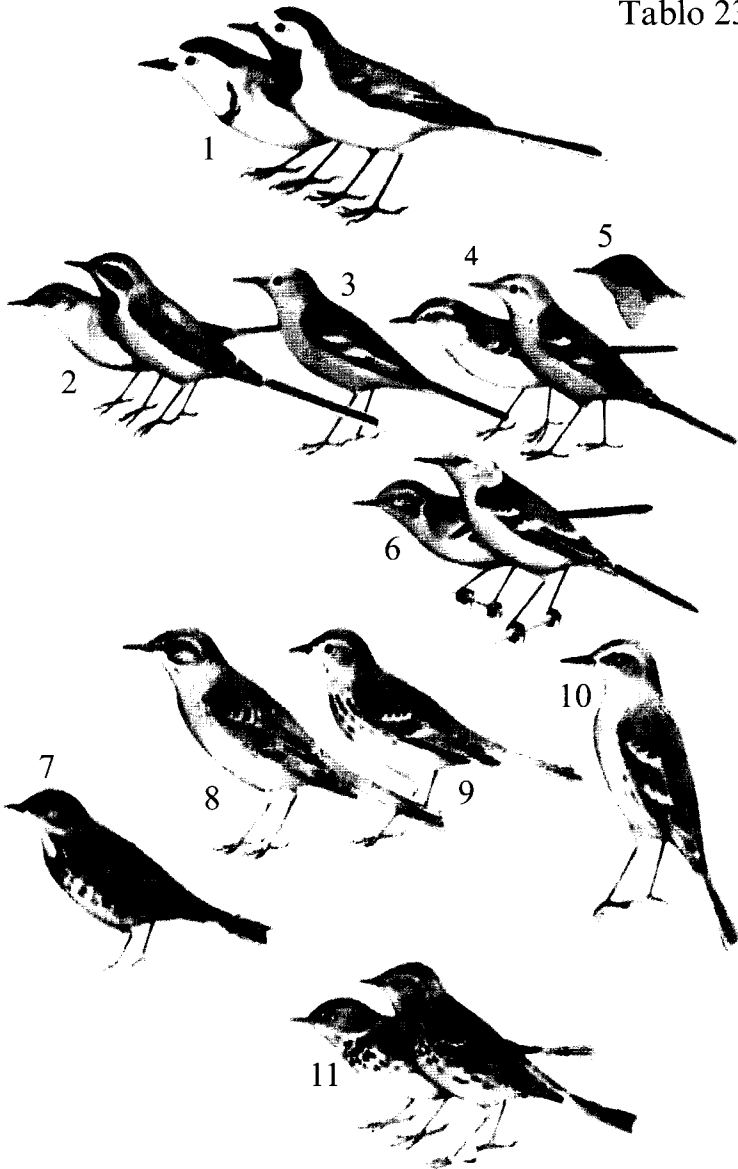
1- *Dendrocopos major* (242), 2- *Dendrocopos syriacus* (242), 3- *Dendrocopos minor* (243), 4- *Dendrocopos medius* (243), 5- *Dendrocopos leucotos* (243), 6- *Jynx torquilla* (238), 7- *Ptyonoprogne rupestris* (257), 8- *Riparia riparia* (257), 9- *Hirundo rustica* (258), 10- *Delichon urbica* (258).

Tablo 22

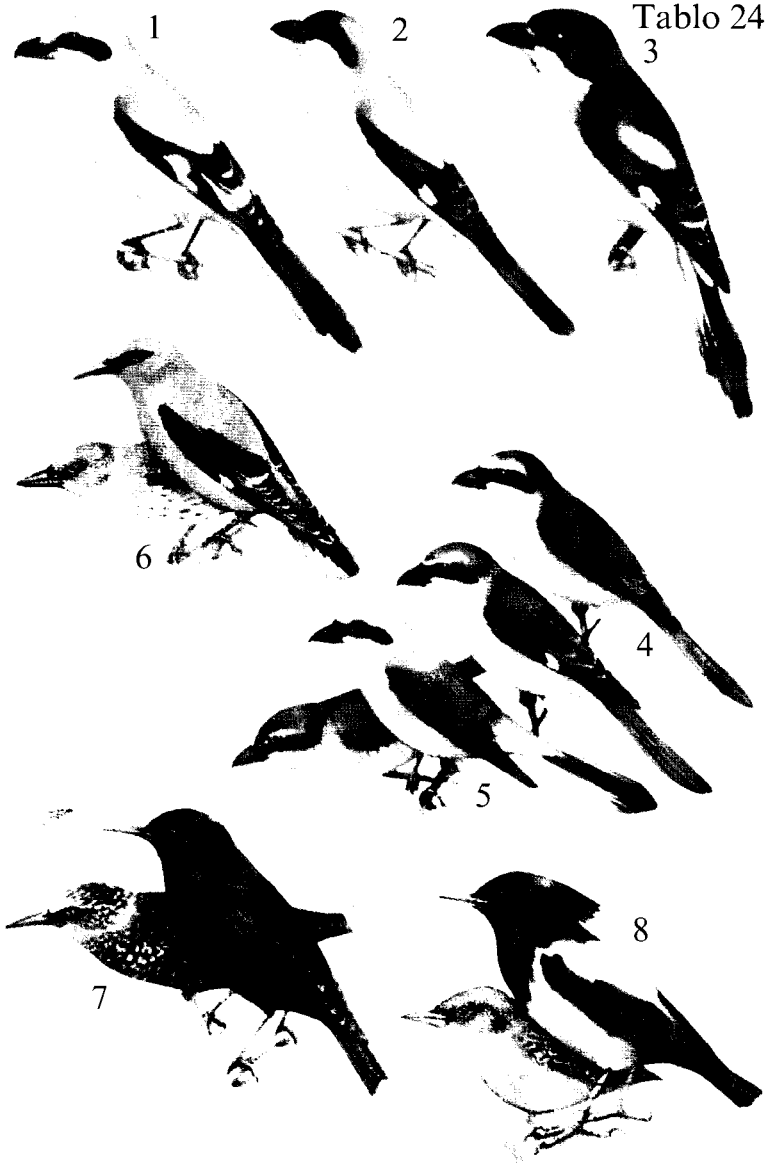

1- *Lullula arborea* (226), 2- *Galerida cristata* (261), 3- *Calandrella cinerea* (262), 4- *Alauda arvensis* (266), 5- *Calandrella rufescens* (262), 6- *Melanocorypha leucoptera* (264), 7- *Melanocorypha calandra* (263), 8- *Melanocorypha bimaculata* (264), 9- *Melanocorypha yeltoniensis* (265), 10- *Eremophila alpestris* (365).

Tablo 23

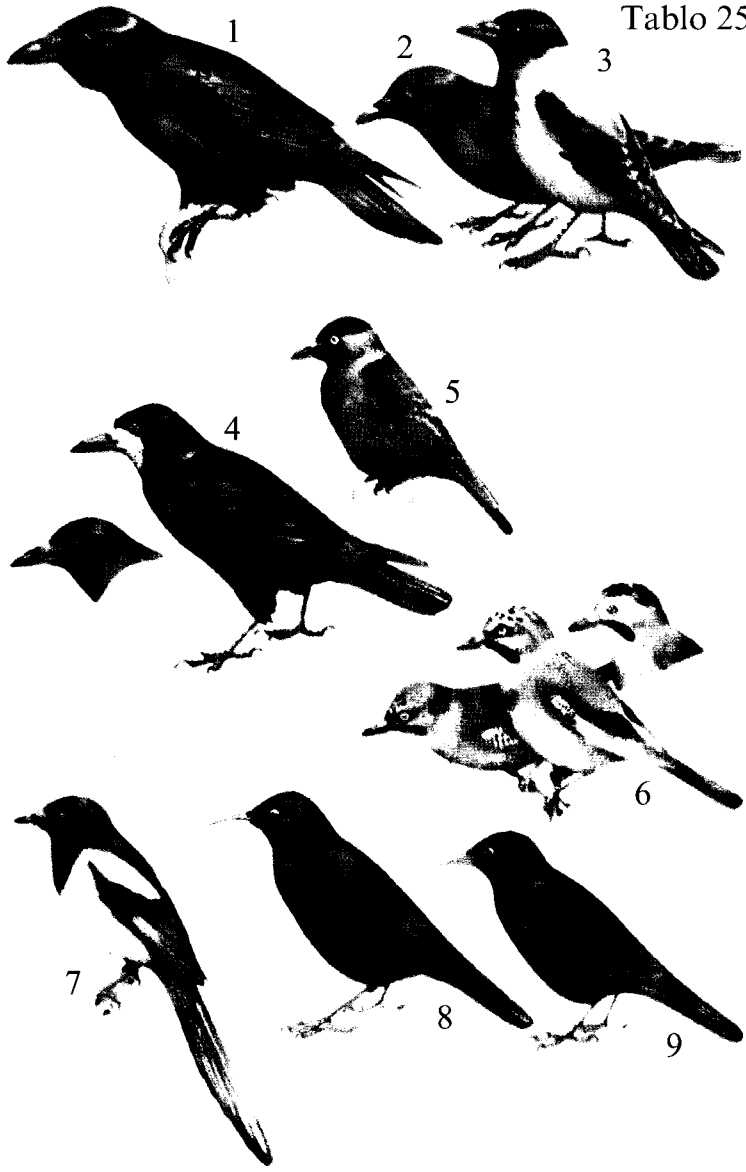

1- *Motacilla alba* (274), 2- *Motacilla cinerea* (274), 3- *Motacilla lutea* (273), 4- *Motacilla flava* (272), 5- *Motacilla feldegg* (272), 6- *Motacilla citreola* (273), 7- *Anthus pratensis* (270), 8- *Anthus campestris* (269), 9- *Anthus trivialis* (269), 10- *Anthus spinoletta* (270), 11- *Anthus cervinus* (270).

1- *Lanius exhibitop* (278), 2- *Lanius minor* (278), 3- *Lanius senator* (277), 4- *Lanius cristatus* (276), 5- *Lanius collurio* (276), 6- *Oriolus oriolus* (279), 7- *Sturnus vulgaris* (280), 8- *Pastor roseus* (280).

Tablo 25

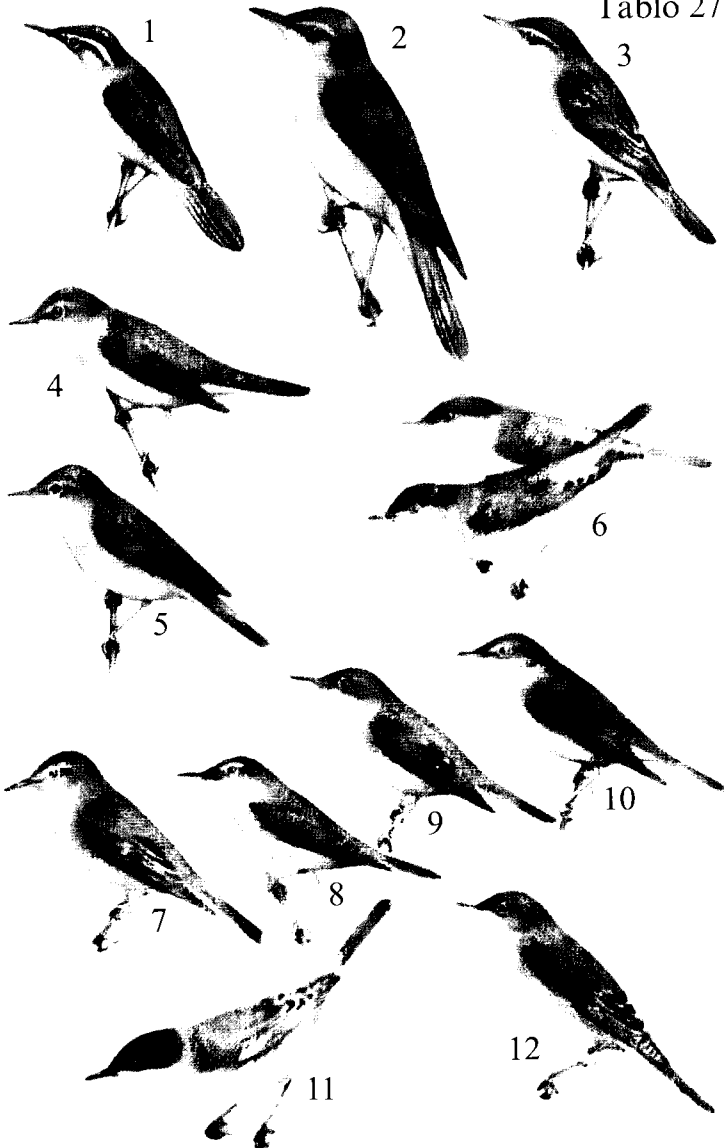
1- *Corvus corax* (288), 2- *Corvus corone* (287), 3- *Corvus cornix* (287), 4- *Corvus frugilegus* (286), 5- *Corvus monedula* (285), 6- *Garrulus glandarius* (182), 7- *Pica pica* (283), 8- *Pyrrhocorax pyrrhocorax* (284), 9- *Pyrrhocorax graculus* (284),

Tablo 26

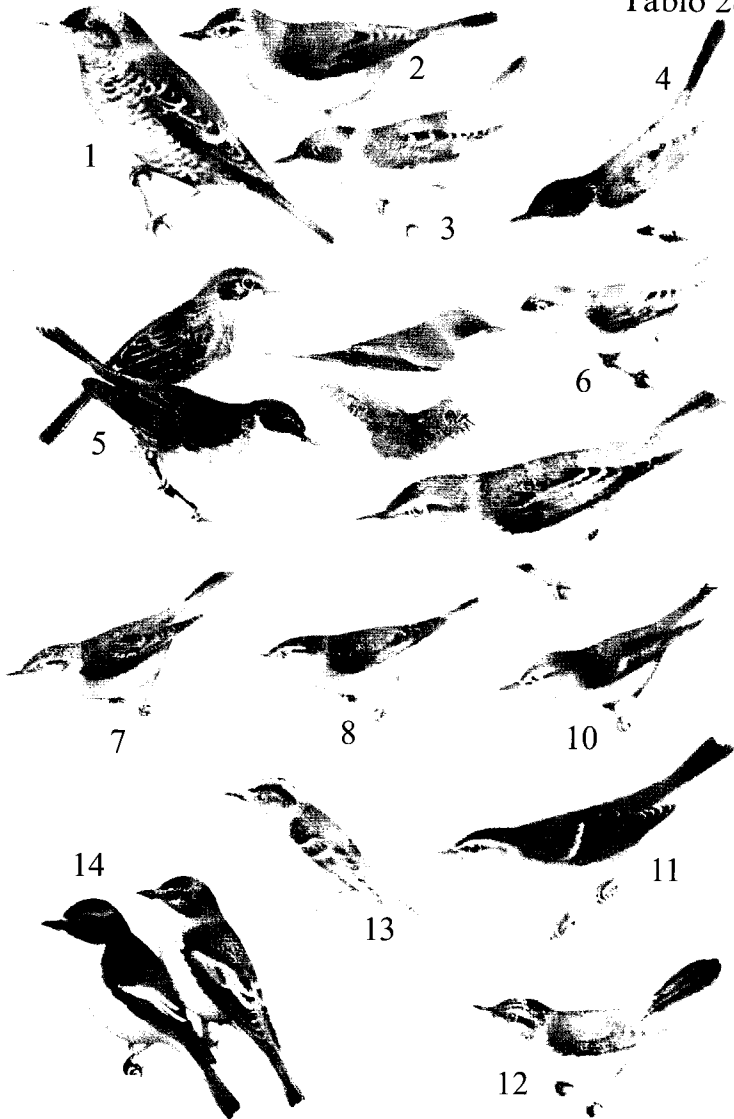
1- *Bombycilla garrulus* (288), 2- *Cinclus cinclus* (289), 3- *Troglodytes troglodytes* (290), 4- *Prunella collaris* (291), 5- *Prunella modularis* (292), 6- *Prunella ocularis* (291), 7- *Cettia cetti* (294), 8- *Locustella naevia* (295), 9- *Locustella luscinioides* (294), 10- *Locustella fluviatilis* (295).

Tablo 27

1- *Luscinola melanopogon* (295), 2- *Acrocephalus arundinaceus* (299), 3- *Acrocephalus schoenobaenus* (298), 4- *Acrocephalus palustris* (298), 5- *Acrocephalus scirpaceus* (298), 6- *Sylvia atricapilla* (304), 7- *Hippolais icterina* (300), 8- *Hippolais caligata* (301), 9- *Hippolais languida* (301), 10- *Hippolais pallida* (301), 11- *Sylvia hortensis* (303), 12- *Sylvia communis* (305).

Tablo 28

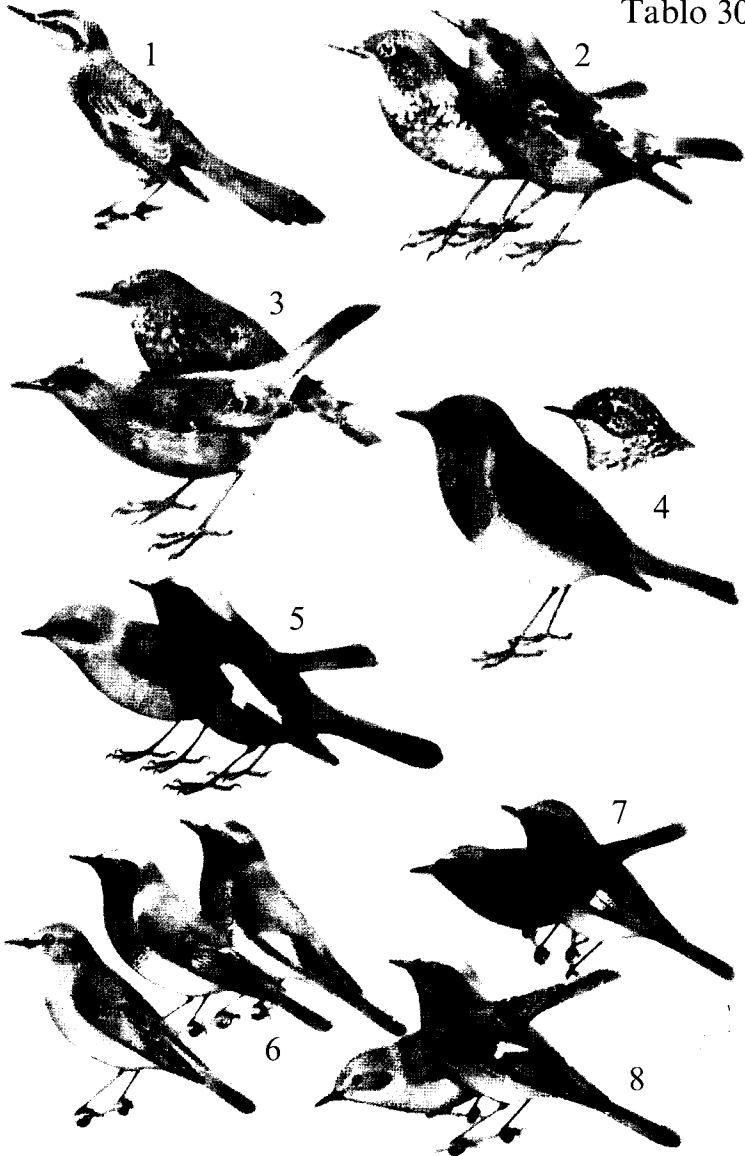

1- *Sylvia nisoria* (303), 2- *Sylvia borin* (304), 3- *Sylvia alchata* (306), 4- *Sylvia mystacea* (305), 5- *Sylvia curruca* (305), 6- *Sylvia nana* (306), 7- *Phylloscopus collybita* (308), 8- *Phylloscopus throchilus* (308), 9- *Phylloscopus sibilartix* (301), 10- *Phylloscopus lorenzi* (309), 11- *Phylloscopus nitidus* (310), 12- *Scotocerca inguieta* (311), 13- *Regulus regulus* (311), 14- *Ficedula hypoleuca* (313).

1- *Muscicapa striata* (314), 2- *Ficedula albicollis* (313), 3- *Ficedula parva* (314), 4- *Oenanthe oenanthe* (319), 5- *Oenanthe deserti* (321), 6- *Oenanthe pleschanka* (320), 7- *Oenanthe hispanica* (320), 8- *Oenanthe finschii* (321), 9- *Oenanthe xantorymma* (322), 10- *Oenanthe isabellina* (322), 11- *Saxicola rubetra* (317), 12- *Saxicola torquata* (317).

Tablo 30

1- *Cercotrichas galactotes* (323), 2- *Monticola saxatilis* (324), 3- *Monticola solitarius* (324), 4- *Erithacus rubecula* (327), 5- *Phoenicurus erythrogaster* (327), 6- *Phoenicurus phoenicurus* (325), 7- *Phoenicurus ochuuro*s (326), 8- *Phoenicurus erythronotus* (326).

Tablo 31

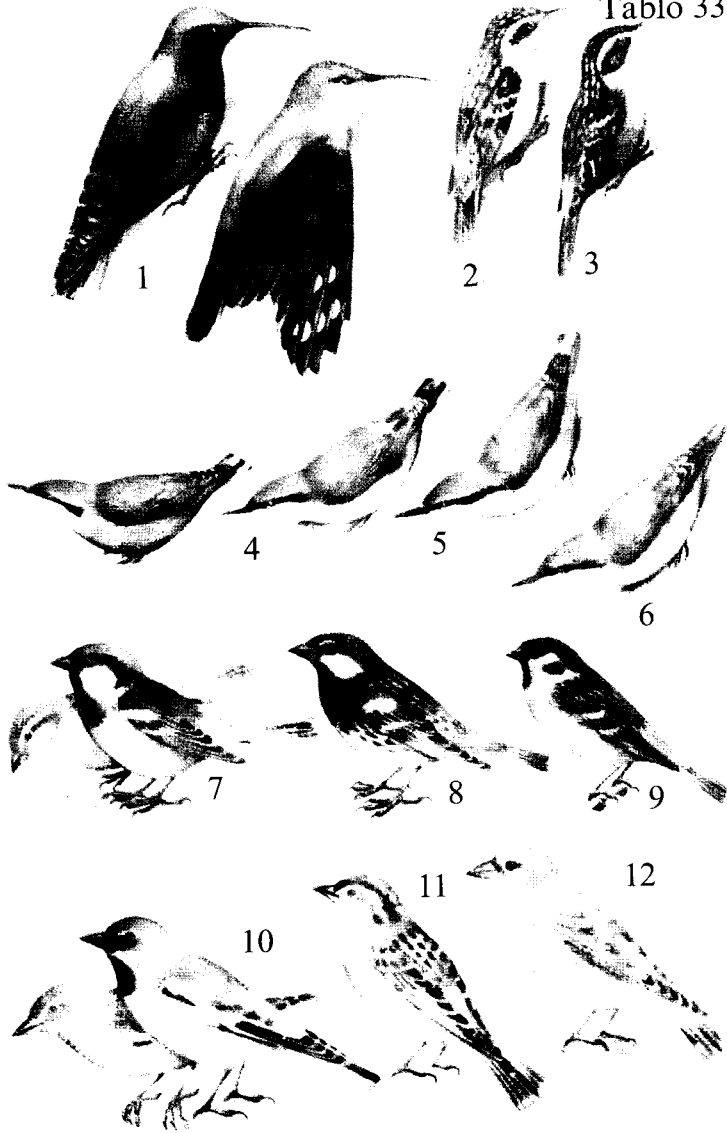
1- *Luscinia megarhynchos* (329), 2- *Luscinia luscinia* (329), 3- *Luscinia svecica* (330), 4- *Irania gutturalis* (330), 5- *Turdus pilaris* (333), 6- *Turdus atrogularis* (333), 7- *Turdus ruficollis* (332), 8- *Turdus viscivorus* (335), 9- *Turdus philomelos* (335), 10- *Turdus iliacus* (334).

Tablo 32

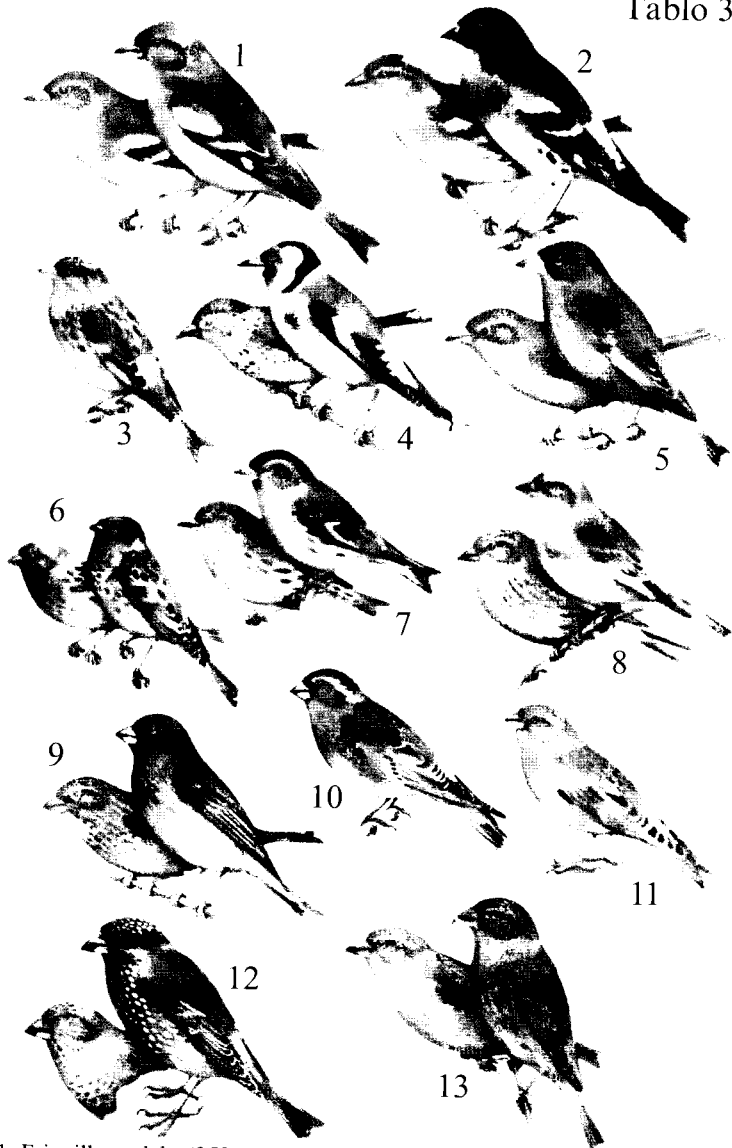
1- *Turdus torquatus* (333), 2- *Turdus merula* (334), 3- *Panurus biarmicus* (336), 4- *Remiz pendulinus* (338), 5- *Remiz macronyx* (338), 6- *Parus caeruleus* (340), 7- *Parus major* (341), 8- *Parus ater* (340), 9- *Parus hyrcanus* (339), 10- *Parus cristatus* (340), 11- *Aegithalos caudatus* (337).

Tablo 33

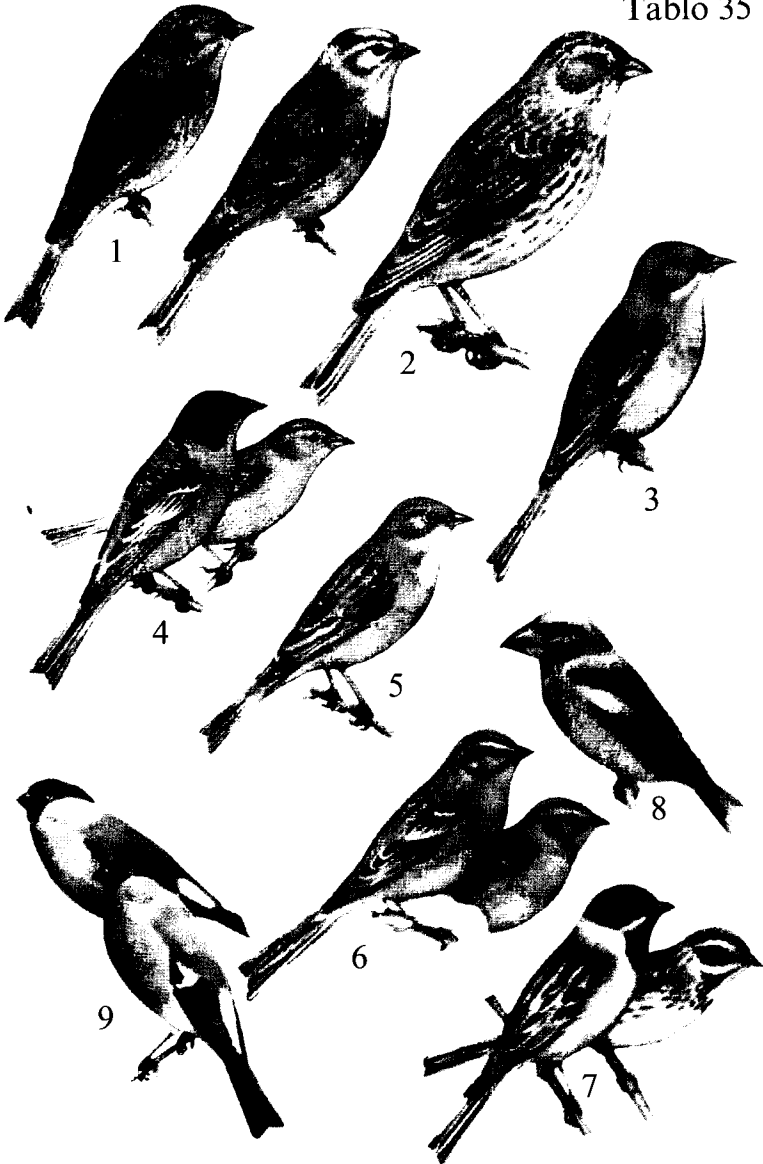
1- *Tichodroma muraria* (343), 2- *Certhia familiaris* (345), 3- *Certhia brachydactyla* (345), 4- *Sitta europaea* (342), 5- *Sitta tephronota* (343), 6- *Sitta neumayer* (343), 7- *Passer domesticus* (347), 8- *Passer hispaniolensis* (347), 9- *Passer montanus* (348), 10- *Montifringilla nivalis* (349), 11- *Petronia petronia* (348), 12- *Carpospiza brachydactyla* (349).

Tablo 34

1- *Fringilla coelebs* (353), 2- *Fringilla montifringilla* (353), 3- *Acanthis flavirostris* (356), 4- *Carduelis carduelis* (355), 5- *Chloris chloris* (354), 6- *Serinus pusillus* (354), 7- *Spinus spinus* (355), 8- *Acanthis cannabina* (356), 9- *Carpodacus erythrinus* (358), 10- *Rhodopechys sanguinea* (357), 11- *Bucanetes githagincus* (358), 12- *Carpodacus rubicilla* (359), 13- *Loxia curvirostra* (359).

Tablo 35

1- *Emberiza citrinella* (363), 2- *Emberiza calandra* (363), 3- *Emberiza hortulana* (365), 4- *Emberiza melanocephala* (365), 5- *Emberiza buchanani* (365), 6- *Emberiza cia* (364), 7- *Emberiza schoeniclus* (364), 8- *Coccothraustes coccothraustes* (361), 9- *Pyrhula pyrrhula* (360).

**QUŞLARIN
AZƏRBAYCANCA
ADLARININ GÖSTƏRİCİSİ**

Kitabın mündərcatında verilmiş taksonların adlarını əlifba üzrə olan göstəriciyə daxil etməyi artıq bildik. Azərbaycan dilində quşların cinslərinin daha geniş tanınmasını nəzərə alaraq cinslərin səhifələrini göstərdikdən sonra növlər olan səhifələri verdik. Sərcəkimilərin fəsilələri mündəricatda, başqa dəstələrin fəsilələri isə əlifba üzrə göstəricidə verilmişdir.

A

- Ağacdələnlər 237
Ağboğaz 330
- bülbülü 330
Ağqartal 145
- leşcil 145
Ağquyruq 179
- çökükburun 179
Ağqaz 97
- adi 101
Ağnaz 85
- böyük 89
- kiçik 89
Alacüllütlər 181
Alacüllüt 181
- sağsağamı 181
Alaca 312
- milçəkqapan 313
- ağboyun 313
- kiçik 314
Alaçöhrə 275
- sibir 276
- adi 276
- qırmızıbaş 277
- qaraalın 278

- boz 278

Alasığırçın 280

- çəhrayı 280

Ardıçquşu 288

- adi 288

Ariquş 339

- talış 339

- kəkilli 340

- qaraca 340

- abıca 340

- böyük 341

Ariyeyən 126

- adi 126

Anqut 98

- qırmızı 105

- ala 105

B

- Bağrıqaralar 214
Bağrıqara 216
- qaraqarın 216
- ağqarın 217
Baladoydaq 167
- gözəl 169
Baltadimdik 359
- adi 361
Balıqçıl 234
- qırmızıdimdik 234
Bataqlıqsüpürən 209
- qara 210
- ağqanad 211
- ağyanaq 211
Bayquşlar 224
Bayquş 226
- qulaqlı 226
- bataqlıq 227
Bayquşcuq 227
- meşə 227
Belibağlı (Ley) 130
- tarla 131
- bozqır 131
- çəmən 133
- bataqlıq 133

- Bəzgək 168
 - adi 168
- Bəzəklicə 179
 - hindistan 179
- Bildirçin 154
 - adi 159
- Bilibitdan 290
 - adi 290
- Bıǵlıca 336
 - arıquşu 336
- Bizdimdiklər 180
- Bizdimdik 180
 - adi 181
- Bibikinə 178
 - cibiş 178
- Bozcalar 172
- Bozca 174
 - yaxalıqlı 175
 - kiçik 176
 - böyükdimdik 176
 - Xəzər 177
 - dəniz 177
- Bozqırturaǵayı 263
 - adi 263
 - ikixallı 264
 - aǵqanad 264
 - qara 265
- Buruqboyun 238
 - adi 238
- Buynuzluturaǵay 265
 - alp 265
- Bülbül 328
 - cənub 329
 - adi 329
 - seyrə 300
- Bülbülcə 354
 - yalançı 355
- Büldürük 217
 - qəribə 217
- C**
- Caydaqcüllüt 180
 - adi 180
- Cilovlu 342
 - avropa 342
 - qayalıq 343
 - böyük 343
- Civdimdik 163
 - adi 165
- Ç**
- Çaxraqıl 318
 - adi 319
 - keçəl 320
 - ala 320
 - qaraboyun 321
 - səhra 321
 - kürənquyruq 322
- Çalağan 128
 - qırmızı 128
 - qara 130
- Çataldimdik 359
 - küknar 359
- Çəkçəki 316
 - çəmənlik 317
 - qarabaş 317
- Çərənçi 290
 - alp 291
 - aladöş 291
 - meşə 292
- Çilingdimdik 196
 - meşə 196
- Çiltoyuq 154
 - boz 158
- Çökükburun 178
 - çığırqan 178
- D**
- Dalğac 99
 - qırmızıburun 99
- Danquşu 85

- böyük 85
 - Danquşcuq 87
 - kiçik 87
 - Dağqaranquşu 257
 - qayalıq 257
 - Dağqarğası 284
 - qırmızıdimdik 284
 - sarıdimdik 284
 - Daşçevirən 180
 - sahil 180
 - Daşqaratoyuq 323
 - əlvan 324
 - göy 324
 - Dəmircaynaq 138
 - ilanyeyən 138
 - Dənizsüpürən 212
 - Xəzər 212
 - Doydaq 168
 - adi 168
 - Doydaqlar 167
 - Döyüşkən 188
 - düyməli 190
 - Durnalar 160
 - Durna 161
 - boz 161
 - ağ 162
 - Düymədimdik 177
 - adi 177
 - Dırmanc 343
 - qırmızıqanad 343
- E**
- Enliquyruq 293
 - bülbülü 294
- Ə**
- Əlvanağacdələn 240
 - böyük 242
 - Suriya 242
 - ortaboy 243
 - ağbel 243
 - kiçik 243

- Ərsindimdik 91
 - adi 91
- Əntiqdurna 161
 - gözəl 162
- Əyüdidimdik 197
 - kiçik 197
 - böyük 198
 - ortaboy 198

F

- Flaminqolar 95
- Flaminqo 95
 - adi (çəhrayı) 95

G

- Göyərçinlər 217
- Göyərçin 218
 - alabaxta 219
 - meşəcil 220
 - çöl 220
- Göycəqarğalar 233
- Göycəqarğa 233
 - adi 233

Ğ

-

H

- Haçaqanad 268
 - tarla 269
 - meşə 269
 - çəmənlik 270
 - qırmızıdöş 270
 - dağ 270
- Haçaquyruq 202
 - çəmənlik 202
 - bozqır 203
- Haçaquyruqlar 201
- Hop-hoplar 236
- Hop-hop 236
 - şanapipik 237
- Hörücü 352
 - adi 353

- qarlıq 353
- Hörücüyəoxşar 354
- qırmızıbaş 354

X

- Xarabacıl 227
- dam 228

İ

- İbislər 91
- İbis 91
- müqəddəs 93
- İlbizcüllüt 184
- qara 185
- fiyu 185
- böyük 187
- otluq 187
- bülbülü 188
- çay 188

K

- Kazarka 97
- qırmızıdöş 99
- Kəklik 154
- xınalı 157
- Kəkilliturağay 261
- adi 261
- Kərkəs 146
- ağbaş 146
- Kəndqaranquşu 257
- adi 258
- Kətanquşu 355
- adi 356
- dağ 357
- Keçisağanlar 229
- Keçisağan 229
- adi 229
- Kralquş 311
- sarıbaş 311

Q

- Qaçğan 202
- adi 202
- Qağayılar 203
- Qağayı 204
- güləyən 206
- qarabaş 206
- kiçik 206
- göl 207
- göyərçə 207
- gümüşü 208
- qəh-qəhi 208
- boz 209
- Qağayıburun 212
- nil 212
- Qaqarlar 75
- Qaqar 76
- qırmızıdöş 76
- qaradöş 76
- Qamışcıl 296
- gizlin 298
- kolluq 298
- avar 298
- qaratoyuğu 299
- Qarabatdaqlar 82
- Qarabatdaq 82
- böyük 83
- kiçik 83
- Qaraördək 113
- qırmızıbaş 114
- ağgöz 114
- kəkilli 115
- dəniz 115
- Qaraquşlar 121
- Qaraquş 121
- balıqcıl 121
- Qartal 139
- bozqır 140
- böyük 142
- kiçik 142
- məzar 142
- berküt 143

- Qartalça 138
- cırtıdan 139
- Qarakərkəs 145
- keçəl 146
- Qaranaz 91
- adi 92
- Qarğa 285
- dolaşa 285
- zağca 286
- qara 287
- boz 287
- quzğun 288
- Qaraağacdələm 239
- adi 239
- Qarqışaoxşar 357
- səhra 358
- Qarqışu 359
- adi 360
- Qaratoyuq 331
- qırmızıçinadan 332
- qaraçinadan 333
- xallı 333
- ağdöş 333
- qara 334
- ağqaş 334
- oxuyan 335
- çil 335
- Qamışfərəsi 163
- adi 166
- Qaşqaldaq 163
- adi 167
- Qarsərçəsi 348
- alp 349
- Qarıldağ 88
- adi 88
- Qayasərçəsi 348
- adi 348
- Qaz 97
- boz 100
- ağalın 101
- ağqaş 101
- Qazaoxşar 115
- şimal 115
- Qırğılar 122
- Qırğı 134
- böyük 134
- kiçik 136
- səsyamsılayan 136
- türkünstan 136
- Qırqovullar 153
- Qırqovul 154
- Qafqaz 159
- Qılquyruq 116
- sinqə 177
- adi 117
- Qısabarmaq 348
- sərçəvi 349
- Qızılquşlar 146
- Qızılquş 147
- ütəlgi 149
- kürənbaş 149
- adi 150
- qaragöz 150
- ördəktutan 151
- gərilmək 151
- bozqırmıymulu 151
- muymulu 152
- Qırmızıqanad 357
- mərcməkçil 357
- Qızlarquşular 235
- Qızlarquşu 235
- qızılı 236
- yaşıl 236
- Qonurqanad 173
- qızılxallı 173
- asiya 174
- qızılı 174
- Qulələk (Ququşu) 97
- fisıldayan 102
- harayçı 103
- kiçik 103
- Quququşlar 223
- Quququş 223
- adi 223
- Qumluqca 190

- sərçəvi 191
- ağquyruq 191
- qırmızıdöş 192
- qaradöş 192
- du-du 192
- İslandiya 193
- üçbarmaq 193
- Qur-qur 221
 - xaltalı 221
 - adi 222
 - kiçik 222
- Qutanlar 80
- Qutan 81
 - çəhrayı 81
 - qıvrımlələk 82
- Quzugötürən 144
 - saqqalı 145

L

- Leyləklər 93
- Leylək 93
 - ağ 93
 - qara 95
- Lilcüllüt 193
 - qaraca 193

M

- Maygülülər 77
- Maygülü 77
 - xırda 78
 - qaraboyun 79
 - qırmızıboyun 79
 - bozyanaq 79
 - böyük 80
- Mərcməkquşu 358
 - adi 358
 - böyük 359
- Mələrcüllütlər 182
- Məşəördəyi 116
 - güləyən 116
- Məşəturağayı 265
 - adi 266
- Milçəkqapan 314

- boz 314

N

- Nazikdimdik 295
 - qamışcıl 295

O

- Odquyruq 324
 - adi 325
 - qaraca 326
 - qırmızıbel 326
 - qırmızıqarın 327
- Oynağan 311
 - pöhrəcil 311
- Oxcüllüt 199
 - böyük 199
 - kiçik 200

Ö

- Ördək 98
 - yaşılbaş 106
 - fitçi 110
 - boz 110
 - fiyu (marek) 111
 - bizquyruq 111
 - cırıldayan 112
 - enliburun 112
 - mərməri 112
- Ördəklər 96

P

- Pazdimdik 118
 - nazik 119
 - uzunburun 119
 - böyük 119
- Pəsnəkquş 338
 - adi 338
 - qamışlıq 338
- Pərtdəgözlər 170
- Pərtdəgöz 170
 - çobanaldadan 170
- Pırtlaşıqlələk 88
 - sarı 88

- Pöhrəcil 302
 - qırğıyaoxşar 303
 - oxuyan 303
 - qarabaş 304
 - bağ 304
 - boz 305
 - çərənçi 305
 - ağbiğ 305
 - səhra 306
 - dağ 306

S

- Sar 137
 - tükülayaq 137
 - bozqır 138
 - adi 138
 Sarıköynək 279
 - adi 279

- Sahilqaranquşu 257
 - adi 257

- Sahilqartalı 143
 - uzunquyruq 144
 - ağquyruq 144

- Sahildəyişən 188
 - adi 188

- Sağsağan 282
 - ala 283

- Sərçə 347
 - dam 347
 - qaradöş 347
 - çöl 348

- Səsyamsılayan 189
 - boz 189

- Sığırçın 280
 - qara 280
 - alasığırçın 280
 - çəhrayı 280

- Sisək 294
 - bülbülü 294
 - çay 295
 - adi 295

- Soltanquş 163
 - adi 166

- Sudaçapar 289

- adi 289
 Sufərələri 163
 Sufərəsi 163
 - adi 163
 Susüpürən 212
 - alaburun 213
 - çay 213
 - kiçik 214
 Süzər 345
 - adi 345
 - qisabarmaq 345

Ş

- Şəfəqbülbülü 327
 - qafqaz 327
 Şəhərqaranquşu 257
 - adi 258

T

- Tarlaturağayı 265
 - adi 266
 Tetralar 153
 Tetra 153
 - qafqaz 153
 Təqibçi 163
 - adi 164
 - kiçik 165
 - cırtan 165
 Tənbəlcüllüt 195
 - adi 196
 - ortaboy 196
 Titrəkquyruq 271
 - sarı 272
 - qarabaş 272
 - sarıbel 273
 - sarıbaş 273
 - dağ 274
 - ağ 274
 Tuqaycıl 322
 - bülbülü 323
 Turac 154
 - adi 158
 Turağayça 261

- kiçik 262
 - boz 262
- Tükcüllüt 195
- kiçik 195

U

- Ular 154
- qafqaz 156
 - Xəzər 156
- Uzunqanadlar 230
- Uzunqanad 230
- kiçik 231
 - qara 232
 - ağqarın 232
- Uzunquyruq 336
- arıquşu 336

Ü

- Üzərçə 188
- dəyirmiburun 189

V

- Vağ 85
- boz 90
 - kürən 90
- Vağcıq 85
- misir 88
- Vağlar 85
- Vələmirquşu 361
- tarla 363
 - adi 363
 - dağ 364
 - qamışlıq 364
 - bağ 365
 - qayalıq 365
 - qarabaş 365

Y

- Yapalaq 225
- böyük 226
- Yapalaqca 227
- boz 229
- Yarpaqgüdən 306

- bahar 308
- kölgəlik 308
- qafqaz 309
- cır-cır 310
- sarıqarın 310

- Yaşılca 354
- adi 354
- Yaşılağacdələn 239
- kişnəyən 239

Z

- Zərricələr (Balıqcıllar) 234
- Zərricə 234
- balıqcıl 235
- Zığ-zığ 282
- adi 282
- Zövzək 300
- meşə 300
 - kiçik 301
 - iri 301
 - səhra 301

**QUŞLARIN LATİNCA
ADLARININ GÖSTƏRİCİSİ**

- A**
- Acanthis cannabina 356
- flavirostris 357
- Accipitriade 122
- Accipiter badius 136
- brevipes 136
- gentilis 134
- nisus 136
- Acrocephalus arundinaceus 299
- palustris 298
- scirpaceus 298
- schoenobaenus 298
- Actitis hypoleucos 188
- Aegithalos caudatus 337
- Aegypius monachus 146
- Alauda arvensis 266
- Alcedinidae 234
- Alcedo atthis 235
- Alectoris chukar 157
- Ammoperdix griseoquularix 157
- Anatididae 96
- Anas acuta 111
- angustirostris 112
- clypeata 112
- crecca 110
- penelope 111
- platyrhynchos 106
- querquedula 112
- strepera 110
- Anser albifrons 101
- anser 100
- erythropus 101
- Antropoides virgo 162
- Anthus campestris 269
- cervina 270
- pratensis 270
- spinoletta 270
- trivialis 269
- Apodidae 230
- Apus affinis 231
- apus 232
- melba 232
- Aquila chrysaetus 143
- clanga 142
- heliaca 142
- pomarina 142
- rapax 140
- Ardeidae 85
- Ardea cinerea 90
- purpurea 90
- Ardeola ralloides 88
- Arenaria interpres 180
- Asio flammeus 227
- otus 226
- Athene noctua 228
- Aythya ferina 114
- fuligula 115
- marila 115
- nyroca 114
- B**
- Bombycilla garrulus 288
- Botaurus stellaris 85
- Bubo bubo 226
- Bubulcus ibis 88
- Bucanetes githagineus 358
- Bucephala clangula 166
- Burhinidae 170
- Burhinus oedicnemus 170
- Buteo buteo 138
- lagopus 137
- rufinus 138
- C**
- Calandrella cinerea 262
- rufescens 262
- Calidris alba 193
- alpina 192
- canutus 193

- melanotos 192
 - minuta 191
 - ruficollis 192
 - temminckii 191
 - Caprimulgidae 229
 - Caprimulgus europaeus 229
 - Carduelis carduelis 355
 - Carpodacus erythrinus 358
 - rubicilla 359
 - Carpospia brachydactyla 349
 - Certhia brachydactyla 345
 - familiaris 345
 - Cercotrichas galactotes 323
 - Cettia cetti 294
 - Charadriidae 172
 - Charadrius alexandrinus 177
 - asiaticus 177
 - dubius 176
 - hiaticula 175
 - leschenaultii 176
 - Chen caerulescens 101
 - Chettusia gregaria 178
 - Chlamydotus undulata 169
 - Chlidonias hybrida 211
 - leucoptera 211
 - nigra 210
 - Chloris chloris 354
 - Ciconidae 93
 - Ciconia ciconia 93
 - Ciconia nigra 95
 - Cinclus cinclus 289
 - Circaetus gallicus 138
 - Circus aeruginosus 133
 - cyaneus 131
 - macrourus 131
 - pygargus 133
 - Clangula hyemalis 115
 - Coccothraustes coccothraustes 361
 - Columbidae 217
 - Columba livia 220
 - oenas 220
 - palumbus 219
 - Corasidae 233
 - Coracias garrulus 233
 - Corvus corax 288
 - cornix 287
 - corone 287
 - frugilegus 286
 - monedula 285
 - Coturnix coturnix 159
 - Crex crex 165
 - Cuculidae 223
 - Cuculus canorus 223
 - Cursorius cursor 202
 - Cygnus bewickii 103
 - cygnis 103
 - olor 102
- D**
- Delichon urbica 258
 - Dendrocopos leucotos 243
 - major 242
 - medius 243
 - minor 243
 - syriacus 242
 - Dryocopus martius 239
- E**
- Egretta alba 89
 - garzetta 89
 - Emberiza buchanani 365
 - calandra 363
 - cia 364
 - citrinella 363
 - hortulana 365
 - melanocephala 365
 - schoeniclus 364
 - Eremophila alpestris 365
 - Eritacus rubecula 327
 - Eudromias morinellus 177

- F**
- Falconidae 146
Falco biarmicus 149
 - *cherrug* 149
 - *columbarius* 151
 - *naumanni* 151
 - *tinnunculus* 152
 - *peregrinus* 150
 - *subbuteo* 150
 - *vespertinus* 151
Ficedula hypoleuca 313
 - *albicollis* 313
 - *parva* 314
Francolinus francolinus 158
Fringilla coelebs 353
 - *montifringilla* 353
Fulica atra 167
- G**
- Galerida cristata* 261
Gallinago gallinago 196
 - *media* 196
Gallinula chloropus 166
Garrulus glandarius 182
 Gaviidae 75
Gavia arctica 76
 - *stellata* 76
Gelochelidon nilotica 212
 Glareolidae 201
Glareola nordmanni 203
 - *pratinctola* 202
 Gruidae 160
Grus grus 161
 - *leucogeranus* 162
Gypaetus barbatus 145
Gyps fulvus 146
- H**
- Haemantepidae* 181
Haematopus ostralegus 181
Halcyon smyrnensis 234
- Haliaeetus albicilla* 144
 - *leucoryphus* 144
Hieraeetus pennatus 139
Himantopus himantopus 180
Hippolais caligata 301
 - *icterina* 300
 - *languida* 301
 - *pallida* 301
Hirundo rustica 258
Hydroprogne caspia 212
- I**
- Irania gutturalis* 330
Ixobrychus minutus 87
- J**
- Jynx torquilla* 238
- L**
- Lanius cristatus* 276
 - *collurio* 276
 - *excubitor* 278
 - *minor* 278
 - *senator* 277
 Laridae 203
Larus argentatus 208
 - *cachinnans* 208
 - *canus* 209
 - *genei* 207
 - *ichthyaeetus* 206
 - *melanocephalus* 206
 - *minutus* 206
 - *ridibundus* 207
Limicola falcinellus 193
Limosa lapponica 200
 - *limosa* 199
Lobivanellus indicus 179
Locustella fluviatilis 295
 - *luscinioides* 294
 - *naevia* 295
Loxia curvirostra 359

Lullula arborea 266
 Luscinia luscinia 329
 - megarhynchos 329
 - svecica 330
 Luscinia melanopogon 295
 Lymnocyptes minima 195
 Lyrurus mlkosiewiczzi 153

M

Melanitta fusca 117
 - nigra 117
 Melanocorypha bimaculata 264
 - calandra 263
 - leucoptera 264
 - yeltoniensis 265

Mergus albellus 119
 - merganser 119
 - serrator 119

Meropidae 235

Merops apiaster 236
 - superciliosus 236

Milvus migrans 130
 - milvus 128

Monticola saxatilis 324
 - solitarius 324

Montifringilla nivaiis 349

Motacilla alba 274
 - cinerea 274
 - citreola 273
 - flava 272
 - feldeq 272
 - lutea 273

Muscicapa striata 314

N

Neophron percnopterus 145
 Netta rufina 99
 Numenius arquata 198
 - phaeopus 198
 - tenuirostris 197
 Nycticorax nycticorax 38

O

Oenanthe deserti 321
 - hispanica 320
 - isabellina 322
 - oenanthe 319
 - pleschanca 320
 - finschii 321
 - xanthopyrmyna 322

Oriolus oriolus 279

Otididae 167

Otis tarda 168

Otus scops 227

Oxyura leucocephala 117

P

Pandionidae 121

Pandion haliaetus 121

Panurus biarmicus 336

Parus ater 340

 - cristatus 340
 - coeruleus 340
 - hyrcanus 339
 - major 341

Passer domesticus 347
 - hispaniolensis 347
 - montanus 348

Pastor roseus 280

Pelecanidae 80

Pelecanus crispus 82
 - onocrotalus 81

Perdix perdix 158

Pernis apivorus 126

Petronia petronia 348

Phalacrocoracidae 82

Phalacrocorax carbo 83
 - pygmaeus 83

Phalaropus lobatus 189

Phasianidae 153

Phasianus colchicus 159

Phoenicopteridae 95

Phoenicopus roseus 95

- Phoenicurus erythrogaster* 327
 - *erythronotus* 326
 - *ochruros* 326
 - *phoenicurus* 325
Phylomachus pugnax 190
Phylloscopus collybitus 308
 - *lorenzi* 309
 - *sibilator* 310
 - *nitidus* 310
 - *trochilus* 308
Pica pica 283
 Picidae 237
Picus viridis 239
Platalea leucorodia 91
Plegadis falcinellus 92
Pluvialis apricaria 174
 - *fulva* 174
 - *squatarola* 173
 Podicipidae 77
Podiceps auritus 79
 - *cristatus* 80
 - *griseigena* 79
 - *nigricollis* 79
 - *ruficollis* 78
Porphyrio porphyrio 166
Porzana parva 165
 - *porzana* 164
 - *pusilla* 165
Prunella collaris 291
 - *modularis* 292
 - *ocularis* 291
 Pteroclididae 214
Pterocles alchata 217
 - *orientalis* 216
Ptyonoprogne rupestris 257
Pyrhacorax graculus 284
 - *pyrrhacorax* 284
Pyrrhula pyrrhula 360
- R**
- Rallidae 163
Rallus aquaticus 163
Rhodopechys sanguinea 357
 Recurvirostridae 180
Recurvirostra avosetta 181
Regulus regulus 311
Remiz pendulinus 338
 - *macronyx* 338
Riparia riparia 257
Rufibrenta ruficollis 99
- S**
- Saxicola rubetra* 317
 - *torquata* 317
 Scolopacidae 182
Scolopax rusticola 196
Scotocerca inquieta 311
Serinus pusillus 354
Sitta europaea 342
 - *neuniayer* 343
 - *tephronota* 343
Spinus spinus 355
Sterna albifrons 214
 - *hirundo* 213
 - *sandvicensis* 213
Streptopelia decaocto 221
 - *senegalensis* 222
 - *turtur* 222
 Strigidae 224
Strix aluco 229
Sturnus vulgaris 280
Sylvia atricapilla 304
 - *borin* 304
 - *communis* 305
 - *curruca* 305
 - *hortensis* 303
 - *mystacea* 305
 - *nana* 306
 - *nisoria* 303
 - *alchata* 306
Syrhaptes paradoxus 217

T

- Tadorna ferruginea 105
- tadorna 105
Tetraonidae 153
Tetraogallus caspius 156
- caucasicus 156
Tetrax tetrax 168
Tichodroma muraria 343
Threskiornitidae 91
Therskiornis aethiopicus 93
Tringa erythropus 188
- glareola 185
- nebularia 187
- ochropus 185
- stagnatilis 188
- totanus 187
Troglodytes troglodytes 290
Turdus iliacus 334
- merula 334
- pilaris 333
- philomelos 335
- ruficollis 332
- atroquularis 333
- torquatus 333
- viscivorus 335

U

- Upupidal 236
Upupa epops 237

X

- Xenus cinereus 189

V

- Vanellus vanellus 178
Vanellochettusia leucura 179

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- Mustafayev Q.T.** Zıyanvericilərin təbii düşmənləri. Bakı, "Azərənəşr", 1965, 66s.
- Mustafayev Q.T., Xanməmmədov A.İ.** Azərbaycanın quşları və onların təsərrüfat əhəmiyyəti. Bakı, "Bilik", 1971, 61s.
- Mustafayev Q.T., Qarabəyli F.Z., Məhərrəmov N.A.** Onurğalı heyvanların ekologiyası //dərslük. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2001, 196 s.
- Mustafayev Q.T., Tuayev D.Q. və b.** Azərbaycan faunası (Nonpasseriformes). VI cild. Quşlar. Bakı, Elm, 1977, 315s.
- Mustafayev Q.T.** Azərbaycanda ornitofaunanın taksonomik spektri. Bakı, BDU, 2004, 35s.
- Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A.** Ornitologiya. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 442s.
- Xanməmmədov A.İ., Mustafayev Q.T.** Azərbaycanın ov quşları. Bakı, "Azərənəşr", 1962, 72s.
- Xanməmmədov A.İ.** Azərbaycanın toyuqkimiləri. Bakı, "Elm", 1972.

Rus dilində

- Бутучлин С.А., Дементьев Г.П.** Полный определитель птиц СССР. Том 1-5. М.-Л.: КОИЗ, 1934-1941, с.1-26, 1-180, 1-256, 1-335, 1-384.
- Виноградов В.В.** О гнездовании и зимовке водоплавающих и болотных птиц на озерах Аг-гель в Мильской степи // «География ресурсов водоплавающих птиц в СССР». М., 1965, том 1.
- Второв П.П., Дроздов Н.Н.** Определитель птиц фауны СССР. Москва, "Просвещение", 1980, 254с.
- Гладков Н.Ф., Дементьев Г.П. и др.** Определитель птиц СССР. М., «Высшая школа», 1964, 536с.
- Дементьев Г.П., Гладков Н.А.** (ред.). Птицы Советского Союза. Том I-VI. М., 1951-1954.
- Иванов А.И.** Каталог птиц СССР. Ленинград, "Наука", 1976, 275с.
- Иванов А.И., Штегман Б.К.** Краткий определитель птиц СССР. Ленинград, "Наука", 1978, 559с.
- Мустафаев Г.Т.** Гнездящиеся птицы городов Азербайджана. Уч. Зап. АГУ, сер. биол. Баку, 1974, №1.
- Мустафаев Г.Т.** Изменение орнитофауны в Азербайджане за последние 100 лет. Мат.-лы VI Всесоюз. Орнитол. Конферен. М., 1974.
- Мустафаев Г.Т.** Обзор орнитологических исследований в Азербайджане за Советское время. Орнитология. Вып. XI, М., изд. МГУ, 1974, с.163-183.
- Мустафаев Г.Т.** Разнообразие орнитофауны Азербайджана и ее антро-

- погенная трансформация. «Фауна, экология и охрана животных в Азербайджане». Баку, изд. АГУ, 1987, с. 68-77.
- Мустафаев Г.Т.** Роль антропогенных факторов в изменении распространения птиц в Азербайджане. Пятая межвузовская зоогеографическая конференция. Казань, 1970, часть 2.
- Мустафаев Г.Т.** Птицы наземных экосистем Азербайджана. Москва, МГУ, 1985, 54с.
- Мустафаев Г.Т.** Основные научные ошибки в орнитологической литературе по Азербайджану (первое сообщение) // Вестник Бакинского Университета, сер. естественных наук. БГУ, 2005, №1.
- Мустафаев Г.Т.** Основные научные ошибки в орнитологической литературе по Азербайджану (второе сообщение) // «Знание», сер. «химия, биология, медицина». Баку, 2005, № .
- Мустафаев Г.Т., Султанов Э.Г. и др.** Класс Птицы. // Животный мир Азербайджана. Том III. Позвоночные. Баку, Элм, 2000, с. 261-435.
- Спангенберг Е.П., Судиловская А.М.** Класс Птицы // Животный мир Азербайджана. Баку, АН Азерб. ССР, 1951, с. 127-176
- Степанян Л.С.** Конспект орнитологической фауны СССР. Москва, «Наука», 1990, 726с.
- Туаев Д.Г.** К анализу фауны и экологии водоплавающих птиц Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР, сер. биол. Баку, 1970, №3.
- Туаев Д.Г.** Каталог птиц Азербайджана. Баку, «Элм», 2000, 233с.
- Туаев Д.Г., Васильев В.И.** К характеристике орнитофауны основных водоемов и их окрестностей в Кура-Араксинской низменности. Изв. АН Азерб. ССР, сер. биол. Баку, 1972, №1.

İngilis və digər xarici dillərdə

- Hartert E.** Die Vogel der palearktischen Fauna. Berlin. 1910-1922 (3 Bande).
- Hartert E., Steinbacher F.** Die Vogel der palearktischen Fauna. Bd. 1-3, Nachtrag, Ergänzungsband, Berlin. 1903-1938. Friedlander und Sohn. S. I-XLIX, 1-832; I-XXIV, 833-1764; I-XII, 1765-2328; I-92; 1-602.
- Heinzel H., Filter R., Parslow J.** The Birds of Britain and Europe with North Africa and the Middle East. London: AP Poyster Ltd. 1986, 221p.
- Lars Jonsson.** Birds of Europe with North Africa and the Middle East. London: Christopher Helm, 1996, 559 pp.
- Vaurie C.** The Birds of the palearctic fauna. Order Passeriformes. Non-Passeriformes. London: 1959-1965. Witherby. P. I-XII, 1-762; I-XX, 763.
- Vilgek F., Svec J.** Nase vtaku Bratislava: 1971. -409 s.
- Wetmore A.A.** A classification for the birds of the world. Smithsonian Miscellaneous Collections, vol. 39, №11
- Wolfqanq Makatsch, Wir Bestimmen.** Die vogel Europas. Neumann verlag. Auflage 1966, 508p.

*Mustafayev Qara Teyfur oğlu
Sadıqova Nərminə Abel qızı*

Azərbaycanın quşları
təyinedici monoqrafiya

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəenin direktoru
Texniki redaktoru

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
F.Z.Kərimov

Yığılmağa verilib 19.09.2005. Çapa imzalanıb 01.11.2005.
Formatı 60x90¹/₁₆. F.ç.v. 26,25. Ş.ç.v. 26,25. Sifariş № 457.
Sayı 500. Qiyməti müqavilə ilə.

«Çaşıoğlu» mətbəəsi.
Bakı ş., M.Müşfiq küç., 2a.
Tel:447-49-71